

Mykolo Romerio universitetas

Audrius Bitinas
Juozapas Tartilas
Jovita Litvaitienė

Socialinės apsaugos teisė

Vadovėlis

Vilnius
2011

UDK 349.3(075.8)
Bi448

Vadovėlių parengė:

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Darbo teisės ir socialinės saugos katedros docentas dr. **Audrius Bitinas**: vadovėlio I dalies 1 skyriaus 1.1–1.4 poskyrius, 2 skyriaus 2.1, 2.6–2.7 poskyrius, 3 skyrių, II dalies 4, 5, 7, 9, 11, 13 skyrius ir III dalį.

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Darbo teisės ir socialinės saugos katedros profesorius dr. **Juozapas Tartilas**: vadovėlio I dalies 1 skyriaus 1.1 ir 1.5 poskyrius, 2 skyriaus 2.1–2.6 poskyrius, II dalies 9 skyrių, 11, 12 skyrius.

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Darbo teisės ir socialinės saugos katedros lektorė **Jovita Litvaitienė**: vadovėlio I dalies 2 skyriaus 2.2 poskyrių, II dalies 6, 8, 10, 14 skyrius.

Atsakingasis redaktorius doc. Audrius Bitinas

Recenzavo:

Mykolo Romerio universiteto Politikos ir vadybos fakulteto Viešojo administravimo katedros profesorius *Vladimiras Obrazcovas*;

Mykolo Romerio universiteto Politikos ir vadybos fakulteto Viešojo administravimo katedros docentas dr. *Arvydas Guogis*;

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Darbo teisės ir socialinės saugos katedros docentė dr. *Rasa Macijauskienė*

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto tarybos 2010 m. birželio 30 d. posėdyje (protokolo Nr. 2T-13) vadovėlis „Socialinės apsaugos teisė“ rekomenduotas spausdinti

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Darbo teisės ir socialinės saugos katedros 2010 m. birželio 8 d. posėdyje (protokolo Nr. 1DSK-11) vadovėlis „Socialinės apsaugos teisė“ rekomenduotas spausdinti

Mykolo Romerio universiteto mokslinių-mokomųjų leidinių aprobavimo spaudai komisija 2010 m. rugsėjo 14 d. posėdyje (protokolas Nr. 2L-1) vadovėlį patvirtino spausdinti

ISBN 978-9955-19-202-2

© Mykolo Romerio universitetas, 2011
© Audrius Bitinas
© Juozapas Tartilas
© Jovita Litvaitienė

Turinys

PRATARMĖ	7
I. SOCIALINĖS APSAUGOS TEISĖS BENDROJI DALIS	9
1. Socialinė apsauga, jos samprata ir organizavimo modeliai	9
1.1. Socialinės apsaugos samprata	9
1.2. Socialinės apsaugos tradicijos	11
1.3. Socialinė apsauga ir gerovės valstybė	14
1.4. Socialinės apsaugos modeliai	19
1.5. Krikščioniškoji socialinė sauga	26
2. Socialinės apsaugos teisiniai santykiai ir principai	37
2.1. Socialinės apsaugos formos	37
2.2. Socialinė rizika ir socialinė apsauga	42
2.3. Socialinės apsaugos teisės dalykas ir metodas	56
2.4. Socialinės apsaugos teisės funkcijos	66
2.5. Juridiniai faktai socialinės apsaugos teisėje	69
2.6. Socialinės apsaugos teisės ryšiai su kitomis teisės šakomis	74
2.7. Socialinės apsaugos principai, socialinio solidarumo ir socialinio teisingumo principų reikšmė socialinės apsaugos teisėje	88
3. Socialinės apsaugos sistemos valdymo organizavimas	97
3.1. Socialinės apsaugos sistemos valdymo organizavimo būdai	97
3.2. Socialinės apsaugos sistemos administravimas	100
3.3. Socialinės apsaugos sistemos finansavimas	103
3.4. Pensijų sistemos reformos samprata	107
3.5. Socialinės apsaugos sistemų (pensijų) reformų prielaidos Europos Sąjungos valstybėse	113
3.6. Pensijų sistemos pakopos	118
3.7. Pensijų sistemos modeliai	119
II. LIETUVOS SOCIALINĖS APSAUGOS TEISĖS SISTEMA	121
4. Socialinių institucijų valdymo sistema	121
4.1. Valstybinio socialinio draudimo ir socialinės paramos institucijų struktūra	121
4.2. Socialinių paslaugų teikimo institucijų struktūra	127

4.3. Trišalis socialinių institucijų valdymo principas.....	128
5. Socialinio draudimo finansavimas, įmokos ir išmokos, draudėjai ir apdraustieji.....	131
5.1. Fondo finansų pagrindas ir ryšiai su kitais fondais	132
5.2. Biudžeto priėmimas.....	133
5.3. Biudžeto pajamos ir išlaidos.....	134
5.4. Draudėjų ir apdraustųjų teisės ir pareigos	135
6. Socialinės apsaugos raida Lietuvoje.....	137
6.1. Socialinio draudimo raida	140
6.2. Socialinės paramos raida.....	148
7. Socialinio draudimo pensijų raida Lietuvoje	153
7.1. Socialinio draudimo sistemos kūrimas paskelbus Lietuvos nepriklausomybę.....	154
7.2. Sovietinė pensijų sistema.....	157
7.3. Pensinio draudimo sistemos organizavimas atkūrus Lietuvos nepriklausomybę	159
7.4. Pensijų sistemos plėtra	169
8. Valstybinio socialinio draudimo pensijos	172
8.1. Valstybinio socialinio draudimo pensijų samprata ir skyrimo sąlygos	172
8.2. Valstybinės socialinio draudimo senatvės pensijos.....	178
8.3. Valstybinės socialinio draudimo netekto darbingumo pensijos	181
8.4. Valstybinės socialinio draudimo našlių ir našlaičių pensijos...	183
8.5. Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimas	185
8.6. Valstybinių socialinio draudimo pensijų sandara (apskaičiavimas).....	186
8.7. Valstybinių socialinio draudimo pensijų mokėjimas ir ginčų nagrinėjimas	188
9. Valstybinės pensijos.....	190
9.1. Respublikos Prezidento valstybinė renta.....	192
9.2. Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinės pensijos.....	193
9.3. Nukentėjusiųjų asmenų valstybinės pensijos	199
9.4. Pareigūnų ir karių valstybinės pensijos	205
9.5. Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinasis įstatymas.....	213

9.6. Lietuvos Respublikos teisėjų valstybinės pensijos.....	217
9.7. Rentos buvusiems sportininkams.....	220
9.8. Rentos signatarams.....	222
9.9. Kompensacinės išmokos teatrų ir koncertinių įstaigų kūrybiniais darbuotojams.....	224
10. Valstybinės šalpos išmokos	226
10.1. Samprata ir bendrosios nuostatos.....	226
10.2. Šalpos išmokų skyrimas ir mokėjimas.....	231
11. Nedarbo socialinis draudimas	233
11.1. Nedarbo draudimas, draudžiami asmenys.....	237
11.2. Nedarbo draudimo išmokų mokėjimo tvarka.....	240
11.3. Nedarbo draudimo išmokų dydis.....	241
11.4. Nedarbo draudimo lėšos ir atsakomybė.....	242
11.5. Užimtumo rėmimo sistema ir reabilitacija.....	244
11.6. Nedarbo ir užimtumo rėmimo sistemos valdymas.....	247
12. Sveikatos socialinis draudimas	248
12.1. Sveikatos priežiūros ir sveikatos draudimo teisinis reguliavimas Lietuvoje.....	250
12.2. Sveikatos draudimo rūšys.....	253
12.3. Privalomasis sveikatos draudimas.....	253
12.4. Papildomasis (savanoriškasis) sveikatos draudimas.....	270
12.5. Socialinis draudimas ligos atveju.....	274
13. Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinis draudimas	282
13.1. Nelaimingų atsitikimų darbe tarifavimas.....	283
13.2. Asmenys, draudžiami nelaimingų atsitikimų darbe socialiniu draudimu.....	286
13.3. Draudžiamieji įvykiai.....	287
13.4. Nedraudžiamieji įvykiai.....	289
13.5. Draudėjų pareigos ir atsakomybė.....	291
13.6. Žalos atlyginimas.....	292
13.7. Nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo išmokos.....	295
13.8. Nelaimingų atsitikimų darbe tyrimas.....	301
14. Išmokos šeimai	307
14.1. Valstybės parama šeimai.....	307
14.2. Piniginės paramos šeimai rūšys.....	308
14.3. Motinystės pašalpa.....	309

14.4. Vienkartinė išmoka nėščiai moteriai	310
14.5. Vienkartinė išmoka gimus vaikui	311
14.6. Išmokos įvaikintam vaikui	311
14.7. Išmoka vaikui	311
14.8. Išmoka privalomosios karo tarnybos vaikui.....	313
14.9. Tėvystės pašalpa.....	313
14.10. Motinystės (tėvystės) pašalpa.....	314
14.11. Globos (rūpybos) išmoka	316
14.12. Vienkartinė išmoka būstui įsigyti arba įsikurti.....	317
14.13. Kitos socialinės paramos išmokos, teikiamos mažas pajamas gaunančioms (nepasiturinčioms) šeimoms.....	317
III. TARPTAUTINIAI TEISĖS ŠALTINIAI	327
15. Tarptautiniai teisės šaltiniai.....	327
15.1. Tarptautiniai dokumentai ir priemonės	328
15.2. Socialinės apsaugos koordinavimo priemonės	341
15.3. <i>Sui generis</i> priemonės: Europos Sąjungos atviro koordinavimo metodas	358
Literatūra ir norminė medžiaga.....	361

PRATARMĖ

Vadovėlis „Socialinės apsaugos teisė“ skirtas socialinių mokslų studentams, studijuojantiems teisę ir vadybą bei administravimą, viešojo sektoriaus darbuotojams, taip pat visiems, kas domisi socialinės apsaugos teise. Vadovėlyje pateikta socialinės apsaugos teisės bendroji teorija, socialinės apsaugos teisės šaltinių ir modelių analizė, medžiaga apie socialinės apsaugos valdymo sistemą bei socialinės apsaugos reformų analizė suteikia galimybę studentams, viešojo sektoriaus darbuotojams pagilinti žinias apie socialinės apsaugos sistemą ir planuoti veiksmingas socialinės apsaugos sistemos reformas.

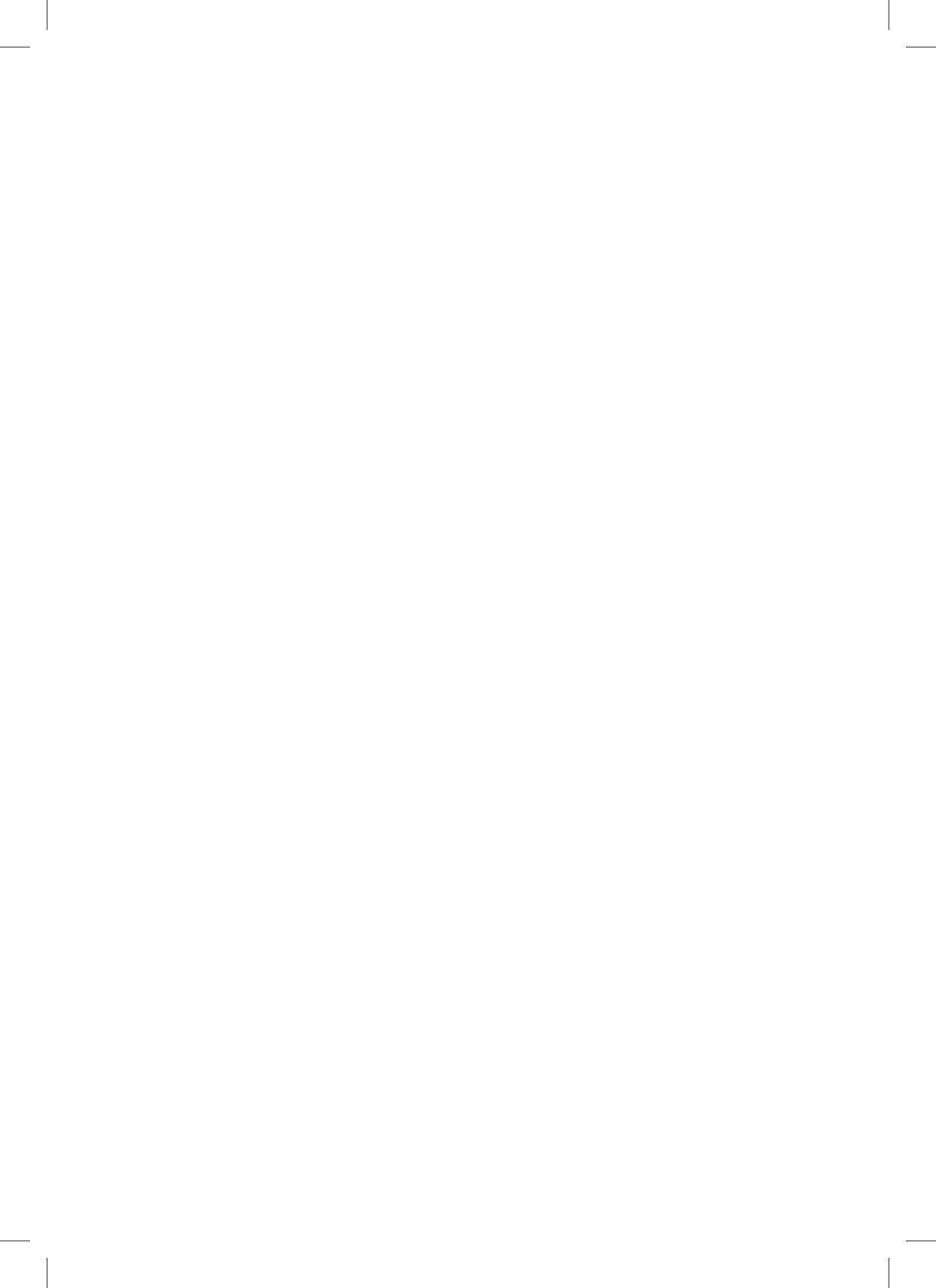
Vadovėlyje nemažai dėmesio skiriama bendrajai socialinės apsaugos teorijai, Europos Sąjungos teisės ir nacionalinės teisės sistemų derinimui. Autorių nuomone, tai yra svarbu, nes praeis ne vienas dešimtmetis, kol Lietuvos socialinės apsaugos sistema įgaus naują kokybę ir bus pajėgi kovoti su XXI a. pirmajame dešimtmetyje išryškėjusiais socialiniais ir ekonominiais reiškiniais. Autoriai mano, kad vadovėlyje pateikti kai kurie teiginiai arba analizė paskatins diskusijas dėl socialinės apsaugos sistemos ateities.

Gyvename tokiu laiku, kai socialinės apsaugos sistema iš esmės kinta, perkainojamos vertybės, o gerovės valstybės modelis įgauna naują kokybinį pavidalą. Kokią gerovės valstybę sukursime, priklauso ir nuo visų mūsų. Neabejojame, kad ateities Europos socialinis modelis bus grindžiamas ne vien tik ekonomine statistika, bet ir socialinėmis vertybėmis bei socialinių garantijų apsauga valstybiniu lygiu.

Tikime, kad vadovėlis padės įvertinti reformų prielaidas, nustatyti tendencijas ir padės efektyviai planuoti reformas. Bet kokie komentarai arba kritika yra visada laukiami.

Autoriai dėkoja Mykolo Romerio universitetui ir Prancūzijos Respublikos ambasadai Lietuvoje už suteiktą paramą.

Profesorius Juozapas Tartilas
Docentas Audrius Bitinas
Lektorė Jovita Litvaitienė

I. SOCIALINĖS APSAUGOS TEISĖS BENDROJI DALIS

1. Socialinė apsauga, jos samprata ir organizavimo modeliai

1.1. Socialinės apsaugos samprata

Socialinės apsaugos sąvoka interpretuojama įvairiai. Socialinės apsaugos apibrėžimas pateikiamas kai kurių šalių įstatymuose. Dažnai nurodoma, kurie socialinių partnerių susitarimai valstybės teisės požiūriu priklauso socialinės apsaugos sričiai. Paprastai tai daroma tose šalyse, kuriose siekiama visus socialinės apsaugos teisinius aktus sudėti į vieną kodeksą arba teisės dokumentų rinkinį. Kai kurių valstybių teisės sistemose nėra bendro socialinės apsaugos apibrėžimo, nes manoma, kad tokios sąvokos kaip „socialinis draudimas“, „socialinė parama“ ir pan. yra nepakankamai susijusios, kad jas būtų galima sujungti į vieną platesnę ir apibendrinančią sąvoką „socialinė apsauga“.

Platesnis socialinės apsaugos apibūdinimas pateikiamas Tarptautinės darbo organizacijos pranešime „Kelyje į XXI amžių. Socialinės apsaugos raida“. Čia socialinė apsauga traktuojama kaip atsakas į pagalbos šauksmą, o ne kaip sudėtinga sistema, teikianti tokią pagalbą. Daugumoje šalių priitariama tokiai socialinės apsaugos sampratai. Socialinė apsauga saugo nuo rizikos, susijusios su industrinės visuomenės atsiradimu ir vystymusi, kitaip tariant, nuo socialinės rizikos. Socialinė apsauga – visuma priemonių, kurias pasitelkiant sukuriamas solidarumas tarp žmonių, netekusių darbo pajamų arba turėjusių ypatingų išlaidų. Tai – piniginės pašalpos, išmokamos visuotinai pripažintais socialinės rizikos atvejais: dėl senyvo amžiaus,

invalidumo arba bedarbystės, kai žmogus netenka pajamų iš apmokamo darbo; netekus darbo užmokesčių gavusio maitintojo; atsiradus ypatingų išlaidų šeimoms, auginančioms vaikus; būtinos medicinos pagalbos atveju; trūkstant lėšų pragyventi. Bendrai reguliuojamų ir administruojamų priemonių visuma, taikoma konkrečiu socialinės rizikos atveju, dažnai vadinama socialinės apsaugos šaka arba sistema¹.

Žmonėms, kurie patiria arba kuriems gresia pavojus patirti socialinę riziką, reikšminga ne tik piniginė, bet ir nepiniginė parama. Todėl pabrėžiama, kaip svarbu pirmiausia užkirsti kelią socialinei rizikai atsirasti, o tada galvoti, kaip sugrąžinti žmogų į buvusią padėtį, ir tik kraštutiniu atveju skirti materialinį žalos atlyginimą. Tokia schema buvo sukurta žmogaus sužalojimo (darbingumo netekimo) atveju, bet tinka ir kitoms rizikos rūšims, ir todėl būtina galvoti ir apie tai, kaip žmogų apsaugoti nuo nedarbo, ir apie tai, kaip padėti jam grįžti į darbą pasitelkiant profesinio perkvalifikavimo arba reabilitacijos priemones. Tai vis dažniau pabrėžiama kalbant apie piniginių išmokų skyrimą bedarbiams iš socialinio draudimo fondo.

Kai kurie autoriai socialinę apsaugą suvokia kaip visapusišką žmogaus apsaugą nuo pavojų. Tokia socialinės apsaugos samprata reikštų žmonių apsaugą darbe ir aplinkoje, aprėptų užimtumo skatinimo priemones ir darbo biržas, švietimą bei profesinį mokymą, įvairias profilaktines sveikatos apsaugos priemones, visų rūšių kolektyviai organizuojamas paslaugas: pagalbos centrus vaikams, ligoniams, seneliams ir asocialiems žmonėms, kitas priemones, civilinės teisės įstatymais įpareigojančias trečiąją šalį arba reguliuojančias turto paskirstymą skyrybų arba mirties atvejais. Ilgainiui atsirado naujų solidarumo plėtojimo būdų, kuriuos ne visada galima priskirti prie socialinės apsaugos srities. Šeima, giminės, asmeninis turtas ir civilinės teisės įstatymai, reglamentuojantys civilinę atsakomybę ir alimentines pareigas, – visa tai yra solidarumo elementai socialinės rizikos atvejais.

Privataus draudimo atvejais susidūrus su tam tikrais socialinės rizikos elementais, solidarumo neužtenka, nes tokių sutarčių rizika per daug akivaizdi, kad šis draudimas būtų priskiriamas socialinės apsaugos sričiai. Labdara bei dosnumas yra tipiškai solidarumo pavyzdžiai. Kai privati parama teikiama be valstybės žinios ir nėra vienas iš valstybės paramos būdų, ji nepriklauso socialinės apsaugos sričiai. Reikia pabrėžti, kad be valstybės

1 Pieters, D. *Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus*. Vilnius: Eugrimas, 1998.

teisinio reguliavimo ši parama vargu bau galėtų tinkamai apsaugoti visuomenę.

Socialinės apsaugos sistemos, gerovės valstybės (angl. *welfare state*), pensijų sistemos, pensijų sistemos pakopos, pensijų pakankamumo (angl. *adequate pensions*) ir stabilumo (angl. *sustainable pensions*), socialinio dialogo bei solidarumo (angl. *solidarity*) terminai plačiai paplitę moksliniame ir praktiniame diskurse. Šių terminų prasmė bei vartojimas priklauso ne tik nuo istorinio laikotarpio, bet ir nuo pensijų sistemos modelio. Pavyzdžiui, terminas „gerovės valstybė“ šiandien įgavo kitokią prasmę nei XX a. septintajame dešimtmetyje apibrėžė G. Espingas-Andersenas, nes dėl globalizacijos ir europeizacijos reiškinii nacionalinės gerovės valstybės reiškinys peržengė valstybės sienas. Europos integracijos procese atsirado nauja sąvoka „Europos socialinis modelis“. Terminas „pensijų sistema“ šiuolaikinėse socialinės apsaugos sistemose suprantamas ne tik kaip valstybinio socialinio draudimo sistema, i jo apibrėžimą įtraukiamos ir privačių pensijų sistemos. Privačių pensijų fondų teorija ir praktika, nauji socialinio draudimo valdymo metodai keičia kai kurių sąvokų turinį.

1.2. Socialinės apsaugos tradicijos

Mokslo literatūroje socialinės apsaugos sistemos tradiciškai skirstomos i dvi grupes, vadinamas jų pradininkų vardais, tai – Vokietijos kancleris *Otto von Bismarck* (Bismarkas) ir *William Beveridge* (Beveridžas).

Bismarko iniciatyva 1883 m. ir 1889 m. įstatymų pagrindu buvo pradėta kurti šiuolaikinė socialinės apsaugos sistema, kuri turėjo apsaugoti dirbančius asmenis nuo socialinių pavojų: ligos, nelaimingų atsitikimų darbe, neįgalumo ir senatvės.

1898 m. balandžio 9 d. įstatyme numatyta pramonės įmonių darbdavių atsakomybė dėl profesinės rizikos be kaltės. Taigi darbdaviai privalo mokėti įmokas draudimo įstaigoms². 1881 m. lapkričio 17 d. Bismarkas pateikė Vokietijos parlamentui (Reichstagui) naują socialinio draudimo koncepciją, kurioje teigiama, kad valstybės misija yra ne vien tik ginti esančias teises, bet ir užtikrinti visuomenės narių gerovę, ypač tų, kuriems jos labiausiai reikia, ir silpniausiųjų visuomenės narių. Praėjus keleriems metams po šio pranešimo, buvo nustatytas socialinis draudimas tiems dar-

2 Dupeyroux, J. J.; Borgeto, M.; Lafore, R. *Droit de la sécurité sociale*. Paris: Dalloz, 2008, p. 22–23.

bininkams, kurių pajamos buvo mažesnės už bazines, sveikatos draudimo srityje (1883 m.), nelaimingų atsitikimų darbe (1884 m.) ir senatvės bei neįgalumo pensijų srityje (1889 m.). Įstatymuose taip pat numatyta, kad, pasireiškus tam tikrai socialinei rizikai, darbo užmokestis nemokamas, o jį darbuotojui kompensuoja socialinio draudimo išmokos.

Bismarko socialinės apsaugos tradicijos pagrindinis elementas – priversti skirtingų socialinių sluoksnių asmenis taupyti savo pačių senatvei. Socialinės apsaugos sistemos sukūrimo pagrindas buvo intensyvus gyventojų skaičiaus didėjimas, ekonominė plėtra, taip pat nuo 1810 m. tuometinėje Prūsijos valstybės teisės sistemoje galiojęs reikalavimas darbdaviams drausti darbuotojus nuo ligų bei mokėti įmokas ir darbuotojų streikų bei judėjimų plėtra³.

Galima išskirti tokius Bismarko socialinės apsaugos sistemos tipo pagrindinius bruožus: socialinio draudimo privalomumas; socialinio draudimo įmokos diferencijuojamos skirtingoms socialinėms grupėms (asmenys, dirbantys pagal darbo sutartis, savarankiškai dirbantys asmenys ir kt.); socialinės apsaugos sistemos finansinių krizių atveju galima finansinė valstybės intervencija subsidijų forma; valstybė turi didžiausią įtaką socialinės apsaugos sistemai ir yra socialinės integracijos garantas; užtikrinamos minimalios pajamos senatvėje visiems gyventojams; socialinio draudimo išmokos priklauso nuo asmens mokamų įmokų ir buvimo tam tikroje socialinėje grupėje; socialinio draudimo įmokas moka ir darbdaviai, ir darbuotojai; atskiras socialinio draudimo šakas administruoja skirtingos administracinės struktūros.

Beveridžo socialinės apsaugos tradicijos kūrėju laikomas lordas W. Beveridge (Beveridžas), kuris 1942 m. pranešime suformulavo universalių gerovės valstybės paslaugų gaires. Beveridžo pranešimo tikslas buvo sukurti universalią socialinės apsaugos sistemą ir panaikinti tuo metu egzistavusias sistemos trūkumus: mažą socialinę aprėptį (įtraukti savarankiškai dirbančius asmenis, valstybės tarnautojus ir kt.), sudėtingą valdymą, ir pagerinti išmokų sistemą. Šiose gairėse buvo pristatytas Didžiosios Britanijos socialinės apsaugos sistemos modelis, kurio pagrindas yra universalios sveikatos, nemokamo švietimo, visiško užimtumo, būsto, socialinės apsaugos paslaugos. Pranešime buvo numatyta, kad atskiros socialinio draudimo institucijos turi būti sujungtos į vieną sistemą pagal principą *all*

3 Durand, P. La politique contemporaine de Sécurité sociale. Paris: Editions Dalloz, 2005, p. 54–60.

*benefits in the form of one stamp on a single document*⁴, išmokų dydis turi būti vienodas visoms socialinės rizikos grupėms, turi būti bendra socialinio draudimo įmokų tvarka, privalu sukurti nacionalinę sveikatos sistemą ir patvirtinti visiško užimtumo strategiją. Beveridžo pranešimo esmė – supaprastinti socialinės apsaugos sistemą, unifikuoti socialinę apsaugą administruojančias institucijas, garantuoti pragyvenimą visiems gyventojams, subalansuoti socialinės apsaugos pajamas ir išlaidas ir sveikatos apsaugos sistemą padaryti prieinamą visiems gyventojams. Šios tradicijos esmė – valstybės ir asmens bendradarbiavimas, pagal kurį valstybė suteikia minimalią socialinę apsaugą ir suteikia sąlygas pačiam asmeniui dalyvauti darbo rinkoje ir pasirinkti papildomą socialinį draudimą. Be to, Beveridžo pranešime numatyta „panaikinti nuolatinio trūkumo būklę žmogui, užtikrinant jam pakankamo dydžio pajamas tam, kad būtų patenkinami jo poreikiai“⁵. Beveridžo pranešime prognozuojama, kad, įgyvendinus numatytas priemones, nedarbo lygis neturėtų viršyti trijų procentų. Beveridžo plane siekiama panaikinti penkias blogybes: vargą, ligas, abejingumą, kančią ir tingėjimą ir iškelti poreikių bei pragyvenimo sąvokas. Tai galima pasiekti per socialinės apsaugos sistemoje esantį persikirstymo mechanizmą, kuris turi užtikrinti pajamų kompensavimą arba išmokas pajamų praradimo atveju. Socialinė politika glaudžiai siejama su sveikatos politika, kurios esmė – nacionalinės sveikatos sistemos sukūrimas. Valstybė garantuoja nemokamą sveikatos apsaugą ir šeimos išmokas kiekvienam. Socialinio draudimo įmokos vienodos, tačiau išmokos šeimai ir sveikatos apsaugai finansuojamos mokesčių pagrindu. Taigi Beveridžo pranešimą galima nusakyti trimis žodžiais: bendrumas, universalumas ir vienodumas.⁵

Beveridžo socialinės apsaugos tradicijos pagrindiniai bruožai: sistema apima visus gyventojus, nepriklausomai nuo mokamų įmokų; socialinio draudimo išmokos nesiejamos su asmens mokamomis įmokomis ir yra vienodo dydžio; sistema yra finansuojama mokesčių pagrindu (tačiau tai netaikoma išmokų šeimai ir sveikatos draudimo sritims); socialinio draudimo įstaigos yra viešojo sektoriaus dalis; valstybės dalyvavimas socialinės apsaugos sistemoje neturi užgožti asmens iniciatyvos teisių, sudaromos sąlygos jiems patiems rūpintis socialiniu draudimu; viešojo sektoriaus įstaigos glaudžiai bendradarbiauja su konkrečiais asmenimis, mokančiais įmokas arba besikreipiančiais išmokų.

4 Visos išmokos vienoje vietoje ir vienoda forma.

5 Kessler, F.; Allouch, N.; Margnier de Fredville, N.; Politis, I.; Sebbah, C. *Droit de la protection sociale*. Paris: Montchrestien, 2002, p. 17–18.

Apibendrinant galima išskirti tokius socialinės apsaugos tradicijų skirtumus:

1. Konceptijos požiūriu: Beveridžo sistema yra individualaus pobūdžio, asmens interesai iškeliami virš valstybės interesų. Bismarko pasiūlytoje sistemoje valstybė yra socialinės integracijos garantas.
2. Poreikių tenkinimo požiūriu: Beveridžo sistemoje tenkinami baziniai asmens poreikiai, Bismarko sistema, asmeniui tapus nedarbingam, užtikrina tinkamo gyvenimo lygio palaikymą.
3. Finansavimo požiūriu: Beveridžo sistema garantuoja visiems asmenims vienodas minimalias bazines pajamas. Pagal Bismarko sistemą asmeniui, kuris tapo nedarbingas, garantuojamas pajamų dydis priklauso nuo buvusio atlyginimo, t. y. pajamos priklauso nuo paties asmens.
4. Išmokų skyrimo požiūriu: Beveridžo sistemos išmokos skiriamos pagal pilietybės požymį, o Bismarko sistemos išmokos priklauso nuo to, ar asmuo moka socialinio draudimo įmokas.
5. Valstybės vaidmens požiūriu: pagal Beveridžo sistemą socialinis draudimas yra privati sritis, tai yra asmenų pasirinkimo teisė. Pagal Bismarko sistemą valstybė imperatyviai nustato socialinio draudimo pareigą. Savanoriškai asmuo gali rinktis tik papildomą socialinį draudimą (jei tai yra numatyta teisės aktuose).

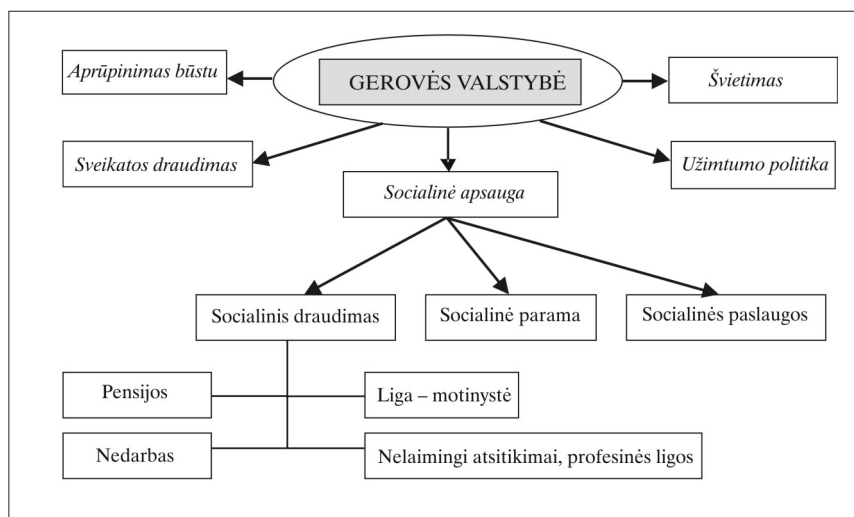
1.3. Socialinė apsauga ir gerovės valstybė

Ne viename Europos Sąjungos dokumente arba mokslo darbe galima aptikti sąvoką „gerovės valstybė“. Dabartinės lietuvių kalbos žodyne termino „gerovė“ reikšmė yra „geras, aprūpintas gyvenimas“⁶. A Guogis gerovės valstybės koncepcijas skirsto į kelias kategorijas: a) gerovės valstybė yra tam tikra socialinės raidos stadija, kurios metu susikuria tam tikras visuomenės tipas, kuris dėl gamybos plitimo pasižymi materialine gausa, laisve ir tolerancija, kurią lemia politinis vystymasis; b) gerovės valstybę galima apibrėžti ir kaip gyvenimo būdą, tokių valstybių gyventojai pasižymi savo individualiu gyvenimo būdu, tačiau fundamentalias sąlygas jiems

6 Lietuvių kalbos institutas. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 172.

užtikrina visuomenė; c) dalis žmonių išskiria gerovės valstybių politinę esmę; d) dalis žmonių daugiausia dėmesio kreipia į valstybės valdymo stilių, biurokratinė sistema yra svarbiausias gerovės valstybės bruožas⁷. Galima daryti išvadą, kad socialinės apsaugos gerovė – tai socialinių paslaugų ir institucijų sistema, skirta padėti individams pasiekti tinkamą gyvenimo lygį, kuris leidžia dalyvauti socialiniame kultūriniame gyvenime ir pagerina individų gyvenimo kokybę. Gerovės valstybė – tai vyriausybės įsipareigojimai, skirti užtikrinti piliečių pakankamą gyvenimo lygį, įtvirtintą socialinėse piliečių teisėse ir išreiškiamą per socialinę apsaugą, socialines paslaugas, darbo rinką, aprūpinimą būstu, švietimą ir sveikatos apsaugą.

1 pav. Gerovės valstybės ir socialinės apsaugos santykis

Socialinės apsaugos užuomazgos Europoje – XVII a. 1604 m. Prancūzijoje, tuometinio karaliaus Henriko IV (pranc. *Henri*) įsakymu, anglies kasyklose dirbantiems asmenims buvo teikiami nemokami vaistai ir gydytojo paslaugos, 1670 m. karalius Liudvikas (pranc. *Louis*) XIV nustatė, kad karo neįgalieji gali nemokamai gyventi valstybinėse sveikatos priežiūros įstaigose, 1797 m. buvo įsteigtas muitininkų pensijų draudimo fondas. Iki Prancūzijos revoliucijos socialinė apsauga buvo suprantama kaip tam tikra gailestingumo parama labiausiai nepasiturintiems. Žmogus neturėjo jokių

7 Guogis, A. *Socialinės politikos modeliai*. Vilnius: Eugrimas, 2000, p. 78.

teisių. Po 1789 m. Prancūzijos žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos Prancūzijoje buvo pradėta vystyti nauja socialinės apsaugos koncepcija, kurios kertinis akmuo – laisvė pasirinkti darbą. 1841 m. įstatymu buvo uždraustas vaikų iki 8 metų darbas, 1893 m. priimtas įstatymas dėl pramonės įmonėse dirbančių darbininkų higienos ir darbo saugos, 1894 m. įvestos pensijos darbininkams ir įkurtos kalnakasių pensijų kasos, 1898 m. priimtas įstatymas dėl nelaimingų atsitikimų darbe, 1910 m. įstatymu buvo nustatytos pensijos žemdirbiams, 1914 m. įsteigtas Nacionalinis nedarbo fondas, 1928 m. priimtas Socialinio draudimo įstatymas, 1932 m. – įstatymas dėl šeimos išmokų⁸.

Šiuolaikinės Vakarų Europos socialinės apsaugos pradžia galima laikyti XIX a. antrąją pusę, kai pradėta diegti valstybinį sveikatos, nedarbo draudimo, darbo santykių ir pensijų sričių reguliavimą. Po Antrojo pasaulinio karo daugelyje dabartinių ES valstybių buvo sukurtos šiuolaikinės socialinės apsaugos sistemos, reglamentuojančios sveikatos, nedarbo, ligos ir motinystės, nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų bei pensijų draudimą. Nuo XX a. šeštojo dešimtmečio socialinės piliečių teisės jau įtvirtintos ir tarpvalstybiniuose susitarimuose (pvz., 1961 m. Europos Tarybos priimta Europos socialinė chartija).

Šiuolaikinės socialinės apsaugos sąvoka pirmą kartą buvo pavartota 1935 m. Jungtinių Valstijų socialinės apsaugos akte. Socialinės apsaugos sąvoka apibūdinama, kokias rizikas aprėpia socialinė apsauga ir kokios yra apsaugos garantijos. Socialinė rizika suprantama kaip galimas ateities įvykis, kurio atsiradimas nebūtinai priklauso nuo apdraustojo valios. Socialinė rizika gali būti ir teigiama (pvz., apdraustojo išgijimas, vaiko gimimas ar kt.), ir neigiama (mirtis, nelaimingas atsitikimas ar kt.). Šiuolaikiniuose teisės aktuose (ypač tarptautinėse konvencijose) yra naujų socialinių rizikų garantijų, susijusių su asmens darbine veikla, pavyzdžiui, teisė į tinkamą atlyginimą, minimalaus atlyginimo nustatymas, teisė į tinkamo dydžio pensiją⁹.

Tarptautinė darbo organizacija socialinės apsaugos teisę apibūdino kaip fundamentalią žmogaus teisę ir esminę socialinio bendradarbiavimo priemonę, socialinės apsaugos teisė yra taikos, socialinės integracijos garantas ir yra svarbi demokratijos plėtrai. Europos Taryba socialinę apsaugą

8 Grandguillot, D. *Droit social*. Paris: Gualino, 2008, p. 22.

9 Durand, P. *La politique contemporaine de Sécurité sociale*. Paris: Editions Dalloz, 2005, p. 14.

apibrėžia kaip socialines garantijas, taikomas socialinių rizikų atveju, suteikiančias asmenims tam tikras teises¹⁰.

F. Kessleris teigia, kad socialinė apsauga yra neatsiejama mūsų kasdienio gyvenimo dalis (pvz., išlaidų vaistams ir gydytojo konsultacijoms kompensavimas, bedarbio išmokos, pensijos), atsakymas į socialines rizikas ir tam tikrus juridinius faktus, ir jos tikslas yra padėti asmeniui arba asmenų grupei visoje valstybės teritorijoje¹¹.

D. Grandguillot teigia, kad socialinės apsaugos tikslas yra garantuoti asmeniui arba jo šeimos nariams apsaugą nuo socialinių rizikų, siekiant pakęsti su darbingumo netekimu susijusias pajamas (liga, senatvė, nelaimingas atsitikimas darbe), sudaryti galimybę grįžti į darbo rinką (nedarbas) ir padengti asmens arba jo šeimos narių išlaidas (liga, vaiko gimimas)¹².

A. Guogio, D. Bernoto ir J. Ūselio nuomone, „socialinė apsauga – tai valstybės ir (arba) privačių subjektų, jeigu pastarųjų veikla yra valstybės reglamentuota, teikiama materialinė parama (piniginė ir daiktinė) arba socialinės paslaugos socialinę riziką patyrusiems asmenims“¹³. D. Pietersas pažymi, kad sunku rasti socialinės apsaugos sąvoką tarptautinės teisės dokumentuose, nes juose reglamentuojamos minimalios socialinės apsaugos normos, apibūdinamas socialinės apsaugos schemas turinys ir kt. D. Pietersas socialinę apsaugą apibrėžia kaip visumą priemonių, kuriomis remiantis sukuriamas solidarumas žmonių, netekusių (arba iškilus grėsmei netekti) darbo pajamų arba turėjusių ypatingų išlaidų. Pasak D. Pieterso, kai kurie autoriai socialinę apsaugą apibrėžia kaip piniginių ir natūrinių pašalpų bei paslaugų teikimą tam tikroms gyventojų grupėms, o į socialinės apsaugos sistemą įtraukiama ir labdara tiek, kiek ji reguliuojama įstatymais¹⁴.

Tarptautinė socialinės apsaugos organizacija (angl. *ISSA*) pažymi, kad socialinė apsauga turėtų būti prieinama visiems, socialinės apsaugos sistemų pagrindinis tikslas yra parengti ir valdyti darbo rinkos poveikį, demografinius arba kitus visuomenės pokyčius arba pasaulio ekonomiką, socialinės apsaugos administracijų veikla turi būti suprantama, veiksminga, kurianti pasitikėjimą bei suteikianti visuomenei pasirinkimo teisę, so-

10 Kessler, F. *Droit de la protection sociale*. Paris: Dalloz, 2009, p. 1.

11 Kessler, F. *Droit de la protection sociale*. Paris: Dalloz, 2009, p. 4.

12 Grandguillot, D. *Droit social*. Paris: Gualino, 2008, p. 22.

13 Guogis, A.; Bernotas, D.; Ūselis, D. *Lietuvos politinių partijų samprata apie socialinę apsaugą*. Vilnius: Eugrimas, 2000. p. 8.

14 Pieters, D. *Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus*. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 12–18.

cialinės apsaugos sistema turi investuoti į asmenis, šeimas ir paremti žmogiškojo kapitalo platesnį vystymą, socialinė apsauga turi būti naujoviška, skatinanti novatoriškus sprendimus, teisinga bei pastovi¹⁵.

H. H. Konkolewsky teigia, kad socialinė apsauga radikaliam pasikeitimui per pastaruosius metus: jos vaidmuo jau neberibojamas vien tik pajamų perskirstymu bei pagrindinių poreikių tenkinimu, bet siekiama geresnės prevencijos ir apsaugos nuo socialinių rizikų priemonių, kad būtų palengvinta asmenų socialinė integracija. Pagrindinis dinamiškos socialinės apsaugos tikslas yra sukurti nuoseklus ir prieinamas socialinės apsaugos sistemas, pagrįstas iniciatyva, naujoviškumu, ir sukurti socialiai ir ekonomiškai produktyvią visuomenę¹⁶. R. Lazutka socialinę apsaugą apibrėžia kaip politikos priemones, kuriomis siekiama apsaugoti asmenis esant įvairioms gyvenimo situacijoms ir sąlygoms, kuriose iškyla asmens pragyvenimo pavojus¹⁷. N. Barr teigimu, socialinės apsaugos sistemų uždavinys yra sumažinti skurdą, perskirstyti pajamas ir gerovę bei sumažinti socialinę atskirtį („Robino Hudo“ funkcija), be to, socialinės apsaugos sistemos per privalomąjį socialinį draudimą kuria perskirstymo mechanizmą konkretaus asmens gyvenimo ciklui („kiaulės taupyklės“ funkcija)¹⁸.

Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 1997 m. kovo 12 d. nutarime pažymėjo, kad socialinės apsaugos sistema turi padėti išlaikyti asmens orumą atitinkančias gyvenimo sąlygas, o prireikus – suteikti asmeniui būtiną socialinę pagalbą¹⁹.

15 Tarptautinė socialinės apsaugos asociacija. *Veiklos ir biudžeto 2008–2010 metams programa*. Pasaulinis socialinės apsaugos forumas. Maskva, Tarptautinė socialinės apsaugos asociacija, 2007 m. rugsėjo 10–15 d.

16 Konkolewsky, H. H. *Dinamiško socialinio saugumo palaikymas*. Pasaulinis socialinės apsaugos forumas. Maskva, Tarptautinė socialinės apsaugos asociacija, 2007 m. rugsėjo 10–15 d.

17 Lazutka, R. Socialinė apsauga. J. Rimkutė. *Žmogaus socialinė raida*. Vilnius: Homo Liber, 2001, p. 133–134.

18 Barr, N. *The Welfare state as Piggy bank*. Oxford: Oxford university press, 2003, p. 1.

19 Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1997 m. kovo 12 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatymo 5 straipsnio, Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo 8 straipsnio antrosios dalies 1 punkto ir Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1996 m. sausio 26 d. nutarimo Nr. 142 „Dėl Lietuvos Respublikos 1995 m. vasario 20 d. nutarimo Nr. 266 „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto sudarymo ir vykdymo taisyklių patvirtinimo“ dalinio pakeitimo“ 1 punkto atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. *Valstybės žinios*. 1997, Nr. 23-546.

Tarptautinės darbo organizacijos (angl. *ILO*) ekspertai pažymi, kad socialinės apsaugos sistemos suprantamos kaip trijų pagrindinių komponentų rinkinys: plačiai taikomos universalios socialinio draudimo programos (kurių paskirtis yra surinkti iš apdraustųjų ir darbdavių įmokas), plačiai taikomos universalios išmokų programos (pensijos, neįgalumo išmokos, išmokos vaikams ir kt.) ir socialinės paramos sistemos (skirtos užtikrinti minimalias pajamas). Šių pagrindinių komponentų apimtis valstybėse gali kisti²⁰.

Taigi socialinė apsauga yra politikos priemonės, kuriomis siekiama apsaugoti asmenis, atsiradus socialinėms rizikoms: praradus darbo pajamas (dėl senatvės, negalios, ligos, nedarbo arba kt.), išlaidų (dėl maitintojo mirties), atsiradus specialių poreikių (vaikų išlaikymo, sveikatos priežiūros ir rehabilitacijos ar kt.), nepajėgiant užsitikrinti minimalų gyvenimo lygį (kuris reiškia ir asmens dalyvavimą socialiniame bei kultūriniam gyvenime). Socialinės apsaugos sistemos esmė – lešas persikirstyti tarp darbingų ir nedarbingų asmenų bei gaunančiųjų mažas pajamas asmenų, apsaugoti žmones nuo socialinių rizikų bei garantuoti pajamas minimaliems poreikiams patenkinti.

1.4. Socialinės apsaugos modeliai

Nagrinėjant socialinės apsaugos sistemas, dažniausiai minima mokslininkų Richardo Titmuso ir Gøstos Espingo-Anderseno gerovės valstybių trilogija²¹. G. Espingo-Anderseno traktatas „Trys gerovės kapitalizmo pasauliai“²² ir jame išskirtos trys socialinės apsaugos koncepcijos tapo klasikiniu socialinės apsaugos modeliu lyginamojoje teorinėje analizėje. Anglų sociologo R. Titmuso darbai buvo tolesnio Vakarų Europos socialinės apsaugos sistemų nagrinėjimo pradžia, todėl Titmussas laikomas socialinės politikos modeliavimo pradininku. Jis išskyrė svarbiausias XX a. antrosios pusės socialinės apsaugos raidos tendencijas²³. R. Titmussas ieš-

20 <http://www.ilo.org/public/english/protection/secsoc/downloads/publ/1595sp1.pdf>.

21 Palier, B. Les différents modèles de protection sociale et leur impact sur les réformes nationales. Daniel, Ch.; Palier, B. *La protection sociale en Europe: le temps des réformes*. Paris: Mission recherche DREES, 2001, p. 17–30.

22 Esping-Andersen, G. *Welfare states in transition. After the Golden Age? Welfare state dilemmas in a global economy*. London: Sage Publications, 1996.

23 Guogis, A. Socialinės politikos modeliavimas Europos integracijos procese. *Viešoji politika ir administravimas*. 2006, Nr. 17, p. 34.

kojo priemonių, mažinančių nelygybę ir didinančių socialinį solidarumą, siekė nustatyti gerovės valstybės tikslus. Pagal šių mokslininkų siūlomą klasifikaciją išskiriamos trys socialinės apsaugos koncepcijos: liberalioji, konservatyvioji ir socialdemokratinė.

Liberalioji koncepcija reiškia, kad valstybė minimaliai dalyvauja socialinėje srityje ir rūpinasi tik labiausiai socialiai pažeidžiamais asmenimis, skiria tik minimalią paramą, o paramos skyrimą kontroliuoja. Socialinė parama teikiama asmenims, kurie patiria didžiausią nepriteklių. Koncepcija grindžiama tuo, kad patys dirbantieji gali pasirūpinti savo ir savo šeimos socialine apsauga. Socialinės apsaugos sistemos ištekliai perskirstomi per valstybės biudžetą, skatinama asmeninė iniciatyva ir savarankiškumas, parama suteikiama tik mažiausias pajamas turintiems asmenims, nustatyti reikalavimai gauti socialinę paramą ir būsto kreditą. Socialinės apsaugos sektoriuje skatinama privačių paslaugų teikėjų veikla bei viešojo ir privataus sektorių bendradarbiavimas. Apdraustieji turi prisiimti atsakomybę už savo būsimos pensijos dydį, todėl socialinio draudimo sistemoje dalyvaujantiems asmenims leidžiama apsispręsti, kokio dydžio įmokos bus mokamos į pensijų sistemą.

Konservatyvioji koncepcija suprantama kaip valstybės garantuojamų teisinių priemonių sistema, kuri reiškia, kad darbo rinkoje dalyvaujantys asmenys turi didžiausias socialines garantijas. Koncepcija teigia, kad socialinė apsauga yra suderinama su ekonomine plėtra, o socialinė apsauga padeda didinti darbo našumą ir socialinį saugumą. Privatūs pensijų fondai gali egzistuoti greta valstybinio socialinio draudimo pensijų sistemos, tačiau privačių pensijų fondų plėtra nevykdoma valstybinio socialinio draudimo sąskaita. Socialinės paslaugos teikiamos tik tada, kai šeima nesugeba išspręsti iškilusių problemų. Socialinė politika remiasi privalomu socialiniu draudimu, garantuojamu teisės aktuose, todėl asmenys neskatinami taupyti senatvei. Konservatyviojoje koncepcijoje gali būti numatytos socialinio draudimo privilegijos valstybės tarnautojams ir privalomojo socialinio draudimo sistemos, pagal kurias išmokų dydis ir kokybė priklauso nuo kiekvieno asmens dalyvavimo darbo rinkoje bei jo sumokėtų įmokų socialinio draudimo sistemai. Socialinio draudimo sistemas kontroliuoja ir finansuoja savarankiškos korporatyvinės institucijos, sudarytos iš darbdavių ir darbuotojų. Šioje koncepcijoje išskiriama šeimos svarba (pabrėžiama ir Katalikų bažnyčios), kuri reiškia, kad nedirbančios moterys nedalyvauja socialiniame draudime, o vaikus auginančioms moterims mokamos

didelės išmokos. Dalyvavimas socialinio draudimo sistemoje priklauso ne nuo pilietybės, bet nuo įmokų mokėjimo fakto, nėra universalumo, nes atskiroms profesinėms kategorijoms gali būti taikomos skirtingos socialinio draudimo nuostatos. Pensijų sistemoje yra daug išmokų rūšių (pagal profesines kategorijas) bei klientelistinių nuostatų (pvz., išmokos valstybės tarnautojams), skatinamas dalyvavimas antroje ir trečioje pensijų pakopose. Moterų užimtumas mažesnis nei socialdemokratinės socialinės apsaugos koncepcijos valstybėse, nes egzistuoja socialinių paslaugų trūkumas.

Socialdemokratinė koncepcija – tai valstybės dominavimas užtikrinant socialinę apsaugą. Valstybė prisiima atsakomybę už asmens socialinę gerovę mokėdama socialines išmokas arba vykdydama visiško užimtumo politiką. Šios koncepcijos pagrindinis elementas – socialinė gerovė laikoma piliečio teise, užtikrinant lygias galimybes. Siekimas sukurti lygybę lėmė didelę valstybės intervenciją į pajamų perskirstymą ir paslaugų teikimą, teisė į socialinę apsaugą taikoma visiems asmenims (universalizmas), visiems asmenims suteikiant vienodas teises į socialines pašalpas ir išmokas. Išmokos paprastai yra finansuojamos iš bendrųjų mokesčių.

G. Espingo-Anderseno gerovės valstybių modeliai konstruojami pagal dekomodifikacijos (valstybės užtikrinamos socialinės teisės), socialinės stratifikacijos (išmokų rūšys) ypatumus, viešojo ir privataus sektorių santykį. G. Espingas-Andersenas dekomodifikaciją apibrėžia kaip asmens galimybę gyventi nepriklausomam nuo rinkos. Dekomodifikaciją apibūdina pensijų pakeičiamumo norma, apdraustųjų mokamos socialinio draudimo įmokos bei sąlygos gauti senatvės, ligos ir nedarbo išmokas. Socialinė stratifikacija nagrinėjama įvertinant asmens turtą, išlaidas privačiai sveikatos apsaugai, socialinės apsaugos sistemos universalumą bei išmokų lygybės laipsnį. Pagal šių rodiklių visumą G. Espingas-Andersenas valstybes skirsto į skandinaviškojo tipo, arba socialdemokratinį, modelį (pasižymi aukščiausiais dekomodifikacijos rodikliais), anglų–saksų, arba liberalųjį, modelį (pasižymi žemiausiais dekomodifikacijos rodikliais) ir kontinentinio Europos tipo, arba konservatyvųjį, modelį (pasižymi tarpiniais dekomodifikacijos rodikliais tarp skandinaviškojo ir anglų–saksų modelio).

R. Titmussas išskiria tris gerovės valstybių modelius. *Rezydentiniame* gerovės modelyje rinka ir šeima yra pagrindiniai gerovės teikėjai. Valstybė paramą suteikia tik kraštutiniu atveju, kai rinka ir šeima to negali suteikti. *Industriniame* modelyje socialiniai poreikiai tenkinami atsižvel-

giant į darbo nuopelnus, darbo atlikimą ir produktyvumą. *Instituciniame* modelyje socialinės paslaugos teikiamos pagal jų reikalingumą asmeniui.

W. Korpi ir J. Palme pagal socialinio draudimo sistemos institucinius požymius pensijų ir sveikatos draudimo srityje išskiria penkis gerovės valstybių modelius. *Bazinės apsaugos* modelyje pensinis draudimas aprėpia visus gyventojus ir teikia visiems vienodą minimalią apsaugą. Šiame modelyje asmens išpareigojimai socialinės apsaugos srityje priklauso nuo pilietybės ir mokamų įmokų (Didžioji Britanija, Nyderlandai). *Pajamų apsaugos (korporatyvinio)* modelio tikslas yra apsaugoti asmenis nuo galimo pajamų netekimo. Šio modelio valstybėse asmens išpareigojimai socialinės apsaugos srityje priklauso nuo dalyvavimo darbo rinkoje (Vokietija, Prancūzija). *Instituciniame (visa apimančiame) modelyje* teikiama ir minimali apsauga, ir kompensacijos pajamų praradimo atveju (Švedija). *Tiksliniame modelyje* neteikiama nei bazinė, nei pajamų apsauga, taip pat ribota socialinio draudimo aprėptis. Modelio tikslas – skatinti asmenį patį kovoti su skurdu ir nedarbu. Modelis veikia savanoriškumo principu, įmokos priklauso nuo profesinės kategorijos. Valstybė teikia subsidijas įvairioms organizacijoms, kurios vykdo socialinį draudimą, išmokos yra fiksuoto dydžio. *Savanoriškojo su valstybės subsidija* modelio tikslas – užtikrinti minimalią apsaugą, išmokos mokamos tik pagal asmens turtingumą padėti. Išmokos mokamos tik po turto testavimo, jos yra minimalios ir nustatyto dydžio.

T. Makinenas išskiria penkis gerovės valstybės modelius. *Bazinės apsaugos modelio* tikslas yra teikti visiems asmenims vienodą minimalią socialinę apsaugą. *Taikymo modelio* tikslas – pajamų perskirstymo principu grindžiamas socialinis draudimas: daugiau pajamų gaunantis asmuo daugiau sumoka socialiniam draudimui. *Korporatyvinio modelio* tikslas – skatinti valstybinį socialinį draudimą, o valstybė turi garantuoti socialinę apsaugą. *Viduržemio jūros modelyje* valstybė užtikrina universalią sveikatos apsaugą ir dideles socialinio draudimo išmokas. *Visa apimančiame modelyje* vienoda socialinė apsauga užtikrinama visiems asmenims, neatšizvelgiant į jų pajamas²⁴.

J. J. Dupeyroux išskiria tokius socialinės apsaugos modelius²⁵:

a) Skandinavijos valstybių (Danija, Suomija, Švedija), kuriose socialinė ap-

24 Makinen, T. Structural pressures, social policy and poverty. *International social security review*. 1999, No. 4, p. 8.

25 Dupeyroux, J. J.; Borgeto, M.; Lafore, R. *Droit de la sécurité sociale*. Paris: Dalloz, 2008, p. 51–52

sauga yra piliečių teisė. Kiekvienas yra draudžiamas socialiniu draudimu, finansuojama daugiausia mokesčių pagrindu, administruojama bendrai; b) Jungtinė Karalystė ir Airija: socialinė apsauga yra universali, finansuojama daugiausia mokesčiais, administravimą vykdo viešojo sektoriaus įstaigos; c) Vokietija, Prancūzija, Beniliukso valstybės (Belgija, Nyderlandai, Liuksemburgas): išmokos priklauso nuo mokamų įmokų (pajamų). Finansuojama daugiausia socialinio draudimo įmokomis, tai, ko neapėmia socialinis draudimas, apėmia socialinės paramos sistemos. Administravimą vykdo socialiniai partneriai, turintys tam tikrą autonomiją nuo valstybės; d) Italija, Ispanija, Portugalija, Graikija pasižymi mišriomis socialinės apsaugos sistemomis. Bismarko principai taikomi bazinei pajamų apsaugai, išmokos didelės, tačiau nenustatyta minimalių pajamų garantija. Sveikatos apsaugos sistema – universali ir prieinama visiems. Administravimą vykdo socialiniai partneriai, bet jie neturi autonomijos ir sistema finansuojama mokesčiais; e) Rytų Europos valstybės pasižymi tuo, kad jose įvykdytos esminės sistemos reformos (Lenkija, Latvija, Lietuva, Estija, Slovakija, Slovėnija, Rumunija, Bulgarija). Šioms valstybėms įtaką daro tarptautinės institucijos, ypač Pasaulio bankas. Čia daug lemia individualūs asmens veiksmai, valstybė užtikrina tik bazinę apsaugą.

Lietuvos mokslininkai *A. Guogis* ir *D. Bernotas* išskiria penkis socialinės politikos modelius, egzistuojančius ES valstybėse: Šiaurės šalių (universalusis), anglų ir amerikiečių (likutinis / liberalusis), Vidurio Europos (korporatyvinis), Pietų Europos (korporatyvinis / klientelistinis), Rytų Europos (postkomunistinis korporatyvinis klientelistinis).

D. Gallie ir *S. Paugamas* išskiria keturis „nedarbo gerovės modelius“ remdamiesi apimties, kompensavimo lygiu ir „aktyvios darbo rinkos“ skatinimo priemonėmis. Autoriai pažymi, kad aktyvių darbo rinkos skatinimo priemonių beveik nėra *Pietų Europos* modelio valstybėse, jų nedaug ir *liberaliojo* modelio valstybėse, daugiausia jų yra *kontinentinės Europos* ir *Šiaurės Europos* modeliuose²⁶. Tačiau šiuolaikinės socialinės apsaugos sistemų tendencijos rodo, kad visų pensijų sistemos modelių valstybėse vis daugiau išlaidų skiriama aktyvioms darbo rinkos skatinimo priemonėms.

Išanalizavus socialinės apsaugos sistemų sandarą, galima pateikti keletą apibendrinimų *pajamų garantijų užtikrinimo požiūriu, finansavimo ir išmokų skaičiavimo aspektais*.

26 Bernotas, D.; Guogis, A. *Globalizacija, socialinė apsauga ir Baltijos šalys*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2006, p. 159–160.

1. Kalbant apie *pajamų garantijų užtikrinimą* galima pažymėti, kad kai kurių Šiaurės Europos ir hibridinio modelio valstybių (Danija, Švedija ir Nyderlandai) sistemos aprėpia visus gyventojus. Jungtinės Karalystės ir Airijos (anglų–saksų sistema) nacionalinės socialinės apsaugos sistemos taip pat aprėpia visus gyventojus, bet taikomos tik tiems, kas dirba, ieško darbo ir kieno pajamos viršija nustatytas minimaliąsias. Kitose valstybėse tokios nacionalinės sistemos neegzistuoja, nes asmenų dalyvavimas socialinės apsaugos sistemoje grindžiamas profesiniu pagrindu (ir dirbant pagal sutartį, ir dirbant savarankiškai). Norint patekti į socialinės apsaugos sistemą, nereikalaujama gauti tam tikras minimalias pajamas, išskyrus Vokietiją, ten dalyvavimas sistemoje privalomas gaunant tam tikro dydžio pajamas.

Be nacionalinių sistemų, egzistuoja ir papildomos socialinės apsaugos sistemos, dalyvauti jose yra privaloma beveik visose valstybėse. Kai kurių valstybių papildomos socialinės apsaugos sistemos – tai kolektyvinis darbuotojų ir darbdavių susitarimas²⁷.

Pinigines išmokas ligos atveju gali gauti darbuotojai Airijoje, Italijoje, Nyderlanduose, savarankiškai dirbantys asmenys – Danijoje, Ispanijoje, Švedijoje, Jungtinėje Karalystėje, Vokietijoje ir Prancūzijoje. Suomijoje kiekvienas gyventojas gali gauti minimalią laikino nedarbingumo išmoką. Pinigines išmokas motinystės atveju gali gauti darbuotojos Airijoje ir Nyderlanduose, tačiau jos nemokamos savarankiškai dirbančioms moterims.

Nelaimingų atsitikimų darbe pinigines išmokas paprastai gali gauti tik darbuotojai, tačiau Danijoje, Prancūzijoje, Vokietijoje, Italijoje, Ispanijoje ir Švedijoje dalinę išmoką gali gauti ir savarankiškai dirbantys asmenys. Nyderlanduose nėra atskiros nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų sistemos: šiose valstybėse tokie asmenys patenka į neįgalumo ir sveikatos draudimo sistemą.

Nedarbo išmokų skyrimo sąlyga – išmokos gali būti skiriamos tik tuo atveju, jei asmuo yra privalomojo socialinio draudimo dalyvis.

Danijoje, Airijoje, Nyderlanduose, Švedijoje, Jungtinėje Karalystėje, Prancūzijoje šeimoms užtikrinama teisė į išmokas šeimai, kad ir kokio dydžio yra šeimos pajamos. Kitose valstybėse išmokos šeimai priklauso nuo pajamų dydžio arba vaikų skaičiaus (Italija). Belgijoje tam tikros išmokos šeimai skiriamos ir savarankiškai dirbantiems asmenims, Italijoje išmokų šeimai nėra.

27 Dupeyroux, J. J.; Borgeto, M.; Lafore, R. *Droit de la sécurité sociale*. Paris: Dalloz, 2008, p. 46–48

2. *Finansavimas*. Airijoje, Jungtinėje Karalystėje, Švedijoje, Italijoje, Ispanijoje į socialinio draudimo įmoką įeina draudimas nuo visų rizikų, įmokos mokamos pagal gaunamas pajamas. Kitose valstybėse skirtingas tarifas taikomas skirtingoms rizikoms. Socialinio draudimo įmokas moka darbuotojai ir darbdaviai. Nelaimingų atsitikimų draudimo socialinio draudimo įmokas beveik visose šalyse moka darbdaviai. Esant socialinio draudimo biudžeto deficitui, valstybė finansuoja socialinės apsaugos sistemą.

3. *Išmokų skaičiavimo tvarka*. Beveridžo sistemos valstybėse išmokos yra vienodo dydžio, Bismarko – priklauso nuo pajamų. Visose šalyse ilgalaikio pobūdžio išmokos finansuojamos pagal einamųjų išmokų sistemą.

Šiaurės Europos ir anglų–saksų socialinės apsaugos modelio valstybėse išmokos yra vienodo dydžio. Pavyzdžiui, Danijoje, Švedijoje yra bazinė pensija visiems gyventojams, išėjusiems į pensiją. Jungtinėje Karalystėje ir Airijoje pensijos yra vienodo dydžio, bet tik tiems, kas dirbo, pagrindinės pensijų išmokos gaunamos iš privačių pensijų fondų. Švedijoje, Danijoje bazinės išmokos yra vienodo dydžio, tačiau yra ir papildoma pensijos dalis, kuri priklauso nuo pajamų.

Kontinentinės Europos, Pietų Europos ir hibridinio socialinės apsaugos modelio valstybėse visos išmokos, išskyrus išmokas šeimai, priklauso nuo pajamų. Nyderlanduose senatvės išmokos yra vienodo dydžio. Daugelyje valstybių nustatyta minimali pensija (Ispanija, Prancūzija, Italija). Valstybės tarnautojams apskritai mokamos didesnės išmokos, mažesnės – savarankiškai dirbantiems asmenims. Išmokų maksimali suma numatyta Prancūzijoje, Ispanijoje, Vokietijoje.

2006 m. Europos Sąjungos Parlamentas pritarė *Europos socialinio modelio koncepcijai*: Europos socialinis modelis atspindi bendras vertybes, grindžiamas taikos, socialinio teisingumo, lygybės ir solidarumo išsaugojimu, laisvės ir demokratijos skatinimu bei pagarba žmogaus teisėms²⁸. J. J. Dupeyroux nuomone, apie ES socialinį modelį galima kalbėti tik tada, kai norima parodyti, kad jis skiriasi nuo amerikiečių arba japonų socialinės apsaugos modelio, tačiau ne tada, kai kalbama apie visų ES valstybių socialinės apsaugos sistemas. Galima išskirti tokius bendrus Europos socialinės apsaugos sistemų bruožus: aprėpia daug socialinių rizikų, platus apdraus-

28 Europos Parlamentas. Europos Parlamentas ragina sustiprinti Europos socialinį modelį, 2006. <http://www.europarl.europa.eu>; prisijungimo laikas 2007-09-21.

tųjų ir išmokų ratas, socialinio draudimo įmokų tarifai dideli, kovojama su skurdu, skaičiuojamos minimalios bazinės pajamos²⁹.

Taigi ES socialinės apsaugos integracija vyksta derinant (sveikatos apsauga, darbo rinka, pensijų sistemos) valstybių socialinės apsaugos sistemas ir kuriant bendrą socialinę erdvę atsižvelgiant į laisvą asmenų, prekių, paslaugų ir kapitalo judėjimo principą.

Tačiau Europos socialinis modelis negali būti įgyvendintas dėl ES teisės nuostatų bei dėl Vidurio ir Rytų Europos valstybių integracijos į ES. Dabartinėje ES yra įvairių pensijų sistemos modelių, daug institucinių bei struktūrinių valstybių socialinės apsaugos sistemų skirtumų (kai kuriose Rytų Europos pensijų sistemos modelio valstybėse socialinės apsaugos išlaidos daugiau kaip du kartus mažesnės nei ES valstybių senbuvių vidurkis), ES narėmis tapo ekonomiškai silpnesnės valstybės. Esant tokioms sąlygoms, ES valstybių socialinės apsaugos politika turi būti derinama su bendra ES socialine politika, nekuriant atskiro ES socialinio modelio.

Galima daryti išvadą, kad Europos socialinis modelis gali būti apibūdintas kaip teisės normų ir bendrų ES valstybėms socialinės politikos tikslų sąvadas, nustatantis būdus ES valstybėms keistis informacija apie nacionalines socialinės apsaugos sistemas ir skirtas užtikrinti socialinę integraciją ES lygiu, tačiau bendro Europos socialinio modelio nėra. Europos Sąjungoje egzistuoja įvairios socialinės apsaugos sistemos, kurių gausa, ekonominiai rodikliai ir specifika neleidžia sukurti bendrų taisyklių Europos Sąjungos lygiu. Todėl išskiriamos tokios socialinės apsaugos sistemos: Šiaurės Europos, kontinentinės Europos, anglų–saksų, hibridinė, Pietų Europos ir Rytų Europos.

1.5. Krikščioniškoji socialinė sauga

Žmogaus socialinės gyvenimo srities svarba kasmet didėja, ir šis procesas jaučiamas visame pasaulyje. Tai paaiškinama žmogaus prigimtimi, nes kiekvienas individas pagal prigimtinę teisę privalo turėti elementarias socialines, ekonomines gyvenimo sąlygas ir tai tapo universalia taisykle šiandiniame gyvenime. To siekia visos valstybės, dauguma tarptautinių organizacijų. Šiame kontekste ryškiai išsiskiria viena iš socialinio mokymo srovių – krikščioniškasis socialinis mokymas. Jis buvo pradėtas plė-

29 Dupeyroux, J. J.; Borgeto, M.; Lafore, R. *Droit de la sécurité sociale*. Paris: Dalloz, 2008, p. 44.

toti po Antrojo pasaulinio karo Vokietijoje įvedus rinkos ekonomiką. Jau šiuo periodu Tryro, o vėliau Miunsterio universiteto profesorius Josephas Höffneris teigė „nežinąs ekonominės struktūros, artimesnės katalikiškajam socialiniam mokymui, nei socialinė rinkos ekonomika“.

Toliau istoriniu aspektu panagrinėsime vieno iš žymiausių pasaulyje katalikiškojo socialinio mokymo atstovų – J. Höffnerio – teiginius ir vieno iš ryškių šio mokymo atstovų Lietuvoje – Antano Maceinos – mintis. Elementarių socialinių, ekonominių teisių pradėta reikalauti jau seniai, tačiau visuotinai pripažintos jos tapo po Antrojo pasaulinio karo, kai į žmogų buvo pažvelgta kaip į ypatingiausių ir didžiausio dėmesio reikalaujantį subjektą. Įgyvendinant šią nuostatą, buvo priimta nemažai tarptautinių dokumentų, kuriuose įtvirtintos socialinės žmogaus teisės: Europos socialinė chartija, 1966 m. Europos ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas ir kiti tarptautiniai dokumentai. Reikia prisiminti ir tai, kad nuo viduramžių Bažnyčios įtaka valstybėms ir visuomenėms buvo ir yra didelė.

1.5.1. Josepha Höffnerio krikščioniškasis socialinis mokymas

J. Höffneris teigia, kad „krikščioniškasis visuomenės mokymas nėra nei rinkinys praktinių nurodymų, kaip spręsti socialinius klausimus, nei specialiai surinktos krikščioniškajam socialiniam mokymui reikalingos šių dienų sociologijos žinios; tai – integrali krikščioniškojo mokymo dalis“.

Teologinę krikščioniškojo socialinio mokymo svarbą J. Höffneris apibūdina tezėmis, kad žmogus yra Dievo atvaizdas, todėl jis negali būti nei pažemintas, nei tapti įvairių valstybių visuomeninių arba ūkinių procesų objektu arba priemone. Krikščioniškasis socialinis mokymas teigia, kad žmogus turi prigimtinių polinkių į visuomenę, ir tai yra Dievo įdiegtas jausmas. Būtent ši Dievo sukurta tvarka yra krikščioniškojo socialinio mokymo objektas. Pažeidus Dievo nustatytą tvarką, yra sunku pelnyti amžinąjį išganymą, o išganymui nepalankūs dalykai, kaip antai besivystančių valstybių skurdas, turi būti pašalinti, ir tai yra naujas krikščioniškojo mokymo principais pagrįstas visuomenės santvarkos kūrimas. Kovoti su liga, skurdu, vargu, badu yra kiekvieno krikščionio pareiga. Kaip teigia krikščioniškasis socialinis mokymas, galbūt egzistuoja priešprieša tarp Bažnyčios ir valstybės, tarp Bažnyčios ir pasaulio, bet tikrai negalima teigti, jog Bažnyčia yra už pasaulio. Ji ir pasaulis tarpusavyje susiję. Höffneris tei-

gia, kad „krikščioniškąjį socialinį mokymą galima apibūdinti kaip visumą įgytų žinių apie žmonių visuomenės esmę bei tvarką socialiniu-filosofiniu (pagal realią žmogaus socialinę prigimtį) ir socialiniu-teologiniu (pagal krikščioniškąją išganymo struktūrą) būdu ir apie iš viso to išplaukiančias ir dabartiniams istoriniams santykiams pritaikomas normas bei santvarkos uždavinius“³⁰.

J. Höffnerio krikščioniškasis socialinis mokymas aprėpia labai plačias žmogaus gyvenimo sritis, ypač žmonių tarpusavio santykius, santykius su darbu, su visuomene, su valstybe. Höffneris socialinę žmogaus esmę pagrindžia per asmenybę, nes tik asmenybė yra socialinės žmogaus esmės pagrindas ir prielaida. Žmogus neturi atskirai kūno ir atskirai sielos, jis yra kūno ir dvasios visuma. Žmogaus asmuo yra savo paties veiksmų, minčių subjektas. Jis gali vienaip arba kitaip apsispręsti. Be asmens valios laisvės negalima dorovinė atsakomybė, praranda esmę kaltė ir atgaila, atlygis ir baismė, gailestis ir satisfakcija. Asmenybiškumas taip pat pasireiškia per atsakomybę. Atsakomybė apsispręsti – tai vidinė nuostata, įpareigojanti atsakyti. Sąžinė taip pat turi įtakos asmenybiškumui. Žmogus gali laisvai apsispręsti atlikti vienus arba kitus veiksmus, tačiau reikia vadovautis norma, kurios doroviškai įpareigojanti „tu privalai“ arba „neprivalai“ jis išgyvena kilus konfliktui. Žmogus turi vienas pats sau išgyventi laisvės, atsakomybės ir sąžinės akistatą. Žmogus turi atsakyti už savo veiksmus, bet ne už savo egzistenciją, už ją atsakingas Dievas. Asmenybiškumas – tai žmogaus pašaukimas pokalbiui su Dievu. Būtent krikščioniškoji asmenybiškumo interpretacija atsako į šiandienos klausimą apie galutinę gyvenimo prasmę. Žmogus bijo ekonominių krizių, nedarbo, karo, ligų, senatvės, mirties ir pan. Baime galima nugalėti tik mylint ir gyvenant su mylimuoju. O didysis mylintysis yra pats Dievas.

Kalbėdamas apie žmogaus socialinę esmę, J. Höffneris skiria visuomenę ir bendruomenę. Visuomenė, pasak jo, yra tam tikra žmonių, bendrai siekiančių tikslo, ilgalaikės sąjungos forma. Iš esmės bendruomenė yra visuomenės sinonimas. Tačiau daugelio bendruomenė laikoma pranašesne už visuomenę, nes bendruomenė išaukština emocingumą, jausmus, o visuomenė – tikslingumą.

Visuomenės gyvenimą tvarkantys įstatymai paremti socialinio pobūdžio filosofiniais ir teologiniais būties principais, pavyzdžiui, solidarumo, visuotinės gerovės, subsidiarumo principais.

30 Höffner, J. *Krikščioniškasis socialinis mokymas*. Vilnius: Aidai, 1996.

Visuotinės gerovės principui yra teikiamas tam tikras prioritetas, tačiau galutinis požiūris yra toks, kad asmenybiškumas yra didesnė vertybė. Visuotinės gerovės principą J. Höffneris aiškina pagal organizmo analogiją. Pasak jo, organizmas išlieka, nors atskiros ląstelės sunyksta ir kaskart atkuriamos iš naujo. Panašiai ir visuomenė išgyvena atskirų žmonių atėjimą ir išėjimą. Organizmo dalys, kaip lapai ir šaknys, nėra tarpusavyje nesusijusių atskirų daiktų visuma, jie skirti tarnauti visumai. Taip ir visuomenėje individai nėra izoliuoti, o sudaro dvasinę, dorovinę, struktūrinę vienovę ir skirti tarnauti visumai. Organizmai neleidžia savo dalims sunykti, bet jas maitina ir išlaiko. Visuomenė taip pat negali savo narių išnaudoti, bet turi jais rūpintis, nes nariai turi savo interesus apriboti visuotinės gerovės labui. Visuotinės gerovės negalima numatyti kaip atskirų žmonių gerovės sumos.

Įsimintinas J. Höffnerio mokymas apie teisės ir teisingumo įtaką socialinei sričiai. Pasak jo, prigimtinė teisė yra pati svarbiausia teisė. Prigimtinė teisė glūdi ne konkrečioje istorinėje vieno ar kito žmogaus prigimtyje, bet paties žmogaus esmėje, t. y. kas visais laikais ir visose kultūrose žmogų apibrėžia kaip žmogų, kuris turi kūną ir dvasią, yra individualus ir socialus, taip pat Dievo kūrinys. Dievas sukūrė žmogų kaip asmenybę ir kartu jam suteikė prigimtinių teisių: gyvybės, kūno neliečiamybės, sąžinės ir laisvės teisę. Prigimtinė teisė yra pripažįstama ir pozityviosios teisės, ir jos turi tam tikras sąsajas, pavyzdžiui, pozityviosios teisėtvarkos būtinybė kyla iš prigimtinės teisės, kuri įstatymų leidėją įpareigoja kurti visuotinę gerovę skatinančius įstatymus, o piliečius – šių įstatymų laikytis. Pozityvūs įstatymai, kurie pažeidžia pagrindines prigimtines teises, yra negaliojantys. Höffneris išskiria tris prigimtinės teisės bruožus: visuotinumą, nekintamumą ir pažinumą. Visuotinumas įpareigoja kiekvieną žmogų, be visuotinumo prigimtinė teisė nebūtų prigimtinė. Nekintamumas pabrėžia prigimtinių teisių nekintamumą nepriklausomai nuo laikmečių, įvairių kitų sąlygų, o pozityvus įstatymas priklauso nuo realių santykių ir gali, susiklosčius tam tikroms sąlygoms, kisti arba net būti panaikintas. Pagal pažinumą esminės prigimtines teisės nuostatas žmogus įgyja pirmiausia šeimoje. Prigimtinės teisės principai nuo vaikystės yra realiai išgyvenami ir išmokstami šeimoje, kuri ir išreiškia pagrindinius teisės elementus.

Krikščioniškasis socialinis mokymas teisingumą laiko viena iš pagrindinių dorybių. Dorybės pamatas yra prigimtinė teisė, kuri teisingumui suteikia prasmę ir kryptingumą. Höffneris socialinį teisingumą sieja

su socialine valia. Pasak jo, teisingumas ir meilė neneigia vienas kito, tik jų sąjunga laiduoja žmogiškosios visuomenės patvarumą ir plėtrą. Teisei būdinga tai, kad, būdama griežta ir atskira, ji nepriklauso nuo jausmo ir polinkio. Todėl teisingumas gali pašalinti tik socialinių konfliktų priežastis, jis negali sujungti širdžių. Pasak Pijaus XI, „darbininkui nereikia kaip išmaldos to, kas jam priklauso pagal teisingumą“. Žmogus socialinę meilę gali išreikšti padedamas Dievo ir artimo meilės jėgos. Socialinė meilė yra bendruomenės kūrimas, ji stengiasi įvairių luomų, profesijų grupių ir klasių tarpusavio konfliktus įveikti sutarimu.

J. Höffneris įdomiai traktuoja darbą, kurį apibrėžia kaip sąmoningą, rimtą, objektyvią, dvasiniais arba fiziniais sugebėjimais pagrįstą žmogaus veiklą tikslingai įgyvendinant vertybes, kurios padeda kurti Dievo skirtą paties žmogaus prasminę pilnatvę. Gyvūnų elgesys yra instinktyvus, o darbas kaip sąmoningas aktyvumas yra žmogaus privilegija. Veikla, vadinama profesija, daugiau arba mažiau reikšminga žmogui ir išreiškia jo gyvenimo tikslą arba nuostatą. Ji paprastai teikia lėšų gyventi.

Josephas Höffneris pagrindžia darbo bei laisvalaikio santykį. Industrializacija aprūpino žmones gėrybių ir garantavo puikų aptarnavimą, gerokai sutrumpino ir darbo laiką. Sutrumpėjo kasdienis ir savaitinis darbo laikas, kartu ir žmogaus darbingumo amžius. Dabar susiduriama su dilema – daugiau laisvalaikio ar daugiau vartojimo prekių. Daugelis nori ir viena, ir kita. Kai kuriems gerovės siekimas atstoja laisvalaikį, todėl tapo įprasta dirbti daugiau, net sekmadieniais. Kiti savo gyvenimo prasmę suvokia kaip nuolat ilgėjantį pramogų kupiną laisvalaikį, tačiau kartu apgailėstauja, kad malonumų mugė ilginiui sukelia ne džiaugsmą, bet pasibjaurėjimą. Tačiau viskas virsta viena galutine tiesa – darbas ne toks nuobodus kaip pramoga. Josephas Höffneris išskiria laisvalaikį siaurąja ir plačiąja prasme. Laisvalaikis siaurąja prasme – tai laisvė nuo darbo. Žmogui reikia pertraukos, darbo dienos pabaigos, sekmadienio, atostogų. Plačiąja prasme laisvalaikis turi suteikti žmogui energijos, praturtinti jį patį.

Iš šių teiginių aiškėja, kad savaitės ritmui išlaikyti reikia tam tikros dienos visai visuomenei kaip nedarbo dienos. Tik sekmadieniais galima kartu garbinti Dievą per iškilmingas pamaldas ir skelbti Dievo žodį bendruomenei. Bendras laisvas sekmadienis būtinas ir šeimai, kad žmonės galėtų palaikyti santykius su giminėmis ir draugais, taip pat dalyvauti kultūriniame tautos gyvenime.

Įdomus yra J. Höffnerio mokymas apie nuosavybę. Šis mokymas teigia, kad ekonomikos struktūros pamatas yra privati nuosavybė, ir išvardija penkias privačios nuosavybės pranašumo priežastis. Pirmą, privati nuosavybė reikalinga normaliai savimeilei patenkinti. Ji laiduoja žmogui nepriklausomybę, laisvę disponuoti ir savarankiškumą, todėl glaudžiai susijusi su asmens orumu ir žmogaus teisėmis. Antra, privati nuosavybė padeda aiškiai įvardyti ir atskirti kompetencijos ir atsakomybės ribas ekonomikos srityje. Trečia, privati nuosavybė sukuria žmogaus saugumo ir rūpinimosi poreikį, o tai svarbu pirmiausia šeimai. Ketvirta, privačiai nuosavybei būdingi gyvi ekonominiai mainai. Krikščionių teigimu, Dievas turtus ir gamtos gėrybes tautoms paskirstė nevienodai, kad per prekių mainus skirtingų šalių ir rasių žmonės apsijuostų meilės juosta. Penkta, privati nuosavybė suteikia žmogui galimybę daryti gera ir nesavanaudiškai padėti kitiems.

Pagal krikščioniškąją sampratą nuosavybė yra dvilypė, t. y. ji turi socialinę ir individualiąją funkcijas. Socialinė funkcija išreiškia socialinį santykį su nuosavybe. Asmeninė vartojimo gėrybių funkcija yra kasdieniųjų poreikių tenkinimas, asmeninė ilgalaikių gėrybių funkcija – asmeninės iniciatyvos didinimas ir rūpinimasis žmogaus ateitimi, o socialinė funkcija reikalauja, kad visų žmonių, kad ir kokiam sluoksniui jie priklausų, gyvenimas būtų žmogiškas ir kad jie turėtų galimybę įgyti ir ilgalaikių gėrybių. Tarnaudama šiam tikslui, valstybė gali ne tik reguliuoti nuosavybės naudojimą, bet ir tiksliau nustatyti nuosavybės teisę.

Josephas Höffneris išskiria šešias nuosavybės formas šiuolaikinėje visuomenėje:

1. Pirmiausia – darbo užmokestis. Ši nuosavybė nėra nuolatinė, nes didžioji dalis išleidžiama pragyventi, vis dėlto samdomam darbininkui tai yra svarbiausias pragyvenimo šaltinis.
2. Pastovesnė yra antroji nuosavybės forma, t. y. visa tai, ką žmonės turi savo butuose, pavyzdžiui, baldai.
3. Taupymas siaurąja prasme – taupymas bankuose, statybos arba gyvybės draudimo sutarties sudarymas.
4. Taupymas sunkiems laikams. Šiuolaikinis žmogus, susirgęs, netekęs darbo ir darbingumo arba sulaukęs senatvės, gali pasitikėti socialinės apsaugos sistema. Taigi ketvirtoji nuosavybės forma yra teisėtas reikalavimas gauti socialinį aprūpinimą.
5. Nuosavu namu naudojamas gana ilgai ir tai yra tarpinė vartojimo gėrybių ir verslo investicijos gėrybių nuosavybės forma.

6. Dalyvavimas kuriant liaudies ūkio kapitalą. Kapitalo nuosavybę įgiję asmenys ne tik gali tapti ekonomiškai saugesni, bet kartu ir daryti įtaką ekonomikos procesui.

Krikščioniškasis socialinis mokymas kartais kritiškai vertina socialinės apsaugos sistemą ir yra paremtas tokiais principais:

- individo teisė ir pareiga – būti atsakingam, užtikrinti pragyvenimą sau ir saviems;
- artimiausia bendrija, turinti žmogui teikti socialinę apsaugą, yra šeima;
- labai svarbi socialiniam aprūpinimui yra kooperatinė savitarpio pagalba;
- pramoninės visuomenės santykiai lemia tai, kad socialinės apsaugos negali užtikrinti vien individas, šeima arba kooperatyvas – reikalinga visos visuomenės institucijų pagalba.

Taigi Josepho Höffnerio krikščioniškasis socialinis mokymas neprieštaruoja socialinės apsaugos teisės principams, o juos papildo, iš esmės remiasi artimojo ir Dievo meilės principais. Pagrindinė šio mokymo mintis yra Kristaus žodžiai, užrašyti Šv. Rašte: „Buvau išalkęs, ir jūs mane pavaldydinote, buvau ištroškęs, ir mane pagirdėte, buvau keleivis, ir mane priglaudėte, buvau nuogas – mane aprenėte, ligonis – mane aplankėte, kalinys – atėjote pas mane“. Mintis baigiama šiais žodžiais: „Kiek kartų tai padarėte vienam iš šitų mažiausiųjų mano brolių, man padarėte“ (Mt 25, 35–40).

1.5.2. Krikščioniškoji socialinė sauga A. Maceinos požiūriu

„Socialinė problema yra naujas dalykas. Socialinei problemai atsirasti reikia kažko daugiau negu tik skurdas. Ekonominis skurdas yra tik sąlyga jai iškilti ir pasirodyti. Bet ne jis sudaro josios esmę. Šių dienų žmogus trokšta žymiai daugiau negu tegul ir žmoniško pragyvenimo. Socialinė problema nėra tiktai kova už savo asmens ir už savo šeimos ekonominę gerovę. Šioje kovoje yra aktyvūs ir vadovauja kaip tik tie, kurie yra bent minimaliai aprūpinti ir kuriems pragyvenimo klausimas yra antraeilis. Be abejo, reikia pripažinti, kad mūsų dienomis jau yra per daug žmonių, kurie neturi net reikalingiausių savo pragyvenimui dalykų. Jie gyvena tokia

skurde, kuris sudaro gėdą mūsų vadinamajai „aukštai“ civilizacijai. Bet ne šitie žmonės ir ne materialinis jų aprūpinimas stovi socialinės problemos centre. Jeigu socialinė problema išsispresėtų tiktai ekonominio minimumo parūpinimu tiems, kurie jo neturi, tuomet reiktų tik labiau suorganizuoti karitatyvinių darbų tinklą, tik dar truputį suminkštinti turtingųjų širdis, ir pasauliui gresianti katastrofa praeitų savaime.“³¹

Tai mintys iš Antano Maceinos 1936 m. skaitytos paskaitos, kuri sulaukė labai priešaringo vertinimo, bet ši tema yra tokia pat svarbi ir dabar – praėjus beveik 70 metų. Kaip rašė pats autorius, palankiausiai jo paskaitą įvertino kairioji Vilniaus krašto spauda, o neigiamai vertino Amerikos kunigų vienybės organas „Forum“. Į klausimą, kodėl A. Maceinos mintys buvo priešaringai vertinamos, tikriausiai galima atsakyti pasitelkiant jo paties nuomonę apie problemą. Jis teigia, kad „kai kas mano, kad gailestingumą pažadinus ir dabar socialinę problemą būtų galima išspręsti. Uolus susirūpinimas karitatyviniais darbais, šitų darbų organizavimas rodo, kad daugelis socialinę problemą supranta tik kaip ekonominį skurdą, kurį galima pašalinti karitatyviniu veikimu ir materialinėmis gėrybėmis. Daugelis nori eiti senųjų amžių pėdomis ir savo darbais pratęsti senus karitatyvinius žygius. Visa tai yra labai gera ir reikalinga. Bet šitos pastangos socialinės problemos neišspręš. Socialinis mūsų dienų gyvenimas eina pro karitatyvinio veikimo šalį. Socialinės problemos šaknys siekia daug giliau negu tik ekonominis skurdas. Ekonominis skurdas yra tik žaizda, kurią padarė neregimos bacilos“³². Toliau A. Maceina sako, kad socialinė problema pirmiausia yra žmogaus problema. Taip – daugelis skursta ir alksta, tačiau ekonominiai trūkumai visų pirma yra palietę žmogų kaip asmenį, kad jie yra žmogų paniekinę ir pažeminę. Žmogus gali gyventi ir dideliame neturte, bet, kol jis jaučia žmogiškąją savo vertę, kol neturtas nesikėsina į žmogiškąjį kilnumą, tol jis yra tik atsitiktinis dalykas, kuris gyvenimo problemos nesudaro. Griežtųjų vienuolių neturtas nėra problema ne tik dėl to, kad šitie žmonės jį priėmė laisva valia, bet ir dėl to, kad šitas neturtas dar labiau pakelia žmogaus vertę. Kai žmogus skursta tik kūnu, jis nedaug apie tai galvoja ir nedaug sielojasi. Jis tuomet pajaučia tik šios tikrovės netobulumą. Bet žmogus gali skursti ir savo dvasia. Ne dėl savo negabumų, bet dėl to, kad jis yra ekonomiškai neturtingas. Dėl ekonominių trūkumų jam gali būti uždarytos aukštesnio gyvenimo sritys. Jis gali likti neišsilavinęs,

31 Maceina A. *Raštai. T. II*. Vilnius, 1992.

32 *Ibid.*, p. 10–11.

gali būti išstumtas iš tikrųjų vertybių pasaulio, gali neturėti lygių teisių su kitais, gali būti paniekintas ir pažemintas. Todėl socialinė problema turi dvi puses: ekonominę, materialinę ir dvasinę, moralinę.³³

Kad A. Maceinai labai svarbi moralinė socialinės problemos pusė – nekyla abejonių, ir, matyt, tam didelės įtakos turėjo amžiaus pradžios revoliucijos ir karo sužalotos ir nuskurdintos Europos vargingųjų padėtis: „jeigu šiandien mes ir duodame išmaldos, tai toji dvasia, kuri šitą išmaldą lydi, vargšo ne tik nepaguodžia, bet kelia jame pyktį, nes gautame duonos kąsnyje jis jaučia įdiegtą aversiją ir paniekinimą. Mūsų išmalda dažnai yra tik noras kuo greičiau prašančiuoju nusikratyti. Turtingumas vis labiau virsta inteligentiškumo ženklu, o suplyšę ar darbo sutepti drabužiai yra niekinami ir vengiami. Paslėpta panieka ir išvidinė aversija matyti kiekviename turtingųjų santykiyje su neturtingaisiais. Duonos kąsnis, paduotas atbula ranka, gali pasotinti kūną. Bet jis uždega dvasią ir ją pripildo keršto jausmu. Už grynai ekonominę išmaldą nėra dėkojama: už ją yra žudoma. Atbuloje rankoje glūdi mūsų dienų revoliucijos žiaurumą paslaptis.“³⁴

A. Maceinos nuomone, ekonominiais sprendimais socialinės problemos žmonija niekada neišspręs, nes niekas nesukurs tokios santvarkos, kurioje skurdo ir vargo visiškai nebūtų. Socialinė šių dienų kova yra kova ne tik už ekonominį pragyvenimą, bet ir už žmogiškąjį savo kilnumą, už žmogiškosios vertės pripažinimą, už tinkamą vietą dvasinėje gyvenimo sąrankoje, už galėjimą naudotis lygia pagarba ir lygia meile.

A. Maceina nurodo, kad socialinė problema gali būti išspręsta tik nuolatine evoliucija ir reikalingomis reformomis – visų pirma žmogaus dvasios viduje, o paskui ir išorinėje pusėje – valstybinėje santvarkoje. Jis sako, kad kaip tik krikščioniškoji etika ir krikščioniškoji ekonomika yra pašauktos dalyvauti šioje evoliucijoje ir parengti reikalingas reformas. Krikščioniškoji etika turi atnaujinti ir išvystyti pažiūras į žmogų, o krikščioniškoji ekonomika turi perkeisti žmonių nuostatas turto atžvilgiu. Šiems uždaviniams įgyvendinti labai svarbi moralinė atmosfera, kuri pirmiausia turi pabrėžti žmoniškumą. A. Maceina teigia, kad krikščionybės uždavinys nėra nustatyti socialinės kovos techniką ir metodus, tačiau sukurti dvasinę ir moralinę atmosferą tiems, kurie pasiryžę pakeisti socialinę neteisybę.³⁵

33 Maceina, A. *Raštai. T. II*. Vilnius, 1992, p. 11.

34 *Ibid.*, p. 12–13.

35 Maceina, A. *Raštai. T. II*. Vilnius, 1992.

Čia susiduriame su socialinio teisingumo sąvoka, kuri atitinka J. Höffnerio mokymą.

J. Höffneris ir A. Maceina, kalbėdami apie socialinį teisingumą, yra vienodų nuostatų žmogaus, jo moralinės pusės atžvilgiu, t. y. taip pat vertina teisingumo ir meilės sąjungą, kuria paremti krikščioniškosios visuomenės socialiniai principai. Socialinės meilės sąvoka vartojama, kai kalbama apie socialinį teisingumą. Socialinis teisingumas, pasak A. Maceinos, permelkia valstybines ir visuomenines institucijas, o socialinė meilė turi būti šios tvarkos siela. Socialinė meilė yra bendruomenės kūrimas, visuotinės gerovės troškimas ir atsidavimas tiek visuomeniniuose dariniuose ir struktūrose glūdinčioms vertybėms, tiek ir pripažinimas bei teigimas individui ir grupėms priklausančios gerovės. Socialinė meilė pasiruošusi su atsidavimu tarnauti visuotinei gerovei ir kiekvienam žmogui linki įsitvirtinti visuomenėje. Socialinė meilė stengiasi konfliktus įveikti susitarimu. Ji mato ir ieško to, kas vienija ir yra visuotina. Ji pašalina teisingumo reikalavimo šaltumą ir griežtumą.

A. Maceina siūlė imtis darbo ir kuo greičiau „nupūsti dulkes nuo socialinės katalikų pasaulėžiūros“, praktiškai pradėti vykdyti katalikiškus socialinius principus ir per socialinį katalikų fondą užtikrinti konkrečią paramą vargstantiems. Jis rekomenduoja:

1. Socialiniam fondui atiduoti antrąjį atlyginimą, jei asmuo dirba dviejuose darbuose ir gauna du atlyginimus.
2. Atiduoti nevartojamas brangenybes: ir asmenines, ir bažnytines.
3. Atiduoti vieną procentą gaunamų pajamų, kad fondas turėtų nuolatines pajamas.
4. Atiduoti bent pusę pajamų, gaunamų ne iš darbo (nuoma, procentai ir t. t.).
5. Atiduoti bent 10 proc. iš absoliutaus pertekliaus, o ateityje ir visą perteklių, nes pagal krikščioniškąją moralę tai yra „svetimas turtas – vargšų turtas.“³⁶

Tačiau parama vargstantiems tuo neturi būti apribota, ir kiekvienas savo srities specialistas, įmonė arba įstaiga turėtų prisidėti prie socialinės rūpybos:

36 Maceina, A. *Raštai*. T. V. Vilnius, 1992, p. 243–245.

1. Katalikiškos knygų leidyklos turėtų duoti bent penkis procentus išleistų vadovėlių tiražo, kad neturtingi mokiniai galėtų jais pasinaudoti.
2. Gydytojai katalikai turėtų skirti bent vieną dieną savaitėje apžiūrėti neturtingus ligonius veltui.
3. Katalikai vaistininkai turėtų atiduoti bent savikaina vaistus tiems, kurie turi nemokamo gydymo receptus.
4. Katalikai advokatai turėtų skirti bent vieną dieną savaitėje neturtingų žmonių konsultacijoms ir jų bylas teisme ginti nemokamai.
5. Kinas ir teatras turėtų surengti bent po vieną spektaklį per mėnesį neturtingiesiems ir jų vaikams.
6. Katalikų dirbtuvės ir fabrikai turėtų duoti bent penkis procentus savo produkcijos neturtingiesiems per socialinį fondą arba karitatyvines organizacijas.
7. Katalikai prekybininkai turėtų skirti bent penkis procentus nuo grynojo pelno neturtingųjų reikalams.³⁷

Baigiant Antano Maceinos minčių apžvalgą krikščioniškojo socialinio teisingumo klausimu, galima apibendrinti, kad iškilus lietuvių filosofas krikščioniškojo socialinio teisingumo, kaip ir teisingumo apskritai, neįsivaizdavo be geros valios ir meilės tarp žmonių. Dvasinis nusiteikimas užuojautai, norui padėti verčia kreipti dėmesį į tą, kuris yra nuskriaustas, – toks yra A. Maceinos krikščioniškojo socialinio teisingumo principas. Šiuo principu paremta visa A. Maceinos socialinė filosofija.

Krikščioniškasis socialinis mokymas įsivaizduoja tvarką, pagrįstą tiesa, sukurtą pagal teisingumo nurodymus, kupiną gyvos meilės ir galiausiai įsikūnijančią laisvėje. Individų ir tautų santykius turi lemti ne baimė, bet meilė: meilė pirmiausia skatina žmones nuoširdžiam ir įvairiopam bendram darbui, kuris teikia tiek daug materialinių ir dvasinių gėrybių.³⁸

37 Maceina, A. *Raštai. T. V.* Vilnius, 1992, p. 245–246.

38 Höffner, J. *Krikščioniškasis socialinis mokymas.* Vilnius: Aidai, 1996.

2. Socialinės apsaugos teisiniai santykiai ir principai

2.1. Socialinės apsaugos formos

Pagrindinės socialinės apsaugos formos yra socialinė parama ir socialinis draudimas. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 52 straipsnyje nustatyta, kad „valstybė laiduoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais.“

2 pav. Socialinės apsaugos sistema

Socialinė apsauga			Specialios išmokos
Socialinis draudimas	Socialinė parama		
	Piniginės išmokos	Socialinės paslaugos	
1. Pensijų. 2. Ligos ir motinystės. 3. Nedarbo. 4. Sveikatos. 5. Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų.	1. Šalpos pensijos. 2. Išmokos šeimai. 3. Laidojimo išmokos. 4. Kompensacijos. 5. Kita.	1. Socialinės globos įstaigos. 2. Senelių, neįgalųjų, našlaičių globos namai. 3. Dienos centrai. 4. Nakvynės namai. 5. Pagalba namuose. 6. Slauga namuose.	1. Pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinės pensijos. 2. Nukentėjusiųjų asmenų valstybinės pensijos. 3. Pareigūnų ir karių valstybinės pensijos. 4. Mokslininkų valstybinės pensijos. 5. Teisėjų valstybinės pensijos. 6. Rentos buvusiems sportininkams. 7. Rentos signatarams. 8. Prezidento valstybinė renta. 9. Kompensacinės išmokos teatrų ir koncertinių įstaigų kūrybiškiems darbuotojams.

Valstybinis socialinis draudimas yra tam tikras kompromisas tarp „prieinamumo“ ir „priimtimumo“. Socialinio draudimo atveju solidarumo sistemų nariai savanoriškai arba privalomai patys moka draudimo įnašus arba kiti sumoka už juos, ir todėl, tokios solidarumo sistemos nariui patyrus socialinę riziką, yra galimybė gauti socialinę pašalpą. Socialinio draudimo sistemos dažniausiai veikia socialinio draudimo įmokų pagrindu, gali būti dotuojamos per mokesčius, tačiau tam tikros sistemos finansavimas per mokesčius nebūtinai panaikina šios sistemos socialinio draudimo pobūdį.

Socialinės apsaugos terminų žodyne terminas „socialinis draudimas“ reiškia visumą suderintų valstybinių privalomųjų draudimo sistemų, garantuojančių išmokas ligos, invalidumo, senatvės, mirties, maitintojo netekimo, motinystės ir panašiais atvejais.³⁹

D. Pietersas pažymi, kad socialinio draudimo atveju solidarumo sistemų nariai savanoriškai arba (dažniausiai) privalomai patys moka draudimo įnašus arba kiti sumoka už juos, ir todėl socialinę riziką patyrusiam solidarumo sistemos nariui yra galimybė gauti socialinę pašalpą, o socialinės paramos sistemos teikia pašalpas žmonėms, kuriems iš tikrųjų jų reikia.⁴⁰

A. Guogis teigia, kad valstybinis socialinis draudimas – valstybės nustatytų socialinių ekonominių priemonių sistema, teikianti apdraustiesiems gyventojams, taip pat teisės aktų numatytais atvejais apdraustųjų šeimų nariams gyvenimui reikalingų lėšų ir paslaugų, jei jie negali dėl teisės aktuose nurodytų priežasčių apsirūpinti iš darbo ir kitokių pajamų ir dėl teisės aktuose nurodytų svarbių priežasčių turi papildomų išlaidų. Socialinis draudimas – viena psichologiškai priimtinausių ir daugelyje pasaulio valstybių plačiai paplitusių pajamų perskirstymo formų, kada kiekvienas žmogus žino, kad jo ir už jį draudėjų (darbdavių) mokamos valstybinio socialinio draudimo įmokos bus naudojamos išimtinai įstatymais reglamentuotoms, socialinę paskirtį turinčioms išmokoms.⁴¹

Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatyme nustatyta, kad valstybinis socialinis draudimas yra socialinės apsaugos sistemos dalis, kurios priemonėmis visiškai arba iš dalies kompensuojamos apdraustiesiems asmenims ir įstatymų nustatytais atvejais jų šeimų nariams

39 Sveikatos ekonomikos centras. *Socialinės apsaugos terminų žodynas*. <http://www.sec.lt/pages/zodynas/1.htm>; prisijungimo laikas: 2007-10-02.

40 Pieters, D. *Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus*. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 15–16.

41 Guogis, A. *Socialinės politikos modeliai*. Vilnius: Eugrimas, 2000, p. 7.

dėl draudžiamųjų įvykių prarastos darbo pajamos arba apmokamos papildomos išlaidos.⁴²

Socialinė parama – tai pašalpų teikimas asmenims, kurie negauna valstybinio socialinio draudimo išmokų ir kurių pragyvenimo lygis yra žemas. Socialinės paramos sistemos finansuojamos valstybės lėšomis, todėl, prieš teikiant socialinę pašalpą, pirmiausia gali būti patikrintos galimo gavėjo pajamos. Socialinė parama gali būti teikiama pinigais arba natūra. Socialinė parama gali būti teikiama šiais būdais:

- socialinėmis paslaugomis ir socialine globa;
- pašalpomis ir piniginėmis išmokomis;
- šalpa daiktais.⁴³

R. Mackay teigia, kad *socialinės paramos* tikslas yra padėti žmonėms, neturintiems finansinių išteklių (arba jų turintiems nepakankamai), socialinės paramos išmokos yra skirtos užtikrinti asmens minimalųjį gyvenimo standartą ir yra finansuojamos iš valstybės biudžeto (mokesčiais).⁴⁴

Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 1997 m. kovo 12 d. nutarime konstatavo, kad socialinio aprūpinimo priemonės išreiškia visuomenės solidarumo idėją, padeda asmeniui apsisaugoti nuo galimų socialinių rizikų. Socialinė parama teikiama asmenims, kuriems reikalinga parama, bet kurie neturi teisės gauti aprūpinimo iš socialinio draudimo fondo arba iš jo gauna per mažai gyvenimui būtinų lėšų.⁴⁵

Piniginės išmokos gali būti fiksuoto dydžio, tačiau gali būti siejamos ir su anksčiau uždirbtomis pajamomis, taip pat pajamomis, gautomis iš profesinės veiklos. Galimas ir visų minėtų būdų derinimas skiriant pinigine išmoka. Paprastai socialinės paramos išmokos skiriamos asmenims, kurių ištekliai neviršija tam tikros sumos. Galima situacija, kai asmeniui skiria-

42 Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2004, Nr. 171-6295.

43 Socialinės paramos koncepcija. *Valstybės žinios*. 1994, Nr. 36-653.

44 Mackay, R. Social protection through social assistance. Hoskins, D. D. *Social security at the dawn of the 21 st. century*. New Jersey: Transaction publishers, 2001, p. 302.

45 Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1997 m. kovo 12 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatymo 5 straipsnio, Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo 8 straipsnio antrosios dalies 1 punkto ir Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1996 m. sausio 26 d. nutarimo Nr. 142 „Dėl Lietuvos Respublikos 1995 m. vasario 20 d. nutarimo Nr. 266 „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto sudarymo ir vykdymo taisyklių patvirtinimo“ dalinio pakeitimo“ 1 punkto atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. *Valstybės žinios*. 1997, Nr. 23-546.

mos kelios skirtingos socialinės paramos išmokos arba skirtingi asmenys gali gauti skirtingas tos pačios rūšies socialinės paramos išmokas (paprastai tai siejama su šeimine padėtimi).

Skirtumas tarp socialinio draudimo ir socialinės paramos yra aiškus – kiekvienas apsidraudęs žmogus, patekęs į socialinės rizikos situaciją, be jokio papildomo jo lėšų patikrinimo, t. y. nepriklausomai nuo to, ar jam iš tiesų ji reikalinga, turi teisę gauti socialinio draudimo išmoką, o kiekvienas, pretenduojantis gauti socialinę paramą, turi būti pasirengęs patikrinimui, ar jo gyvenimo lygis atitinka visus reikalavimus tokiai paramai gauti. Tokio patikrinimo metu įvertinamos visos turimos lėšos. Gali būti, kad ilgainiui riba tarp socialinio draudimo ir socialinės paramos vis labiau nyks – šiais laikais pripažįstama kiekvieno žmogaus teisė į socialinę paramą, o socialinio draudimo išmokos vis dažniau skiriamos tik įvertinus turimas lėšas. Taigi tikslinga sujungti šias abi pagalbos rūšis į vieną socialinės apsaugos sąvoką. Išmokos, kurių neįmanoma aiškiai priskirti nei socialinei paramai, nei socialiniam draudimui, paprastai vadinamos „mišriosiomis išmokomis“.

Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų įstatymas *socialines paslaugas* apibrėžia kaip paslaugas, kuriomis suteikiama pagalba asmeniui (šeimai), dėl amžiaus, neįgalumo, socialinių problemų iš dalies arba visiškai neturinčiam galimybės savarankiškai rūpintis asmeniniu (šeimoms) gyvenimu ir dalyvauti visuomenės gyvenime. Tame įstatyme socialinių paslaugų tikslas nurodomas kaip sudarymas sąlygų asmeniui (šeimai) ugdyti gebėjimus savarankiškai spręsti socialines problemas bei palaikyti socialinius ryšius su visuomene, siekiant individui padėti įveikti socialinę atskirtį.⁴⁶

Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų įstatyme socialinių paslaugų rūšys nurodomos kaip:

- bendrosios;
- specialiosios.

Bendrosios socialinės paslaugos apibrėžiamos kaip paslaugos, teikiamos asmeniui (šeimai), kurio gebėjimai savarankiškai rūpintis asmeniniu (šeimoms) gyvenimu ir dalyvauti visuomenės gyvenime gali būti ugdomi arba kompensuojami paslaugomis, kurioms teikti nereikia nuolatinės specialistų pagalbos. Prie šių paslaugų priskiriamos informavimo, konsul-

46 Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų įstatymas. *Valstybės žinios*. 2006, Nr. 17-589.

tavimo, atstovavimo, tarpininkavimo, socialinės kultūrinės, transporto bei maitinimo organizavimo, aprūpinimo būtiniaisiais drabužiais ir avalyne paslaugos.

Specialiosios socialinės paslaugos apibrėžiamos kaip paslaugos, teikiamos asmeniui (šeimai), kurio gebėjimams savarankiškai rūpintis asmeniniu (šeimoms) gyvenimu ir dalyvauti visuomenės gyvenime ugdyti arba kompensuoti bendrųjų socialinių paslaugų neužtenka. Prie šių paslaugų priskiriama socialinė priežiūra ir socialinė globa.

Terminas „socialinės paslaugos“, pasak L. Žalimienės, labai populiarus kalbant apie šiuolaikinės gerovės valstybės pagalbą žmogui, tačiau šis terminas skirtingose šalyse apibūdina skirtingus dalykus⁴⁷. Jis gali būti vartojamas, kai kalbama:

- apskritai apie socialinę sritį, socialinę infrastruktūrą;
- apie socialinės apsaugos sistemą;
- apie socialinę paramą socialinio darbo kontekstu. Čia socialinės paslaugos suprantamos kaip parama ne piniginių išmokų, o paslaugų forma, be to, neparemta klientų įnašais, o teikiama nemokamai.

Plačiuoju požiūriu socialinės paslaugos gali būti suprantamos kaip švietimo, sveikatos apsaugos, kultūros, sporto bei kitos visuomenei teikiamos paslaugos. Pagal ES socialinės apsaugos statistikos klasifikaciją socialinės paslaugos suprantamos šiek tiek siauriau ir apima sveikatos priežiūros, ikimokyklinio ugdymo, asmenines (kurios teikiamos įvairiose socialinės globos įstaigose vaikams, seniems asmenims, neįgaliesiems bei rizikos grupės asmenims), apgyvendinimo (suteikiant socialinį būstą), įdarbinimo socialines paslaugas.

Be socialinio draudimo ir socialinės paramos sistemų, į bendrą socialinės apsaugos sistemą kartais įsilieja ir trečiasis elementas, vadinamosios *demograntinės sistemos*. Jos, kaip ir socialinės paramos sistemos, gali būti finansuojamos valstybės lėšomis, tačiau, kaip ir socialinis draudimas, jos labiau susijusios su tam tikra pripažinta socialine rizika negu nepriteklumi. Yra ir tokios *socialinių kompensacijų sistemos*, kurių esmė – garantuoti tam tikras išmokas žmonėms, atsidūrusiems sunkioje situacijoje arba patyrusiems ypatingų nuostolių: tai neįgalumo, maitintojo netekimo pensijos. Socialinių kompensacijų sistemos nuo socialinių draudimo sistemų

47 Žalimienė, L. *Socialinės paslaugos*. Vilnius: Vilniaus universiteto Specialiosios psichologijos laboratorija, 2003.

skiriasi tuo, kad nėra panašios į organizuotą solidarumą su savo nariais, patekusiais į socialinės rizikos situaciją, bet greičiau stengiasi išreikšti supratimą, visuomenės įvertinimą arba kaltę, šias sistemas finansuojant valstybei. Išmokant tokias kompensacijas, gyvenimo lėšų šaltiniai nėra tikrinami. Daugelyje šalių, kuriose egzistuoja tokios sistemos, jos dažniausiai nepriskiriamos prie socialinės apsaugos srities. Tai susiję su tuo, jog, stengiantis pagal šias sistemas kompensuoti žmogui tam tikrą žalą, prarandama pagrindinė solidarumo idėja – pagalba žmogui, netekusiam darbo pajamų arba turinčiam kokių nors ypatingų išlaidų.

Socialinės apsaugos pašalpos gali būti skirstomos ne tik į socialinio draudimo išmokas ir socialinės paramos pašalpas. Jas galima surūšiuoti ir pagal turinį: išskirtinos pašalpos natūra, piniginės pašalpos arba išmokos. Be to, jas galima skirstyti į pajamas pakeičiančias pašalpas, kurios gavėjui suteikia pajamų gyventi, ir pašalpas, papildančias pajamas arba padengiančias tam tikras išlaidas, kurių paskirtis – padėti gavėjui padengti nenumatytas išlaidas⁴⁸.

2.2. Socialinė rizika ir socialinė apsauga

Nė vienas žmogus nėra garantuotas, kad jam, susidarius tam tikroms aplinkybėms, pavyks išvengti pavojaus sveikatai ir grėsmės netekti darbo pajamų arba patirti ypatingų išlaidų. Šios aplinkybės – tai liga, senatvė, invalidumas, darbingumo netekimas, maitintojo praradimas ir kitos. Dažniausiai įveikti šių aplinkybių pats žmogus negali, nes tai mažai priklauso nuo jo valios, o šios aplinkybės atsirado dėl objektyvių socialinių ekonominių sąlygų, glaudžiai susijusių su darbine veikla. Šios neigiamai veikiančios žmogaus gyvenimą aplinkybės yra labai svarbios ne tik jo gyvenime, bet dažniausiai daro įtaką ir visuomenės socialiniam stabilumui, kartu ir valstybės darnai, todėl čia iškyla būtinybė įsikišti valstybei. Valstybė prisiima dalį atsakomybės už šių aplinkybių atsiradimą ir jų pasekmes bei sukuria socialinės apsaugos sistemą, skiria valstybines pensijas, socialinį aprūpinimą ir socialines paslaugas. Būtina pabrėžti, kad valstybė neprisiima ir netgi objektyviai negali prisiimti atsakomybės už padariusius visų aplinkybių, kurios sukelia žmogui pavojų. Valstybė pati nustato aplinkybes, kurioms esant ji įsipareigoja teikti pagalbą. Tai dažniausiai yra

48 Pieters, D. *Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus*. Vilnius: Eugrimas, 1998.

įtvirtinta pagrindiniame šalies įstatyme ir kituose įstatymuose bei įstatymus įgyvendinančiuose teisės aktuose, pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos Konstitucijoje įtvirtinta, kad „valstybė laiduoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais“⁴⁹, „kiekvienas žmogus gali laisvai pasirinkti darbą bei verslą ir turi teisę turėti tinkamas, saugias ir sveikas darbo sąlygas, gauti teisingą apmokėjimą už darbą ir socialinę apsaugą nedarbo atveju“⁵⁰.

Šios aplinkybės socialinės apsaugos teisėje yra įvardijamos kaip socialinės rizikos veiksniai. Kiekvienoje valstybėje, visuomenėje egzistuoja daug socialinės rizikos veiksnių, tačiau socialinės apsaugos teisėje socialinės rizikos veiksniais laikomi tik tie, kurie yra pripažįstami aplinkybėmis, kurioms esant valstybė imasi socialinės apsaugos funkcijų. Šios aplinkybės pripažinimas socialiniu rizikos veiksniu yra susijęs su poreikiu užkirsti kelią tokioms aplinkybėms atsirasti, o joms atsiradus – panaikinti arba sušvelninti jų poveikį.

Pasireiškus socialinei rizikai, iškyla būtinybė imtis tam tikrų priemonių padėti žmogui. Šis visuomenės atsakas vadinamas socialine apsauga. Socialinę apsaugą galima traktuoti siaurąja ir plačiąja prasme. Plačiąja prasme socialinė apsauga – tai valstybės veikla, skirta aprūpinti visavertės asmenybės vystymosi procesą, identifikuoti ir šalinti neigiamus veiksnius, darančius įtaką asmenybei, sukurti savęs įtvirtinimo gyvenime sąlygas. „Siaurąja prasme socialinė apsauga nagrinėjama kaip visuma įstatymų, leidžiamosios valdžios įtvirtintų ekonominių ir teisinių garantijų, užtikrinančių piliečių svarbiausių socialinių teisių laikymąsi ir socialiai priimtino gyvenimo lygio pasiekimą“⁵¹. Kai kurie autoriai prie socialinės apsaugos priskiria ne tik valstybės veiklą, bet ir savivaldos, visuomeninių organizacijų bei susivienijimų arba asociacijų veiklą. Visi šie socialinės apsaugos apibrėžimai yra teisingi, tačiau neišsamūs, ir turbūt neįmanoma sukurti tokį socialinės apsaugos apibrėžimą, kuris apimtų visus jai būdingus požymius ir atskleistų visą jos turinį.

Socialinės apsaugos poreikių pripažinimo socialinės rizikos veiksniais samprata keitėsi, kintant visuomenei, jos poreikiams.

49 1992 m. spalio 25 d. Lietuvos Respublikos Konstitucija, 52 straipsnis.

50 1992 m. spalio 25 d. Lietuvos Respublikos Konstitucija, 48 straipsnio 1 dalis.

51 Žr.: Мачульская, Е. Е.; Горбачева, Ж. А. *Право социального обеспечения*. Москва, 2000, p. 3.

Reikia pabrėžti, kad terminas „rizika“ negali būti interpretuojamas įprastine ateities reikšme. Pavyzdžiui, pensinis amžius realiai nėra rizika, todėl, kalbant apie socialinę riziką, reikia žinoti, kad šis terminas susieja visas aplinkybes, lemiančias socialinės apsaugos reikalingumą. „Socialinė rizika – tai materialinės padėties pablogėjimo tikimybė dėl darbo pajamų praradimo esant svarbioms objektyvioms socialinėms priežastims, taip pat dėl papildomų išlaidų išlaikant vaikus ir kitus reikalingus pagalbos šeimos narius arba dėl medicininių ar socialinių paslaugų poreikio tenkinimo“⁵². Išskirtini šie pagrindiniai socialinės rizikos požymiai:

- ryšys su darbo visuomeniniu organizavimu;
- tikimybinis pobūdis, t. y. tik tikimybės, kad atsiras socialinė rizika, egzistavimas;
- objektyvios atsiradimo sąlygos.

Pagrindinis socialinės rizikos požymis yra materialinės padėties pablogėjimo tikimybė. 102-ojoje Tarptautinės darbo organizacijos konvencijoje yra nurodyti šie socialinių išmokų atvejai, susiję su socialine rizika: medicininė priežiūra, kompensacija susirgus, invalidumo pensija, maitintojo netekimo pensija, nedarbo pašalpa, senatvės pensija, piniginė išmoka nelaimingo atsitikimo darbe atveju, pašalpa šeimai, motinystės pašalpa. Iš šių socialinių išmokų sistemos galima išskirti pagrindinius socialinės rizikos atvejus: medicininę priežiūrą, ligą, invalidumą, mirtį, nedarbą, senatvę, susižalojimą darbe, šeimos rūpesčius, motinystę. Taigi šioje konvencijoje pateikiamas minimalių socialinės rizikos atvejų sąrašas, kuris kiekvienoje valstybėje gali būti papildytas pagal iškilusius socialinės apsaugos poreikius, pavyzdžiui, išskirtinas nepritekliaus rizikos atvejais. Dažniausiai naujai išskylantys socialinės apsaugos poreikiai (poreikiai apsaugoti žmones nuo gresiančių pavojų) nepapildo socialinės rizikos veiksnių sąrašo, nes atitinka jau įrašytus į sąrašą socialinės rizikos veiksnys. Tais atvejais, kai socialinės apsaugos poreikis yra ypač ryškus arba specifinis, jis pripažįstamas kaip naujas socialinės rizikos veiksnys, bet tai susiję su įstatymų leidžiamųjų institucijų problemomis dėl viešosios nuomonės ir masinės informacijos priemonių įtakos.

Socialinės apsaugos išmokos gali būti skiriamos ribotam arba neribotam laikui. Bet kuriuo atveju jų terminas baigiasi iškart, kai tik nustoja egzistuoti socialinės rizikos veiksnys (t. y. bedarbis randa darbo, vaikas

52 Žг.: Мачульская, Е. Е.; Горбачева, Ж. А. *Право социального обеспечения*. Москва, 2000, p. 8.

nebėra išlaikytinis ar pan.) arba kai jokių kitu būdu daugiau nebetenkinamos išmokos teikimo sąlygos. Tačiau gali būti ir taip, kad terminuotos pašalpos mokėjimo laikas pasibaigia nepriklausomai nuo teisę į pašalpą turinčio asmens situacijos pasikeitimo. Būtinai paties suinteresuoto žmogaus oficialus kreipimasis į valdžios įstaigas, t. y. prašymas paskirti išmokas. Be to, išmokų dydžiui gali turėti reikšmės tai, ar asmuo turi išlaikytinių – sutuoktinį ir (arba) vaikų. Didesnė išmoka, mokama asmeniui, turinčiam jo išlaikomą partnerį, gali būti nuostolinga ir vienam, ir kitam, nes, kaip dažnai atsitinka, padidinta išmoka vis tiek yra mažesnė nei suma atskirų išmokų, kurias kiekvienas iš jų turėtų teisę gauti, jei būtų vienišas. Todėl dažnai suinteresuotieji asmenys bando nuslėpti nuo socialinės apsaugos sistemos faktą apie bendrą namų ūkio vedimą. Kaip teigia D. Pietersas, netgi tuo atveju, kai socialinės apsaugos pašalpos dydis yra nustatomas, išlieka klausimas, ar turintis teisę į pašalpą asmuo iš tikrųjų tą sumą ir gaus⁵³. Pirmiausia pašalpos skyrimą galima sieti su lėšų patikrinimu (testu). Be to, gali būti ir taip, kad asmuo, turintis teisę gauti pašalpas, pretenduoja į daugiau nei vieną socialinės apsaugos pašalpą tuo pat metu, o neribotas tokių pašalpų kaupimas laikomas neleistinu. Lietuvoje laikai, kai vienas asmuo sugebėdavo gauti tris arba net keturias pensijas, jau praėjo. Tačiau pirmaisiais nepriklausomybės metais taip pasitaikydavo.

Kai kurie socialiniai pavojai nustatomi lengvai: senatvė, negalia, našlystė, liga, nedarbas, sužeidimai darbe, motinystė. Kitas nepalankių gyvenimo sąlygų susiklostymo priežastis apibrėžti sunkiau. Kartais žmogaus pragyvenimui iškyla grėsmė dėl tam tikrų veiksmų įtakos, kai negalima išskirti vienos atskiros priežasties. Tokiais atvejais tiesiog konstatuojamas asmens arba šeimos skurdas ir ieškoma priemonių jam įveikti.

Mokslo literatūroje, nurodant socialinės rizikos atvejus, dažnai nukrypstama nuo 102-ojoje Tarptautinės darbo organizacijos konvencijoje, nagrinėjančioje minimalias socialinės apsaugos normas, pateikiamo sąrašo: medicininė priežiūra, kompensacija susirgus, nedarbo pašalpa, senatvės pensija, piniginė išmoka nelaimingo atsitikimo darbe atveju, pašalpa šeimai, motinystės pašalpa, invalidumo pensija, maitintojo netekimo pensija. Akivaizdu, kad šis sąrašas labiau susijęs su socialinių išmokų sistemomis nei su konkrečiais socialinės rizikos atvejais. Tai reiškia, kad laikomasi siauro struktūrinio požiūrio, užkertančio kelią alternatyviems struktūriniais metodams. Tačiau šis sąrašas vis dėlto grindžiamas pripažintais so-

53 Pieters, D. *Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus*. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 52.

cialinės rizikos atvejais, t. y. medicinine priežiūra, liga, nedarbu, senatve, susižalojimu darbe, šeimos rūpesčiais, motinyste, invalidumu, mirtimi. Taigi socialinės apsaugos sistemoje socialinės lengvatos skiriamos pagal atitinkamus socialinės rizikos veiksnius. Tokių lengvatų tikslas – padėti išvengti socialinės rizikos (prevencija), atkurti situaciją, buvusią iki socialinės rizikos atsiradimo, arba kompensuoti socialinės rizikos padarinius. Pirmiausia reikėtų stengtis užkirsti kelią bet kokiai žalai, kurią gali padaryti pasireiškusi socialinė rizika, ir tik vėliau, antrajame etape, reikėtų mėginti atkurti pradinę situaciją, o socialinės rizikos padarytus nuostolius kompensuoti vėliausiai – paskutiniajame etape. Tačiau negalima nepastebėti, kad praktiškai socialinei apsaugai dažniausiai tenka susidurti su paskutiniu scenarijumu – kompensavimu. Nors prevencija arba atkūrimas yra labai svarbūs, tačiau dažnai jie vaidina tik antraeilį vaidmenį socialinės apsaugos sistemoje. Žinoma, tai nereiškia, kad jų vaidmuo nėra svarbus už socialinės apsaugos ribų, pavyzdžiui, užimtumo politikai, saugų darbą užtikrinančioms priemonėms ir pan.

Socialinė rizika – tai tikėtini įvykiai (dažniausiai – pajamų praradimas dėl senatvės, nedarbo, ligos arba papildomos išlaidos vaikams auginti), nuo kurių padarinių saugo numatytos socialinės apsaugos priemonės. Žmogus gali susidurti su šiais pavojais:

- prarasti darbo pajamas dėl senatvės, negalios, ligos, nedarbo, mokymosi (persikvalifikavimo), reabilitacijos, šeimos nario slaugos;
- prarasti išlaikymą dėl maitintojo mirties;
- negalėti tenkinti specialių poreikių, tai – vaikų išlaikymas, sveikatos priežiūra ir reabilitacija, mokymosi kaštai, didelės išlaidos būstui, neįgalaus žmogaus išlaikymo kaštai, artimo žmogaus išlaikymo kaštai, konsultacijų ir teisinės pagalbos išlaidos;
- nepajėgti užsitikrinti bent minimalų socialinį kultūrinį egzistavimą.

Šie pavojai ir yra vadinami *socialinėmis rizikomis*. Pavojus socialiniu laikytinas dėl dviejų priežasčių. Pirma, visuomenė jį pripažįsta reikšmingu, antra, asmuo arba šeima savarankiškai be visuomenės pagalbos su tuo pavojumi negali susidoroti. Socialines rizikas galima paaiškinti taip:

1. *Senatvė*. Tarp pripažintų socialinių rizikų dėl suprantamų priežasčių daugiausia paplitusi senatvės socialinė rizika. Senatvė skirstoma į ankstyvąją – 60–64 metai, vidutiniąją – 65–74 metai ir giliają senatvę – 75 ir daugiau metų. Senatviniai organizmo pokyčiai yra dvejopi:

- nyksminiai – gyvybingumas mažėja, didėja mirties tikimybė;
- kompensaciniai – tai organizmo prisitaikymai, didinantys gyvybingumą, mažėjantį dėl pirmųjų pokyčių.

Senatvės socialinė rizika grindžiama prielaida, kad žmogus dėl senyvo amžiaus nebegali užsidirbti pakankamai lėšų. Per socialinės apsaugos sistemą kompensuojamos prarastos pajamos tiems, kurie pasiekia tam tikrą amžiaus ribą (senatvės pensija), arba tiems, kurie nutraukia savo profesinę veiklą sulaukę tam tikro amžiaus (ištarnauto laiko senatvės pensija). Kartais labiau atsižvelgiama ne į amžių, o į draudimo arba darbo stažą, kai žmogus buvo apdraustas, dirbo arba mokėjo įmokas. Pabrėžtina, kad senatvės pensija nėra skirta specialioms išlaidoms, susijusioms su senyvu amžiumi, kompensuoti. Šios papildomos išlaidos įtraukiamos į sveikatos priežiūros arba šeimos pašalpų sistemas. Senų žmonių poreikius jų kasdieninėje veikloje turi padėti tenkinti kiti asmenys. Šių priežiūros išlaidų padengimas yra siekio pripažinti senelių priežiūrą nauja socialinės rizikos forma tikslas. Senatvė turi keletą specifinių ypatumų, darančių įtaką socialinės rizikos atlyginimo būdai. Gana būdingi yra ilgalaikiai sprendimai dėl senatvės pensijų. Senatvės rizika paprastai įtraukiama į tris sistemas: 1) privalomąjį arba neprivalomąjį valstybinį draudimą pagal įstatymą; 2) į privalomasias (arba neprivalomasias) pensijų sistemas pagal kolektyvines sutartis; 3) į individualiąsias privačių pensijų sistemas. Jeigu pirmoji sistema nėra pakankamai išvystyta, antroji bei trečioji sistemos tampa svarbesnės, ir atvirkščiai. Senatvės pensija įsigalioja nuo to momento, kai žmogus sulaukia tam tikro amžiaus, kai galima nebedirbti ir išeiti užtarnautą poilsį. Įvairiose šalyse nustatytas nevienodas pensinis amžius, bet dažniausiai jis yra tarp 60 ir 65 metų. Kai kuriose šalyse vyrams nustatytas didesnis pensinis amžius negu moterims, tačiau Europos valstybėse šiuos skirtumus stengiamasi panaikinti. Kitos šalys nustato vadinamąjį lankstųjį pensinį amžių. Tai reiškia, kad nėra tiksliai fiksuotos amžiaus ribos, bet nustatomas gana didelis laiko tarpas (pvz., penkeri metai), per kurį galima išeiti į pensiją. Kai kuriose šalyse taip pat galima išeiti į pensiją nesulaukus pensinio amžiaus. Bet šiuo atveju paaukojama dalis pensijos, į kurią žmogui būtų suteikta teisė, jei jis sulauktų pensinio amžiaus. Kasmet iš

jam mokamos sumos išskaičiuojamas tam tikras procentas pensijos, į kurią žmogui būtų suteikta teisė per pensijos laukimo metus. Ir atvirkščiai, kai kuriose sistemose numatomas priedas tiems žmonėms, kurie išeina į pensiją vėliau nei sulaukę nustatyto pensinio amžiaus.

2. *Nedarbingumas*. Žmonės gali susirgti arba tapti nelaimingo atsitikimo aukomis. Dėl to jie gali prarasti visas arba dalį pajamų, jeigu jiems iki tol reikėjo gyventi iš savo darbo. Nedarbingumas – dalinis arba visiškas darbingo amžiaus asmens negalėjimas dirbti. Tai – dar viena socialinės rizikos rūšis. Todėl socialinė apsauga yra pasirengusi šiems žmonėms kompensuoti pajamas, t. y. suteikti pašalpą nedarbingumo atveju. Taigi nedarbingumo išmokos – tai išmokos, mokamos asmeniui, kuris ilgą laiką yra nedarbingas dėl ligos arba sužalojimo.

Santykis tarp nedarbingo ir „etaloninio“ asmens sugebėjimo dirbti vadinamas nedarbingumo lygiu. Daugumoje šalių jis išreiškiamas procentais, tačiau kai kurios šalys nedarbingumą skirsto į dvi, tris arba keletą kategorijų. Nustatyti nedarbingumo lygį nėra lengva. Paprastai jis nustatomas tokiais etapais: būtina įvertinti, kokius veiksmus medicininio požiūriu besikreipiantis asmuo gali atlikti, kokia tinkama asmeniui profesinė veikla gali būti atliekama šiais veiksmais ir kiek asmuo gali užsidirbti, užsiimdamas tokia profesine veikla. Be abejo, būtina, kad čia dalyvautų gydytojas bei ekspertai darbo ir darbo užmokesčio klausimais. Daugelyje šalių toks bendradarbiavimas yra įtvirtintas teisiškai. Tačiau praktiškai beveik visose šalyse būtent gydytojas atlieka pagrindinį nedarbingumo lygio įvertinimą. Tai dažniausiai ir nulėmė nedarbingumo skalės įvedimą, pavyzdžiui, sveikatos sutrikimų, dėl kurių prarandamas tam tikras darbingumo procentas (pvz., piršto netekimas, astma ir pan.), sąrašai.

Daugumoje socialinės apsaugos sistemos tipų numatomas skirtumas tarp pradinio nedarbingumo etapo ir ilgesnio laikotarpio nedarbingumo. Paprastai šiais dviem periodais skiriasi ir nedarbingumo pašalpos gavimo sąlygos, ir jos dydis.

Pradiniu nedarbingumo etapu skiriama pašalpa dažnai vadinama *ligos pašalpa*. Ji skiriama asmenims, kurie yra nedarbingi mažiau nei nustatytas tam tikras dienų arba mėnesių skaičius, tačiau tikima, kad jie visiškai atgaus sugebėjimą dirbti. Šiuo atveju susirgęs besikreipiantis asmuo ir jo sveikatos būklės etalonas, su kuriuo jis lyginamas, yra tas pats asmuo, tik iki ligos. Liga – tai žalingų veiksmų sukeltas organizmo veiklos sutrikimas.

mas, pasireiškiantis pablogėjusiu prisitaikymu prie aplinkos ir sustiprėjusiomis apsauginėmis reakcijomis.

Jei nedarbingumo laikas yra ilgesnis, nedarbingumo pašalpa dažniausiai vadinama *neįgalumo pašalpa*. Ji skiriama asmenims, kurie jau yra nedarbingi nustatytą tam tikrą dienų arba mėnesių skaičių, ir (arba) tikima, kad vis vien išliks tam tikras nedarbingumo lygis. Tuomet asmens sugebėjimas užsidirbti lyginamas ne tik su sugebėjimais, kurie reikalingi dirbti pagal jo turimą profesiją, bet ir su tais sugebėjimais, kurie yra būtini kitose tariamai tinkamose profesinėse veiklose. Neįgalumas – įgaliotųjų įstaigų nustatyta asmens būklė, dėl įgimtų arba įgytų fizinių arba psichinių trūkumų neleidžianti jam visai arba iš dalies pasirūpinti savo asmeniniu ir socialiniu gyvenimu, įgyvendinti savo teisių ir atlikti pareigų.

3. Nelaimingas atsitikimas darbe ir profesinis susirgimas. Profesinė rizika – tikimybė būti sužalotam dėl nelaimingo atsitikimo darbe arba susirgti profesine liga. Nelaimingas atsitikimas darbe – tai ūmus darbuotojo sveikatos sutrikdymas dėl trumpalaikio pavojingo, kenksmingo darbo aplinkos poveikio arba neatsargumo, dėl kurio darbuotojas netenka darbingumo nors vienai dienai arba net miršta. Tai – socialinės rizikos atvejis, t. y. rizika, kad asmuo gali būti traumuotas (sužalotas) dėl nelaimingo atsitikimo darbe. Profesinė liga – įstatymu nustatyta tvarka pripažintas darbuotojo sveikatos sutrikimas dėl kenksmingų darbo aplinkos veiksmų.

Nesaugios darbo sąlygos buvo viena pirmųjų socialinės teisės raidos problemų. Daug darbininkų rimtai susižalodavo arba net žūdavo cechuose dėl neatsargumo, dėl tam tikrų saugumo priemonių trūkumo ir t. t. Taigi socialinės apsaugos ištakos susijusios su saugesnių darbo sąlygų kūrimu. Jos padėjo išvengti daugelio gamybinių traumų. Vis dėlto darbuotojai vis dar tampa tokių nelaimingų atsitikimų aukomis. Reikia pabrėžti, kad ilgai gaminės traumos samprata plėtėsi. Apskritai gamybinė trauma suprantama kaip nelaimingas atsitikimas darbo metu. Tačiau darbo ir nelaimingo atsitikimo ryšys įvairiose šalyse traktuojamas skirtingai. Kai kur pakanka, kad nelaimingas atsitikimas įvyktų darbo metu, o kitur nelaimingu atsitikimu laikoma tik konkrečios darbo sutartyje numatytos užduoties vykdymo metu įvykusi nelaimė.

Daugelyje šalių nelaimingas atsitikimas pakeliui iš namų į darbą (arba atvirkščiai) taip pat laikomas gamybine trauma. Tai galioja ir kai nelaimingas atsitikimas įvyksta suteikiant pagalbą žmonėms, ištiktiems nelaimės. Kai kuriose šalyse smulkiai išaiškinta precedentinė teisė, kurioje

nustatyta, ar konkretus nelaimingas atsitikimas gali būti traktuojamas kaip gamybinė trauma. Be to, įstatymų leidėjai darbuotojui dažnai pateikia specialias nuostatas, palengvinančias gamybinės traumos fakto įrodymą.

Jeigu pripažįstama, kad nelaimingas atsitikimas iš tikrųjų yra gamybinė trauma, tai tuo siekiama priversti darbdavį, kurio darbuotojai patiria gamybinių traumų dažniau nei kiti, mokėti didesnę mokestį ir (arba) suteikti palankesnes išmokas nei nukentėjusiems nuo kitokio pobūdžio nelaimingo atsitikimo. Čia minima palankesnių išmokų sistema galėtų paskatinti sukurti atskirą socialinį draudimą, susijusį su gamybinėmis traumomis, tačiau ji taip pat gali būti įtraukta į kitas sistemas, apimančias socialines išmokas nedarbingumo, maitintojo netekimo atvejais ir (arba) padengiant medicininės priežiūros išlaidas. Taigi nukentėjusieji nuo gamybinių traumų gali turėti teisę į didesnes išmokas, kurios ne tik kompensuotų prarastą uždarbį, bet atlygintų ir už sveikatos sužalojimą. Paprastai tai reiškia visiškai nemokamą medicininę priežiūrą, kartais privalomas gydymas gali būti teikiamas darbdavio įkurtoje medicinos tarnyboje.

Darbuotojo sveikata gali būti paveikta ir ilgai dirbant kenksmingomis sąlygomis (pvz., su tam tikromis medžiagomis arba spinduliais). Čia žala sveikatai neatsiranda iškart, o gali išryškėti daug vėliau, netgi pasibaigus darbo sutarties terminui. Profesiniai susirgimai kelia problemų, kurios reikalauja specialaus sprendimo, pavyzdžiui, dėl kiekvieno susirgimo priežasties. Konkretizuojant reikėtų pasakyti, kad galimi du profesinių susirgimų nustatymo būdai: juos apibrėžiant arba išvardijant. Pirmuoju atveju, t. y. laisvo apibrėžimo atveju, kiekvienas sutrikimas arba negalavimas gali būti pripažįstamas kaip profesinis susirgimas; antruoju atveju liga gali būti pripažinta profesiniu susirgimu tik tuomet, jei ji nurodyta sąrašė. Tačiau dabar vis dažniau taikoma mišri sistema: sąrašė remiamasi kaip pagrindu, tačiau nukentėjusysis turi galimybę pateikti įrodymų, kad jo liga, nors ir neįtraukta į sąrašė, iš tikrųjų yra kenksmingų darbo sąlygų padarinys.

Kaip ir gamybinių traumų atveju, sprendžiama, ar profesinis susirgimas egzistuoja. Be to, tos pačios priežastys socialinės apsaugos aspektu skatina atsižvelgti į tai, ar liga iš esmės ir yra profesinis susirgimas, ir priversti darbdavį, kurio įmonėje profesinių susirgimų daugiau nei kitur, mokėti didesnes išmokas ir (arba) taikyti palankesnes išmokų schemas nei kitų susirgimų atvejais. Palankesni įsipareigojimai šiuo atveju taip pat galėtų skatinti atskirų socialinio draudimo sistemų, susijusių su profesiniais susirgimais, kūrimą, bet jos galėtų būti įtrauktos ir į kitas sistemas, susijusias su nedarbingumo, maitintojo netekimo pašalpomis ir (arba) medicininės

priežiūros išlaidomis. Taip profesinėmis ligomis sergantiems asmenims galima suteikti teisę gauti didesnes pinigines išmokas, kompensuojančias ne tik pajamų nuostolius, bet ir tiesioginę žalą sveikatai. Nukentėjusiems nuo profesinių susirgimų žmonėms dažniausiai suteikiama nemokama medicininė priežiūra.

Socialinio draudimo sistemos, susijusios su gamybinėmis traumomis ir profesiniais susirgimais, skirtingai nei kitos socialinės apsaugos sistemos, geriau apdraudžia ne darbuotojus, o darbdavius. Iš tiesų šios sistemos paprastai atsiranda kaip darbdavio draudimas, numatantis jam tenkančią atsakomybę. Todėl šias sistemas administruoti dažnai patikima darbdaviams, jų organizacijoms arba privatiems draudikams. Socialinio draudimo sistemos, susijusios su gamybinėmis traumomis ir profesiniais susirgimais, gali būti taikomos išimtinai tik darbuotojams, o kartais ir individualiai dirbantiems asmenims.

4. *Nedarbas*. Socialinės rizikos rūšimi yra vadinamas ir nedarbas. Tai – padėtis, kai asmuo ne savo noru neturi mokamo darbo ir, būdamas darbingas, negali jo rasti. Pasireiškus tokiai rizikai, skiriamos bedarbio pašalpos. Šios pašalpos dažniausiai būna dviejų rūšių: socialinio draudimo ir socialinės paramos.

Paramos teikimo tvarka nedarbo atveju iš esmės nesiskiria nuo socialinės paramos: fiksuoto dydžio pašalpos, lėšų testas ir t. t. Šiuo atveju pakanka tik pasakyti, kad paramos nedarbo atveju sistemos yra šiek tiek palankesnės negu bendrosios paramos sistemos. Pašalpos yra didesnės, ir didesnei nedarbinių pajamų daliai nėra taikomas lėšų testas. Taip bedarbis yra skatinamas dirbti kad ir ne visą darbo dieną.

Iš esmės nedarbas gali būti laikomas socialine rizika ir gauti bedarbio pašalpą pagal draudimo nuo nedarbo arba paramos nedarbo atveju sistemas leidžiama tik tuomet, kai apmokamo darbo nebuvimas nepriklauso nuo individualaus asmens pasirinkimo. Taigi pagrindinė pašalpos skyrimo sąlyga – nedarbas yra nesavanoriškas ir ne paties asmens inicijuotas. Priešingu atveju pašalpa gali būti neskiriama, sumažinama arba jos mokėjimas sustabdomas kelioms savaitėms arba mėnesiams.

5. *Motinystė*. Kaip atskiras socialinės rizikos atvejis išskiriama motinystė. Atidžiau pažvelgus galima pastebėti, kad priežasties požiūriu ji siejasi su ypatinga nedarbingumo forma, t. y. poreikiu prižiūrėti sveikatą. Kaip ir kitais atvejais, specifinės priežastys, reikalaujančios išskirtinės sveikatos priežiūros, nulemia atitinkamos palankesnės sistemos sukūrimą.

Paprastai tai reiškia nemokamą medicininę priežiūrą nėštumo ir motinystės metu. Motinystės draudimo ypatybė yra ta, kad, padengiant pajamų nuostolius dėl nedarbingumo, remiamasi prielaida, jog nedarbingumas tęsis kelias savaites prieš ir (arba) po gimdymo.

Siekiant sudaryti palankesnes sąlygas motinystei, skatinama sukurti atskirą motinystės socialinį draudimą, bet jis gali būti įtrauktas ir į kitas nedarbingumo arba sveikatos priežiūros draudimo sistemas. Taip motinystės draudimo pašalpų gavėjos gali turėti teisę į didesnes pašalpas, negu numatyta kitais nedarbingumo atvejais.

6. *Vaikų auginimas (šeima)*. Vaikus auginti reikia nemažų lėšų. Pagrindinis pašalpų vaikams tikslas yra kompensuoti dalį išlaidų tėvams arba asmenims, turintiems tokių vaikų auginimo išlaidų. Šios pašalpos turi sukurti tam tikrą pusiausvyrą tarp bevaikių ir auginančių vaikus žmonių. Vaiko pašalpų sistema ypatinga tuo, kad, nepaisant to, jog vaiko pašalpomis siekiama padengti dalį su vaikų auginimu susijusių kaštų, pašalpos paprastai nustatomos neatsižvelgiant į realias vaikų auginimo išlaidas. Paprastai išmokų vaikams sistemose taikomos ir periodiškai išmokamos, ir vienkartinės pašalpos. Periodiškai mokamų vaiko pašalpų dydis dažniausiai skiriasi: priklauso nuo turinčių teisę į pašalpą vaikų skaičiaus ir jų amžiaus. Gali būti, kad pirmajam vaikui nebus mokama visa vaiko pašalpa. Kai kurios vaikui mokamos pašalpos gali būti mažesnės kiekvienam vėliau gimusiam vaikui. Pašalpos dydžio kitimas, priklausantis nuo vaiko amžiaus, taikomas atsižvelgiant į atitinkamai didesnes vyresnio vaiko auginimo išlaidas. Vaiko pašalpa paprastai mokama ne patiems vaikams, o asmeniui, kuris faktiškai rūpinasi vaiku ir (arba) turi atitinkamų išlaidų. Dažnai reikalaujama, kad asmuo, kuriam mokama pašalpa, ir vaikas, už kurį yra mokama pašalpa, būtų susiję šeiminiiais ryšiais. Tačiau šeiminiai ryšiai dažniausiai interpretuojami gana laisvai. Problemų kartais gali iškilti dėl įvaikių. Įvaikinimas vaiko pašalpos sistemose paprastai prilyginamas vaiko gimimui šeimoje.

7. *Sveikatos priežiūra*. Bendriausia prasme sveikatos priežiūra – tai ligonių gydymas, rehabilitacija bei ligų profilaktika. Sveikatos neturėjimas arba praradimas – tai dar viena socialinės rizikos rūšis. Žmonės gali susirgti arba tapti nelaimingų atsitikimų aukomis; jie gali gimti nesveiki arba neįgalūs. Visais šiais atvejais reikalinga sveikatos priežiūra, kad jie galėtų visais galimais būdais atgauti ir palaikyti savo sveikatą, sumažintų skausmus ir kitokiais būdais palengvintų ligų sukeltą negalią. Todėl svarbu, kad

sveikatos apsaugos sistema tam būtų tinkamai parengta, tai yra kad būtų apmokyti gydytojai, seselės, fizioterapijos specialistai ir farmacininkai, užtektų ligoninių, gerai veikiančios pagrindinės medicinos įrangos ir kt. Labai svarbu ir tai, kad paslaugas ir medicinos pagalbą teikiančios institucijos, medicininis gydymas ir medikamentai būtų prieinami kiekvienam, kuriam iš tikrųjų jų reikia. Žmogaus teisė į sveikatą visose šalyse patvirtinta tarptautiniais dokumentais ir paremta dviem principais: pirma – sveikatos priežiūros tikslu daryti viską, ką galima padaryti, ir antra – padaryti visa, kas galima, prieinama kiekvienam vienodomis sąlygomis. Kartais pirmasis principas gali likti ir nuošalyje, tačiau socialinės apsaugos sistema visada remiasi antruoju.

Daugumoje šalių egzistuoja mišri sveikatos apsaugos sistema – ir valstybinė, ir privati. Socialinės apsaugos tikslas yra padaryti esamą sveikatos priežiūros sistemą vienodai prieinamą visiems, kam ji reikalinga.

Kadangi sveikata ir su ja susijusi sveikatos priežiūra yra suvokiama kaip viena pagrindinių žmogaus teisių, sveikatos apsaugos veikimo sritis socialinės apsaugos sistemoje turi būti universali arba kiekvienu atveju siekti universalumo. Praktiškai tai reiškia, kad išlaidos sveikatos priežiūrai dengiamos iš profesinio socialinio draudimo, kurio individualaus taikymo sritis paprastai išplečiama taip, kad didžioji dauguma gyventojų gali naudotis medicininio aptarnavimo per privalomą socialinį draudimą arba jiems sudaromos galimybės pasinaudoti savanoriškuoju socialiniu draudimu. Žmonės, likę už sveikatos draudimo ribų, privalo turėti pakankamai lėšų draustis privačiai arba mokėti už medicininį aptarnavimą patys, arba turėti galimybę pasinaudoti medicinos parama, kuri yra bendrosios socialinės paramos dalis.

Socialinė apsauga nelaiduoja vienokios arba kitokios medicinos paslaugos arba prekės prieinamumo kiekvienam norinčiajam. Atvirkščiai, ji garantuojama tik tiems žmonėms, kuriems iš tikrųjų reikia medicinos priežiūros arba gydymo. Tuo tikslu socialinės apsaugos įstatymu yra nustatoma tvarka, kuri įpareigoja teisingai įvertinti reikalingas prekes ir paslaugas. Paprastai ši vertinimo teisė visų pirma suteikiama gydytojui. Medicinos prekės ir paslaugos, kurių nepaskiria gydytojas arba, kitaip sakant, kurios nėra numatytos remiantis nustatyta paskyrimo tvarka, turi būti įgyjamos jų rinkos kaina.

8. *Nepriteklis (skurdas)*. Nepriteklis, arba skurdas, – tai būklė, kai trūksta materialinių, kultūrinių bei socialinių išteklių net žemiausiam

reikiamam gyvenimo lygiui laiduoti. Skurdo lygis – tai pajamų arba gyvenimo lygis, kurio nepakanka žmogaus sveikatai, saugumui bei orumui užtikrinti.

Daugelyje šalių parama žmonėms, gyvenantiems skurdžiai, nėra laikoma visuomenės solidarumo, įgyvendinamo socialinės apsaugos sistemoje, išimtaine užduotimi. Manoma, kad šeima, Bažnyčia, visuomeninės organizacijos ir visų rūšių labdaros organizacijos taip pat turi užimti svarbią vietą įtvirtinant šį solidarumą. Tačiau paramos teikimas vargstantiems žmonėms per amžius buvo laikomas valstybės pareigų dalimi. Mūsų dienomis valstybės parama, suprantama kaip teisėtas interesas, virsta socialine parama, kuri suprantama kaip subjektyvioji teisė, o kiekvienas, atitinkantis nustatytas sąlygas, turi teisę į pašalpą. Bet daugumos šalių paramos sistemose vis dėlto yra tam tikra sprendimų priėmimo laisvė, ypač skiriant vienkartinę paramą išimtiniais atvejais.

Paramos sistemos gali būti skirstomos į bendrąsias paramos sistemas ir į paramos sistemas pagal kategorijas. Bendroji, arba universalioji, parama užtikrina kiekvieno asmens disponavimą kuklų pragyvenimą užtikrinančiomis lėšomis. Paramos sistemų pagal kategorijas tikslas yra garantuoti būtinas gyvenimo lėšas, reikalingas normaliam gyvenimui žmonėms, patekusiems į tam tikros socialinės rizikos zoną. Labiausiai paplitusios kategorijos paramos sistemose yra parama bedarbiams ir seniems žmonėms. Be to, yra specialios paramos sistemos, kurios turi užtikrinti būtinas gyvenimo lėšas asmenims su fizine ir protine negalia. Šios specialios paramos sistemos kartais numato ne tik gyvenimo pašalpą, bet ir pašalpą, skirtą padengti specialioms išlaidoms (arba jų daliai), susijusioms su neįgalaus asmens poreikiais visuomenėje.

Šalyse, kuriose mažas minimalusis atlyginimas, pasitaiko, kad visą darbo laiką dirbantis žmogus negali sukaupti pakankamai lėšų, kurios leistų jam ir jo išlaikomiems asmenims normaliai gyventi. Todėl tokių šalių paramos sistemose dažnai galima susidurti su tokia asmenų kategorija, kuriai skiriamos papildomos išmokos darbo pajamoms papildyti iki gyvenimo lygio minimumo. Kai kurios šeimos pašalpų formos, kur yra taikomas lėšų testas, gali būti labai panašios į paramą.

Individualaus paramos sistemų taikymo srityje paprastai kiekvienas žmogus, turintis teisę kreiptis paramos, turi būti vargstantis ir skurstantis. Todėl kiekvienoje socialinės paramos sistemoje numatytas lėšų testas. Lėšų testas yra bendras ir visuotinis, nustatomas ne tik darbo pajamos, atsižvelgiama ir į kitų šeimos narių pajamas bei turta.

Reikalavimas norėti dirbti, keliamas asmeniui, laikomam darbingu ir turinčiam teisę į paramą, nebūtinai turi atitikti lūkesčius, kad jis įgyvendins kiekvieną galimybę užsidirbti dirbdamas tinkamą darbą. Daugelyje šalių jis įpareigojamas dalyvauti ir visuomeninėje veikloje.

9. *Mirtis.* Žmogaus mirtis gali būti pragyvenimo šaltinio netektis kitiems žmonėms, todėl ji pripažįstama socialinės rizikos veiksniu kitiems jo paliktiems išlaikytiniams. Šiuo atžvilgiu buvo laikomasi tradiciškai susiklosčiusio požiūrio į darbo pasiskirstymą šeimoje: maitintojas privalėjo uždirbti pinigus ir išlaikyti sutuoktinį bei vaikus. Todėl maitintojo netektis turėjo būti kompensuojama socialinės apsaugos sistemos lėšomis. Šiuo tikslu paprastai būdavo skiriama našlės pensija, o našlio pensija pasitaikydavo labai retais atvejais. Jos reikėjo tik tuomet, kai vyras negalėdavo užimti maitintojo vaidmens šeimoje dėl silpnos sveikatos ir kai pasitraukdavo iš gyvenimo moteris, buvusi šeimos maitintoja. Tokia nelygybė lyties atžvilgiu iki šiol dar egzistuoja kai kuriose šalyse, tačiau dabar našlės (našlaičio) pensija paprastai mokama vienodomis sąlygomis abiem sutuoktiniams. Be to, vaikai, netekę abiejų tėvų (našlaičiai) arba vieno iš tėvų (pusiau našlaičiai), taip pat turi teisę gauti pašalpas.

Pagrindinis maitintojo netekties pašalpų tikslas yra garantuoti pajamų kompensavimą mirusiojo giminėms, kurie gyveno iš mirusiojo darbo pajamų. Tokios pašalpos mokamos tol, kol netekusieji maitintojo negali užsidirbti patys. Kadangi emancipuotoje visuomenėje manoma, jog kiekvienas suaugęs vyras arba moteris privalo savo darbu užsidirbti lėšų gyvenimui (o susitarimas dėl darbo pasidalijimo šeimoje neturi daryti įtakos visuomenės išipareigojimams), mirusio asmens pajamų kompensavimas jo išlaikomam partneriui apribojamas santykinai trumpu laikotarpiu, kol sutuoktinis susiranda darbo. Todėl ši pašalpa dažnai vadinama prisitaikymo pašalpa. Kai kuriose šalyse mokamos tik našlaičių ir prisitaikymo pašalpos. Jeigu likęs sutuoktinis neranda darbo per nustatytą laikotarpį, jis gali pretenduoti į nedarbo arba paramos pašalpą. Daugelyje šalių maitintojo netekimo pašalpa garantuojama likusiam partneriui papildomai (kartu) prie prisitaikymo pašalpos.

Pašalpa netekus maitintojo suteikiama tik esant tam tikroms sąlygoms. Paprastai tai priklauso nuo giminystės ryšio su mirusiuoju, likusiojo partnerio amžiaus, sugebėjimo dirbti, situacijos šeimoje, o kartais ir nuo likusių giminaičių gyvenimo lėšų.

Artimo žmogaus mirtis, be kita ko, gali reikšti ne tik pajamų šaltinio netekimą, bet ir dideles laidojimo išlaidas. Todėl socialinės apsaugos sistema įprastai padengia dalį laidojimo sąnaudų. Paprastai laidojimo pašalpa yra fiksuota pinigų suma, išmokama žmonėms, turėjusiems laidojimo išlaidų.

2.3. Socialinės apsaugos teisės dalykas ir metodas

Pagal teisės teoriją teisės šaka – tai teisės sistemos viduje susidariusi giminingų teisės normų, reguliuojančių tam tikrą artimų visuomeninių santykių sritį, visuma. Teisės skirstymo šakomis pagrindas – teisinio reguliavimo dalykas ir metodas. Teisės moksle teisinio reguliavimo dalykas anksčiau buvo apibrėžiamas kaip visuma vienarūšių teisės normomis reguliuojamų visuomeninių santykių. Pastaruoju metu ši sąvoka suprantama gerokai plačiau. Teisinio reguliavimo dalyką sudaro ne tik artimi visuomeniniai santykiai, bet ir šių santykių subjektai bei objektai, socialiniai faktai, lemiantys atitinkamų santykių atsiradimą, praktinė žmonių veikla. Tačiau skirstyti teisės šakas tik pagal dalyką yra netikslu, nes taip būtų apibūdinta tik visuomeninių santykių sistema. Labai svarbu nustatyti, kokiomis teisinėmis priemonėmis ir būdais šie visuomeniniai santykiai yra veikiami, todėl reikia pridėti ir teisinio reguliavimo metodą. „Teisinio reguliavimo metodas teisės teorijoje apibrėžiamas kaip teisės poveikio visuomeniniams santykiams būdas, metodų ir priemonių visuma“⁵⁴. Metodas yra papildomas teisės normų atribojimo pagal teisės šakas kriterijus, nes būtent dalykas lemia būtinumą išskirti kurią nors teisės šaką, o kai šaka jau apibrėžta, randamas ir atitinkamas reguliavimo metodas, dažnai priklausantis nuo įstatymų leidėjo valios.

Socialiniai ir ekonominiai pokyčiai lemia naujų visuomeninių santykių, kuriems būtinas teisinis reguliavimas, kartu ir naujos teisės šakos kūrimą. Naujų technologijų diegimas ir industrinės visuomenės vystymasis didina socialinę riziką sukeliančių veiksnių skaičių. Kinta ir valstybės funkcijos. Iš liberalios, „nesikišimo politika“ grindžiamos valstybės modelio pereinama prie socialinės valstybės modelio. Vis svarbesnė tampa valstybės vykdoma socialinė funkcija – gyventojų teisių ir laisvių apsauga, žmonių socialinių poreikių tenkinimo priemonių įgyvendinimas, būtinojo gyvenimo lygio palaikymas, būtinų darbo sąlygų užtikrinimas, socialinis

54 Vansevičius, S. *Valstybės ir teisės teorija*. Vilnius: Justitia, 2000, p. 147.

aprūpinimas ir kt. Visi šie veiksniai lėmė naujų visuomeninių santykių, kartu ir socialinės apsaugos teisės atsiradimą, t. y. teisės normų, reguliuojančių santykius socialinės apsaugos srityje, išskyrimą į savarankišką teisės šaką. Anksčiau socialinės apsaugos teisės normos buvo laikomos darbo teisės dalimi.

Nors dabar jau neabejojama socialinės apsaugos teisės kaip savarankiškos teisės šakos egzistavimu, tačiau, siekiant apibrėžti socialinės apsaugos teisės reguliavimo dalyką, susiduriama su tam tikromis problemomis, didžiausia iš jų – tai santykių socialinės apsaugos srityje įvairovė, valstybės egzistuojantys skirtingi socialinių sistemų modeliai. Norėdami kuriuos nors visuomeninius santykius priskirti socialinės apsaugos teisės reguliavimo dalykui, pirmiausia turėtume nustatyti požymius, kurie būdingi šiems santykiams. Mokslininkas V. S. Andrejevas įvardijo tokius požymius:

- Valstybės kaip privalomo subjekto požymis. Viena šio santykio šalis visada yra valstybės institucija arba valstybės įgaliota visuomeninė organizacija, kita – pilietis.
- Piliečiui valstybė įstatymų numatytais atvejais privalo suteikti socialinę paramą be jokio asmens išipareigojimo, t. y. neatlygintinai (alimentinis santykių pobūdis).
- Ši parama teikiama iš bendrų valstybės piniginių fondų be išskaitymų iš darbo užmokesčio.
- Parama teikiama tik ypatingais atvejais, pavyzdžiui, kai asmuo netenka darbingumo ir dėl to praranda darbines pajamas, kai sulaukia pensinio amžiaus ir t. t.⁵⁵

Iš visų išvardintų požymių labiausiai ginčytinas yra alimentinis šių santykių pobūdis. Alimentiniai santykiai kaip socialinis reiškinys buvo žinomi jau senovės Romoje. Jie buvo suprantami kaip valstybės parama mažas pajamas turinčių tėvų vaikams bei našlaičiams. Alimentų sąvoka taip pat buvo plačiai vartojama ne tik šeimos, bet ir sovietinėje darbo teisėje. Tuo metu, kai socialinės apsaugos teisė buvo laikoma darbo teisės dalimi, šios sąvokos, kuria buvo apibūdinami teisiniai santykiai, iš esmės besiskiriantys nuo darbo santykių, vartojimas turėjo, be abejo, ir praktinę reikšmę. Tačiau šio požymio priskyrimas prie socialinės apsaugos teisės normomis reguliuojamų santykių prieštarauja šių santykių esmei, jų ekonominiam pobūdžiui. Pirmiausia į socialinės apsaugos teisės reguliavimo dalyką įeina ir santykiai, atsirandantys dirbančio asmens socialinės apsaugos srityje.

55 Zacharov, V. *Pravo socialnogo obespečenija*. Moskva, 2001, p. 61.

Šie santykiai išreikšti socialinio draudimo forma, jiems būdingas šalių abipusis išipareigojimas, t. y. nėra neatlygintini, nes socialinei apsaugai yra naudojamos lėšos fondų, sukauptų iš draudėjų ir apdraustųjų įmokų. Pavyzdžiui, Lietuvoje kiekvienas darbuotojas yra apdraustas valstybiniu socialiniu draudimu. Nustatyto dydžio įmokos yra išskaičiuojamos iš darbo užmokesčio ir pervedamos į Valstybinį socialinio draudimo (VSD) fondą, kurio lėšos yra naudojamos apdraustųjų pensijoms, pašalpoms, kompensacijoms bei kitoms išmokoms mokėti. Vadinasi, tiktai asmenys, už kuriuos buvo mokamos VSD įmokos (arba valstybės lėšomis, arba per darbo santykius), turi teisę į iš šio fondo mokamas išmokas, t. y. socialinę apsaugą. Kiti asmenys, norintys įgauti teisę į VSD išmokas, privalo patys draustis pagal savanoriškojo valstybinio draudimo sutartis.

Be to, socialinio draudimo sistema yra grindžiama solidarumo principu: dirbantys žmonės, mokėdami socialinio draudimo įmokas, remia pensininkus, invalidus, bedarbius.

Kita problema nustatant socialinės apsaugos teisės reguliavimo dalyką – tai esminių visuomeninių santykių išskyrimas. Kai kurie autoriai šios teisės šakos reguliavimo dalyko branduoliu laikė santykius, susijusius su pensijų skyrimu, o kitus santykius vadino glaudžiai susijusiais su minėtais santykiais. Dar viena problema – santykių, neginčytinai sudarančių socialinės apsaugos teisės reguliavimo dalyką, konkrečių rūšių nustatymas. Vieni autoriai siaurino šios teisės šakos normomis reguliuojamų santykių ratą, kiti nepagrįstai plėtė, įtraukdami į reguliavimo dalyką ir santykius, susiklostančius socialinės paramos fondų srityje, ir santykius socialinės paramos ir organizavimo bei valdymo srityje. Netgi buvo pareikšta nuomonė, kad socialinės apsaugos teisės reguliavimo dalykas apima visus visuomeninius santykius, susiformuojančius naudojant bendrą valstybinių fondų lėšas socialinėms paslaugoms teikti (įskaitant nemokamą aprūpinimą gyvenamuoju plotu, nemokamas komunalines paslaugas ir t. t.). Ši pozicija (kuri yra pažeidžiama) gali būti paaiškinama tik tuo, kad esant socialistiniam valstybės biudžeto valdymui pagrindinės piliečių socialinės teisės – teisė į nemokamą mokymąsi, sveikatos apsaugą, gyvenamąjį plotą, socialinę apsaugą ir kt. – buvo užtikrinamos valstybės biudžeto lėšomis. Santykius šiose srityse reguliavo atskiros teisės normos. Rinkos ekonomikos sąlygomis valstybė socialinę paramą teikia tik siekdama sudaryti būtinausias gyvenimo sąlygas tiems asmenims (šeimoms), kurių darbo, socialinio draudimo ir kitokios pajamos dėl objektyvių, nuo jų nepriklausančių priežasčių yra nekankamos, kad jie (jos) galėtų pasirūpinti savimi.

Nors nuomonės įvairios, vis dėlto galima išskirti esminius socialinės apsaugos teisės normomis reguliuojamų santykių požymius.

Pirmiausia pažymėtina šių santykių ekonominė prigimtis. Vienam šių santykių subjektui teikiama materialinė parama yra bendro vidaus produkto perskirstymo valstybės bei jos gyventojų reikmėms pasekmė, siekiant išlyginti asmeninių pajamų skirtumą ir apsaugoti labiausiai socialiai pažeidžiamų asmenų grupes nuo skurdo.

Kitas labai svarbus požymis, būdingas minėtiems santykiams, – išskirtinis subjektų ratas. Vienas šių santykių subjektas visada yra valstybės arba jos įgaliota institucija, kuri privalo arba jai yra suteikta teisė teikti socialinę paramą. Kitas subjektas visada yra asmuo (arba šeima), kuriam reikalinga tam tikra socialinė parama. Subjektų ratas nuolat kinta. Šis procesas priklauso nuo ekonominio visuomenės pajėgumo ir vyraujančios socialinio teisingumo sampratos, lemiančios pajamų perskirstymą, taip pat nuo techninių galimybių jas perskirstyti. Vis dėlto galima išskirti „klasiškinius“ subjektus. Tai – pagyvenę, neįgalūs asmenys, mažamečius vaikus auginančios šeimos, bedarbiai, našlaičiai, asmenys, sužaloti darbe arba susirgę profesine liga ir kt.

Dar vienas požymis – santykių socialinės apsaugos srityje objektas. Tai visada yra materialusis gėris. Jis gali būti išreikštas tam tikrų piniginių išmokų (pensijos, pašalpos), lengvatų (transporto išlaidų, mokesčių už komunalines paslaugas), kompensacijų forma (pvz., kompensuojami vaistai).

Šie santykiai atsiranda, pasikeičia ir pasibaigia tik esant tam tikriems įstatymu numatytiems juridiniams faktams, tokioms gyvenimo aplinkybėms, kurias valstybė pripažįsta socialinės rizikos atvejais. Pavyzdžiui, Lietuvos teisės aktuose nustatyta, kad socialinė pašalpa iš savivaldybės biudžeto lėšų skiriama ir mokama šeimai (vienam gyvenančiam asmeniui), kurių pajamos yra mažesnės už Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu patvirtintas valstybės remiamas pajamas ir kurie atitinka kitus nutarimu numatytus reikalavimus socialinei pašalpai gauti.

Be to, teisės aktuose ne tik nustatyti santykių atsiradimo, pasikeitimo ir pasibaigimo pagrindai, bet ir socialinės paramos forma ir dydis, ir jie negali būti keičiami šalių susitarimu, jei socialinė parama teikiama iš valstybės biudžeto arba tarptautinių fondų lėšų.

Išvardinti požymiai lemia visuomeninių santykių, sudarančių socialinės teisės reguliavimo dalyką, giminingumą ir išskirtinius šių santykių teisinio reguliavimo būdus bei priemones.

Visuomeninių santykių, turinčių išvardintus požymius, įvairovę lemia tai, kad socialinės apsaugos teisėje neegzistuoja vienintelis santykis, kuriuo būtų įgyvendinamos visos jo subjektų teisės į socialinę apsaugą. Šie santykiai įvairūs, jie skirstomi į santykius socialinės apsaugos išmokų pinigais srityje, santykius socialinės apsaugos, išreikštos kitomis formomis, pavyzdžiui, socialinių paslaugų ir globos, srityje bei procedūrinio pobūdžio santykius, užtikrinančius normalų šių materialinių santykių funkcionavimą.

Pagal pinigines išmokos rūšį šie santykiai skirstomi į santykius pensijų skyrimo ir mokėjimo srityje, socialinių pašalpų srityje, kompensacijų išmokų srityje, taip pat susijusius su žalos atlyginimu.

Atsižvelgiant į socialinės apsaugos, išreikštos socialinių paslaugų forma, rūšis, minėti santykiai skirstomi į santykius teikiant medicinos pagalbą ir gydymą, nemokamus arba kompensuojamus vaistus, socialinę globą namuose ir globos įstaigose, neįgalių asmenų mokymą ir t. t.

Procedūrinio pobūdžio santykiai skirstomi atsižvelgiant į jų objektą, kuriuo gali būti juridinių faktų nustatymas, teisės gauti vienos arba kitos formos socialinę apsaugą įgyvendinimas bei pažeistos teisės gynimas.

Socialinės apsaugos teisės normomis reguliuojamų santykių įvairovę lemia atskirų santykių rūšių vidinę klasifikaciją, nes nėra vienintelio santykio, kuriuo būtų įgyvendinamos teisės į visų rūšių pensijas, socialines pašalpas, kitas socialinės apsaugos formas. Pavyzdžiui, santykiai, susiję su pensijų skyrimu ir mokėjimu, klasifikuojami atsižvelgiant į pensijos rūšį; Lietuvoje skiriamos šios pensijų rūšys: valstybinio socialinio draudimo, valstybinė bei šalpos (socialinės) pensijos.

Socialinių pašalpų skyrimo ir mokėjimo srities santykius būtų galima skirstyti į atskiras grupes pagal šių išmokų rūšis: ligos, motinystės ir motinystės (tėvystės), mokėjimo trukmę (vienkartinės išmokos (pvz., vienkartinė laidojimo pašalpa mirus apdraustajam nuo ūmios profesinės ligos arba nelaimingo atsitikimo darbo metu jo šeimai), periodinės, mokamos tam tikrą laiką (pvz., periodinės išmokos apdraustojo valstybiniu socialiniu draudimu išlaikomiems šeimos nariams jam žuvus nelaimingo atsitikimo darbe metu) bei mokėjimo šaltinį (pvz., Lietuvoje pašalpos yra mokamos iš valstybinio socialinio draudimo fondo lėšų bei savivaldybių biudžeto lėšų).

Taigi galima teigti, kad socialinės apsaugos teisės reguliavimo dalykas yra visuma visuomeninių santykių, susiklostančių per šalies socialinės apsaugos sistemą paskirstant dalį bendro vidaus produkto.

Teisės skirstymo į teisės šakas pagrindas yra ne tik teisinio reguliavimo dalykas, bet ir metodas. Kadangi metodo pobūdį lemia reguliuojamų santykių specifika, jis yra papildomas skirstymo kriterijus, tačiau ne mažiau svarbus. Reikia nustatyti ne tik tai, kokius visuomeninius santykius reguliuoja konkreti teisės šaka, bet ir kaip, koku būdu ji tai daro.

Teisinis poveikis visuomeniniams santykiams nemažai priklauso nuo įstatymų leidėjo valios. Siekdamas sukurti naujus visuomeninius santykius arba pakreipti juos kuria nors vertybine linkme, jis gali suformuluoti visuomeninio santykio dalyviams vieną iš trijų paliepimų arba įvairiai juos derinti tarpusavyje. Tokiu paliepimu laikomas įpareigojimas, kuomet visuomeninio santykio dalyviai privalo elgtis teisės normose nurodytu būdu ir negali pasirinkti savo elgesio modelio, įpareigojimas susilaikyti nuo tam tikrų veiksmų, kuriais gali būti pažeidžiamos kitų žmonių teisės (arba draudimas bei leidimas visuomeninių santykių dalyviams savo nuožiūra pasirinkti elgesio modelį, t. y. nustatyti teises ir pareigas). Tai pagrindiniai teisinio reguliavimo būdai, kuriuos dar gali papildyti kai kurios teisėto elgesio paskatos: pagyrimas, rekomendacija, lengvata⁵⁶.

Šių teisinių būdų derinimas ir sudaro teisinio reguliavimo metodą. Teisės teorijoje išskiriami du pagrindiniai teisinio reguliavimo metodai, būdingi visoms teisės šakoms: imperatyvus ir dispozityvus. Imperatyvaus metodo esmę sudaro įpareigojimai ir draudimai. Čia galioja principas: viskas, kas nėra tiesiogiai leista įstatymu, draudžiama. Santykio dalyviams neleidžiama nukrypti nuo įstatymu nustatyto elgesio modelio. Visuomeniniai santykiai čia negali atsirasti anksčiau negu juos leidžianti teisės norma. Šis reguliavimo metodas yra būdingas viešajai teisei. Tuo tarpu dispozityvaus metodo turinį sudaro leidžiamieji ir draudžiamieji paliepimai. Siekiama ne detalai, smulkmeniškai reguliuoti visuomeninio santykio dalyvių elgesį, o tik pagrindines elgesio kryptis, suteikiant laisvę patiems santykio dalyviams savo nuožiūra sukonkretinti savo teises ir pareigas ir tai daryti nevaržant vienas kito teisių. Dispozityvaus reguliavimo atveju visuomeniniai santykiai atsiranda anksčiau už teisės normą. Šis metodas vyrauja privatinėje teisėje.

Nors imperatyvus ir dispozityvus teisinio reguliavimo metodas yra būdingas visoms teisės šakoms, tačiau visuomeninių santykių, reguliuojamų konkrečios teisės šakos normomis, specifika reikalauja taikyti tam tikrą metodą. Konkretaus teisinio reguliavimo metodo taikymas priklauso ne tik

56 Vaišvila, A. *Teisės teorija*. Vilnius: Justitia, 2000, p. 159.

nuo įstatymų leidėjo valios, jo turinys, be abejo, priklauso ir nuo santykių dalyvių teisių bei pareigų nustatymo, teisinių santykių atsiradimo, pasikeitimo ir pasibaigimo pagrindų, bendros subjektų teisinės padėties, teisinio poveikio priemonių pobūdžio. Šie požymiai padeda geriau atskleisti konkrečios teisės šakos reguliavimo metodo ypatumus. Visuomeninių santykių socialinės apsaugos srityje ypatumai turi reikšmės parenkant teisinio reguliavimo metodą. Visuomeninių santykių, reguliuojamų šios teisės šakos normomis, paskirstomasis pobūdis lemia imperatyvaus teisinio reguliavimo metodo taikymą. Jo esmę sudaro liepimas santykių dalyviams elgtis tik taip, kaip nurodyta įstatyme, t. y. perskirstyti bendrą nacionalinį produktą tik teisės normose numatytais sąlygomis, ir tvarką, socialinę apsaugą teikti tik tokią ir tik tais atvejais, kai asmuo turi įstatymo nustatytą teisę ją gauti. Socialinės rizikos atvejai, kurie lemia teisės į socialinę apsaugą atsiradimą, griežtai nustatyti įstatymu ir jų plėsti negalima. Įstatymų leidėjas taip pat nustato socialinės paramos apimtį bei išmokų dydį, kuris negali būti nei didinamas, nei mažinamas santykių dalyvių nuožiūra.

Vadinasi, santykiams socialinės apsaugos iš valstybės finansinių fondų teikimo srityje taikomas imperatyvus reguliavimo metodas. Imperatyvių teisinio poveikio būdų parinkimą lemia valstybės siekis užtikrinti kiekvienam asmeniui tinkamą paramą pasireiškus socialinei rizikai.

Be imperatyvaus reguliavimo metodo, socialinės apsaugos teisės reguliuojamų santykių dalyvių elgesiui yra taikomos ir dispozityvaus teisinio poveikio priemonės. Tačiau reikia pažymėti, kad šio reguliavimo metodo taikymas socialinės apsaugos teisėje skiriasi nuo jo taikymo kitose teisės šakose (pvz., civilinėje teisėje). Leidimas savo nuožiūra pasirinkti elgesio modelį adresuojamas ne abiem santykio šalims, bet tik vienai, t. y. asmeniui. Valstybės (kaip vienos šių santykių šalies) atžvilgiu šis leidimas negalioja. Šis metodas taikomas įgyvendinant santykius, susijusius su asmens teisėmis į kurią nors socialinės paramos formą. Asmuo gali pasirinkti tą socialinės paramos formą, kuri jam naudingesnė. Pavyzdžiui, Valstybinio socialinio draudimo įstatyme, be privalomai valstybinio socialinio draudimo draudžiamų asmenų, yra išskiriami asmenys, kurie valstybinio socialinio draudimo draudžiasi savanoriškai. Vadinasi, šie asmenys savo nuožiūra pasirenka elgesio modelį, t. y. jie gali mokėti socialinio draudimo įmokas ir taip įgyti teisę gauti valstybinio socialinio draudimo pensiją.

Reikėtų pažymėti ir tai, kad tose valstybėse, kuriose, be valstybinio socialinio draudimo fondų, veikia privatūs pensijų kaupiamieji fondai, leidimo kaip teisinio poveikio priemonės socialinės apsaugos srities santy-

kiamis reikšmė gerokai didesnė. Asmuo savo nuožiūra gali pasirinkti bet kurią jam labiausiai priimtina pensijos rūšį, t. y. išmokos dydį, priklausantį nuo mokėtinų įmokų dydžio, įmokų investicijų rūši, amžių, kuriam sukakus, jis įgyja teisę gauti išmokas ir t. t. Sutartis tarp įmokų mokėtojo ir pensijų fondo yra teisės norma, kuria nustatomos šalių teisės ir pareigos.

Kaip jau buvo minėta, konkretaus teisinio reguliavimo metodo taikymą teisės šakoje lemia santykių dalyvių teisių bei pareigų nustatymo, teisinių santykių atsiradimo, pasikeitimo ir pasibaigimo pagrindų, bendros subjektų teisinės padėties, poveikio priemonių, taikomų teisės pažeidėjams, ypatumai.

Socialinės apsaugos santykių atsiradimo, pasikeitimo ir pasibaigimo pagrindai yra tokios gyvenimo aplinkybės (teisiniai faktai), kurios atsiranda be šių santykių dalyvių valios. Todėl šie faktai dar vadinami socialinės rizikos atvejais. Tai jau aptarti laikinas nedarbingumas, invalidumas, nelaimingas atsitikimas darbo metu, nedarbas, senatvė, motinystė (tėvystė) ir t. t. Be to, šių santykių atsiradimo pagrindas negali būti šalių sutartis (pvz., darbo teisėje) arba valstybės institucijų aktai (pvz., administracinėje teisėje). Socialinės apsaugos santykiams atsirasti būtina kelių teisinių faktų sutaptis: teisiniai faktai (įvykiai), nepriklausantys nuo santykių dalyvių valios, asmens valios išraiška ir kompetentingos institucijos sprendimas. Skirtingai nuo privačių asmenų, kuriems suteikta teisė išreikšti savo valią, socialinę apsaugą teikiančios institucijos tokių teisių neturi. Asmeniui išreikšus savo valią, jos privalo priimti sprendimą (teigiamą arba neigiamą) ne savo nuožiūra, o griežtai pagal įstatymus, t. y. vykdyti imperatyvius įstatymų leidėjo nurodymus.

Santykių socialinės apsaugos srityje teisinio reguliavimo ypatumus lemia ir šių santykių dalyvių teisinė padėtis. Nors santykio šalys nėra lygios (įstatymų leidėjas joms nustato nevienodas teises ir pareigas), tačiau viena šalis kitai šaliai nepavaldi. Be to, palyginus santykio šalių subjektines teises ir pareigas, išryškėja dar vienas teisinio poveikio šiems santykiams ypatumas. Asmens materialinės subjektinės teisės yra absoliutaus pobūdžio, o jo pareigos dažniausiai siejamos ne su materialine, bet su procesine pareiga atlikti tam tikrus procesinius veiksmus (kreiptis į kompetentingą instituciją nustatyta tvarka, pateikti reikiamus dokumentus ir t. t.). Tuo tarpu institucijos turi materialinių pareigų kitos šalies (asmens) atžvilgiu.

Socialinės apsaugos teisinio reguliavimo metodo ypatumai susiję ir su teisinės atsakomybės priemonių nustatymu. Socialinės apsaugos teisei nebūdingos represinės baudžiamosios sankcijos. Pažeidus šios teisės šakos

normas teisės pažeidėjams taikomos kompensacinės (pvz., neteisėtai gautas socialines pašalpas asmenys privalo gražinti pašalpos mokėtojui, jei jie to nepadaro per mėnesį nuo mokėtojo pareikalavimo, pašalpa išieškoma įstatymu nustatyta tvarka) arba teisės apribojančios poveikio priemonės. Pavyzdžiui, ligos pašalpos mokėjimas gali būti nutrauktas, jei asmuo pažeidžia elgesio taisyklės nedarbingumo metu (asmuo, pripažintas laikinai nedarbingu, gydytojo paskirtu laiku neatvyksta pasitikrinti darbingumo, nesilaiko gydytojo nustatyto gydymo režimo, neblaivus atvyksta pas gydytoją ir pan.).

Galima daryti išvadą, kad socialinės apsaugos teisei yra būdingas ir imperatyvus, ir dispozityvus teisinio reguliavimo metodas, tiksliau, šių metodų derinys, kurio esmę sudaro įpareigojimų ir leidimų sąveika. Šios teisės šakos reguliavimo metodo specifiką lemia išskirtiniai socialinės apsaugos santykių atsiradimo, pasikeitimo ir pasibaigimo pagrindų, subjektų teisinės padėties, teisinės atsakomybės taikymo bruožai.

Socialinės apsaugos teisės metodas – tai visuomeninių santykių, kylančių iš asmenų socialinio aprūpinimo, teisinio reguliavimo veiksmų, priemonių ir būdų visuma. Socialinės apsaugos sistemoje visuomeniniams santykiams reguliuoti taikomas ir dispozityvus, ir imperatyvus metodas, šioms santykiams būdinga ir tai, kad jie turi administracinį teisinį pobūdį.

Socialinės apsaugos teisėje taikoma ir daug mokslinių tyrimų metodų, kurie užtikrina jos dinamiškumą, sugebėjimą prisitaikyti prie nuolat kintančių visuomenės reiškinių, rinkos sąlygų. Tai – filosofinis, istorinis, sociologiniai, loginiai, matematiniai, statistiniai metodai, kurie padeda išsiaiškinti visuomenės poreikius, socialinę apsaugą įgyvendinančių institucijų veiklą bei padeda ją tobulinti, keisti įstatymų bazę.

Taigi socialinės apsaugos teisė užima svarbią vietą visuomenės gyvenime, reguliuoja labai svarbią visuomeninių santykių grupę, kuri užtikrina žmogaus teisių apsaugą. Ši teisės šaka turi specifinius subjektus – valstybės įgaliojimus turinčią instituciją (kai kuriais atvejais tai gali būti ir nevyriausybinė organizacija) ir socialiai remtinus valstybės gyventojus, kurių sąvoka yra apibrėžiama įvairiuose valstybės teisės aktuose. Šiuos santykius sieja bendra ekonominė prigimtis bei objekto specifika – suteikti asmeniui tam tikrą, dažniausiai ekonominę naudą socialinės pagalbos pavidalu. Reikia nepamiršti ir nematerialinės paramos svarbos, kuri padeda žmogui atgauti pasitikėjimą savo jėgomis bei galimybėmis, susirasti kitų pragyvenimo šaltinių.

Taigi socialinės apsaugos teisės reguliavimo dalykas yra visuomeninių santykių visuma, kuri susiformuoja per konkrečios šalies funkcionuojančią socialinės apsaugos sistemą, paskirstant dalį bendrojo vidaus produkto.

Socialinės apsaugos teisei būdingi tokie bruožai:

- Solidarumo principas socialinės apsaugos sistemoje. Šį principą reikia suvokti kaip būtinybę remti tuos žmones, kurie, nors ir neįdėjo jokio indėlio arba įdėjo menką indėlį į socialinės apsaugos sistemą, tačiau dėl susidariusios situacijos (artimųjų netektys, sveikatos problemos ir t. t.) juos privalo remti labiau pasiturintys asmenys. Socialinis solidarumas reikalauja, kad nebūtų pamiršti ir tie, kurie nėra sukaukę atitinkamų lėšų, tačiau jiems būtinos socialinės paslaugos, šiuo atveju medicininės paslaugos, ir jos turi būti teikiamos iš lėšų, kurios sukauptos kitų asmenų, bet lėšas sukauptusiems žmonėms galbūt tų paslaugų nereikia. Taigi solidarumo principas visuomenėje yra vienas pagrindinių socialinės apsaugos bruožų.
- Pasireiškus socialinei rizikai, suinteresuotam asmeniui privalu teikti paramą, tačiau kiek mažesnę, negu ta, kurią pasitelkiant visiškai patenkinami nukentėjusiojo poreikiai, buvę iki pasireiškiant rizikai. Šios nuostatos tikslas – pasiekti, kad ir pats remiamas asmuo rodytų suinteresuotumą greičiau išeiti iš šios būklės. Sovietmečiu galiojo įstatymas, kad, esant tam tikroms sąlygoms (darbo stažas, jo nepertraukiamumas ir t. t.), sergančiajam buvo mokamas uždarbio vidurkis visą sirgimo periodą, t. y. sirgti tapdavo pelninga, nes uždarbio vidurkis dažnai būdavo net didesnis už atlyginimą. Todėl sergąs asmuo buvo suinteresuotas kuo ilgiau sirgti. Pagal dabartines socialinės apsaugos nuostatas socialinės rizikos situacijoje atsidūręs asmuo verčiamas dėti pastangas greičiau išeiti iš šios situacijos, nes ji yra nuostolinga. Žinomas posakis, kaip svarbu žmogui, sunkiau besiverčiančiam, įteikti ne žuvį, o meškerę. Kito sugautą žuvį žmogus suvalgys ir vėl alks, o meškerė teikia jam galimybę pačiam užsitikrinti sočią ateitį. Suprantama, šio vaizdaus posakio nereikia suprasti pažodžiui, o suvokti kaip skatinimą sudaryti galimybę stokojančiam žmogui savo jėgomis, oriai spręsti ateities problemas (t. y. išmokyti jį profesijos, įdarbinti ir t. t.).

- Socialinė parama turi pasiekti tą asmenį, kuriam ji skiriama. Tai idealus socialinės apsaugos įgyvendinimo variantas. Deja, jį įvykdyti ne visada pavyksta. Pavyzdžiui, parama skiriama vaikams. Kartais ją gauna ir asocialūs asmenys, neretai paramą, skirtą vaikams, jie panaudoja sau. Taigi turi būti nustatyta kontrolės tvarka.
- Socialinės apsaugos finansavimo ir administravimo sistema labai jautri trikdžiams. Sutrikus nors vienai grandžiai, nustoja veikti visa sistema. Pavyzdžiui, pirmajame nepriklausomybės dešimtmetyje, iškilus problemai dėl senatvės pensijų pristatymo pensininkams, ypač į kaimo vietas, kuriam laikui buvo sutrikdytas pensijų mokėjimas, ypač atokiose gyvenvietėse. Taigi socialinės apsaugos finansavimo ir administravimo sistema privalo veikti itin sklandžiai.

Apibendrinant galima pasakyti, kad socialinės apsaugos teisė yra nuolat kintanti teisės šaka, kurios pagrindinis tikslas – užtikrinti gyvenimo šaltinį labiausiai pažeidžiamoms visuomenės grupėms, paskirstyti pajamas taip, kad kiekvienam žmogui būtų užtikrintas bent socialinių garantijų minimumas.

2.4. Socialinės apsaugos teisės funkcijos

2.4.1. Teisės funkcijos

Teisės funkcijos – tai teisės poveikio žmonių elgesiui kryptys ir būdai. Kaip konkrečiu laikotarpiu suprantama socialinė paskirtis, tokios yra ir teisės funkcijos, jų turinys, kompetencija viena kitos atžvilgiu ir viso teisinio reguliavimo pobūdis.

Prof. A. Vaišvila išskiria kelias pagrindines teisės funkcijas⁵⁷:

1. Reguliavimo funkcija. Tai pagrindinis teisės poveikio žmonių santykiams būdas, kai asmens teisės (vertybės) saugomos nustatant vienam teisinio santykio dalyviui teisę į tam tikrą vertybę (gyvybę, sveikatą, turtą ir t. t.), o kitiems asmenims skiriama pareiga susilaikyti nuo žalingo elgesio tų vertybių turėtojo atžvilgiu arba atlikti jo atžvilgiu pozityvius veiksmus. Socialinio aprūpinimo teisės reguliavimo funkciją aprėpia:

- sprendimų skirti išmokas priėmimą;

57 Vaišvila A. *Teisės teorija*. Vilnius: Justitia, 2000, p. 146.

- socialinių institucijų darbuotojų ir valstybės tarnautojų įgaliojimus;
- išmokų dydžio skaičiavimo tvarką ir sąlygas;
- socialinių institucijų statuso nustatymą;
- asmenų, pretenduojančių gauti socialines išmokas, teises ir pareigas.

2. *Priešingų interesų derinimo arba socialinio kompromiso funkcija.* Tai – demokratinės teisės funkcija, kuri nusako reguliavimo funkcijos pobūdį siekiant apsaugoti teises visų visuomenės narių, turinčių dažnai priešingus interesus. Socialiniai santykiai reguliuojami ne bet kaip, o derinant priešingų teisės subjektų interesus, neleidžiant nė vienam iš jų per daug įsigalėti kitų socialinių grupių interesų siaurinimo sąskaita. Tokiu reguliavimu pasiekiamas priešingų interesų kompromisas ir šitaip garantuojama vienoda visų visuomenės narių teisių apsauga. Socialinio kompromiso funkcija nurodo, koks turi būti reguliavimo funkcijos turinys tais atvejais, kai socialinės teisės paskirtis – vienodai veiksmingomis priemonėmis saugoti visų visuomenės narių teises ir laisves.

3. *Valstybės prievartos (sankcijų) legalizavimo funkcija.* Ji išplaukia iš būtinybės garantuoti teisės normomis nustatomų pareigų įsakumą. Ši funkcija numato valstybės prievartos, kurią leidžiama taikyti už reguliacinių teisės normų nustatomų įpareigojimų, draudimų nevykdymą, pobūdį ir mastą. Jos esmę sudaro baudimo reikšmė. Lietuvoje šios rūšies teisės funkcija vadinama apsaugine. Socialinio aprūpinimo teisės apsaugos funkcija – normose nustatoma atsakomybė už neteisėtą išmokų skyrimą, neteisėną duomenų pateikimą ir t. t.

4. *Informavimo funkcija* nurodo, kokio teisinio santykio dalyvių elgesio reikalauja konkreti teisės norma ir kokios sankcijos bus taikomos tiems, kurie nevykdys tos normos nustatytų pareigų. Čia kalbama apie tokius teisinius reikalavimus, kuriuos žmogus gali realiai įvykdyti, jeigu tik turės tam noro ir ryžto. Tiesioginio informavimo funkcija išreiškia teisės viešumo principą. Informacijos apie teisėto elgesio formas žmonės gauna iš įvairių teisės apraiškų – įstatymų, nutarimų, instrukcijų, įvairių teisės taikymo aktų.

5. *Auklėjamoji, arba teisės pažeidimo prevencijos, funkcija* skatina asmenį apmąstyti tą žalą, kurią jis patirs nepakludamas teisės nuoro-

doms, taip pat apsvarstyti tą bendrą naudą, kurią užtikrina teisėtas elgesys.

2.4.2. Socialinės apsaugos teisės funkcijos pagal socialines rizikas

Teisės funkcijas taip pat galima suskirstyti į *išorines ir vidines*. Vidinės funkcijos – tai teisės poveikio žmogaus elgesiui būdai. Išorinės funkcijos – tai socialinės, politinės, ekonominės funkcijos. Socialinės apsaugos funkcijos yra susijusios su įvairių rūšių socialine rizika.

Ekonominė funkcija. Tai neginčijamai viena iš svarbiausių socialinės apsaugos funkcijų, kurios esmė yra ta, kad valstybė socialinę apsaugą naudoja kaip vieną iš būdų paskirstyti dalį bendro vidaus produkto, tuo išlygindama asmenines gyventojų pajamas, suteikdama materialinių gėrybių vietoj prarasto uždarbio arba atsiradus vienam iš įstatymuose numatytų socialinės rizikos veiksnių. Ekonominė funkcija pasireiškia paskirstant pinigines lėšas tiksliniams fondams, ji gali būti išreiškiama:

- darbo užmokesčio, kuris netenkamas dėl amžiaus, nedarbingumo arba maitintojo netekimo, kompensavimu;
- dalinių papildomų išlaidų, susijusių su tam tikromis gyvenimo rizikomis, kompensavimu;
- minimalia pinigine arba natūrine pagalba gyventojams, gaunantiems mažas pajamas.

Visoms išvardintoms funkcijoms įgyvendinti teritoriniu principu kuriami valstybiniai, nebiudžetiniai socialinės paskirties fondai.

Politinė funkcija leidžia valstybei specifinėmis socialinės apsaugos priemonėmis įgyvendinti pagrindines socialinės politikos kryptis. Dažnai pagrindiniame šalies įstatyme yra įtvirtintos nuostatos, kurių pagrindu valstybei iškyla pareiga rūpintis gyventojų materialine gerove, sveikata, šeimos, motinystės, invalidų ir pagyvenusių asmenų apsauga bei parama. Nuo to, kaip veiksmingai socialinė apsauga atlieka politinę funkciją, priklauso socialinė rimtis ir ramybė visuomenėje. Socialinė įtampa visuomenėje atspindi visuomenės socialinės apsaugos poreikių nepatenkinimą. Ji atsiranda, nes bet kurioje visuomenėje jaučiami žymūs gyvenimo lygio skirtumai tarp gyventojų sluoksnių. Būtent socialinės apsaugos sistemų kūrimas šioje srityje padeda užtikrinti socialinį stabilumą visuomenėje.

Demografinė funkcija skirta šalies demografiniam vystymuisi reguliuoti. Ją pasitelkus skatinamas gyventojų gimstamumas, padedama daugiavaikėms šeimoms ir pan. Demografinė funkcija išreiškiama socialinės apsaugos sistemos poveikiu daugeliui demografinių procesų – asmenų gyvenimo trukmei, gimstamumui ir kt. Pavyzdžiui, labai žemas pensijų lygis mažina pensininkų perkamąją galią, kuri tampa pagyvenusių asmenų mirtingumo priežastimi. Veiksmingos socialinės paramos sistemos šeimoms, turinčioms vaikų, nebuvimas ryškiai sumažina gimstamumą šalyje.

Socialinės reabilitacijos funkcija. Vykdamas šią funkciją, bandoma atkurti piliečio arba piliečių grupės visuomeninį statusą, leidžiantį jiems jaustis visaverčiais visuomenės nariais. Šios funkcijos atveju palaikomas asmenų socialinis statusas iškilus socialinei rizikai (ligai, neįgalumui, senatvei, nepritekliui) teikiant įvairaus pobūdžio materialinę paramą, socialines paslaugas ir panašiai. Socialinės funkcijos pagalba įgyvendinama ir socialinės apsaugos reabilitacinė kryptis, kurios tikslas yra visiškai arba iš dalies atkurti žmogaus gyvenimo visavertiškumą, leidžiantį jam mokytis, dirbti, bendrauti su kitais visuomenės nariais, savarankiškai pasirūpinti savimi. Dėl to dažnai išreiškiama nuomonė, kad socialinė apsauga turi ne tik materialiai pasirūpinti žmogumi, tai yra žmogui svarbi ne tik materialinė parama. Svarbu užkirsti kelią socialinei rizikai atsirasti bei padėti žmogui grįžti į pradinę padėtį (prieš pasireiškiant socialinei rizikai).

Gamybinė funkcija pasireiškia tuo, kad teisę į socialinę apsaugą dažnai lemia žmogaus darbinė veikla, o socialinės apsaugos lygis priklauso nuo jos pobūdžio ir gaunamo darbo atlygio. Ši funkcija įgyvendinama taikant socialinį draudimą. Socialinė apsauga taip pat iš gamybos „išveda“ seniausią darbo jėgą ir asmenis, praradusius gebėjimus dirbti.

2.5. Juridiniai faktai socialinės apsaugos teisėje

Kiekvienos teisės šakos dalykas – atitinkama visuomeninių santykių dalis. Visuomeniniai santykiai, kuriuos reguliuoja teisės normos, įgauna teisinį pobūdį ir tampa teisiniais santykiais. Teisiniai santykiai yra kintantys. Kad šie santykiai atsirastų, pasikeistų arba pasibaigtų, turi būti tam tikras pagrindas – juridiniai faktai. Nuo juridinių faktų priklauso teisinių santykių kaita.

Juridiniai faktai svarbūs ne tik socialinės apsaugos teisėje, bet ir kitose teisės šakose. Socialinės apsaugos teisė yra tik viena iš teisės šakų, ir jai būdingi bendrieji dalykai, kuriuos nagrinėja teisės teorija. Galima pažymėti, kad teisės teorija – kiekvienos teisės šakos pamatas. Todėl bendros teisės teorijos nuostatos įdiegtos į socialinės apsaugos teisę, kuri turi savo atskirą dalyką, metodą, objektą ir subjektus.

Juridiniai faktai socialinės apsaugos teisėje reguliuojami pasitelkiant norminius teisės aktus.

2.5.1. Juridinių faktų samprata

Teisiniai santykiai atsiranda, pasikeičia ir pasibaigia, taip pat jų turinys (subjektų teisės ir pareigos) įgyvendinamas dėl to, kad būtų pasiekti santykių subjektams reikalingi tikslai. Ši teisinių santykių dinamika tiesiogiai susijusi su įvairiausių faktų, turinčių juridinę reikšmę, atsiradimu. Teisės moksle ir praktikoje tokie faktai vadinami juridiniais faktais.

Juridiniai faktai suprantami kaip tam tikros gyvenimo aplinkybės, realios tikrovės faktai, tai yra tokie materialaus pasaulio reiškiniai, su kuriais įstatymas, teisės normos sieja juridinius padarinius, pirmiausia – įvairius teisinius santykius bet kurioje teisės šakoje.

Pažymėtina, kad faktai yra susiję ne tik su teisės subjekto dalyvavimu teisiniuose santykiuose, bet ir paties teisinio subjektiškumo įgijimu arba atsiradimu, todėl juridiniai faktai yra ne tik konkrečių teisinių santykių atsiradimo, pasikeitimo arba pasibaigimo pagrindas. Tačiau teisinių santykių keitimasis yra dažniausiai pasitaikantis juridinių faktų padarinys.

Juridinių faktų nustatymas ir patvirtinimas – viena svarbiausių kiekvieno teisininko praktinės veiklos užduočių. Be to neįmanoma teisingai taikyti įstatymus, negalima žmogaus teisių apsauga, ginčų sprendimas, įstatymo pažeidėjų patraukimas atsakomybėn ir pan. Todėl juridinių faktų teorija teisės moksle užima svarbią vietą.

Pagal juridinių faktų ir žmogaus valios santykį juridiniai faktai skirstomi į *įvykius* ir *veiksmus*.

Įvykiai – tai reiškiniai, nepriklausantys nuo žmogaus valios: stichinės nelaimės, vaiko gimimas, pensinio amžiaus sulaukimas, mirtis, nelaimingas atsitikimas darbe ir kt. Jie gali turėti juridinę reikšmę tik tiek, kiek turi įtakos visuomeniniams santykiams. Teisės normos, kurios nurodo įvykius, turinčius juridinių padarinių, neapibūdina jų kaip teisėtų arba neteisėtų bū-

tent todėl, kad įvykiai iš prigimties yra stichiniai reiškiniai. Įvykiai yra tik teisėtų padarinių pagrindas. Pavyzdžiui po žmogaus mirties atsiranda palikimas, pasibaigia teisnumas. Ieškinio senaties termino pasibaigimas susijęs su prievolės pasibaigimu, o gaisras, potvynis, sukėlęs turto sunaikinimą, – su draudimo išmoka, jei turtas buvo apdraustas. Įvykiams, kaip reiškiniams, nepriklausantiems nuo žmogaus valios, priešingi yra visi žmonių veiksmai, kurie yra būtent žmogaus valios išraiška.

Veiksmai pagal santykį su teisės normomis skirstomi į teisėtus ir ne teisėtus.

Teisėti veiksmai savo ruožtu skirstomi pagal žmogaus, atliekančio tą veiksmą, valios kryptingumą. Veiksmai, kuriais siekiama juridinių padarinių atsiradimo, vadinami juridiniais aktais. Jiems priklauso individualūs administracinio valdymo aktai, civiliniai sandoriai, žmonių pareiškimai ir skundai, teismo sprendimai.

Veiksmai, kurie sukelia juridinius padarinius nepriklausomai nuo žmogaus pageidavimo, vadinami juridiniais poelgiais, pavyzdžiui, sukuriamas meno kūrinys. Kitaip nei juridiniai aktai, kai kada juridinius poelgius gali atlikti ir neveiksnūs asmenys. Tokie juridiniai poelgiai taip pat turi juridinę reikšmę.

Teisinių santykių atsiradimui, pasikeitimui ir pasibaigimui dažnai reikšmės turi ne atskiras faktas, o faktų visuma, kitaip vadinama juridinių faktų sudėtimi. Teisingas juridinių faktų sudėties nustatymas, tarnaujantis teisinių santykių atsiradimui, pasikeitimui arba pasibaigimui, turi didelę praktinę reikšmę.

Juridinių faktų sudėtis įstatyme gali būti numatyta konkrečiai, nurodant visus jos elementus. Pavyzdžiui, senatvės pensijai gauti reikšmės turės visuma juridinių faktų, nors ir skirtingų pagal savo pobūdį: pensinio amžiaus sulaukimas, atitinkamo darbo stažo turėjimas, sprendimas skirti pensiją. Visos šios sąlygos išsamiai išdėstytos atitinkamame įstatyme. Jei gu vieno iš šių faktų nėra, asmuo negali gauti senatvės pensijos.

Teisės moksle žinomos ir faktinės sudėtys, nusakomos tik bendrais požymiais. Pavyzdžiui, pagrindas nutraukti santuoką yra faktinis šeimos iširimas, normalių sąlygų bendram gyvenimui ir vaikų auklėjimui nebuvimas; pagrindas atimti tėvystės teises yra tai, kad tėvai nesudaro sąlygų vaikams normaliai vystytis ir juos auklėti. Tokios bendros sudėtys reikalingos tuomet, kai kalbama apie sudėtingas aplinkybes, kurių konkretus nurodymas įstatyme būtų per daug formalizuotas.

Kalbant apie juridinių faktų sudėtį, kyla atskirų jos elementų juridinės reikšmės klausimas. Atsakymas į šį klausimą negali būti vienareikšmis. Faktinės sudėties elementams gali priklausyti tokie įvykiai ir veiksmai, kurie savaime juridinės reikšmės neturi. Pavyzdžiui, amoralus tėvų elgesys, dėl kurio nuo jų atskiriami vaikai, sudarytas iš daugybės amoralų poelgių, bet kiekvienas iš jų atskirai juridinės reikšmės ir padarinių gali ir neturėti. Kitais atvejais yra tokie įvykiai ir veiksmai, kurie savaime yra juridiniai, tačiau nesukuria teisinių santykių. Pavyzdžiui, darbo stažas gali būti nepakankamas senatvės pensijai gauti, bet svarbus gaunant paramą, esant laikinam nedarbingumui.

Juridiniams padariniams atsirasti kai kuriais atvejais svarbūs ne tik tikrovės reiškiniai, bet ir tų reiškinų numatymas, prezumpcija. Pavyzdžiui, teismo sprendimas pripažinti asmenį mirusiu, jeigu nuolatinėje jo gyvenamojoje vietoje nėra apie jį duomenų įstatymų nustatyta laiką. Vis dėlto prezumpcijos negalima laikyti juridiniu faktu. Spėjamam faktui nepasitvirtinus, jis bus pakeistas, pasikeis ir juridiniai padariniai, todėl prezumpcija yra vienas iš galimų būdų spręsti apie faktus, bet nėra savarankiškas juridinis faktas.

2.5.2. Juridiniai faktai socialinės apsaugos teisėje

Santykiai, atsirandantys iš socialinės apsaugos ir sudarantys socialinės apsaugos teisės dalyką, kuriems sureguliuoti yra nustatytos teisės normos, realiame gyvenime egzistuoja kaip teisiniai santykiai. Tai reiškia, kad yra tiek rūšių socialinės apsaugos santykių, kiek jų iš visų visuomeninių santykių rūšių sudaro socialinės apsaugos teisės dalykas.

Santykiai, atsirandantys iš socialinės apsaugos, reiškia juridinius santykius, kurie atsiranda juridinių faktų pagrindu. Šių santykių dalyviai (subjektai) turi atitinkamas teises ir pareigas, kurios yra nustatytos teisės normose.

Juridiniai faktai – gyvenimo faktai arba aplinkybės, su kuriais teisė sieja teisinių santykių atsiradimą, pasibaigimą arba kitus teisinius padarinius. Daugeliu atvejų teisė tokius padarinius sieja su keletu aplinkybių tuo pat metu, tokiu atveju teisinių padarinių atsiradimas priklauso nuo juridinių faktų sudėties.

Kaip buvo minėta anksčiau, teisiniai socialinės apsaugos santykiai susidaro dėl kilusių juridinių faktų – veiksmų arba įvykių, kuriems socia-

linės apsaugos teisės normos teikia juridinę reikšmę ir yra pagrindas šiems santykiams atsirasti, pasikeisti arba pasibaigti. Toliau pateikiama keletas juridinių faktų – senatvė ir nedarbas, kurie reikšmingi socialinės apsaugos teisėje, taip pat šių faktų ryšys su socialinės apsaugos paslaugomis.

Senatvė. Senatvė – įstatymo nustatyta tam tikra amžiaus riba, nuo kurios asmuo turi teisę į poilsį ir kartu gauti socialinio draudimo išmoką iki mirties. Įstatymų leidėjas nesieja teisės gauti senatvės pensiją sulaukus senatvės pagal atitinkamus medicininius biologinius duomenis. Kai kurių autorių nuomone, pensijos apibrėžimas gali būti suprantamas priklausomai nuo koncepcijos. Viena koncepcija teigia, kad senatvės pensija yra atlygis asmeniui už jo darbinę veiklą, o pensinio amžiaus sukakęs asmuo turi teisę į poilsį ir teisę į senatvės pensiją. Kita koncepcija sako, kad pensinio amžiaus sukakęs asmuo dėl psichologinių bei fiziologinių savybių tampa neįgalus, todėl darbinės veiklos pratęsimas yra negalimas⁵⁸. Šių koncepcijų esmė yra skirtinga, nes pirmoji koncepcija, įtvirtinanti asmens teisę į užsidirbtą pensiją, teigia, kad asmuo ir toliau gali dirbti. Antroji koncepcija išėjimą į pensiją sieja su asmens darbinės veiklos pabaiga. Senatvė socialinės apsaugos teisei svarbi tuo, kad ji susijusi su tam tikra socialine rizika. Senatvės socialinę riziką aprašyti nelengva. Galima konstatuoti, kad ši rizika paremta prielaida, kad žmogus dėl senyvo amžiaus nebegali užsidirbti pakankamai lėšų. Tuo atveju socialinė apsauga kompensuoja pajamas tiems, kurie pasiekia tam tikrą amžiaus ribą. Senatvės pensija skiriama, jeigu yra šios pagrindinės sąlygos: asmuo sulaukia Valstybinio socialinio draudimo pensijų įstatymas įstatyme nustatyto senatvės pensijos amžiaus ir turi minimalų 15 metų draudimo stažą.

Nedarbas. Socialinė apsauga paliečia ir tuos žmones, kurie užsitikrina pragyvenimą iš apmokamo darbo, tačiau jo netenka arba negali susirasti, tampa priklausomi nuo kompensuojamųjų pajamų. Todėl socialinės apsaugos sistemoje sukurtos nedarbo draudimo išmokos. Iš esmės nedarbas gali būti laikomas socialine rizika ir gauti nedarbo draudimo išmoką pagal draudimą nuo nedarbo arba paramos nedarbo atveju sistemas leistina tik tuomet, kai apmokamo darbo nebuvimas nepriklauso nuo individualaus asmens pasirinkimo. Nedarbo draudimo išmoka suteikiama kiekvienam, kas ne savo noru netenka pajamų iš apmokamo darbo ir atitinka Nedarbo socialinio draudimo įstatymo nuostatas. Teisę gauti nedarbo draudimo išmoką

58 Durand, P. *La politique contemporaine de Sécurité sociale*. Paris: Editions Dalloz, 2005, p. 193.

turi bedarbiais teritorinėje darbo biržoje įsiregistravę apdraustieji, kuriems teritorinė darbo birža nepasiūlė tinkamo darbo arba aktyvios darbo rinkos politikos priemonių ir jeigu jie:

- iki įsiregistravimo teritorinėje darbo biržoje turi ne mažesnę kaip 18 mėnesių nedarbo draudimo stažą per paskutinius 36 mėnesius;
- įstatymų nustatyta tvarka buvo atleisti iš darbo arba valstybės tarnautojų pareigų nesant darbuotojo arba valstybės tarnautojo kaltės, dėl nepriklausančių nuo darbuotojo arba valstybės tarnautojo aplinkybių ir darbdavio bankroto atveju;
- baigė privalomąją nuolatinę pradinę karo tarnybą arba alternatyviąją krašto apsaugos tarnybą arba buvo atleisti iš šių tarnybų išstarnavę ne mažiau kaip pusę nustatyto laiko.

Juridiniams faktams taip pat priklauso ir kūdikio gimimas, daugia-vaikės šeimos, vaiko globa, mažas pajamas turinčios šeimos. Kai kurie autoriai teigia, kad socialinės apsaugos tikslas yra su darbingumo netekimu susijusių pajamų pakeitimas (liga, senatvė, nelaimingas atsitikimas darbe) arba padengti asmens arba jo šeimos narių išlaidas (liga, vaiko gimimas)⁵⁹. Taigi, esant nurodytiems faktams, socialinės apsaugos teisės normose numatytos įvairios priemonės, kurių pagrindinis tikslas yra kompensuoti dalį šių išlaidų tėvams arba asmenims, turintiems tokių išlaidų. Tai – motinystės pašalpa, pašalpos šeimoms, auginančioms vaikus, socialinės pašalpos šeimoms, turinčioms mažas pajamas, vaiko, netekusio tėvų globos, globos pašalpa.

2.6. Socialinės apsaugos teisės ryšiai su kitomis teisės šakomis

Dažnai socialinės apsaugos teisė apibūdinama tik bendrais bruožais, kaip teisės šaka, kurios institutai ir normos įsipina į kitas teisės šakas. Socialinės apsaugos teisės ir kitų teisės šakų sąsajos iš tiesų yra labai artimos ir kartais gana sudėtingos, tačiau tai neabejotinai yra atskira teisės šaka.

Socialinės apsaugos teisės vieta teisės sistemoje ypač svarbi. Ją būtina nuodugniai išnagrinėti, kad būtų lengviau reglamentuoti socialinės apsaugos sistemą, spręsti svarbius socialinės politikos klausimus, planuoti

59 Grandguillot, D. *Droit social*. Paris: Gualino, 2008, p. 22.

socialinės apsaugos sistemos reformas, socialinės apsaugos teisės normas derinant su kitų teisės šakų normomis.

2.6.1. Socialinės apsaugos ir konstitucinės teisės santykis

Lietuvos valstybėje Konstitucija yra socialinės apsaugos teisės pagrindinis šaltinis. Tai reiškia, kad analizuojamos teisės šakos normos negali prieštarauti pagrindinio valstybės įstatymo nuostatomis.

Lietuvos Respublikos Konstitucijos 52 straipsnyje nustatyta, kad „valstybė laiduoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais.“ Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 2002 m. balandžio 23 d., 2002 m. lapkričio 25 d., 2003 m. liepos 4 d., 2004 m. sausio 30 d., 2004 m. gruodžio 13 d., 2007 m. spalio 22 d., 2008 m. gruodžio 24 d., 2009 m. rugsėjo 2 d. nutarimuose yra konstatavęs, kad Konstitucijos 52 straipsnyje yra nustatyti pensinio aprūpinimo ir socialinės paramos pagrindai. Pagal šį Konstitucijos straipsnį įstatymų leidėjas, įgyvendindamas konstitucinį visuomenės solidarumo principą bei padėdamas asmeniui apsisaugoti nuo galimų socialinių rizikų ir kartu sudarydamas prielaidas kiekvienam visuomenės nariui pačiam pasirūpinti savo gerove (o ne vien pasikliauti valstybės socialine apsauga), privalo įstatymu nustatyti senatvės ir invalidumo pensijas, taip pat socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės ir maitintojo netekimo atvejais. Įstatymų leidėjas, priimdamas įstatymus dėl pensinio aprūpinimo, yra saistomas Konstitucijos normų ir principų. Aiškindamas Konstitucijos 52 straipsnį, Konstitucinis Teismas ne sykį yra pažymėjęs, kad Lietuvos valstybė yra *socialiai orientuota*, t. y. kiekvienas pilietis turi teisę į socialinę apsaugą; Konstitucijoje garantuojamas socialinis aprūpinimas tiems asmenims, kurie dėl įstatymuose numatytų priežasčių negali apsirūpinti iš darbo ir kitokių pajamų; socialinės apsaugos priemonės išreiškia visuomenės solidarumo idėją, padeda asmeniui apsisaugoti nuo galimų socialinių rizikų.

Lietuvos pensijų sistemos pagrindinius organizavimo principus ir orientaciją į Bismarko socialinės apsaugos tradiciją (kurios esminis elementas – pajamų perskirstymas) Konstitucinis Teismas pagrindė 2002 m. balandžio 23 d. nutarime, kuriame pažymėjo, kad, įstatymu nustatant senatvės pensijų dydžius, atsižvelgtina į tai, kokio dydžio įmokos buvo mokamos sudarant materialines šių pensijų mokėjimo prielaidas, o valsty-

bės pareiga pensinio aprūpinimo santykiuose yra užtikrinti teisinio reguliavimo stabilumą ir tikrumą, apsaugoti teisinių santykių subjekto teises ir gerbti teisėtus interesus ir teisėtus lūkesčius.

2007 m. rugsėjo 26 d. nutarime Konstitucinis Teismas pažymėjo, kad asmens teisė į socialinę paramą ir į socialinę apsaugą interpretuotina atsižvelgiant į Konstitucijoje įtvirtintus socialinės darnos ir teisingumo imperatyvus, konstitucinius asmenų lygiateisiškumo ir proporcingumo principus. Materialinių prielaidų mokėti senatvės pensiją sudarymą lemia tiek laikas, kurį asmuo pats moka arba už jį yra mokamos valstybinio socialinio draudimo įmokos, tiek valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokų į valstybinio socialinio draudimo biudžetą bendras dydis, o socialinio draudimo įmokų mokėjimas suponuoja asmens teisę gauti atitinkamo dydžio senatvės pensiją, šis dydis negali nepriklausyti nuo sumokėtų socialinio draudimo įmokų. Įstatymų leidėjas turi pareigą nustatyti tokį teisinį reguliavimą, kuris užtikrintų lėšų, būtinų pensijoms ir socialinei paramai, kaupimą ir šių pensijų mokėjimą bei socialinės paramos teikimą. Šiame 2007 m. rugsėjo 26 d. nutarime taip pat užfiksuota, kad valstybė turi kurti tokią socialinio aprūpinimo sistemą, kuri padėtų išlaikyti asmens orumą atitinkančias gyvenimo sąlygas. Solidarumo principas suponuoja tai, kad tam tikrų įsipareigojimų vykdymo našta tam tikra apimtimi turi būti paskirstyta ir visuomenės nariams, tačiau tas paskirstymas turi būti konstituciškai pagrįstas, jis negali būti neproporcingas, negali paneigti valstybės socialinės orientacijos ir iš Konstitucijos kylančių įpareigojimų valstybei.

Taip pat 2007 m. rugsėjo 26 d. nutarime Konstitucinis Teismas yra pažymėjęs, kad Lietuvos Respublikos įstatymuose ir kituose teisės aktuose yra įtvirtintas toks finansavimo einamosiomis pajamomis valstybinio socialinio draudimo modelis (angl. *pay as you go*), pagal kurį valstybinis socialinis draudimas yra grindžiamas privalomosiomis įmokomis ir garantuojamas lėšomis, surenkamomis iš einamuoju laikotarpiu dirbančių asmenų, dalį savo uždirbtų lėšų skiriančių tiems visuomenės nariams, kuriems įstatyme numatytos išmokos turi būti mokamos dėl to, kad jie yra sulaukę senatvės pensijos amžiaus, jiems yra pripažintas neįgalumas arba yra kitų įstatyme numatytų priežasčių; toks valstybinio socialinio draudimo modelis yra grindžiamas visuotinumą ir solidarumo principais.

2010 m. balandžio 20 d. Konstitucinio Teismo sprendime „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2002 m. lapkričio 25 d., 2003 m. gruodžio 3 d., 2006 m. sausio 16 d., 2007 m. rugsėjo 26 d., 2007 m. spalio 22 d., 2007 m. lapkričio 22 d., 2008 m. gruodžio 24 d. nutarimų ir 2009 m.

sausio 15 d. sprendimo nuostatų išaiškinimo“ konstatuota, kad asmuo, kuris atitinka įstatymo nustatytas sąlygas senatvės pensijai gauti ir kuriam ši pensija yra paskirta ir mokama, turi teisę į atitinkamo dydžio piniginę išmoką, t. y. teisę į nuosavybę; ši teisė turi būti saugoma ir ginama ir pagal Konstitucijos 23 straipsnį (Konstitucinio Teismo 2002 m. lapkričio 25 d., 2003 m. gruodžio 3 d., 2004 m. gruodžio 13 d. nutarimai). Taip pat šiame sprendime Konstitucinis Teismas išaiškino, kad:

- valstybėje esant itin sunkiai ekonominei, finansinei padėčiai ir dėl to iškilus būtinybei laikinai mažinti pensijas negalima nustatyti tokio teisinio reguliavimo, pagal kurį asmenims, kurie dirba tam tikrą darbą arba užsiima tam tikru verslu, paskirta ir mokama senatvės arba invalidumo pensija būtų sumažinta didesniu mastu nei tiems asmenims, kurie nedirba jokio darbo ir nesiverčia jokių verslų;
- įstatymų leidėjas turi pareigą numatyti teisingą susidariusių praradimų kompensavimo asmenims, kuriems senatvės arba invalidumo buvo paskirta ir mokama, mechanizmą, kurį taikant valstybė įsipareigoję tokiems asmenims, nebelikus minėtos ypatingos situacijos, per protingą laikotarpį teisingai kompensuoti jų praradimus, atsiradusius dėl senatvės arba invalidumo pensijos sumažinimo;
- jeigu dar iki ekonomikos krizės pabaigos atsiranda galimybė sukaupti (gauti) lėšas, būtinas iki pensijų sumažinimo buvusio dydžio pensijoms mokėti, teisinis reguliavimas, pagal kurį pensijos buvo sumažintos, turi būti panaikintas.

Apibendrinant galima pažymėti, kad Konstitucinio Teismo nutarimai daro didelę įtaką socialinės apsaugos teisės plėtrai ir sudaro prielaidas išsaugoti valstybinio socialinio draudimo sistemos garantijas. Valstybinio socialinio draudimo sistemos sumažinimas privataus kapitalo naudai negali būti taikomas, nes tai neužtikrina socialinio saugumo.

Socialinės apsaugos ir konstitucinės teisės ryšys pasireiškia dar ir tuo, kad reglamentuojant žmogaus teises daugelio šalių konstitucijose įtvirtinta teisinių santykių subjektų galimybė reikalauti socialinės apsaugos.

Konstitucijos santykis su socialine apsauga gali būti labai įvairus. Galima išskirti keturias Konstitucijos nuostatų rūšis:

- bendrosios nuostatos, kuriose valstybė vadinama socialine valstybe;

- nuostatos, patvirtinančios socialinės apsaugos sistemos egzistavimą;
- nuostatos, kuriose nusakomos pagrindinės socialinės teisės;
- nuostatos, numatančios įgaliojimų pasiskirstymą socialinės apsaugos srityje.

Taigi bendriausios socialinės apsaugos nuostatos, bendrieji principai yra nustatyti Konstitucijoje ir Konstitucinio Teismo nutarimuose, socialinės apsaugos klausimai smulkiau išdėstyti kituose teisės aktuose.

2.6.2. Socialinės apsaugos ir darbo teisės santykis

Socialinės apsaugos ir darbo teisės yra artimos. Socialinės apsaugos mokymo bei tyrimo tikslais abi teisės jungiamos į vieną pavadinimu „Socialinė teisė“. Darbo ir socialinės apsaugos teisės sąsajos yra glaudesnės tose šalyse, kuriose socialinės apsaugos sistemos veikia profesiniu pagrindu. Pavyzdžiui, Prancūzijos moksle vartojama sąvoka „socialinė teisė“ (pranc. *Droit social*), į kurią įeina ir darbo teisė, ir socialinės apsaugos teisė⁶⁰.

Toks tamprus socialinės apsaugos ir darbo teisės ryšys paaiškinamas istoriškai: XIX amžiaus pabaigoje darbo teisės ir tam tikrų socialinio draudimo rūšių nuostatos buvo taikomos tik pagal darbo sutartį dirbantiems asmenims. Atsiradus individualiai dirbančių asmenų, atsirado poreikis užtikrinti ir jų teisę į socialinę apsaugą.

Darbuotojo statusas suteikia asmeniui teisę į tam tikras socialinės apsaugos išmokas. Nors darbo teisės ir socialinės apsaugos srityje darbuotojo sąvoka ne visada tiksliai apibrėžiama, vis dėlto darbo teisėje vartojama darbuotojo samprata yra atsparos taškas visoms socialinės apsaugos sistemoms, organizuotoms profesiniu pagrindu.

Abi teisės šakas siejantys saitai taip pat išryškėja atskleidžiant tai, kiek jos yra atsakingos už žalos kompensavimą pasireiškus socialinei rizikai. Pavyzdžiui, darbdavys įpareigotas užtikrinti atlyginimo mokėjimą darbuotojo laikino nedarbingumo pirmosiomis dienomis. Piniginės išmokos iš socialinio draudimo sistemos numatytos tik vėliau. Taigi kuo didesni darbo teisės įsipareigojimai, tuo lengviau socialinės apsaugos sistemoms.

Galimas ir atvirkštinis variantas – kartais socialinės apsaugos išmokos atlieka funkcijas, kurios apskritai priklauso darbo teisės sričiai. Pa-

60 Grandguillot, D. *Droit social*. Paris: Gualino, 2008, p. 24–25.

vyzdžiui, kai kurios šalys palengvina savo įmonių struktūros pertvarkymą taip, kad laikinų darbų ir profesinio perkvalifikavimo išlaidas apmoka ne pačios įmonės, o socialinės apsaugos sistemos. Kai kurie darbai iš dalies finansuojami socialinės apsaugos lėšomis, skirtomis darbo vietoms kurti. Kartais kai kurios darbo teisėje numatytos dirbančių asmenų užimtumo priemonės gali būti numatytos socialinės apsaugos teisėje, pavyzdžiui, priešlaikinio išėjimo į pensiją atvejais.

Glaudų socialinės apsaugos teisės ir darbo teisės ryšį galima pastebėti analizuojant norminius teisės aktus. Valstybinio socialinio draudimo įstatyme socialinio draudimo išmokos siejamos su asmens dalyvavimu darbo rinkoje. Pavyzdžiui, šiame įstatyme nustatyta, kad kai kurioms apdraustųjų asmenų grupėms socialinio draudimo įmokos skaičiuojamos nuo kiekvienam apdraustajam asmeniui apskaičiuotos darbo užmokesčio sumos, ne mažesnės kaip minimalioji mėnesinė alga, su darbo santykiais susijusių kompensacinio arba skatinamojo pobūdžio išmokų, neatsižvelgiant į mokėjimo šaltinius.

Kadangi darbo įstatymai numato darbuotojų teisę į higienos, darbo bei gyvenimo sąlygas, ši teisės šaka neabejotinai yra labai svarbi ir socialinės rizikos prevencijai. Socialinei apsaugai labai svarbūs tokie darbo teisės dokumentai kaip kolektyviniai darbo susitarimai – kolektyvinės darbo sutartys, įtvirtinančios papildomas garantijas, nenumatytas kituose teisės aktuose.

2.6.3. Socialinės apsaugos ir finansų teisės santykis

Socialinės apsaugos išmokoms finansuoti būtina surinkti pakankamai socialinio draudimo įmokų ir kitų lėšų. Tam tikslui pasiekti numatyta būtinų įmokų ir kitų lėšų surinkimo tvarka. Pažymėtina, kad valstybės biudžetas atskirtas nuo socialinio draudimo biudžeto, esant socialinio draudimo fondo biudžeto deficitui, galima valstybės finansinė įtaka. Kiekvienais metais yra planuojamos socialinio draudimo fono įmokos ir išlaidos, kurios įtvirtinamos tų metų valstybinio socialinio draudimo biudžeto rodiklių patvirtinimo įstatyme. Jeigu biudžetas sudarytas tikintis didesnių įplaukų arba jeigu valstybės ekonomika patyrė krizę, atsiranda biudžeto trūkumas. Kita vertus, augant ekonomikai arba kai numatyta per daug biudžeto lėšų ir visos jos nepanaudojamos, susidaro pinigų likutis – biudžeto perteklius. Biudžeto perteklius gali būti panaudotas socialinio draudimo išmokoms di-

dinti arba pervedamas į specialius fondus (taip daroma Prancūzijoje, Suomijoje, Ispanijoje), arba tiesiog perkeliamas į kitus metus, piniginių lėšų perteklių laikant kredito įstaigose arba investuojant į vertybinius popierius norminiuose teisės aktuose nustatyta tvarka. Pažymėtina, kad Lietuvoje iki 2009 m. buvęs biudžeto perteklius buvo laikomas tik kredito įstaigose, jo nei investuojant, nei pervedant į specialius rezervo fondus.

Socialinės apsaugos sistemos biudžetą nustato politinė valdžia arba institucija, administruojanti tą sistemą (Lietuvoje kiekvienais metais Socialinio draudimo fondo biudžetą tvirtina Seimas). Kuo daugiau valstybinių lėšų skiriama sistemai finansuoti, tuo daugiau dėmesio turi būti skiriama jų kontrolei.

Dažniausiai taikomas lėšų socialinės apsaugos sistemai rinkimo būdas yra pačių socialinio draudimo sistemos dalyvių įmokos ir vyriausybės subsidijos. Kartais taikomos ir kitos finansavimo formos: tiksliniai mokesčiai, įplaukos, gaunamos iš socialinės apsaugos institucijų kapitalo pajamų, baudos, delspinigiai.

Dauguma socialinio draudimo sistemų yra bent iš dalies finansuojamos iš įmokų, kurias moka apdraustieji ir jų darbdaviai. Darbuotojų socialiniam draudimui skiriamos darbdavio ir pačių darbuotojų įmokos. Darbdavio įmokos – dažniausiai tam tikra dalis nominalaus atlyginimo, mokamo darbuotojui (tai yra darbuotojo atlyginimas iki jo paties įmokų ir pajamų mokesčio atskaitymo). Darbuotojo įmokos taip pat nustatomos pagal jo atlyginimą. Įmokų procentus (arba įmokų dydį) paprastai nustato įstatymų leidėjas. Įmokų bazę sudaro arba visas atlyginimas, arba gali būti nustatyta viršutinė riba (įmokos neimamos nuo viršijančios tą ribą sumos). Socialinio draudimo įmokų dalis, mokama darbuotojo ir darbdavio, yra skirtinga įvairiose valstybėse: vienoje didesnę dalį moka darbdavys, kitose – darbuotojas (tačiau reikia įvertinti ir pelno bei pajamų mokesčių dalis). Bet kokie darbuotojų ir darbdavių įmokų pasiskirstymo pokyčiai tampa tikrai svarbūs, kai yra fiksuotas abiejų pusių įmokų santykis ir kai apibrėžtas nominalus atlyginimas.

Kitas svarbus socialinės apsaugos sistemos pajamų šaltinis – valstybinės subsidijos. Lietuvoje nuo 2002 m. ekonomika augo, didėjo užimtumas, darbo užmokestis. Atitinkamai valstybinio socialinio draudimo fondas tapo perteklinis, pradėtos didinti valstybinio socialinio draudimo pensijos, kitos išmokos. Tačiau nebuvo priimti politiniai sprendimai, užtikrinantys socialinių garantijų išsaugojimą, nesukurtas pensijų rezervo fondas, pen-

sijų sistema liberalizuota, t. y. nesiimta veiksmų, kad socialinio draudimo fondo biudžetas išliktų stabilus. Pasaulį apėmus ekonominei krizei, atsirado problemų, susijusių su finansiniu fondo stabilumu: išaugus nedarbo lygiui, sumažėjus darbo užmokesčiui, padaugėjus bankrotų, sumažėjus socialinio draudimo įmokoms, socialinio draudimo fondo biudžetas per itin trumpą laiką tapo nepakankamas.

Mažėjant pajamoms, paprasčiausi būdai sureguliuoti socialinio draudimo fondo biudžetą yra didinti valstybinio socialinio draudimo įmokas (darbuotojams ir darbdaviams) ir mažinti išmokas (motinoms, pensininkams, išmokas vaikams ir kt.). Tačiau šie būdai negali būti taikomi kaip duodantys greičiausią ekonominį poveikį, nes jie netiesiogiai atsiliepia valstybės konkurencingumui ir užimtumo politikai. Įmokų padidinimas brangina darbo jėgą ir kuria neigiamą investicinę aplinką.

Įmokos tiesiogiai gali būti perduamos socialinio draudimo institucijai, įgaliotai jas surinkti, arba vienam valstybėje esančiam mokesčių administratoriui. Paprastai darbuotojo įmokas darbdavys išskaičiuoja iš jo atlyginimo ir kartu su savo įmokomis perveda atsakingai institucijai. Tokiu būdu darbdavys tampa atsakingas ne tik už savo, bet ir už darbuotojų įmokų sumokėjimą. Įmokos, kurių bazę sudaro apmokestinamos arba iš darbo gaunamos pajamos (arba jos naudojamos įmokų bazei apskaičiuoti), dažniausiai surenkamos kartu su fizinių asmenų pajamų mokesčiu. Lietuvoje socialinio draudimo įmokos neįtraukiamos į bendrąsias mokesčių pajamas (valstybės biudžetą), o perkeliamos į atskirą socialinio draudimo fondo biudžetą.

Taigi finansų teisės ir socialinės apsaugos teisės ryšys išplaukia iš socialinės apsaugos teisės tikslo – kovoti su skurdu ir garantuoti tam tikras pajamas vargingiausiems visuomenės sluoksniams bei kompensuoti dėl socialinės rizikos prarastas pajamas. Tai tiesiogiai susiję su valstybės finansais – rinkti įmokas ir planuoti išlaidas. Įmokų rinkimas tiesiogiai susijęs su ekonomine situacija (esant biudžeto trūkumui, socialinio draudimo įmokos gali būti didinamos), o išmokos gali būti indeksuojamos pagal infliacijos dydį, surenkamumą į biudžetą, bendrojo vidaus produkto dydį ir pan.

2.6.4. Socialinės apsaugos ir civilinės teisės (deliktinės atsakomybės) santykis

Nors kai kurie socialinės rizikos atvejai dažniausiai vertinami kaip nenumatyti, kartais susiduriama su rizika, kurios sukėlėjas gali būti tiksliai nustatytas. Nuostolių gali patirti pati socialinė institucija.

Galima situacija, kad pati socialinės apsaugos institucija per klaidą sumoka socialinę išmoką asmeniui, neturinčiam teisės jos gauti, arba per daug sumoka išmokos gavėjui. Pirmuoju atveju turėtų būti taikomos Civilinio kodekso nuostatos, susijusios su nepagrįstu praturtėjimu ir nuostolių padarymu. Lietuvos Respublikos civilinio kodekso 6.237 straipsnyje nustatyta pareiga grąžinti be pagrindo įgytą turtą. Šiame straipsnyje nurodyta, kad asmuo, kuris be teisinio pagrindo savo veiksmais arba kitokiu būdu tyčia arba dėl neatsargumo įgijo tai, ko jis negalėjo ir neturėjo gauti, privalo visa tai grąžinti asmeniui, kurio sąskaita tai buvo įgyta, išskyrus Civiliniame kodekse nustatytas išimtis. Įgytas turtas turi būti grąžintas natūra, o jeigu jis žuves arba sužalotas, pinigais atlyginama jo tikroji vertė, buvusi turto įgijimo metu, ir nuostoliai, atsiradę dėl vėlesnio turto vertės pasikeitimo.

Antruoju atveju taikoma regresio teisė. Lietuvos Respublikos civilinio kodekso 6.290 straipsnyje nustatyta, kad socialinio draudimo išmokos, mokamos sveikatos sužalojimo arba gyvybės atėmimo atvejais, yra įskaičiuojamos į atlygintinos žalos dydį, o savanoriškojo draudimo išmokos į atlygintinos žalos dydį neįskaičiuojamos. Draudimo išmokas išmokėjusios socialinio draudimo įstaigos įgyja regresio teisę į žalą padariusį asmenį, išskyrus atvejus, kai draudimo įmokas už nukentėjusį asmenį mokėjo žalą padaręs asmuo. Taigi asmuo, kuris yra kaltas dėl nuostolių, gali būti laikomas atsakingu už nuostolių atlyginimą. Teikiant socialinės apsaugos išmokas socialinės rizikos atvejais, kurių sukėlėjas žinomas, pašalpos dydis atitinka socialinės apsaugos nuostolio dydį.

Socialinės apsaugos institucija taip pat gali pareikalauti, kad asmuo pats imtųsi įstatymuose numatytų veiksmų prieš atsakingą šalį ir vėliau perduotų kompensaciją (prilygstančią gautai socialinės pašalpos sumai) socialinės apsaugos institucijai ir nuostolius atlygintų geruoju. Galimybė padengti nuostolius atsakingos trečiosios šalies sąskaita yra nedarbingumo pašalpos atveju, o kartais ir mokamos medicinos pagalbos ir maitintojo netekimo pašalpos atvejais. Socialinės apsaugos įstaiga negali reikalauti iš

atsakingos trečiosios šalies atlyginti nuostolius daugiau, nei kaltas asmuo būtų skolingas pagal bendrąją atsakomybės teisę. Lietuvos Respublikos civilinio kodekso 6.239 straipsnyje nustatyta pareiga grąžinti turta, neatlygintinai perduotą trečiajam asmeniui. Jeigu be pagrindo įgijęs turto asmuo šį turta neatlygintinai perduoda trečiajam asmeniui, tai pareiga jį grąžinti pereina trečiajam asmeniui. Kita vertus, socialinės pašalpos gavimas neatima iš nukentėjusio asmens teisės imtis įstatymuose numatytų veiksmų prieš trečiąją šalį, atsakingą už nuostolių atlyginimą. Šiuo atveju reikalaujama kompensacijos už nuostolį, kurio nepadengė socialinės apsaugos sistema.

2.6.5. Socialinės apsaugos ir civilinės (šeimos) teisės santykis

Socialinės apsaugos teisė su Lietuvos Respublikos civiliniame kodekse (Trečioji knyga) reglamentuotomis šeimos teisės normomis susiduria tuo atveju, kai socialinės apsaugos išmokų dydis priklauso nuo lengvatines teises turinčių asmenų gyvenimo sąlygų. Didesnės pašalpos skiriamos asmenims, turintiems išlaikytinių – sutuoktinį ir (arba) vaikų. Pašalpa, mokama asmeniui, turinčiam išlaikomų asmenų, gali būti mažesnė, nei suma pašalpų, kurias remiami asmenys gautų kiekvienas skyrium, todėl gali pasitaikyti atveju, kai suinteresuotieji asmenys bando nuslėpti faktą apie išlaikymo faktą.

Kitas pavyzdys, kai socialinės apsaugos teisė susijusi su šeimos teise, yra pajamų (turto) vertinimas skiriant socialinės paramos išmokas. Vertinimo principas taikomas toms pajamoms arba nuosavybės formoms, kurios priklauso turinčiam teisę gauti pašalpą asmeniui. Gali būti įskaičiuojamos ir su sutuoktiniu, sugyventiniu arba vaikais, kitais kartu gyvenančiais šeimos nariais arba asmenimis susijusios pajamos arba nuosavybė.

Kad asmuo įgytų teisę į socialinę paramą, kartais reikalaujama imtis juridinių veiksmų. Asmuo, prieš kreipdamasis paramos, privalo iš pradžių kreiptis į asmenis, kurie atsakingi už jo išlaikymą. Įpareigojimai suteikti išlaikymą arba išlaikymo prievolė pagal civilinę teisę numatoma tarp sutuoktinių, tėvų ir vaikų ir atvirkščiai. Kai kuriose šalyse ji susieta ir su kitais šeimos nariais, pavyzdžiui, broliais, seserimis, seneliais. Išlaikymo prievolė gali būti teisiškai paskirta arba tarpusavyje susitarus vykdoma

buvusio partnerio sąskaita jo buvusio partnerio arba jo išlaikomų vaikų naudai.

2.6.6. Socialinės apsaugos ir baudžiamosios teisės santykis

Socialinės apsaugos sistema ne tik suteikia teises, bet ir numato pareigas, už kurių nevykdymą taikoma baudžiamoji atsakomybė ir gali būti taikomos sankcijos. Šių priemonių imamasi tada, kai asmenys apgaulinėja socialines institucijas.

Būna atvejų, kai pareigų nevykdymas gali turėti ir nusikaltimo požymių, pavyzdžiui, apgaulingas arba aplaidus apskaitos tvarkymas. Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 222 straipsnyje nustatyta, kad tas, kas apgaulingai tvarkė teisės aktų reikalaujamą buhalterinę apskaitą arba paslėpė, sunaikino arba sugadino apskaitos dokumentus, jeigu dėl to negalima visiškai arba iš dalies nustatyti asmens veiklos, jo turto, nuosavo kapitalo arba įsipareigojimų dydžio arba struktūros, baudžiamas bauda arba areštu, arba laisvės atėmimu iki ketverių metų. Atitinkamai Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 223 straipsnyje nustatyta, kad tas, kas privalėjo tvarkyti, bet netvarkė teisės aktų reikalaujamos buhalterinės apskaitos arba aplaidžiai tvarkė teisės aktų reikalaujamą buhalterinę apskaitą, arba įstatymų nustatytą laiką nesaugojo buhalterinės apskaitos dokumentų, jeigu dėl to negalima visiškai arba iš dalies nustatyti asmens veiklos, jo turto, nuosavo kapitalo arba įsipareigojimų dydžio arba struktūros, baudžiamas teisės dirbti tam tikrą darbą arba užsiimti tam tikra veikla atėmimu arba bauda, arba laisvės apribojimu, arba areštu, arba laisvės atėmimu iki dvejų metų. Už Baudžiamojo kodekso 222–223 straipsniuose numatytas veikas atsako ir juridinis asmuo.

Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse numatyta atsakomybė ir už kitas nusikalstamas veikas.

Baudžiamojo kodekso 219 straipsnyje nustatyta atsakomybė už mokesčių nesumokėjimą. Šiame straipsnyje nurodyta, kad tas, kas, pateikęs deklaraciją arba nustatyta tvarka patvirtintą ataskaitą arba kitą dokumentą, laiku nesumokėjo pagal juos apskaičiuotų mokesčių po to, kai valstybės įgaliota institucija priminė pareigą sumokėti mokesčius, baudžiamas bauda arba laisvės atėmimu iki ketverių metų. Atitinkamai šio straipsnio 2 ir 3 dalyse nustatyta atsakomybė pagal kvalifikacinius požymius. Lietuvos

Respublikos baudžiamojo kodekso 220 straipsnyje nustatyta, kad tas, kas, siekdamas išvengti mokesčių įrašė į deklaraciją arba į nustatyta tvarka patvirtintą ataskaitą arba kitą dokumentą žinomai neteisingus duomenis apie asmens pajamas, pelną, turtą arba jų naudojimą ir pateikė juos valstybės įgaliotai institucijai, baudžiamas teisės dirbti tam tikrą darbą arba užsiimti tam tikra veikla atėmimu arba bauda, arba laisvės apribojimu, arba laisvės atėmimu iki trejų metų.

Prievolė mokėti socialinio draudimo įmokas savarankiškai dirbantiems asmenims atsiranda pagal tai, kiek jie yra deklaravę pajamų. Nevykdant šios prievolės ir esant priminimui, taikoma baudžiamoji atsakomybė. Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 221 straipsnyje nustatyta, kad tas, kas teisės aktų nustatyta tvarka laiku nepateikė valstybės įgaliotai institucijai deklaracijos arba nustatyta tvarka patvirtintos ataskaitos arba kito dokumento apie asmens pajamas, pelną arba turtą po to, kai ši valstybės institucija raštu priminė apie pareigą juos pateikti, padarė baudžiamąjį nusizengimą ir baudžiamas viešaisiais darbais arba bauda, arba areštu.

Atitinkamai Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 219–221 straipsnių 2 ir 3 dalyse nustatyta atsakomybė pagal kvalifikacinius požymius. Už šiuose straipsniuose numatytas veikas atsako ir juridinis asmuo.

2.6.7. Socialinės apsaugos ir administracinės teisės santykis

Įstatymų leidžiamoji valdžia atlieka pagrindinį vaidmenį kuriant socialinės apsaugos sistemą, tačiau praktiškai socialinės apsaugos veikimas pasireiškia per vykdomosios valdžios institucijų veiklą. Socialinės institucijos tokios kaip Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, Sveikatos apsaugos ministerija, Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos ir daugelis kitų yra valstybinio valdymo institucijos, kurių veiklą ir tarp minimų institucijų atsirandančius santykius detalai reglamentuoja administracinė teisė. Socialinių institucijų kompetencijai priskiriamas socialinės apsaugos politikos kūrimas ir jos vykdymo priežiūra, kad būtų paisoma visuomenės interesų. Kai kuriose valstybėse (Prancūzijoje, Vokietijoje) socialinių institucijų aukščiausias valdymo organas sudaromas socialinės partnerystės principu.

Taigi socialinės apsaugos teisės ir administracinės teisės ryšys pasireiškia per socialinės apsaugos administravimą (valdymą). Be to, reikėtų

paminėti ir tai, kad ginčai, kurie kyla iš socialinės apsaugos teisiųjų santykių, nagrinėjami vadovaujantis Administracinių bylų teisenos įstatymu.

Socialinės apsaugos ir administracinės teisės santykių galima būtų įvardyti per socialinės apsaugos valdymą. Socialinės institucijos veikia viešajame sektoriuje, todėl jų darbuotojai yra arba valstybės tarnautojai (vykdantys viešojo administravimo veiklą), arba darbuotojai, dirbantys pagal darbo sutartis.

Už socialinio draudimo bei strateginių jo kryptų plėtojimo koordinavimą atsakinga Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, už sveikatos sistemos – Sveikatos apsaugos ministerija, vadovaujamos ministrų. Ministrai remiasi ministerijoje dirbančiais atitinkamos srities specialistais. Norminiai teisės aktai nustato socialinių institucijų kompetenciją, hierarchinius ryšius bei administravimo kryptis.

Lietuvos Respublikos viešojo administravimo plėtros iki 2010 m. strategijos tikslas – sukurti skaidrią, gerai veikiančią, į rezultatus ir tinkamą asmenų aptarnavimą orientuotą viešojo administravimo sistemą, pagrįstą informacinėmis technologijomis, tobulinti viešojo administravimo institucijų teikiamų paslaugų prieinamumą, kokybę, skaidrumą ir trumpinti trukmę plačiau naudojantis patikimų informacinių technologijų galimybėmis. Strategijoje numatyta, kad ypač daug dėmesio bus skiriama geresniam valdymui (angl. *Better Regulation*), žmogiškųjų išteklių valdymui (angl. *Human Resource Management*), naujovėms teikiant viešąsias paslaugas (angl. *Innovative Public Services*), elektroninei valdžiai (angl. *E-Government*). Strateginiam tikslui pasiekti išskirti tokie tikslai: tobulinti viešojo administravimo sistemą, tobulinti valdymo institucijų sistemos sandarą ir modernizuoti jų vidines struktūras, tobulinti į rezultatus orientuotą valdymą, supaprastinti sprendimų priėmimo procedūras, gerinti teikiamų viešųjų paslaugų kokybę, sudaryti sąlygas, kad kuo daugiau visuomenės narių galėtų pasinaudoti informacinių technologijų teikiamomis galimybėmis, ir didinti viešojo administravimo sprendimų priėmimo efektyvumą ir skaidrumą. Valstybės ilgalaikės raidos strategijoje numatyta, kad 2010 m. Lietuvos viešojo administravimo sistema turi atitikti Europos šalių viešojo administravimo patikimumo lygį. Šioje strategijoje numatyta, kad viešojo administravimo prioritetinės kryptys yra elektroninės valdžios įgyvendinimas, vyriausybės ir vyriausybės įstaigų veiklos modernizavimas, centrinės, regioninės ir vietinės valdžių funkcijų optimizavimas bei valdymo tobulinimas, savivaldos plėtojimas ir valstybės tarnybos administracinių gebėjimų ugdymas. Socialinės apsaugos srityje numatoma:

- didinti užimtumo gebėjimus (darbo rinkos politikos aktyvinimas, darbo rinkos institucijų veiklos gerinimas, profesinio rengimo gerinimas bei nuolatinio mokymosi sistemos plėtra);
- didinti gebėjimus prisitaikyti prie pokyčių (lanksčių darbo organizavimo ir apmokėjimo formų plėtojimas, darbuotojų kvalifikacijos kėlimas, struktūrinių pokyčių padarinių švelninimas);
- užtikrinti ir vykdyti mokesčių ir įmokų surinkimo, taupaus bei rezultatyvaus lėšų panaudojimo priemones;
- rengti vidutinės trukmės ir ilgalaikes socialinio draudimo ir konsoliduoto socialinės apsaugos biudžeto prognozes.

Taigi galima pažymėti, kad norminiuose teisės aktuose, susijusiuose su socialinės apsaugos srities tobulinimu, teigiama, kad būtina tobulinti valstybinio socialinio draudimo sistemą, modernizuoti pensijų sistemą, pasiekti didesnio jos skaidrumo, išmokų pagrįstumo ir finansinio stabilumo, privalu modernizuoti socialinių paslaugų teikimo sistemą ir tobulinti finansavimo tvarką.

Kita sąsaja tarp socialinės apsaugos teisės ir administracinės teisės yra nuostatos, įtvirtintos Administracinių teisės pažeidimų kodekse. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad draudėjams, nevykdantiems norminiuose teisės aktuose nurodytų pareigų, taikoma administracinė atsakomybė ir gali būti taikomos sankcijos. Administracinių teisės pažeidimų kodekso 188⁽⁶⁾ straipsnyje nustatyta atsakomybė už valstybinio socialinio draudimo įmokų, išmokų apskaičiavimo ir jų mokėjimo tvarkos pažeidimą. Šio straipsnio pirmoje dalyje nurodoma, kad valstybinio socialinio draudimo įmokų, išmokų, susidariusių delspinigių apskaičiavimo arba (ir) jų mokėjimo nustatytos tvarkos pažeidimas, veika, dėl kurios neteisėtai buvo sumažintos valstybinio draudimo įmokos, išmokos, vengimas registruotis draudėju, neįsileidimas Valstybinės mokesčių inspekcijos, Valstybinio socialinio draudimo fondo įstaigų pareigūnų tikrinti duomenų, susijusių su valstybinio socialinio draudimo įmokomis bei išmokomis, nepateikimas jiems dokumentų arba jų nuslėpimas, finansinių ataskaitų arba pranešimo apie asmens priėmimą į darbą pavėluotas pateikimas arba nepateikimas, klaidingos informacijos suteikimas, neteisingų duomenų apie gautas pajamas, reikalingų valstybinio socialinio draudimo pensijai arba pašalpai skirti, įrašymas į išduodamas piliečiams pažymas arba kitus dokumentus, taip pat Valstybinės mokesčių inspekcijos, Valstybinio socialinio draudimo fondo įstaigų pareigūnų teisėtų reikalavimų nevykdymas užtraukia bau-

dą nuo penkių šimtų iki trijų tūkstančių litų. Tokie pat veiksmai, padaryti asmens, jau nubausto administracine nuobauda už šio straipsnio pirmojoje dalyje numatytus pažeidimus, užtraukia baudą nuo trijų tūkstančių iki dešimties tūkstančių litų.

2.6.8. Socialinės apsaugos ir kitų teisės šakų santykis

Socialinės apsaugos organizavimas ir vykdymas gali būti patikėtas ne tik valstybinėms, bet ir privačioms institucijoms. Pavyzdžiui, Valstybinio socialinio draudimo įstatyme nustatyta, kad socialinio draudimo sistemos dalyviai yra ir pensijų kaupimo bendrovės.

Antrajai pakopai priskiriamos profesinės pensijos, kurių veikimas reglamentuotas Profesinių pensijų kaupimo įstatymo nuostatomis. Pagal šį įstatymą bet koks finansuojančio subjekto išsipareigojimas dėl profesinių pensijų kaupimo savo darbuotojams gali būti įgyvendinamas arba per pensijų asociaciją, veikiančią pagal šį įstatymą, arba sudarant gyvybės draudimo sutartį, pagal kurią kaupiamos profesinės pensijos gyvybės draudimo įmonėje.

Socialinių institucijų veiklai gali būti labai svarbios nuostatos, reglamentuojančios juridinių ir fizinių asmenų veiklą bei pelno arba pajamų deklaravimą.

Ypač daug dėmesio turėtų būti skiriama privačioms, pelno nesiekiančioms institucijoms, kai kuriose šalyse įkurtoms socialinės apsaugos tikslais ir dažnai vadinamoms tarpusavio draudimo asociacijomis (pranc. *Mutuelle*). Be abejo, tokių įstaigų veikla turėtų būti kontroliuojama.

2.7. Socialinės apsaugos principai, socialinio solidarumo ir socialinio teisingumo principų reikšmė socialinės apsaugos teisėje

Didelę reikšmę socialinės apsaugos teisės sistemoje turi socialinės apsaugos principai. Principas (lot. *principium* – pradžia, pagrindas) reiškia pagrindinę kurios nors teorijos, koncepcijos idėją, pradinį teiginį⁶¹. Teisės principai yra teisės sistemos pamatinės nuostatos, kuriomis grindžiamas

61 *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1985, p. 399.

teisinis reguliavimas ir teisinė praktika, bendrasis ir individualusis teisinis reguliavimas bei teisės realizavimas. Teisės principai užtikrina teisės sistemos darną, jos elementų neprieštaringumą. Teisės principai gali būti bendrieji ir konkrečios teisės šakos. Bendrieji teisės principai yra tie, kurie taikomi visoje teisinėje sistemoje (pvz., viešumas, teisėtumas, teisingumas, lygybė prieš įstatymą ir kiti). Teisės šakos principai yra būdingi tik tam tikrai teisės šakai (pvz., konstitucinės teisės principai, baudžiamosios teisės principai, darbo teisės principai, socialinės apsaugos teisės principai). Galima pažymėti ir tai, kad, jeigu tam tikri visuomeniniai santykiai nėra sureguliuoti konkrečiomis teisės normomis ir jiems negalima pritaikyti konkrečios teisės normos, tai sprendžiant kilusius ginčus taikomi atitinkami principai.

Suprantama, skirtingų valstybių socialinės apsaugos teisės sistemoje gali būti taikoma daugiau arba mažiau principų, tai priklauso nuo socialinio modelio, egzistuojančio toje valstybėje. Išskiriami tokie socialinės apsaugos teisės principai:

- *Asmens poreikių atspindėjimo principas*, reiškiantis, kad socialinės apsaugos sistema skirta užtikrinti asmens apsaugą nuo socialinių rizikų ir skirta tenkinti asmens socialinius poreikius. Socialinės apsaugos normos turi būti keičiamos atsižvelgiant į tikruosius asmenų poreikius, kurie turi būti nuolat analizuojami ir įvertinami.
- *Moterų ir vyrų lygybės principas*, reiškiantis, kad turi būti užtikrintos lygios galimybės vyrams ir moterims dalyvauti socialinės apsaugos teisės sistemoje ir gaunant išmokas. Šis principas Europos Sąjungos teisėje yra pamatinis. Skiriamasis ES socialinės apsaugos teisės bruožas yra tai, kad ES teisės aktai iš esmės yra skirti koordinuoti, o ne derinti nacionalines socialinės apsaugos sistemas. Tai ypač pasakytina apie pensijų sritį, pensijų teisinis reglamentavimas yra išimtinė valstybių kompetencija, taigi ES institucijos formaliai (privalomai) negali daryti įtakos nacionalinės teisės sistemoms pensijų srityje. Lietuvoje moterų išėjimo į pensiją amžius mažesnis nei vyrų, tačiau ateityje moterų ir vyrų išėjimo į pensiją amžių numatoma suvienodinti, kaip yra daugelyje Europos Sąjungos valstybių.
- *Nediskriminavimo principas*, reiškiantis, kad socialinės apsaugos sistemoje negalima diskriminacija dėl socialinės padė-

ties. Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymo 2 str. 6 d. nustatyta, kad socialinė padėtis – fizinio asmens įgytas išsilavinimas, kvalifikacija arba mokymasis ir studijos mokslo ir studijų sistemai priklausančiose įstaigose, turima nuosavybė, gaunamos pajamos, teisės aktuose nustatytos valstybės paramos poreikis ir (arba) kiti su asmens finansine (ekonominė) padėtimi susiję veiksniai. Tačiau Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymo taikymas nėra absoliutus, pavyzdžiui, tiesioginė diskriminacija nėra laikoma įstatymų nustatytos specialios priemonės sveikatos apsaugos, darbo saugos, užimtumo, darbo rinkos srityje, siekiant sukurti ir taikyti integraciją į darbo aplinką užtikrinančias ir skatinančias sąlygas bei galimybes, taip pat kai ribojimų, specialių reikalavimų arba tam tikrų sąlygų dėl asmens socialinės padėties teisinį reguliavimą pateisina teisėtas tikslas, o šio tikslo siekiama tinkamomis ir būtinomis priemonėmis. Jeigu įstatyme yra nustatytas teisinis reglamentavimas dėl asmens socialinės padėties (pvz., pensininkui sumažintos pajamos, jeigu pensininkas dirba) ir teisinį reguliavimą pateisina teisėtas tikslas, tiesioginė diskriminacija negali būti pripažinta tuo atveju, jei teisėto tikslo siekiama tinkamomis ir būtinomis priemonėmis. Jeigu bus įrodyta, kad pensijų sumažinimas yra neproporcingas siekiamam tikslui, galima tiesioginė diskriminacija dėl socialinės padėties.

- *Bazinės apsaugos ir valstybės socialinių garantijų principas*, reiškiantis, kad asmeniui privalo būti užtikrinta bazinė (minimali) apsauga nuo visų socialinių rizikų. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 39, 48, 52 straipsniai įpareigoja įstatymų leidėją nustatyti socialinio draudimo išmokas, socialinę paramą bei teisinį gynimą. Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 1997 m. kovo 12 d. nutarime konstatavo, kad Konstitucijos 52 straipsnyje nustatyta, kad valstybė laiduoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais. Šiomis nuostatomis išreiškiamas valstybės socialinis pobūdis, o socialiniam aprūpinimui, t. y. visuomenės prisidėjimui prie išlaikymo tų savo narių, kurie negali dėl įstatymuose numatytų svarbių priežasčių apsirūpinti iš darbo ir kitokių pajamų arba yra nepakankamai aprūpinti, pripažįstamas konstitucinės verty-

bės statusas. Konstitucijos 52 straipsnio nuostatos, laiduojančios piliečiams teisę į socialinį aprūpinimą, kartu įpareigoja valstybę nustatyti pakankamas tos teisės įgyvendinimo ir apsaugos priemones.

- *Socialinių išmokų indeksavimo principas*, reiškiantis, kad socialinės išmokos turi būti indeksuojamos pagal valstybėje nustatytą tam tikrą mechanizmą, įvertinant infliaciją, darbo užmokesčio pokyčius, valstybės skolos dydį ir visuomenės senėjimo reiškinį. Gali būti atsižvelgiama ir į kitus ekonominius rodiklius.
- *Pensinio aprūpinimo depolitizacijos principas*, reiškiantis, kad sprendimai pensijų srityje turi būti grindžiami matematiniais ekonominiais principais, ne vien tik politiniais argumentais.
- *Universalumo (visuotinum) principas*, reiškiantis, kad negali būti suteikiama nepagrįstų privilegijų tam tikroms socialinėms grupėms. Pavyzdžiui, anglų–saksų valstybėse mokamos visiems vienodos bazinio dydžio socialinio draudimo išmokos, kitose valstybėse nustatomos didžiausios galimos išmokos ir pan. Socialinio draudimo išmokos turi būti skiriamos pagal aiškias taisykles, kurios turi būti taikomos kuo didesnei asmenų grupei. Tam tikros išimtys turi būti objektyviai pagrįstos.
- *Socialinio solidarumo* arba kartų solidarumo principas, reiškiantis skirtingų socialinės apsaugos sistemos grupių tarpusavio priklausomybę ir bendrus išsipareigojimus, materialinę bei moralinę grupių tarpusavio paramą siekiant bendrų tikslų.
- *Socialinio teisingumo* socialinės apsaugos teisės sistemoje principas, reiškiantis visumą socialinės apsaugos objektų, norminių teisės aktų nuostatų, koncepcijų, kurie apibrėžia tam tikrus socialinio teisingumo elementus (lygybė, nuopelnai, poreikių tenkinimas), tačiau nepaaiškina jo turinio.

Europos Sąjungos socialinės apsaugos teisėje, kuri skirta koordinuoti valstybių narių socialinės apsaugos sistemas, numatyti keturi esminiai socialinės apsaugos sistemų koordinavimo principai (kurie detalai nagrinėjami šios knygos III dalyje):

- diskriminacijos dėl pilietybės draudimas;
- asmuo yra draudžiamas socialiniu draudimu tik vienoje valstybėje narėje;

- sumuojami draudimo laikotarpiai, įgyti skirtingose valstybėse narėse;
- išmokos gali būti eksportuojamos.

Pagrindiniai principai, kurie turi būti įgyvendinami bet kurioje socialinės apsaugos teisės sistemoje, yra socialinis solidarumas ir socialinis teisingumas.

2.7.1. Socialinis solidarumas

Terminas „*solidarumas*“ (lot. *in solidum*) reiškia „visiems“. Dabartinės lietuvių kalbos žodyne terminas „solidarus“ reiškia veikiantis iš vieno, draugiškas, sutariantis, bendras⁶². Tarptautinių žodžių žodyne termino „solidarumas“ (pranc. *solidaire*) reikšmė yra bendramintiškumas, vieningumas, interesų bendrumas, bendra atsakomybė, tarpusavio parama.⁶³

D. Pietersas socialinės apsaugos sistemos solidarumo elementais laiko šeimą ir gimines, santaupas, civilinės teisės įstatymus (reglamentuojančius atsakomybę ir išlaikymą)⁶⁴.

T. Christophoulas pažymi, kad solidarumo sąvoka nėra vienodai suprantama įvairiose valstybėse: Italijoje solidarumas reiškia būdą pasidalinti problemas ir ieškoti bendro sprendimo, Nyderlanduose – bendruomenės jausmą ir išpareigojimą prisiimti jo pasekmes, Didžiojoje Britanijoje – lojalumą ir bendrą grupės asmenų susitarimą arba skirtingų grupių susitarimą ir bendro tikslo turėjimą, Prancūzijoje – žmonių tarpusavio priklausomybę. Portugalijos socialinės apsaugos teisės aktuose solidarumo sąvoka yra apibrėžta taip: „solidarumas reiškia kolektyvinę piliečių tarpusavio atsakomybę nacionaliniu ir profesiniu lygiu ir tarp skirtingų kartų“⁶⁵.

Prancūzijos socialinės apsaugos kodekso L.111-1 straipsnyje nustatyta, kad socialinės apsaugos sistema yra įkurta nacionalinio solidarumo pagrindu. Socialinės apsaugos sistema garantuoja darbuotojams ir jų šeimų

62 *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 720.

63 Bendorienė, A.; Bogušienė, V.; Dagtė, E. *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Alma littera, 2004, p. 691.

64 Pieters, D. *Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus*. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 15.

65 Christophoul, T. *Terminologie, notions, concepts dans le domaine des retraites*. Paskaitų medžiaga, St. Etienne, Ecole Nationale supérieure de sécurité sociale, 2004 m. vasario 4 d.

nariams apsaugą nuo bet kokių rizikų, kurios sumažina arba panaikina asmenų galimybes gauti pajamų. Socialinė apsauga taip pat aprėpia motinystės, tėvystės ir šeimos išlaidas⁶⁶.

Lietuvos Konstitucijos 52 straipsnyje numatyta, kad valstybė laiduoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais. Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 2007 m. rugsėjo 26 d. nutarime pažymėjo, kad solidarumo principas reiškia, kad dirbantys (aktyvią ekonominę veiklą vykdančius) ir draudžiamąsias pajamas gaunantys asmenys prisideda prie socialinio draudimo lėšų kaupimo, šitaip sudarydami prielaidas mokėti išmokas tiems asmenims, kuriems įstatyme numatytos išmokos turi būti mokamos dėl to, kad jie yra sulaukę senatvės pensijos amžiaus, jiems yra pripažintas neįgalumas arba yra kitų įstatyme numatytų priežasčių. Solidarumo principas suponuoja ir tai, kad valstybinio socialinio draudimo įmokas mokantys asmenys turi teisę įstatymo nustatytais atvejais ir sąlygomis patys gauti valstybinio socialinio draudimo pensijas ir (arba) kitas išmokas, vadinasi, jie įgyja atitinkamą teisėtą ir pagrįstą lūkestį.

Taigi socialinės apsaugos sistemos solidarumas gali būti apibrėžtas kaip skirtingų socialinės apsaugos sistemos grupių tarpusavio priklausomybė ir bendri išsipareigojimai, materialinė bei moralinė parama tarp grupių siekiant bendrų tikslų (nustatyti sąlygas gauti išmokas, sukurti pajamų persikirstymo mechanizmus ir kt.). Socialiniame draudime šis principas pasireiškia tuo, kad šiuo metu dirbantys ir mokantys socialinio draudimo įmokas asmenys išlaiko nedarbingus asmenis (išmokų gavėjus), praeityje mokėjusius įmokas, kurie yra sukakę senatvės amžių arba negali dirbti dėl neįgalumo arba kitų teisės aktuose numatytų priežasčių. Socialinio draudimo išmokų dydžiai ir jų išmokėjimas tiesiogiai priklauso nuo apdraustųjų ir draudimo išmokų gavėjų santykio, apdraustųjų gaunamo atlyginimo dydžio, ekonominės ir demografinės situacijos, visuomenės senėjimo tendencijų.

Ekonominės krizės metu sumažinus socialinio draudimo išmokas, nenumatant jų kompensavimo mechanizmo, iš esmės paneigiama įmokų ir išmokų balanso svarba ir tai reiškia, kad ekonominiai reiškiniai (pvz., ekonomikos krizė) turėtų nusverti valstybinio socialinio draudimo pensijų garantijas. Bismarko socialinės apsaugos tradicijos šalyse galioja principas, kad išmokos priklauso nuo sumokėtų įmokų. Mažinant išmokas iki mini-

66 *Code de la sécurité sociale*. Paris: Litec, 2009, p. 6–7.

malaus lygio, Lietuvos pensijų sistemos modelis taps liberaliu anglų–saksų modeliu, kurio pagrindinis bruožas yra tai, kad pensinis draudimas yra pačių žmonių reikalas, nes valstybė užtikrina tik bazinio dydžio išmokas.

ES Komisijos komunikate „Demografinių pokyčių iššūkiai, naujas solidarumas tarp skirtingų kartų“ pateikiamas „magiškas trikampis“: didinti gimstamumą, suteikti kuo daugiau galimybių dalyvauti darbo rinkoje moterims ir vyresniojo amžiaus žmonėms. Reformuojant pensijų sistemas, labiau reikia atsižvelgti į jaunimo, moterų ir vyresniojo amžiaus žmonių darbo reguliavimą ir galimybes dalyvauti darbo rinkoje, kuriant strategijas darbo ir poilsio ciklui, o pensijų sistemų reformos turi skatinti gimstamumo didėjimą, išsaugoti skirtingų kartų pusiausvyrą ir rasti naujų darbo formų įvairaus amžiaus asmenims. Teigiama, kad šio dešimtmečio strateginiai tikslai turi būti gerovė, solidarumas, saugumas ir Europa kaip tarptautinis partneris⁶⁷.

Nors yra ekonominių ir socialinių problemų, Lietuvos socialinio draudimo plėtra turi būti orientuota siekti gerovės valstybės, kuri suprantama kaip socialinių paslaugų ir institucijų sistema, skirta padėti pasiekti individams tinkamą gyvenimo lygį, kuris leidžia dalyvauti socialiniame kultūriname gyvenime bei pagerina individų gyvenimo kokybę.

2.7.2. Socialinis teisingumas socialinės apsaugos sistemoje

Socialinio teisingumo turinys arba samprata analizuojama skirtingai, todėl, kaip jau buvo minėta, socialinio draudimo sistemos finansavimo reformavimas vertinamas nevienodai. Pastaruoju metu ir Lietuvoje, ir kitose Europos valstybėse ieškoma sprendimų, kaip užtikrinti pusiausvyrą tarp valstybinio socialinio draudimo garantijų ir asmeninės individo atsakomybės, skatinamas užimtumas, o ne pasyvi apsauga nuo nedarbo, ieškoma naujų lanksčių darbo formų. Čia susiduriama su socialinio teisingumo koncepcijos neapibrėžtumu: kiek socialinis teisingumas leidžia perkelti atsakomybės ant paties individo pečių, kiek galima mažinti valstybės atsakomybę užtikrinant socialines garantijas. Valstybei paranku mažinti įsipareigojimus ir nustatyti garantijas tik tais atvejais, kai iškyla socialinė rizika (t. y. mažinant gerovės valstybės įsipareigojimus), nes pati tradicinė

67 ES Komisijos komunikatas. Demografinių pokyčių iššūkiai, naujas solidarumas tarp skirtingų kartų, 2006. COM(2005)531.

socialinės apsaugos sistema gali būti suprantama kaip neigiamai veikianti asmeninę individų atsakomybę, neskatinanti užimtumo bei burianti išlaidytinių armiją su teisėtų lūkesčių reikalavimais.

Dažnai socialinis teisingumas suvokiamas kaip pagrindinis visuomenės siekis, tačiau iš tiesų socialiniam teisingumui nesuteikiama tiek reikšmės teisės sistemoje, kiek būtina, taip pat socialinį draudimą reglamentuojančiuose norminiuose teisės aktuose socialinio teisingumo sąvoka nėra įtvirtinta (galima rasti susijusių apibrėžimų, pavyzdžiui, lygybė (žmogaus teisių, lyčių, socialinių sąlygų), poreikių patenkinimas dėl socialinės rizikos (sveikatos apsauga, švietimas, aprūpinimas būstu), nuopelnų įtvirtinimas, kova su privilegijomis, socialinė integracija ir pan.)⁶⁸. A. Vaišvilos nuomone, socialinis teisingumas – tai asmens integravimas į visuomenę po to, kai rinkos ekonomika jį eliminavo iš visuomenės, pavertė socialiai neveiksniu ir dėl to – potencialiai pavojinga jėga sau ir visuomenei⁶⁹.

A. Guogis teigia, kad socialinis teisingumas (arba jo nebuvimas) vaidina ypatingą vaidmenį kuriant Rytų Europos, taip pat ir Lietuvos, viešąją politiką, nes kiekvienų parlamento arba savivaldybių rinkimų metu čia atsiranda po naują populistinę politinę srovę ir naują populistų lyderį, kurie, manipuliuodami socialinio teisingumo stoka, paima valdžią arba daro didelę įtaką ir taip destabilizuoja politinę situaciją⁷⁰. F. Gonthier nuomone, egzistuoja kelios socialinio teisingumo koncepcijos, tačiau socialinio teisingumo įtvirtinimą norminiuose teisės aktuose veikia daug veiksnių: individualūs interesai, atskirų socialinių grupių tikslinė segmentacija, visuomenėje dominuojančios ideologijos arba socialinės apsaugos suvokimo koncepcijos⁷¹.

T. Soubirano ir F. Gonthier nuomone, socialinio teisingumo teorija yra glaudžiai susijusi su nuopelnų teorija, nes socialinis teisingumas suvienodina individų nuopelnus. Todėl svarbu apibrėžti, kaip visuomenė kompensuoja už individualių nuopelnų atėmimą ir koku būdu tai daro⁷².

68 Gonthier, F. *Justice sociale et action publique: des principes à leur mise en oeuvre*. Paris: La documentation Française, 2008, p. 6.

69 Vaišvila A. Teisingumas: jo formos ir socialinė reikšmė (metodologinis aspektas). *Jurisprudencija*, 2002, 24(16), p. 7–15.

70 Guogis, A. Kai kurie korporatyvinės socialinės atsakomybės ir socialinio teisingumo aspektai. *Viešoji politika ir administravimas*, 2006, Nr. 18, p. 73–77.

71 Gonthier, F. *Justice sociale et action publique: des principes à leur mise en oeuvre*. Paris: La documentation Française, 2008, p. 5–6.

72 Gonthier, F.; Soubiran T. Le mérite: un principe de justice ambigu. In *Justice sociale et action publique: des principes à leur mise en oeuvre*. Paris: La documentation Française, 2008, p. 33.

Prancūzijos socialinių priemonių ir šeimos kodekse L. 116-2 str. pateikiamame apibrėžime („socialinės ir medicininės priemonės skirtos užtikrinti pagarbą oriai žmonių lygybei, kiekvieno asmens poreikių pritaikymui, garantuojant vienodas teises visoje teritorijoje“) socialinis teisingumas siejamas su pagarba, lygiomis teisėmis tenkinant socialinius poreikius, tačiau nedetalizuojamas socialinio teisingumo turinys.

2010 m. Europos Sąjungos Lisabonos sutartyje (iš dalies keičiančioje Europos Sąjungos sutartį ir Europos Bendrijos steigimo sutartį) nurodoma, kad Europos Sąjunga kovoja su socialine atskirtimi ir diskriminacija, skatina socialinį teisingumą ir apsaugą, moterų ir vyrų lygybę, kartų solidarumą ir vaiko teisių apsaugą, Sąjunga skatina ekonominę, socialinę ir teritorinę sanglaudą bei valstybių narių solidarumą.

Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatyme nustatyta, kad valstybinis socialinis draudimas yra socialinės apsaugos sistemos dalis, kurios priemonėmis visiškai arba iš dalies kompensuojamos apdraustiesiems asmenims ir įstatymų nustatytais atvejais jų šeimų nariams dėl draudžiamųjų įvykių prarastos darbo pajamos arba apmokamos papildomos išlaidos⁷³.

2007 m. rugsėjo 26 d. nutarime Lietuvos Konstitucinis Teismas pabrėžė, kad asmens teisė į socialinę paramą ir į socialinę apsaugą interpretuotina atsižvelgiant į Konstitucijoje įtvirtintus socialinės darnos ir teisingumo imperatyvus, konstitucinius asmenų lygiateisiškumo ir proporcingumo principus⁷⁴.

Taigi socialinį teisingumą socialinės apsaugos srityje reikia suprasti kaip visumą socialinės apsaugos objektų, norminių teisės aktų nuostatų, koncepcijų, kurie apibrėžia tam tikrus socialinio teisingumo elementus (lygybė, nuopelnai, poreikių tenkinimas), tačiau nepaaiškina jo turinio.

73 Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2004, Nr. 171-6295.

74 Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2007 m. rugsėjo 26 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatymo 4 straipsnio (2004 m. lapkričio 4 d. redakcija) 3 dalies, 8 straipsnio (2004 m. lapkričio 4 d. redakcija) 2 dalies, 34 straipsnio (2002 m. liepos 4 d., 2003 m. spalio 7 d. redakcijos) 3, 4 dalių atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. *Valstybės žinios*. 2007, Nr. 102-4171.

3. Socialinės apsaugos sistemos valdymo organizavimas

Socialinės apsaugos sistema yra jautri finansavimo ir administravimo požiūriu. Pavyzdžiui, sumažėjus įmokų surinkimui, vyriausybė priversta mažinti socialines išmokas arba griežtinti jų gavimo sąlygas. Kitas pavyzdys – valstybinė mokesčių inspekcija registruoja draudėjus ir teikia jiems informaciją apie socialinio draudimo įmokų mokėjimo prievoles. Sutrikus jos veiklai, sutrinka ir kitų socialinių institucijų veiklos sistema.

Lietuvoje valstybinio socialinio draudimo finansavimą administruoja Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos ir jos teritoriniai skyriai bei kitos įstaigos, susijusios su socialinio draudimo fondo administravimu (norminiuose teisės aktuose visos šios valstybinio socialinio draudimo fondą administruojančios įstaigos vadinamos Valstybinio socialinio draudimo fondo administravimo įstaigomis). Valstybinio socialinio draudimo fondo administravimo įstaigos atsakingos už valstybinio socialinio draudimo įmokų surinkimą ir išmokų išmokėjimą laiku ir teisingai.

Socialinių institucijų valdymo struktūroje svarbus socialinių partnerių vaidmuo, kai kurios valdymo funkcijos yra perduotos socialinės partnerystės principu veikiančioms taryboms.

Taigi, siekiant surinkti būtinas socialinei apsaugai lėšas ir skirti išmokas turintiesiems teisę jas gauti, reikia užtikrinti socialinės apsaugos sistemos administravimą.

3.1. Socialinės apsaugos sistemos valdymo organizavimo būdai

Socialinės apsaugos sistema, institucijos bei administravimas kuriamas siekiant užtikrinti pagrindinius socialinės apsaugos sistemos uždavinius – užtikrinti tam tikro dydžio bazines pajamas, vykdyti pajamų perskirstymą pagal solidarumo principą bei kompensuoti dėl socialinių rizikų sumažėjusias arba netektas pajamas.

F. Kesslerio nuomone, pagal *socialinės apsaugos koncepciją ir konstrukcijos principus* galima išskirti tris pagrindinius teorinius socia-

linės apsaugos modelius⁷⁵. Pirmojo modelio tikslas yra kovoti su skurdu. Pagrindinis socialinės apsaugos sistemos uždavinys yra nustatyti tam tikrą pinigų sumą, kuri yra skurdo riba, ir skirti tam tikras pinigines išmokas, priklausančias nuo asmens turimų pajamų (pajamų testavimo metodas). Antrojo modelio tikslas – išsaugoti asmens buvusį gyvenimo lygį. Šioje sistemoje piniginiai ištekliai perskirstomi pagal proporcingumo principą: kas turi daugiau, gauna daugiau. Tokiu būdu atsiranda pajamų netolygumų. Šio modelio skiriamasis bruožas – glaudus ryšys tarp atlyginimo, mokamų įmokų ir gaunamų išmokų. Trečiojo modelio paskirtis yra skatinti piliečių gerovę: pajamos perskirstomos pagal lygybės principą, o kiekvienam piliečiui garantuojamas tam tikro dydžio gyvenimo standartas. Šio modelio skiriamasis bruožas – universalios (vienodo dydžio visiems) išmokos. Šie modeliai grynu pavidalu neegzistuoja, kiekviena valstybė, konstruodama socialinės apsaugos sistemą, panaudoja tam tikrus modelių elementus: bazinę apsaugą, pajamų perskirstymą ir pan. Teorinių modelių paskirtis – socialinės apsaugos koncepcijų analizė ir lyginamoji analizė.

Sudarant socialinio draudimo sistemas *pagal socialinio draudimo privalomumą* dažniausiai išskiriami keli būdai: privalomasis socialinis draudimas (norminių teisės aktų visuma, nustatanti tam tikras kategorijas asmenų, kurie patenka į privalomą sistemą, įmokų dydžius, lengvatas, išmokų sistemą), savanoriškasis valstybinis socialinis draudimas (norminiuose teisės aktuose nustatyta galimybė asmenims savanoriškai dalyvauti valstybės administruojamoje socialinio draudimo schemoje), mišrusis (norminiuose teisės aktuose nustatyta galimybė asmenims savanoriškai dalyvauti valstybės administruojamoje socialinio draudimo sistemoje, tačiau sutarties nutraukimas negalimas, o draudimą administruoja privatus juridiniai asmenys) arba savanoriškas privatusis (privačių juridinių asmenų administruojamos socialinio draudimo sistemos, jų kontrolė gali būti nustatoma norminiuose teisės aktuose, sutartis gali būti nutraukta). Yra ir kitų mišrių socialinio draudimo sistemų organizavimo būdų, tačiau visi sistemos organizavimo būdai siejami su privalomumo ir savanoriškumo principais.

Pagal individualaus arba kolektyvinio dalyvavimo socialinės apsaugos sistemoje laipsnį galimi tokie socialinio draudimo sistemos veikimo būdai: individualus savanoriškasis draudimas, kolektyvinis savanoriškasis draudimas ir profesinis darbdavių draudimas.

75 Kessler, F. *Droit de la protection sociale*. Paris: Dalloz, 2009, p. 4.

Individualus kaupiamasis savanoriškasis draudimas reiškia, kad asmuo savanoriškai pasirenka privačius fondus ir pats sprendžia, kokia finansine apimtimi jame dalyvauti. Šio draudimo teigiami bruožai yra tai, kad asmuo savarankiškai sprendžia dėl savo ateities ir taupo savo gerovei, neigiami – tokio draudimo negali pasirinkti labiausiai nepasiturintys asmenys, šis draudimas labai susijęs su valstybės finansų stabilumu ir vertybinių popierių biržomis.

Kolektyvinis kaupiamasis socialinis draudimas skirtas kolektyviai tam tikroje asmenų grupėje pasidalinti socialinę riziką. Kolektyvinis draudimas gali būti dviejų rūšių: garantijų draudimas (pranc. *Assurance*) ir savitarpio draudimas (pranc. *Mutualité*)⁷⁶. Garantijų draudimas yra komercinio pobūdžio: draudimo kompanija surenka įmokas, išmoka pagal poreikį išmokas, o tam tikrą dalį pasilieka sau (skirtumas tarp gautų ir išleistų lėšų). Asmuo moka įmokas siekdamas užsitikrinti galimybę, kad jis gaus išmokas ištikus socialinei rizikai, yra nustatytas aiškus ryšys tarp įmokų dydžio ir galimai gaunamų išmokų. Garantijų draudimo privalumas yra savanoriškumas (teisė pasirinkti įmokų dydį ir draudimo kompaniją), trūkumas – asmuo pats renka draudimo rizikas (gali ne visas pasirinkti) ir draudimo garantijų pradžia (tik tada, kai mokamos įmokos). Tuo tarpu kolektyvinis savitarpio socialinis draudimas neturi taupymo elemento: panašiai surenkama įmokų ir išmokama išmokų, išmokų nekaupiant. Kolektyvinis savitarpio draudimas atsirado XIX a. Prancūzijoje, veikė savitarpio draudimo kasos (skirtos vykdyti draudimą ir atstovauti savo profesijoms), pagalbos asociacijos (darbininkams siekiant apsiginti nuo neteisėtų valdžios veiksmų) ir solidarumo pagrindu veikiančios darbdavių asociacijos (ginti jų interesus), vėliau plito būsto ir automobilio draudimo sistemos. Savitarpio draudimas Prancūzijoje vykdomas pagal Savitarpio draudimo kodeksą (pranc. *Code de la mutualité*), draudimą prižiūri speciali valdžios institucija. Pati asmenų grupė administruoja socialines rizikas, renka įmokas ir moka išmokas (nėra tarpininko). Šiame savitarpio draudime nėra tiesioginio ryšio tarp sumokėtų įmokų dydžio ir gaunamų išmokų dydžio arba nespecifikuojamos rizikos. Savitarpio draudimo pranašumas yra savarankiškumas ir tai, kad šio draudimo tikslas nėra kuo daugiau sumokėti socialinę riziką patyrusiam asmeniui, bet stengtis jį gražinti į profesinę veiklą. Be to, savitarpio draudimo asociacijos nariai yra lygiateisiai ir kiekvienas turi po vieną balsą. Savitarpio draudimo trūkumas – atitinkamos asmenų grupės į savitarpio

76 Kessler, F. *Droit de la protection sociale*. Paris: Dalloz, 2009, p. 32.

draudimo grupės buriasi pagal panašius socialinius interesus ir reta savitarpio draudimo asociacija draudžia nuo nedarbo arba senatvės.

Profesinis darbdavių draudimas pasireiškia tuo, kad įmonėse darbdaviai suteikia papildomas socialines garantijas darbuotojams, pavyzdžiui, mirties arba ligos atveju, darbuotojų šeimoms ir pan.

Pagal dalyvavimo pensijų sistemoje privalomumo laipsnį ir finansavimo pobūdį gali būti išskiriamas privalomasis valstybinis pensijų socialinis draudimas ir savanoriškasis valstybinis pensijų socialinis draudimas (pirmoji pakopa), profesinis kaupiamasis pensijų draudimas (antroji pakopa) ir savanoriškasis kaupiamasis pensijų draudimas (trečioji pakopa).

Privalomasis pensijų draudimas taikomas norminių teisės aktų nustatytiems asmenų kategorijoms, gaunančioms su darbo ir kitais panašiais santykiais susijusių pajamų ir finansuojamas iš valstybės surenkamų įmokų (dažnai ir mokesčių).

Savanoriškasis pensijų socialinis draudimas sudaro galimybę asmenims, nepatenkantiems į privalomojo socialinio draudimo sistemą, dalyvauti valstybinio socialinio draudimo sistemoje ir finansuojamas savanoriškai mokamomis įmokomis į socialinio draudimo fondą.

Profesinis kaupiamasis pensijų draudimas finansuojamas kaupiamuoju pagrindu iš jame dalyvaujančių asmenų mokamų įmokų į fondus, valstybė taip pat nustato tam tikras pajamų lengvatas tokių fondų dalyviams. Profesinės pensijos gali būti tiesioginiai įmonių išipareigojimai darbuotojams pagal kolektyvinę sutartį arba tiesioginis draudimas pagal darbuotojų individualų pageidavimą.

Savanoriškojo kaupiamojo pensijų draudimo sistemose pats asmuo pasirenka privatų pensijų fondą jam tinkamomis sąlygomis (trukmė, įmokų dydžiai, išmokų specifika). Šios sistemos finansuojamos kaupiamuoju pagrindu iš jame dalyvaujančių asmenų mokamų įmokų į fondus, valstybė taip pat nustato tam tikras pajamų lengvatas tokių fondų dalyviams.

3.2. Socialinės apsaugos sistemos administravimas

Socialinės apsaugos sistemos administravimas (valdymas ir sprendimų priėmimas) gali būti vykdomas arba centrinės vyriausybės lygiu, arba gali būti pavestas vietinės valdžios ir valdymo institucijoms, piliečių renkamoms komunoms arba socialiniams partneriams⁷⁷.

⁷⁷ Maurice, J. *Emploi, négociations collectives, protection sociale: vers quelle Europe sociale?* Paris: La Documentation française, 1999, p. 33.

Pagal centralizacijos lygį sistemos gali būti administruojamos centralizuotai arba decentralizuotai.

Decentralizavimas vykdomas siekiant, kad viešosios paslaugos būtų teikiamos greičiau, dėmesingiau, geriau atitiktų vietinių gyventojų poreikius, todėl daugelyje Europos Sąjungos valstybių palaikoma decentralizacija⁷⁸. Ch. Pollitas ir G. Bouckaertas iškelia politinio decentralizavimo (valdžia perduodama renkamiems politiniams atstovams) ir administracinio decentralizavimo (įgaliojimai perduodami decentralizuotam dariniui) pasirinkimą, konkurencinio decentralizavimo (valdžia perduodama konkurso būdu parinktai įmonei) ir nekonkurencinio decentralizavimo (valdžia perduodama ne konkurso būdu parinktai įmonei) pasirinkimą, taip pat vidinio decentralizavimo (valdžios perdavimas vyksta tos pačios organizacijos viduje) ir išorinio decentralizavimo (valdžia perduodama nepriklausomam išoriniam organui) pasirinkimą. A. Raipos nuomone, centrinės valdžios įgaliojimų perdavimas regionams ne visada užtikrina administravimo paveikumą, nes atsiranda sunkumų perkelti nacionalinės politikos valdymo funkcijas ir sukurti įvairaus lygmens institucijas regionuose bei perduoti įvairių rūšių valdymo ir administravimo funkcijas. Decentralizuotoje valstybinėje administracinėje sistemoje atsiranda galimybės gana laisvai interpretuoti valstybės politikos įgyvendinamų projektų ir programų administravimą⁷⁹.

D. Pietersas decentralizacijos formas skirsto į funkcinę decentralizaciją ir teritorinę decentralizaciją⁸⁰. Funkcinė decentralizacija reiškia, kad kompetencija gali būti perduodama specializuotoms arba nespecializuotoms valstybinėms, pusiau valstybinėms (kurių valdymo organus sudaro socialiniai partneriai) arba privačioms institucijoms. Dažniausiai steigiamos valstybinio valdymo įstaigos (fondai, organizacijos), įgalios rinkti ir tvarkyti socialinės apsaugos lėšas, esančios atsakingos už socialinio draudimo sistemos valdymą, įgalios nustatyti tam tikros socialinės apsaugos sistemos šakos išmokas ir teises į jas. Galima ir tai, kad tam tikros socialinės sistemos administravimas norminių teisės aktų pagrindu (visiškai arba iš dalies) gali būti perduodamas pelno siekiančioms arba nesiekiančioms privačioms įstaigoms (pvz., regioninės sveikatos draudimo kasos Prancū-

78 Pollitt, Ch.; Bouckaert, G. *Viešojo valdymo reforma*. Vilnius: Algarvė, 2003, p. 103.

79 Raipa, A. Viešojo politika ir viešasis administravimas: raida, struktūra ir sąveika. *Viešojo politika ir administravimas*. 2002, Nr. 1.

80 Pieters, D. *Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus*. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 26–30.

zijoje). Pastarosioms administruojant atskirą socialinės apsaugos sistemą, tos sistemos valstybinis pobūdis nedingsta. Be to, kai kurias socialinio pobūdžio funkcijas gali vykdyti ne pelno įstaigos, savanoriškosios asociacijos, kurios jau yra dalyvavusios kuriant tam tikras socialinio draudimo arba socialinės paramos sistemas, kurioms ir toliau suteikiama teisė vykdyti tam tikrus socialinės apsaugos administravimo darbus (pvz., draudimo asociacijos).

Teritorinė decentralizacija reiškia, kad centrinės valdžios institucijos administravimo kompetenciją perduoda žemesnio lygio grandims. Visos teritoriškai ir funkciškai decentralizuotos administracinės institucijos veikia prižiūrimos valstybinės valdžios ir valdymo institucijų, perdavusių joms savo kompetenciją arba įgaliotų vykdyti žemesnių institucijų priežiūrą. Perduota kompetencija dažniausiai detalizuojama įstatymuose arba jų įgyvendinamuosiuose norminiuose teisės aktuose (dažniausiai nuostatuose): išteklių valdymas, sistemos dalyvių teisių ir pareigų nustatymas, išmokų mokėjimas, įpareigojimų vykdymas ir kt. Ir funkcinės, ir teritorinės decentralizacijos institucijos pirmiausia vykdo aiškias ir paprastai procedūrinio pobūdžio socialinės apsaugos sistemų administravimo užduotis, tačiau jos gali teikti patarimus arba pasiūlymus aukštesnėms valstybinės valdžios ir valdymo institucijoms, būti finansiškai atsakingos už administruojamą sritį.

Centralizuotoje sistemoje pensijas administruoja centrinė institucija, kuri priima sprendimus (Liuksemburge, Belgijoje). Decentralizuotoje sistemoje sprendimus priima kelios viena kitai nepavaldžios įstaigos.

Decentralizacijos principas gali būti ir geografinis (Suomijoje, Švedijoje), profesinių kategorijų pagrindu (Prancūzija, Italija, Ispanija, Vokietija, Graikija) arba organizacinis (Suomija, Prancūzija, Ispanija, Graikija). Be to, vienos įstaigos gali administruoti privalomąją pensijos dalį, kitos – papildomąją (Prancūzija, Švedija).

Socialinės apsaugos sistemų administravimo būdai Lietuvoje ir kitose valstybėse keičiami ne tik dėl naujų vadybos metodų taikymo, bet ir dėl išlaidų socialinei apsaugai finansuoti didėjimo. Pavyzdžiui, pensijų sistemą gali administruoti socialiniai partneriai (Prancūzijoje, Vokietijoje, Belgijoje), profesinės sąjungos (buvusioje Sovietų Sąjungoje), valstybės įgaliotos viešojo sektoriaus įstaigos arba pensijų sistemą administruojančioje įstaigoje sudaryta konsultacinė taryba iš socialinių partnerių (Lietuvoje).

Socialinių partnerių administruojančios įstaigos valdymas pasireiškia tuo, kad įstaigos aukščiausią valdymo organą – administracinę tarybą – su-

daro išrinkti darbuotojų ir darbdavių atstovai, taip pat valstybės deleguoti atstovai. Tokio valdymo pranašumas yra tai, kad socialiniai partneriai tiesiogiai dalyvauja įstaigų veikloje, tačiau administracinė taryba negali pakeisti socialinio draudimo įmokų tarifo, nustatyti sąlygų išmokoms gauti arba padidinti išmokų dydžio, nes tai vyriausybės kompetencija. Tuo atveju, kai socialinės apsaugos sistemą (ar kai kuriuos jos elementus) administruoja valstybės įgaliota viešojo sektoriaus įstaiga, ji veikia pagal vyriausybės patvirtintą kompetenciją, finansinę veikos priežiūrą vykdo kitos vyriausybės kontrolės institucijos.

3.3. Socialinės apsaugos sistemos finansavimas

Socialinės apsaugos sistemos gali būti finansuojamos socialinio draudimo įmokomis arba ir socialinio draudimo įmokomis, ir mokesčiais.

Socialinės apsaugos sistema gali būti finansuojama einamųjų išmokų arba kaupiamuoju principu. Ir einamųjų išmokų sistema, ir kaupiamoji sistema turi pranašumų ir trūkumų, nes visuomenei senstant vis sudėtingiau tampa perskirstyti pajamas. Pagrindinis einamųjų išmokų sistemos trūkumas yra tai, kad ši sistema jautri demografiniams pokyčiams, o teigiamas bruožas yra greitas tokios sistemos įkūrimas; jos pajėgumas apsaugoti išmokas nuo infliacijos, o esant ekonomikos augimui – galimybė padidinti realią išmokų vertę ir užtikrinti minimalias pajamas visiems asmenims. Kaupiamosios sistemos trūkumas yra ilgas sistemos brandos laikotarpis iki jos realaus funkcionavimo pradžios, problemų kelia apsauga nuo infliacijos, kaupiamosios sistemos išmokos nepadidina realios pensijų vertės esant ekonomikos augimui, be to, kaupiamojoje sistemoje rinkos reiškiniai sistemos dalyviams yra sunkiau suprantami, nes susiję su vertybinių popierių rinka, sukaupta pensijos dalis yra investuojama į vertybinių popierių rinką ir jos dydis priklauso nuo šios rinkos svyravimų, taigi atsiranda investavimo rizika. Kaupiamosios sistemos pranašumai – tai, kad ši sistema ne taip jautriai reaguoja į demografinius pokyčius, sėkmingai investuojant yra tikimybė gauti didesnę pensiją.

P. Gylis teigia, kad einamųjų išmokų sistema yra paprasta (surinktos lėšos iš karto paskirstomos), susijusi su maža rizika (galimas piktnaudžiavimas susijęs su darbuotojų piktnaudžiavimu bei neracionaliu lėšų paskirstymu), pigi (sąnaudos mažesnės nei kaupiamosiose sistemose), užtikrinamas stabilus pensijų didėjimas (jeigu ekonomika auga stabiliai) ir skatinamas

kartų solidarumas. Kaupiamąjoje sistemoje individas turi pasikliauti pats savimi, sistema sudėtinga, administravimo sąnaudos didelės, yra investicinė rizika, o kartų solidarumas neskatinamas⁸¹.

N. Barro nuomone, ir einamųjų išmokų sistema, ir kaupiamųjų pensijų sistema priklauso nuo demografinių ir politinių reiškinių bei makroekonominėms rodikliams. Kaupiamųjų pensijų sistema papildomai susiduria su kitomis rizikomis, pavyzdžiui, valdymo rizika (didesnės galimybės sukčiauti, pateikiant klaidingą informaciją sistemos dalyviams apie jų teises) arba investicine rizika (jeigu apibrėžtų įmokų kaupiamosios sistemos dalyvis išeina į pensiją sukakęs nustatyto amžiaus ir tuo metu akcijų rinkoje yra nuosmukis, sukauptos lėšos gali nuvertėti)⁸².

Pasaulio banko ekspertai teigia, kad kaupiamoji sistema yra pranašesnė nei einamųjų išmokų, nes kaupiamoji sistema gali sudaryti svarbią dalį valstybės taupymo politikoje, visų pirma numatant griežtą viešojo sektoriaus lėšų naudojimo tvarką. Panašios nuomonės laikosi ir Tarptautinis valiutos fondas, kurio siūlymu privatus sektorius gali prisiimti dalį pensijų finansavimo atsakomybės įvedant kaupiamąją sistemą⁸³. Šių organizacijų teigimu, tik pensijų finansavimas kaupiamuoju būdu paskatins ekonomikos augimą ir privers visuomenės narius taupyti pensijoms.

Galima daryti išvadą, kad einamųjų išmokų ir kaupiamųjų išmokų sistemos tiesiogiai priklauso nuo demografinių ir makroekonominėms reiškinių. Tokią pat išvadą pateikia ir Europos Sąjungos Komisija, kuri pažymi, kad ir einamųjų išmokų sistema, ir kaupiamųjų išmokų sistema yra jautrios ekonominėms bei biometrinėms rizikoms (pvz., būsimą gyvenimo trukmės ilgėjimui). Kaupiamųjų pensijų sistemai daro įtaką ne tik sukauptų lėšų dydis, bet ir visuomenės pasitikėjimas kaupiamąja sistema. Mažas pajamas gaunantiems asmenims nėra finansiškai naudinga dalyvauti privačių pensijų sistemose, todėl į tai turi atkreipti dėmesį tos valstybės, kuriose daug dėmesio skiriama privačių pensijų sistemų plėtrai⁸⁴.

81 Gylys, P. Pensijų sistema Lietuvoje: dilemos ir kontroversijos. *Viešoji politika ir administravimas*. 2002, Nr. 2.

82 Barr, N. *The Welfare state as Piggy bank*. Oxford: Oxford university press, 2003, p. 92.

83 Hughes, G. Financement de l'économie par les retraites: financement des retraites, effet de substitution et épargne nationale. Reynaud, E. Les retraites dans l'Union européenne. Paris: L'Harmattan, 1998, p. 83.

84 European Commission. Synthesis report on adequate and sustainable pensions, 2006, p. 135.

Kaupiamosios pensijų sistemos gali būti grindžiamos apibrėžtomis išmokomis, apibrėžtomis įmokomis arba fiktyviai apibrėžtomis įmokomis.

Apibrėžtų išmokų sistemoje būsima pensija – tai tam tikra vidutinių arba galutinių (prieš išeinant į pensiją) darbo pajamų dalis – fiksuotas dydis. Išmokos kiekvienam asmeniui apskaičiuojamos remiantis jo sumokėtų įmokų dydžiu, profesinės veiklos trukme, buvusio atlyginimo dydžiu ir kitais veiksniais, nustatytais sistemą reglamentuojančiuose teisės aktuose. Apibrėžtų išmokų sistema garantuoja darbuotojui išmokas, kurios yra lygios fiksuotai jo galutinio atlyginimo daliai ir nepriklauso nuo to, kaip pasikeis palūkanų normos pinigų ir kapitalo rinkose arba pelno normos akcijų rinkoje. Darbuotojas su savo darbdaviu sudaro sutartį dėl fiksuotų pensijų išmokų, o darbdavys pasirenka pensijų fondą, tačiau, keičiant darbovietę, prarandama dalis pensinių teisių. Pagal apibrėžtų išmokų sistemą, sumažėjus palūkanų normoms pinigų ir kapitalo rinkose arba pelno normoms akcijų rinkose, darbdavys privalo papildomai įmokėti pinigų į pensijų fondą, kad galėtų įvykdyti savo įsipareigojimus pagal sutartį su darbuotoju. Apibrėžtų išmokų sistemoje visą riziką dėl pensijų išmokų dydžio prisiima darbdavys, todėl administravimas yra sunkus, ateities išlaidos nežinomos ir būtinas nuolatinis aktuarinis turto vertinimas. Pensijos amžiaus ilginimas taip pat didina darbdavio išlaidas. Šios pensijų sistemos valdymo sąnaudos yra mažesnės už fiksuotų įmokų pensijų sistemos valdymo sąnaudas.

Apibrėžtų įmokų sistemoje pensijos apskaičiuojamos atsižvelgiant į sumokėtas įmokas ir pensijų sistemos investicinį pelną. Ši sistema dažniausiai taikoma antrojoje pakopoje kaip papildoma profesinė pensijų sistema. Apibrėžtų įmokų sistemoje įmokos yra fiksuoto dydžio, tačiau šis sistemos tipas negarantuoja darbuotojui fiksuotų išmokų, nes darbuotojas pats atsako už savo pinigų investavimą ir prisiima riziką. Apibrėžtų įmokų sistema naudinga darbuotojui tuo, kad joje pensijų teisės lengvai perkeliamos, nes įmokos nuosavybės teise priklauso darbuotojui. Šioje sistemoje nėra darbdavio ilgalaikės atsakomybės ir kaupimo rizikos, administravimas nėra sudėtingas, įmokų ir išmokų srautai yra lengvai numatomi, nes žinomi būsimi finansiniai įsipareigojimai. Šios pensijų sistemos valdymo ir priežiūros sąnaudos yra didesnės už fiksuotų išmokų pensijų sistemos valdymo sąnaudas.

Fiktyvių apibrėžtų įmokų sistema (angl. *Notional accounts*) finansuojama einamųjų išmokų pagrindu. Ši sistema įvesta Italijoje (1995 m.),

Latvijoje (1996 m.), Švedijoje (1999 m.), Lenkijoje (1999 m.)⁸⁵. Fiktyvioje apibrėžtų įmokų sistemoje kiekvienam asmeniui suteikiama individuali sąskaita ir „virtualus kapitalas“, kuris didėja mokant socialinio draudimo įmokas ir priklauso nuo kiekvienoje valstybėje nustatytų veiksnių. Pavyzdžiui, Švedijoje iš 18,5 proc. socialinio draudimo įmokų (lygiomis dalimis mokamų darbuotojų ir darbdavių) 16 sąlyginių „kreditų“, kurie kaupiami visos profesinės veiklos metu, skiriama kiekvieno asmens „sąlyginei“ asmeninei sąskaitai. Ši asmeninė sąskaita reiškia, kad kiekvienas asmuo kaupia sąlyginius taškus savo sąskaitoje visą profesinės veiklos laiką ir nuo sukauptų taškų kiekio priklauso papildomos pensijos dydis. Kreditų sistema yra fiktyvi, nes realiai sukauptų socialinio draudimo įmokų pagrindu yra finansuojamos pensijos, t. y. 16 proc. socialinio draudimo įmokų skiriama finansuoti einamųjų išmokų pensijų sistemą. Kai žmogus išeina į pensiją, šis fiktyvus „kreditas“ konvertuojamas į pensiją, priklausančią nuo konversijos koeficiento (susijusio su būsimo gyvenimo trukme kiekvienai kartai) ir išėjimo į pensiją amžiaus. Taigi, ilgėjant gyvenimo trukmei, mažėja pensijos dydis. Italijoje kiekvienas asmuo, dalyvaujantis kaupiamosios pensijos sistemoje, taip pat turi tam tikrą virtualų „kapitalą“, ir pensijos dydis priklauso nuo sumokėtų įmokų, investicijų grąžos, BVP augimo bei taikomo konversijos koeficiento (priklausančio nuo būsimo gyvenimo trukmės). Šios sistemos pranašumas yra tai, kad ji tiesiogiai susijusi su demografiniais rodikliais, asmuo bet kuriuo metu gali pasitikrinti turimą kreditų arba kapitalo skaičių, ir tai jį skatina tęsti profesinę veiklą bei kaupti pensiją, taip pat numatytas lankstus išėjimo į pensiją amžius. Sistemos trūkumai – galima politinių sprendimų įtaka (kapitalo kaupimo pokyčiai), be to, ši sistema neužtikrina lygių pensijų visiems darbuotojams (vienodą metų skaičių mokėjusių socialinio draudimo įmokas), nes pensijos dydis kiekvienai kartai yra skirtingas, ji priklauso ir nuo valstybės ekonominės padėties tuo metu.

Valstybės turi išsaugoti einamųjų išmokų sistemą, kuri nėra tiesiogiai priklausoma nuo infliacijos, jos administravimas yra pigesnis, o pensijos gali būti bet kuriuo metu indeksuojamos. Einamųjų išmokų sistema asmenims užtikrina tam tikras valstybines socialines garantijas. Kaupiamųjų pensijų sistema turi ir psichologinio pobūdžio pranašumų, nes asmuo galvoja, kad jis taupo, tačiau infliacija ir investicinė rizika veikia kaupiamų-

85 Williamson, J. B. Evaluation du potentiel de réforme des pensions d'un pilier à cotisation définie fictive. *Revue internationale de la sécurité sociale*. 2004, vol. 57. No. 1, p. 59.

jų pensijų sistemą. Dalyvavimas kaupiamojoje pensijų sistemoje turi būti skatinamas mokestinėmis lengvatomis ir vykdomas savanoriškai.

3.4. Pensijų sistemos reformos samprata

Pensijų sistemą galima apibūdinti kaip socialinio teisingumo principu pagrįstą prievartinį būdą perskirstyti lėšas tų, kurie moka socialinio draudimo įmokas, tiems, kam reikalingos socialinio draudimo išmokos⁸⁶. Teisė į pensiją paprastai siejama su amžiumi (jis gali būti minimalus arba lankstus), pensijos dydis paprastai priklauso nuo dirbto laikotarpio ir sumokėtų įmokų arba gali būti fiksuoto dydžio visiems, pensija gali būti indeksuojama pagal tai kartai taikomus konversijos koeficientus (priklauso nuo būsimo gyvenimo trukmės), norintiems gauti minimalią pensiją kai kurios valstybės nustato minimalų gyvenimo toje valstybėje laikotarpį, pensijos dydis gali būti didesnis tęsiant darbinę veiklą arba mažesnis išeinant iš šankstinę pensiją ir kt. Taigi pensijų sistemą galima apibūdinti kaip visumą norminių teisės aktų, skirtų apsaugoti asmenis nuo senatvės socialinės rizikos, numatant įmokų pensijų socialiniam draudimui surinkimą, pajamų perskirstymą, sistemos administravimą bei išmokų būdus.

Kalbant apie šiuolaikines pensijų sistemas, neišvengiama ir pensijų sistemų reformų analizė. Dabartinės lietuvių kalbos žodyne pateikta termino „reforma“ reikšmė yra „pertvarkymas“, „pakeitimas“⁸⁷. Tarptautinių žodžių žodyne terminas „reforma“ (lot. *reformatio*) reiškia pertvarkymą, pakeitimą, taip pat visuomeninio gyvenimo pertvarkymą, pakeitimą, nekeičiant esamos socialinės struktūros pagrindų⁸⁸.

O. Buhlas ir O. B. Sørensenas teigia, kad pensijų reforma atspindi faktą, kad didėjantis vyresnių žmonių skaičius ir didėjantis ilgaaamžiškumas lemia išlaidų pensijoms didėjimą ir ilgalaikio pastovaus finansinio vystymosi poreikį. Reformos labai dažnai yra tam tikras tam tikros srities palikimo tęsinys⁸⁹. N. Thomas ir A. Ritzas pažymi, kad reformų tikslai

86 Davies, B. *Equité intra et intergénérationnelle*. Reynaud, E. *Les retraites dans l'Union européenne*. Paris: L'Harmattan, 1998, p. 113.

87 Lietuvių kalbos institutas. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 650.

88 Bendorienė, A.; Bogušienė, V.; Dagytė, E. *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Alma littera, 2004, p. 631.

89 Buhl, O.; Sørensen, O. B. *Išėjimo į pensiją sistemų, socialinės apsaugos, darbo rinkos politikų ir apmokestinimo, formuojant išėjimo į pensiją modelius, sąveika*. Pasaulinis

yra daugiau veiksmų laisvės, daugiau supratimo apie sąnaudas, didesnė orientacija į klientą, procesų ir veiklos paspartinimas bei paslaugų kokybės gerinimas⁹⁰.

J. E. Lane'o teigimu, pagrindiniai viešojo administravimo reformos tikslai yra veiksmingumas (kai yra reformuojamos valdžios paskirstymo ir reguliavimo atšakos), lygybė (kai reikia keisti valdžios perskirstymo vaidmenį) ir taupymas. Viešojo sektoriaus reforma turi orientuotis į geresnių rezultatų siekį ir sąnaudų mažinimą: jei siekiama rezultatų, tada galima diegti inovacijas bei modernias technologijas, jei tikslas yra taupymas, turi būti mažinamos sąnaudos⁹¹. Viešojo valdymo reformas nagrinėjantys mokslininkai Ch. Pollitas ir G. Bouckaertas teigia, kad terminas „reforma“ reiškia „ne tik pokytį, bet ir (stipriai) gerą pokytį – sąmoningą judėjimą iš nelabai pageidaujamos (buvusios) padėties į labiau pageidaujamą (būsimą) padėtį. Reformų tikslai yra valstybės išlaidų taupymas, viešųjų paslaugų kokybės gerinimas, valdžios veiklos našumo ir galimybių didinimas, kad pasirinkta ir įgyvendinama politika būtų veiksminga“⁹².

Apibendrinant pensijų sistemos reformą galima apibūdinti kaip pensijų sistemos pokyčius, siekiant sistemos veiksmingumo – gerinant sistemos administravimą, skaidrumą, informavimą, tobulinant einamųjų išmokų ir kaupiamųjų išmokų sistemos santykį, siekiant pensijų adekvatumo ir pakankamumo.

Prieš pradėdant vykdyti pensijų sistemos reformas, būtina įvertinti, kokia turi būti pensijos pakeičiamumo norma, kokias rizikas turi aprėpti pirmosios pakopos pensijų sistema ir kokie turėtų būti jos išsipareigojimai pensijų gavėjams, kokia atsakomybė paliekama pensijų sistemos dalyviams ir valstybei, koks turi būti ateities pensijų sistemos finansinis rezervas, koks turi būti socialinio draudimo įmokų tarifo dydis ir jo įtaka darbo rinkai, nacionaliniam taupymui ir ekonominiam augimui. Be to, būtina nustatyti pensijų sistemos politikos principus, konkrečius pensijų sistemos reformos tikslus bei uždavinius. Pensijų sistemos reformos tikslai ir uždaviniai yra skirti tiksliai nustatyti reformos procesą: pensijų sistemos reforma turi ati-

socialinės apsaugos forumas. Maskva, Tarptautinė socialinės apsaugos asociacija, 2007 m. rugsėjo 10–15 d.

90 Thom, N.; Ritz, A. *Viešoji vadyba*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004, p. 194.

91 Lane, J. E. *Viešasis sektorius: sąvokos modeliai ir požūriai*. Vilnius: Margi raštai, 2001, p. 205.

92 Pollitt, Ch.; Bouckaert, G. *Viešojo valdymo reforma*. Vilnius: Algarvė, 2003, p. 41.

tikti ilgalaikę finansinę perspektyvą ir būti ilgalaikio struktūrinio pobūdžio (o ne sprendžianti trumpalaikio arba vidutinės trukmės biudžeto deficito problemas), turi būti globali ir susijusi su kitomis socialinės apsaugos sritimis (sveikatos draudimu, darbo rinkos skatinimu ir kt.).

Pensijų sistemos reformos perspektyvų analizėje turi būti išnagrinėti ilgalaikio finansavimo ir biudžeto subalansavimo klausimai. Perspektyvų analizėje turi atsispindėti ilgalaikė pensijų sistemos raida, ekonomija ir efektyvumas, galima įtaka makroekonominiam augimui, numatoma pensininkų ir darbuotojų gerovė, galimos grėsmės, įvairių veiksnių (demografinių, darbo rinkos, makroekonominė aplinka, sąsajos su finansinėmis rinkomis ir kt.) analizė, statistinė analizė, taip pat pensijų sistemos stabilumas ir pajamų perskirstymas skirtingoms kartoms.

Pensijų sistemos politikos principai turi būti pasirenkami atsižvelgiant į tai, kad pensijų sistema turi būti taip organizuota, kad tenkintų pagrindinius pensininkų poreikius ir užtikrintų jiems tinkamą gyvenimo lygį bei sumažintų skurdą (įvedant valstybės garantuojamas pensijas, minimalias arba bazines pensijas arba kt.). Pensijų sistema taip pat turi užtikrinti lygų skirtingų kartų, asmenų arba visuomenės grupių vertinimą, reiškiantį tai, kad vienos kartos asmenų grupei, padariusiai vienodą karjerą (atlyginimo ir darbo stažo prasme), turi būti mokama vienodo dydžio pensija. Šis principas įgyvendinamas atsižvelgiant į socialinio draudimo įmokų mokėjimo stažo trukmę, išėjimo į pensiją amžių ir socialinio draudimo įmokų dydį.

Siekiant subalansuoti pensijos sistemos išlaidas galimi įvairūs sprendimai: didinti socialinio draudimo įmokas arba mokesčius (tačiau taip retai daroma dėl tokio sprendimo nepopuliarumo visuomenėje), didinti pensinį amžių (dažnai taikoma priemonė, bet duodanti rezultatų tik kartu su kitomis priemonėmis), skirti didesnę valstybės biudžeto dalį pensijų išlaidoms (tačiau atitinkamai nukenčia kitos ne mažiau svarbios valstybės sritys, todėl toks sprendimas gali būti neigiamai įvertintas visuomenės).

Diegiant privačių pensijų fondų sistemą, būtina įvertinti, kad kaupiamųjų pensijų sistemos ir einamųjų išmokų sistemos pagrindiniai konstrukcijos elementai ne visada sutampa. Einamųjų išmokų sistemoje ir kaupiamųjų pensijų sistemoje yra svarbūs politiniai veiksniai, administraciniai gebėjimai, gebėjimai išlaikyti makroekonominį stabilumą, o kaupiamųjų pensijų sistemoje labai svarbus valstybinių pensijų fondus reguliuojančių institucijų vaidmuo. Pensijų fondų dalyviai turi būti išsamiai informuo-

jami, visuomenė turi pasitikėti privačiais pensijų fondais, pensijų fondų darbuotojai turi sugebėti sėkmingai dalyvauti investicinėje veikoje⁹³.

D. D. Hoskinsas teigia, kad pensijų sistemų reformų prielaidos yra sumažinti finansavimo išlaidas ir apriboti išankstines pensijas, padidinti išėjimo į pensiją amžių vyrams ir moterims, skatinti „daugiapakopių pensijų sistemų“ plėtrą, finansuojamą einamųjų išmokų sistema ir kaupiamosiomis sistemomis⁹⁴.

J. J. Dupeyroux, analizuodamas reformų modelius⁹⁵, pažymi, kad socialinės apsaugos finansavimo poreikis nuolat auga. ES valstybėse 1970 m. išlaidos socialinei apsaugai buvo vidutiniškai 20 proc. BVP, o 1980 m. – 30 procentų. Be to, padaugėjo papildomų neigiamų reiškinių: padidėjo konkurencija, nedarbas ir pan. Socialinės apsaugos išlaidų stabilizavimo būdai labai skirtingi, nes tai susiję su teisinio pobūdžio sunkumais (pvz., pagarba teisėms senatvės pensijai gauti), politiniais sunkumais (gyventojai prieštarauja socialinių garantijų mažinimui), ekonominiais sunkumais (ekonominė krizė didina išmokų gavėjų skaičių), socialiniais sunkumais (išmokų griežtinimas gali palikti už socialinės apsaugos sistemos ribų vis daugiau asmenų).

C. Gillion nuomone, padidėjusias pensijų finansavimo sąnaudas galima perkelti mokesčių mokėtojams (tačiau šis būdas galėtų būti taikomas tuo atveju, jei pensijų sistema nėra reformuojama ir papildomos finansavimo sąnaudos dengiamos didinant mokesčius bei socialinio draudimo įmokas), išmokų gavėjams (sustabdyti išmokų didinimą), pensinio amžiaus darbuotojams (padidinant pensinį amžių), moterims (didinant moterų užimtumą) ir bedarbiams (nustatant griežtesnius apribojimus gauti nedarbo išmokas)⁹⁶. C. Gillion teigimu, paveikiausias sprendimas yra pensijų išmokų dydžio sumažinimas, moterų dalyvavimo darbo rinkoje padidinimas ir bedarbių skaičiaus sumažinimas.

J. D. Stephensas pateikia pasiūlymus ateities Europos žemyno pensijų sistemos modelio valstybei sukurti: į darbo rinką įtraukti jaunimą ir

93 Barr, N. *The Welfare state as Piggy bank*. Oxford: Oxford university press, 2003, p. 127.

94 Hoskins, D. D. The redesign of social security. Hoskins, D. D. *Social security at the dawn of the 21 st. century*. New Jersey: Transaction publishers, 2001, p. 7.

95 Dupeyroux, J. J.; Borgeto, M.; Lafore, R. *Droit de la sécurité sociale*. Paris: Dalloz, 2008, p. 54–59.

96 Hughes, G. Financement de l'économie par les retraites: financement des retraites, effet de substitution et épargne nationale. Reynaud, E. *Les retraites dans l'Union européenne*. Paris: L'Harmattan, 1998, p. 81–111.

moteris, nustatyti lankstesnes darbo sąlygas (dalinis darbas, nenuolatinis darbas ir kt.), didinti pasitikėjimą pensijų sistema, skatinti privačias pensijas, didinti pensinį amžių, plėsti socialinių paslaugų tinklą ir kt.⁹⁷

J. Maurice'as išskiria tokias pensijų sistemų reformavimo priemones⁹⁸:

- papildomų apribojimų gauti socialines išmokas įvedimą;
- socialinių išmokų dydžio sumažinimą;
- privataus sektoriaus socialinio draudimo ir socialinių paslaugų vystymo skatinimą;
- naująją viešąją vadybą;
- socialinės funkcijos vykdymo pavedimą šeimoms arba socialinėms grupėms;
- viešojo sektoriaus darbuotojų atlyginimų didėjimo sustabdymą arba sumažinimą.

G. Espingas-Anderseną siūlo tokius pensijų sistemų reformų prioritetus XXI amžiaus gerovės valstybei⁹⁹:

1. Sudaryti kuo daugiau galimybių moterims dalyvauti darbo rinkoje, derinant vaikų auginimą ir darbą. Dabartiniu metu ES valstybių socialinės apsaugos sistemose pastebimas „autsaiderių“ ir „lyderių“ fenomenas. „Lyderiai“ yra kvalifikuoti darbuotojai, kurie naudojami išskirtine padėtimi vystyti ir tobulinti savo profesinius sugebėjimus ir turi nuolatinį darbą. „Autsaideriai“ yra paprastai pagal terminuotas darbo sutartis dirbantys asmenys, moterys, jaunimas ir nenuolatinį darbą turintys darbuotojai ir bedarbiai, kurių padėtis iš esmės yra blogesnė nei „lyderių“. Galimybių tobulinti savo profesinę kvalifikaciją suteikimas „autsaideriams“ gali pagyvinti darbo rinką. Kitas būdas išvengti skurdo grėsmės šeimoms – skatinti abiejų situoktinių darbą, ypač moterų darbą, vystant su vaiko priežiūra susijusias paslaugas, kad moterys turėtų kuo mažesnę darbo stažo pertrauką ir kartu skatinant gimstamumą.

97 Stephens, J. D. *Welfare states in transition. The Scandinavian welfare states: achievements, crisis and prospects*. London: Unrisd, 1996, p. 82–83.

98 Maurice, J. *Emploi, négociations collectives, protection sociale: vers quelle Europe sociale?* Paris: La Documentation française, 1999, p. 45.

99 Palier, B. Les différents modèles de protection sociale et leur impact sur les réformes nationales. Daniel, Ch.; Palier, B. *La protection sociale en Europe: le temps des réformes*. Paris: Mission recherche DREES, 2001, p. 96–99.

2. Skatinti vyresnio amžiaus žmones atidėti išėjimą į pensiją. Su ankstyvu vyresnio amžiaus asmenų pasitraukimu iš darbo rinkos galima kovoti dviem būdais: arba žymiai sumažinti pensijų gavėjų teises, arba skatinti vyresnio amžiaus žmonių dalyvavimą darbo rinkoje.
3. Skatinti investicijas į vaikus ir jaunimą. Vyriausybių prioritetas turi būti investicijos į švietimą ir profesinį mokymą.
4. Apibrėžti darbo ir poilsio ciklą visam asmens gyvenimui. Dabartiniu metu ES valstybėse vidutinė darbo trukmė sumažėjo dėl ne visos darbo dienos darbo santykių, padidėjusio nedarbo dienų skaičiaus ir mokamų atostogų dienų padidėjimo, taip pat ir dėl padidėjusio nedarbo lygio.
5. Apibrėžti lygybės ir pagrindinių socialinių laisvių principų taikymą asmenims visą gyvenimą, skatinant asmens profesinį mobilumą ir darbo garantijas.

N. Barras išskiria tokius pensijų sistemos reformų būdus: padidinti darbo našumą (skatinant ir plečiant darbo rinką), sumažinti vidutinės pensijos dydį (yra pavojus, kad toks sprendimas gali padidinti skurdą ir bus politiškai rizikingas, tačiau pensijų mažinimas neturi būti staigus), padidinti pensinį amžių (pensinio amžiaus didinimas susijęs ne tik su pensijų finansavimu, bet ir su būsimo gyvenimo trukmės ilgėjimu), sumažinti kitas (ne su pensijų sistema susijusias) valstybės išlaidas, įsteigti pensijų rezervo fondą (sutaupyti dabar, siekiant padengti ateities finansavimo trūkumą), įvesti lankstų išėjimą į pensiją (asmenys turi būti skatinami likti darbo rinkoje). Demografinės problemos einamųjų išmokų pensijų sistemoje turi būti sprendžiamos didinant darbuotojų darbo našumą ir kartu didinant vidutinį darbo užmokestį: tam reikia automatizuoti darbo procesus, daugiau dėmesio skirti mokymui, didinti užimtumą, padidinti išėjimo į pensiją amžių, skatinti imigraciją¹⁰⁰.

Taigi biudžeto subalansavimo priemonės gali būti įvairios. Daugelyje valstybių steigiami pensijų rezervo fondai. Pensijų rezervo fondas steigiamas ateities pensijų sistemos finansavimo trūkumui padengti. Į pensijų rezervo fondus pervedama dalis valstybės biudžeto lėšų, kurios yra investuojamos. Pavyzdžiui, Prancūzijos socialinės apsaugos kodekso L.135-1 straipsnyje nustatyta, kad nacionaliniam solidarumui užtikrinti įsteigiamas

100 Barr, N. *The Welfare state as Piggy bank*. Oxford: Oxford university press, 2003, p. 99, 144–148.

pensijų fondas, skirtas finansuoti pensijas. Pensijų fondas yra viešojo sektoriaus įstaiga, kurios aukščiausias valdymo organas – administracinė taryba, sudaryta socialinių partnerių¹⁰¹. Tokie fondai veikia Suomijoje, Kipre, Švedijoje, Airijoje, Portugalijoje, Nyderlanduose, Ispanijoje, Belgijoje, Prancūzijoje, Lenkijoje ir kitose valstybėse.

3.5. Socialinės apsaugos sistemų (pensijų) reformų prielaidos Europos Sąjungos valstybėse

Socialinės apsaugos sistemų reformas skatina ir nacionaliniai, ir tarptautiniai reiškiniai: visuomenės senėjimas, sulėtėjusi ekonomikos plėtra, padidėjusi socialinės partnerystės svarba, žinių visuomenės plėtra, pensijų sistemos efektyvumo didinimas, globalizacija, ES teisė ir ES plėtra.

Blogėjant ekonominiais, socialiniams rodikliams, susiduriama su biudžeto lėšų trūkumu. Pastaraisiais dešimtmečiais ES valstybėse vėliau pradedama profesinė veikla dėl ilgesnės studijų trukmės, gerėja sveikatos apsaugos lygis, ilgėja gyvenimo trukmė, stebimi tradicinės šeimos pokyčiai (vieno tėvo šeimų skaičiaus didėjimas, gyvenimo nesusituokus plitimas ir kt.) ir pokyčiai darbo rinkoje (didėjantis moterų profesinis aktyvumas, perkvalifikavimas ir profesinis mokymas ir kt.). Be to, anksčiau baigiama profesinė veikla dėl išankstinių pensijų įvedimo. Praėjusio amžiaus penktajame dešimtmetyje sukurtos pensijų sistemos jau pasiekė savo brandą, sveikatos apsaugos sistemos tapo prieinamos didesnei visuomenės daliai.

Pailgėjusi gyvenimo trukmė, pagerėjusi sveikatos apsaugos sistema sudaro prielaidas vyresnio amžiaus žmonėms pratęsti profesinę veiklą penkerius–dešimt metų. Pagrindiniai rodikliai, kurie apibūdina *socialines problemas* (dažnai vadinamas „visuomenės senėjimu“), yra gimstamumo mažėjimas, vyresniojo amžiaus žmonių skaičiaus augimas, būsimo gyvenimo trukmės didėjimas ir migracija. Pavyzdžiui, *Eurostato* duomenimis, gimstamumo lygio rodiklis ES valstybėse senbuvėse 2001 m. buvo 1,47 vaiko vienai moteriai, tačiau išlieka gerokai mažesnis lyginant su 1960 m. (vidutiniškai 2,59 vaiko vienai moteriai).

Iki XX a. aštuntojo dešimtmečio ES valstybėse buvo plečiama socialinė aprėptis, didinamos socialinės apsaugos išmokos, o darbo rinkos skatinimo priemonės nebuvo socialinės apsaugos politikos prioritetas. Prasidėjus ekonominei ir demografiniai krizei (o Rytų Europos valstybėse

101 *Code de la sécurité sociale*. Paris: Litec, 2009, p. 60–61.

– pasikeitus politinei bei ekonominei sistemai), išaugus nedarbiui, plečiantis Europos Sąjungai, vykstant *globalizacijos procesams*, pensijų sistemos pakito: mažinamos išmokos, įvestos „aktyvios darbo rinkos“ skatinimo priemonės ir kaupiamųjų pensijų sistemos.

Pasaulio finansų rinkų liberalizacija skatina kapitalo judėjimą, t. y. galimybes perkelti kapitalą iš vienos valstybės į kitą bei padidinti investicijų grąžą, o laisvas kapitalo judėjimas turi įtaką valstybių biudžeto pajamoms. Valstybės priverstos sudaryti kuo palankesnes sąlygas investicijoms bei konkurencingumui ir negali pernelyg didinti socialinio draudimo įmokų – pagrindinio socialinio draudimo finansavimo šaltinio. Globalizacija skatina liberalios ekonomikos plitimą, pasaulinės ekonomikos integraciją, gamybos sistemų ir darbo rinkų kitimą, informacinių technologijų plėtrą ir kt. Globalizacija pensijų sistemose pasireiškia per laisvą prekių, paslaugų, kapitalo bei asmenų judėjimą, o globalizacijos pasekmė – Europos Sąjungos, kaip tarptautinės teisės subjekto, stiprėjimas, atviro koordinavimo metodo taikymas bei ES valstybių pensijų sistemų konvergencija (supanašėjimas).

H. H. Konkolewsky teigia, kad dėl dabartinės ekonomikos globalizacijos vyriausybės patiria didelį spaudimą mažinti darbo užmokestį ir socialinius indėlius, kurie dažnai suprantami kaip grėsmė konkurencijai: darbo rinka tampa vis rizikingesnė, migracija intensyvěja ir veda link dar didesnės socialinės įvairovės, demografinis senėjimas vis akivaizdesnis daugelyje šalių. Šie pasikeitimai iškelia klausimus, susijusius su socialinio saugumo sistemų pakankamumu¹⁰².

Kontinentinės socialinės apsaugos sistemos modelio valstybės labiausiai veikiamos globalizacijos reiškinių ir ekonominės recesijos, nes šios valstybės turi išplėtotas einamųjų išmokų socialinio draudimo sistemas, kurios susiduria su demografiniais ir ekonominiais sunkumais. Todėl pastaruoju metu išmokų gavimo sąlygos griežtinamos, įvedamos aktyvinančios darbo rinką priemonės. P. Gylis nuomone, Bismarko socialinės apsaugos tradicijos valstybės šiandien susiduria su dideliais iššūkiais: valstybės kritikuojamos ne tik dėl finansinio nepakankamumo, bet ir dėl korupcijos, neefektyvaus lėšų administravimo, biurokratijos ir kitų trūkumų¹⁰³.

102 Konkolewsky, H. H. *Dinamiško socialinio saugumo palaikymas*. Pasaulinis socialinės apsaugos forumas. Maskva, Tarptautinė socialinės apsaugos asociacija, 2007 m. rugsėjo 10–15 d.

103 Gylis, P. Reforms of pension system in Lithuania. *Ekonomika*. 2004, Nr. 66.

Socialdemokratinio socialinės apsaugos modelio valstybėse (Šiaurės Europos socialinės apsaugos sistema) taikomos aktyvinančios darbo rinką priemonės, mokymosi visą gyvenimą politika ir sėkmingos pensijų sistemos reformos stabilizavo pensijų sistemos išlaidų didėjimą. Globalizacija Šiaurės Europos pensijų sistemos modelio valstybėse vaidina neigiamą vaidmenį, nes šio modelio universali socialinės apsaugos sistema metodologiškai ir praktiniu požiūriu prieštarauja ekonominės globalizacijos logikai ir veda prie socialinių išlaidų apkarpymo¹⁰⁴. Liberaliojo socialinės apsaugos modelio valstybėse (anglų–saksų pensijų sistemos modelis) pensijų sistema užtikrina tik minimalią apsaugą nuo socialinių rizikų, o darbo rinkos veikimas siejamas su ekonomikos dėsniais, todėl šiam modeliui globalizacijos procesai nepadarė didelės įtakos.

Nuo 2000 m. ES institucijos aktyviai dalyvauja kovojant su socialinės apsaugos problemomis. Galima nurodyti kelias priežastis:

1. ES Mastrichto sutartyje numatyti valstybių ekonominei politikai keliami finansinio stabilumo kriterijai, pavyzdžiui, viešojo sektoriaus išlaidų mažinimas arba infliacijos lygis. ES institucijos (Bendroji ekonomikos ir finansų direkcija bei Ekonominės politikos komitetas), kontroliuodamos, kaip valstybės laikosi Mastrichto sutartyje numatytų finansinio stabilumo kriterijų, reiškia pastabas ES valstybėms, nemažinančioms išlaidų pensijų ir sveikatos draudimo finansavimui.

2. ES institucijos pabrėžia socialinės politikos problemas (pvz., visuomenės senėjimas). Pastaraisiais dešimtmečiais ES valstybėse vėliau pradama profesinė veikla dėl ilgesnės studijų trukmės, gerėja sveikatos apsaugos lygis, ilgėja gyvenimo trukmė, stebimi tradicinės šeimos pokyčiai (vieno tėvo šeimų skaičiaus didėjimas, gyvenimo nesusituokus plitimas ir kt.) ir pokyčiai darbo rinkoje (didėjantis moterų profesinis aktyvumas, perkvalifikavimas ir profesinis mokymas ir kt.). Be to, anksčiau baigiama profesinė veikla dėl išankstinių pensijų sistemų įvedimo. Praėjusio amžiaus penktajame dešimtmetyje sukurtos pensijų sistemos jau pasiekė savo brandą, sveikatos apsaugos sistemos tapo prieinamos didesnei visuomenės daliai. Visuomenės senėjimas lemia socialinius ir ekonominius padarinius. Statistiniai duomenys rodo, kad ES-15 gyventojų skaičius padidės nežymiai, bet visuomenė taps senesnė. Pailgėjusi būsimo gyvenimo

104 Bernotas, D.; Guogis, A. *Globalizacija, socialinė apsauga ir Baltijos šalys*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2006, p. 164–165.

trukmė, pagerėjusi sveikatos apsaugos sistema sudaro prielaidas vyresnio amžiaus žmonėms tęsti profesinę veiklą dar penkerius–dešimt metų.

3. ES valstybės turi panašių demografinių, ekonominių ir socialinių problemų, todėl minėtų klausimų analizė ES lygiu ir geros praktikos skleidimas gali būti naudingas ES valstybėms, ieškančioms veiksmingų socialinės apsaugos sistemos reformų sprendimų.

4. Bendros ES valiutos įvedimas, atviro koordinavimo metodas ir ES užimtumo strategija skatina glaudesnę valstybių bendradarbiavimą.

Iki XX a. aštuntojo dešimtmečio ES valstybėse buvo plečiama socialinė aprėptis, didinamos socialinės apsaugos išmokos, o darbo rinkos skatinimo priemonės nebuvo socialinės apsaugos politikos prioritetas. Prasidėjus ekonominei ir demografiniai krizei (o Rytų Europos valstybėse – pasikeitus politinei bei ekonominei sistemai), padidėjus nedarbiui, sustiprėjus liberalizmo vaidmeniui, plečiantis Europos Sąjungai, vykstant globalizacijos procesams, pensijų sistemos pakito: mažinamos išmokos, įvestos aktyvinančios darbo rinką priemonės ir kaupiamųjų pensijų sistemos. Pasaulio finansų rinkų liberalizacija skatina kapitalo judėjimą, t. y. galimybes perkelti kapitalą iš vienos valstybės į kitą ir padidinti investicijų grąžą, o laisvas kapitalo judėjimas turi įtaką valstybių biudžeto pajamoms. Valstybės priverstos sudaryti kuo palankesnes sąlygas investicijoms bei konkurencingumui ir negali pernelyg didinti socialinio draudimo įmokų – pagrindinio socialinio draudimo finansavimo šaltinio. Globalizacija skatina liberalios ekonomikos plitimą, pasaulinės ekonomikos integraciją, gamybos sistemų ir darbo rinkų kitimą, informacinių technologijų plėtrą ir kt. Globalizacija pensijų sistemose pasireiškia per laisvą prekių, paslaugų, kapitalo bei asmenų judėjimą, o globalizacijos pasekmė – Europos Sąjungos, kaip tarptautinės teisės subjekto, stiprėjimas, atviro koordinavimo metodo taikymas bei ES valstybių pensijų sistemų konvergencija (supanašėjimas).

5. Europos Ekonominės Bendrijos plėtra atvedė į dabartinę 27 valstybių ES. Kiekvienos ES valstybės pilietis yra kartu ir ES pilietis, ES pilietybė pagret ES nacionalinės valstybės pilietybės suteikia papildomų teisių (pvz., laisvai judėti ir įsikurti ES viduje ir kt.).

6. Naujos migracijos formos. Iki praėjusio amžiaus septintojo dešimtmečio daugiausia migravo darbininkai, vėliau atsirado aukštos kvalifikacijos darbuotojų poreikis, paplito laikinas darbuotojų komandiravimas į kitas

valstybes. Kartu su komandiruoju darbuotoju pradėjo migruoti ir jo šeimos nariai.

7. Naujos reformavimo kryptys. Socialinės apsaugos sistemų reformos yra siejamos su ES plėtra (atsirado naujos socialinės apsaugos tradicijos), naujų išmokų rūšių ir finansavimo metodų atsiradimu (tradicinių socialinės paramos išmokų rūšių susilieėjimas su socialinio draudimo išmokomis, minimalių pajamų užtikrinimas, privačių kaupiamųjų pensijų sistemų atsiradimas) bei politika socialinių santykių srityje (nediskriminacijos ir lygių galimybių puoselėjimas, privilegijų tam tikroms socialinėms grupėms naikinimas ir kt.). 1951 m. socialinės apsaugos koordinavimo erdvėje dalyvavo šešios valstybės (Bismarko socialinės apsaugos tradicijos valstybės), o dabartinę ES sudaro įvairios socialinės apsaugos sistemų tradicijos ir filosofijos.

8. Sprendimų priėmimas ir Europos Teisingumo Teismo jurisprudencija. Kadangi ES institucijų galimybės daryti įtaką socialinės apsaugos sričiai yra ribota, reikšmingą vaidmenį ES socialinės apsaugos politikos plėtroje vaidina Europos Teisingumo Teismas, kurio jurisprudencija skatina ES institucijų sprendimus pensijų sistemų reformavimo klausimais.

Apibendrinant galima teigti, kad globalizacija labiausiai veikia kontinentinės Europos ir Pietų Europos sistemas: mažinamos socialinės apsaugos išmokos; įvedami griežtesni kvalifikaciniai reikalavimai gauti socialinės apsaugos išmokas; liberalizuojami darbo santykiai; stiprinama privačių pensijų fondų įtaka. Tačiau socialinės apsaugos išlaidos (t. y. senatvės pensijos, sveikatos apsaugos išlaidos, nelaimingų atsitikimų ir profesinių ligų išlaidos, išlaidos socialinėms paslaugoms, išmokos šeimai, nedarbo išmokos, aktyvių darbo rinkos priemonių finansavimo išlaidos) daugelyje ES valstybių padidėjo (1993 m. palyginus su 2003 m.): Vokietijoje 3 procentais BVP, Prancūzijoje – 2,2 procento BVP, Italijoje – 0,2 procento BVP. Kitose ES valstybėse socialinės apsaugos išlaidos sumažėjo: Ispanijoje – 2,7 procento BVP, Nyderlanduose – 3,8 procento BVP, Švedijoje – 3,6 procento BVP, Didžiojoje Britanijoje – 1,2 procento BVP. Palyginus socialinės apsaugos išlaidas nuo 1984 m. iki 2003 m., visose nagrinėjamose ES valstybėse jos padidėjo (išskyrus Nyderlandus, ten šios išlaidos sumažėjo 2,1 proc.).

3.6. Pensijų sistemos pakopos

Pensijų sistemų pakopas galima apibrėžti kaip pensijų sistemos sudedamąsias dalis pagal tikslus arba pagal priemones.

Pagal Pasaulio banko organizacijos pasiūlytą klasifikaciją (kuri paremta pensijų finansavimo ir privalomumo kriterijais) pirmąją pensijų pakopą sudaro privalomosios pensijos ir privalomosios papildomos pensijos, antrąją – profesinės pensijos ir kolektyvinėse sutartyse numatytos pensijų sistemos (kurios gali būti ir privalomosios, ir savanoriškosios), o trečioji pakopa – tai savanoriškosios kaupiamosios pensijos ir individualieji pensijų planai.

N. Barras kritikuoja Pasaulio banko pasiūlytą klasifikaciją dėl to, kad ji sudaryta ne pagal tikslus, o pagal priemones¹⁰⁵. N. Barro nuomone, pirmoji pakopa turi būti privaloma, skirta apsaugoti nuo skurdo ir veikianti einamųjų išmokų sistemos pagrindu. Antroji pakopa skirta perskirstyti ir veikia draudimo pagrindu, šioje pakopoje gali būti ir einamųjų išmokų sistema (valdoma valstybės institucijų), ir kaupiamųjų pensijų sistema (valdoma privačių institucijų). Trečioji pakopa yra privačių kaupiamųjų pensijų fondų sistema, veikianti savanoriškumo pagrindu ir siūlanti pasirinkti pensijų sistemą.

R. Lazutkos nuomone, pensijų sistemas reiktų skirstyti pagal gyventojų aprėpties kriterijų: pirmoji pakopa – bazinė, apima visus arba bent jau visus samdomą darbą dirbančius gyventojus (socialinio draudimo pensijos). Antroji pakopa – profesinių pensijų sistemos (jas teikia individualūs darbdaviai, jų asociacijos, profesinės sąjungos). Trečioji pakopa – savanoriškas individualus draudimas¹⁰⁶.

V. Andrietti pensijų sistemas taip pat skirsto į tris pakopas: pirmosios pakopos pensijos – tai privalomosios valstybinio socialinio draudimo pensijos, siejamos su socialinio draudimo įmokų mokėjimu arba gyvenimu valstybėje, administruojamos viešojo sektoriaus institucijų, taip pat ir privačių pensijų fondų (jeigu dalyvavimas privačiose pensijų sistemose yra

105 Barr, N. *The Welfare state as Piggy bank*. Oxford: Oxford university press, 2003, p. 131.

106 Lazutka, R. Pensijų ekonomikos principų taikymas ir Lietuvos pensijų reformos numatomos pasekmės. *Tyrimo „Dalyvavimas pensijų reformoje: piliečiai, rinkos, viešosios institucijos“ ataskaitos 1 dalis*. Vilnius: Atviros Lietuvos Fondas, 2002. <http://politika.osf.lt/eurointegracija/santraukos/DalyvavimasPensijuReformoje.htm>; prisijungimo laikas: 2004-03-22.

privalomas). Antroji pensijų pakopa – profesinės einamųjų išmokų arba kaupiamosios pensijos, paprastai finansuojamos privataus sektoriaus įmonių. Trečioji pakopa – savanoriškosios pensijų sistemos¹⁰⁷.

Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija pensijų sistemas skirsto į dvi pakopas: pirmoji pakopa – persikirstomųjų (einamųjų išmokų) sistema, antroji pakopa – draudimo principu veikiančių pensijų sistema (apibrėžtųjų išmokų sistema ir fiktyviųjų išmokų sistema)¹⁰⁸.

Lietuvoje dažniausiai naudojama Pasaulio banko organizacijos pasiūlyta klasifikacija, ja remdamiesi toliau šiame vadovėlyje nagrinėsime pensijų sistemas.

3.7. Pensijų sistemos modeliai

Pensijų sistemas autoriai dažniausiai skirsto pagal pensijų sistemos sandarą tam tikru laikotarpiu, nes sistemos nuolat kinta dėl vykdomų reformų. Prancūzų mokslininkas B. Palier pensijų sistemas skirsto į keturias grupes¹⁰⁹:

1. Kontinentinės Europos Bismarko tradicijos pensijų sistema (Vokietija, Austrija, Belgija, Ispanija, Prancūzija, Italija, Liuksemburgas, Portugalija, Graikija). Šioje sistemoje pirmąją pakopą sudaro privalomasis senatvės pensijų draudimas. Pensijų sistemos pagrindinis uždavinys – išlaikyti apdraustųjų pajamų lygį. Šioje sistemoje pensijos finansuojamos einamųjų išmokų pagrindu, finansavimo šaltinis – socialinio draudimo įmokos. Išmokų dydis priklauso nuo buvusio atlyginimo dydžio. Valstybėse gali būti skirtingos pensijų sistemos, taikomos įvairioms socialinėms grupėms (valstybės tarnautojai, savarankiškai dirbantys asmenys, žemės ūkyje dirbantys asmenys, įvairios privataus sektoriaus profesinės kategorijos ir kt.), pagret pagrindinės bazinės pensijos egzistuoja papildomos pensijos dalies draudimas. Socialinio draudimo įstaigos veikia savarankiškai ir valdomos paritetinių pagrindu socialinių partnerių.

2. Antrosios kartos Bismarko tradicijos pensijų sistema (Švedija, Suomija ir Didžioji Britanija iki 1986 m.). Šioje sistemoje pagret pirmo-

107 Andrietti, V. Portability of supplementary pension rights. *International social security review*. 2001, vol. 54, No. 1, p. 63.

108 Organisation for economic co-operation and development. Pensions at a glance: public policies across OECD countries 2007. OECD, 2007, p. 24.

109 Palier, B. Les réformes des retraites en France et en Europe: enjeux et tendances. *Regards sur l'actualité*. 2003, No. 295, p. 64.

sios Beveridžo tradicija pagrįstos pensijų pakopos (visuotinė vienodo dydžio bazinė pensija, finansuojama einamųjų išmokų pagrindu) po pensijų sistemų reformų įvesta antroji Bismarko tradicija pagrįsta pensijų pakopa, kurios išmokos susijusios su pajamų dydžiu ir finansuojamos socialinio draudimo įmokomis. Po pensijų sistemų reformų pagrindinę pensijos dalį sudaro antrosios pakopos pensijos. Šioje sistemoje stengiamasi įtvirtinti pensininkų lygybės principą, įvedant maksimalią atlyginimo ribą, nuo kurios skaičiuojamos pensijos, bei maksimalią pensijos ribą.

3. Daugiapakopė pensijų sistema (Danija, Nyderlandai, Didžioji Britanija po 1986 m.). Šiose sistemose pagrečiui pirmosios Beveridžo tradicija pagrįstos pensijų pakopos po pensijų reformų įvesta antroji pakopa privalomųjų profesinių pensijų, finansuojamų kaupiamuoju pagrindu. Profesines pensijas administruoja įmonių pensijų fondai.

4. Rezidentinė anglų–saksų pensijų sistema (Airija). Šiose sistemose privaloma tik pirmoji bazinių vienodo dydžio visiems pensijų pakopa. Papildomos pensijos, profesinės pensijos, individualios pensijos finansuojamos kaupiamuoju pagrindu, savanoriškai.

Tilburgo universiteto Pensijų tyrimo kompetencijos centras išskiria tris ES valstybių kategorijas pagal pensijų pakankamo dydžio užtikrinimo privačių pensijų išmokomis kriterijų¹¹⁰. Didžiojoje Britanijoje vienodai skatinamas dalyvavimas ir antrosios, ir trečiosios pakopos pensijų sistemose, mokesčių lengvatos nesiejamos su pensijų dydžiu. Kitų valstybių (Prancūzija, Vokietija, Graikija, Italija, Ispanija) pensijų sistemose pensijų pakankamumas užtikrinamas antrosios pakopos pensijų sistemos išmokomis, šiose valstybėse yra įvesta maksimali mokesčių riba. Nyderlanduose skatinamas asmenų dalyvavimas visose pensijų sistemos pakopose, mokesčių lengvatos siejamos su asmens gaunamomis išmokomis visose pensijų pakopose.

Kadangi praėjusio amžiaus dešimtas dešimtmetis ir šio amžiaus pirmasis dešimtmetis pakoregavo tradicines pensijų sistemas, dėl pensijų sistemų trūkumų pensijų sistemos dažnai finansuojamos iš valstybės biudžeto, į pensijų sistemas įdiegiami nauji elementai (mišrios sistemos, kaupiamosios pensijos), klasifikuojant pensijų sistemas Europos Sąjungoje tikslinga laikytis klasifikacijos, atitinkančios socialinės apsaugos modelius: Šiaurės Europos, Pietų Europos, kontinentinės Europos, anglų–saksų, hibridinį ir Rytų Europos.

110 Dietvorst, G. A multi pillar pension model with a compensating layer. Tilburg: Tilburg University Competence centre for pension research, 2007, p. 7.

II. LIETUVOS SOCIALINĖS APSAUGOS TEISĖS SISTEMA

4. Socialinių institucijų valdymo sistema

4.1. Valstybinio socialinio draudimo ir socialinės paramos institucijų struktūra

1990 m. spalio 23 d. Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio aprūpinimo sistemos pagrindų įstatyme numatyta, kad socialinės apsaugos ministerija kuria ir įgyvendina valstybės socialinę politiką, aiškina socialinio aprūpinimo įstatymus, vykdo kitas funkcijas, numatytas ministerijos nuostatuose, ir yra atsakinga už socialinio aprūpinimo sistemos funkcionavimą.

1991 m. gegužės 21 d. Valstybinio socialinio draudimo įstatyme numatyta socialinio draudimo institucijų struktūra. Socialinio draudimo valdymo sistemą sudaro:

- Socialinės apsaugos ir darbo ministerija;
- Valstybinio socialinio draudimo fondo taryba (Fondo taryba);
- Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos (Fondo valdyba);
- Fondo valdybos teritoriniai skyriai ir kitos įstaigos.

Socialinio draudimo sistemos dalyviai taip pat yra draudėjai ir apdraustieji, Valstybinė mokesčių inspekcija, Lietuvos darbo birža prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos, Valstybinė ligonių kasa prie Sveikatos apsaugos ministerijos ir pensijų kaupimo bendrovės.

Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, vykdydama socialinio draudimo valdymo funkcijas ir įgyvendindama šioje srityje valstybės politiką:

- koordinuoja socialinio draudimo bei strateginių jo krypčių plėtojimą;
- analizuoja, ar socialinio draudimo teikiamos garantijos atitinka valstybės bei apdraustųjų asmenų ir išmokų gavėjų interesus;
- rengia ir teikia Vyriausybei teisės aktų projektus, susijusius su socialinio draudimo politikos vykdymu;
- nustato perspektyvinius ir artimiausius socialinio draudimo uždavinius;
- kontroliuoja Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos veiklą ir organizuoja šios veiklos patikrinimus;
- pagal kompetenciją tvirtina Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos nuostatus ir kitus teisės aktus;
- teikia Vyriausybei Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto projektą ir jo įvykdymo ataskaitą.

Valstybinio socialinio draudimo fondo taryba (Fondo taryba) yra lygiateisio trišalio bendradarbiavimo pagrindu sudaryta kolegiali institucija, nagrinėjanti ir priimanči sprendimus socialinio draudimo politikos įgyvendinimo klausimais. Fondo taryba sudaroma iš lygiateisių narių, vienodai atstovaujančių apdraustųjų interesus ginančioms organizacijoms, darbdavių organizacijoms bei valstybės institucijoms. Fondo taryba:

- nagrinėja bei teikia pasiūlymus ir išvadas Socialinės apsaugos ir darbo ministerijai apie tai, kaip įgyvendinami socialinį draudimą reglamentuojantys teisės aktai ir kaip vykdoma Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos veikla;
- teikia pasiūlymus ir išvadas Socialinės apsaugos ir darbo ministerijai dėl socialinį draudimą reglamentuojančių įstatymų projektų;
- teikia siūlymus Socialinės apsaugos ir darbo ministerijai dėl socialinio draudimo įmokų tarifų, asignavimų iš valstybės biudžeto skyrimo, Valstybinio socialinio draudimo fondo rezervo sudarymo;

- nagrinėja ir teikia pasiūlymus Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai dėl draudėjų prašymų atidėti socialinio draudimo įmokų skolų ar delspinigių, viršijančių 100 tūkst. Lt, mokėjimą;
- svarsto ir pateikia išvadą Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai bei Socialinės apsaugos ir darbo ministerijai dėl Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto projekto bei jo įvykdymo ataskaitos;
- teikia išvadą Socialinės apsaugos ir darbo ministerijai dėl Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto audito ir Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos veiklos audito rezultatų;
- pagal savo patvirtintą metodiką tvirtina praeitų metų draudžiamąsias pajamas ir nustato einamųjų metų draudžiamąsias pajamas; nustatyta tvarka jas tvirtina Vyriausybė;
- vadovaudamasi Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatymu, tvirtina kiekvieno draudėjo priskyrimą konkrečiai įmokų tarifo grupei;
- nagrinėja ir sprendžia kitus socialinio draudimo bei turinčius įtakos jo organizavimui ir veiklos rezultatams klausimus.

Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos (Fondo valdyba) yra viešojo administravimo įstaiga, organizuojanti socialinį draudimą ir vykdanči operatyvų Fondo lėšų tvarkymą bei apskaitą, užtikrindama priskaičiuotų socialinio draudimo įmokų sumų, baudų, delspinigių surinkimą ir išieškojimą į Fondą, teisingą duomenų apie apdraustuosius asmenis tvarkymą bei įstatymuose nustatytų socialinio draudimo išmokų paskyrimą ir mokėjimą gavėjams.

Fondo valdyba yra biudžetinė įstaiga, turinti antspaudą su savo pavadinimu ir Lietuvos valstybės herbu, spaudą su pavadinimu ir įstatymų nustatyta tvarka patvirtinta simbolika, atsiskaitomąsias bei specialiujų lėšų sąskaitas Lietuvos Respublikoje registruotose kredito įstaigose ir sudaranti Fondo biudžeto finansines ataskaitas ir Fondo administravimo įstaigų veiklos sąnaudų finansines ataskaitas.

Fondo valdyba, organizuodama socialinį draudimą ir vykdydama Fondo biudžetą:

- rengia ir suderinusi su atitinkamomis valstybės institucijomis teikia Socialinės apsaugos ir darbo ministerijai Fondo biudžeto projektą bei jo įvykdymo ataskaitą kartu su Fondo tarybos išvada;
- pagal savo kompetenciją administruoja socialinio draudimo įmokas, užtikrina socialinį draudimą reglamentuojančiuose teisės aktuose nustatytų socialinio draudimo išmokų teisingą apskaičiavimą, skyrimą ir organizuoja socialinio draudimo išmokų mokėjimą laiku;
- sudaro sutartis su juridiniais arba fiziniais asmenimis dėl socialinio draudimo funkcijų vykdymo;
- koordinuoja ir užtikrina Fondo valdybos teritorinių skyrių ir kitų įstaigų efektyvų ir kokybišką darbą bei juos kontroliuoja;
- tvarko Fondo valdyboje kaupiamą informacinę draudėjų, apdraustųjų asmenų ir socialinio draudimo išmokų gavėjų duomenų bazę;
- tvarko apdraustųjų asmenų, dalyvaujančių pensijų kaupime pagal Pensijų kaupimo įstatymą, ir pensijų kaupimo sutarčių duomenis;
- tvirtina Fondo lėšų naudojimo tvarką ir apskaitos tvarką;
- organizuoja ir vykdo laikinojo nedarbingumo, ilgalaikio ir pastovaus darbingumo netekimo (invalidumo) nustatymo pagrįstumo, teisėtumo ir teisingumo tikrinimus, tais klausimais teikia metodinę ir praktinę pagalbą Fondo valdybos teritoriniams skyriams;
- Europos Sąjungos teisės aktų bei kitais Lietuvos Respublikos sudarytų tarptautinių sutarčių dėl socialinės apsaugos nustatytais atvejais veikia kaip kompetentinga įstaiga ir užtikrina šių sutarčių įgyvendinimą;

Fondo valdybos teritoriniai skyriai yra Fondo valdybos steigiamos teritorinės įstaigos, kurių pagrindinis uždavinys – operatyvus Fondo lėšų tvarkymas užtikrinant priskaičiuotų socialinio draudimo įmokų surinkimą ir išieškojimą į Fondą laiku ir teisingą socialinio draudimo išmokų paskyrimą ir mokėjimą gavėjams. Fondo valdybos teritoriniai skyriai pavaldūs ir atskaitingi Fondo valdybai. Fondo valdybos teritoriniai skyriai:

- kontroliuoja priskaičiuotų socialinio draudimo įmokų, baudų, delspinigių sumokėjimą ir vykdo laiku nesumokėtų socialinio draudimo įmokų, baudų ir delspinigių priverstinį išieškojimą;
- priima prašymus gauti pensiją, pašalpą arba kitą išmoką ir ją skiria;
- tvarko apdraustųjų asmenų įskaitą ir kontroliuoja duomenų keitimo apdraustųjų asmenų įskaitoje pagrįstumą bei išduoda asmenims nustatytos formos valstybinio socialinio draudimo pažymėjimus;
- priverstine tvarka išieško iš draudėjų lėšas, jų išmokėtas iš Fondo pažeidžiant nustatytą tvarką;
- įstatymų nustatyta tvarka išieško dėl gavėjų kaltės permokėtas pensijų, pašalpų ir kitų išmokų sumas;
- moka pensijas, pašalpas arba kitas išmokas ir tvarko jų apskaitą;
- pagal susitarimą su savivaldybės valdymo institucijomis moka socialinio pobūdžio išmokas iš savivaldybių biudžetų;
- kontroliuoja nedarbingumo pažymėjimų bei nėštumo ir gimdymo atostogų pažymėjimų išdavimo ir tęsimo teisėtumą bei pagrįstumą (laikinojo nedarbingumo nustatymo teisėtumą ir pagrįstumą).

Valstybinė mokesčių inspekcija vykdo šias su socialinio draudimo įmokų apskaičiavimo kontrole, ginčų nagrinėjimu susijusias funkcijas:

- registruoja draudėjus ir teikia jiems informaciją apie socialinio draudimo įmokų mokėjimo prievoles;
- tikrina draudėjų ir apdraustųjų socialinio draudimo įmokų apskaičiavimą, taip pat šių įmokų sumokėjimą, kiek tai susiję su tikrinamais draudėjais, skiria baudas už tikrinant nustatytus pažeidimus;
- įformina bei patvirtina patikrinimo rezultatus;
- nagrinėja mokestinius ginčus dėl tikrinant naujai apskaičiuotų socialinio draudimo įmokų sumų, paskirtų baudų;
- turi teisę atstovauti Fondo interesams įmonėse, viešosiose įstaigose, kurioms iškeltos bankroto arba restruktūrizavimo bylos pagal Įmonių bankroto įstatymo ir Įmonių restruktūrizavimo įstatymo suteiktas kreditoriaus teises Valstybinės mokesčių ins-

pekcijos prie Finansų ministerijos ir Fondo valdybos abipusio susitarimo pagrindu;

- teikia Fondo valdybai ir Fondo valdybos teritoriniams skyriams informaciją, reikalingą socialiniam draudimui vykdyti.

Lietuvos darbo birža prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos disponuoja įstatymų ir socialinės apsaugos ir darbo ministro nustatyta tvarka iš Fondo gautomis lėšomis, skirsto jas teritorinėms darbo biržoms darbo rinkos politikos priemonėms finansuoti ir vykdo jų panaudojimo kontrolę, taip pat įstatymų nustatyta tvarka skiria ir moka nedarbo socialinio draudimo ir kitas numatytas pinigines išmokas. Lietuvos darbo birža prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos kas ketvirtį teikia Socialinės apsaugos ir darbo ministerijai Lietuvos darbo biržos veiklos ir nedarbo socialinio draudimo lėšų panaudojimo ataskaitas.

Valstybinė ligonių kasa prie Sveikatos apsaugos ministerijos teisės aktuose nustatyta tvarka disponuoja iš Fondo gautomis lėšomis ir įstatymų nustatyta tvarka vykdo Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetą, rengia privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto projektą ir jo vykdymo metinę apyskaitą, vykdo Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetą; prižiūri teritorinių ligonių kasų veiklą; naudoja laikinai laisvas Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšas; įstatymuose nustatyta tvarka tvarko draudžiamųjų privalomuoju sveikatos draudimu registrą.

Pensijų kaupimo bendrovės teisės aktuose nustatyta tvarka sudaro duomenų teikimo sutartį su Fondo valdyba, taip pat įstatymų nustatyta tvarka sudaro pensijų kaupimo sutartis su asmenimis, pareiškusiais norą ir turinčiais teisę tapti pensijų kaupimo dalyviais, ir apie sudarytas bei nutrauktas pensijų kaupimo sutartis praneša Fondo administravimo įstaigoms. Pensijų kaupimo bendrovės ne rečiau kaip kartą per kalendorinius metus praneša kiekvienam pensijų kaupimo dalyviui apie jo asmeninėje sąskaitoje apskaičiuoto pensijų turto dydį.

Savivaldybės vykdo socialinės paramos administravimą. Jos atlieka globos ir rūpybos funkcijas, sprendžia asmenų, kuriems reikalinga socialinė apsauga, šalpos ir aptarnavimo klausimus, organizuoja norminiuose teisės aktuose numatytų priemonių įgyvendinimą. Savivaldybės iš savo lėšų gali nustatyti papildomas lengvatas paramos reikalingiems asmenims.

4.2. Socialinių paslaugų teikimo institucijų struktūra

Socialinių paslaugų valdymas apima socialinių paslaugų planavimą, organizavimą, kompetencijos pasiskirstymą ir socialinių paslaugų kokybės vertinimą, priežiūrą bei kontrolę valstybės ir vietos savivaldos lygmenimis.

Pagrindinės socialinių paslaugų valdymo institucijos yra:

- Socialinės apsaugos ir darbo ministerija (įgyvendina valstybės socialinių paslaugų politiką);
- savivaldybės (atsako už socialinių paslaugų teikimo savo teritorijos gyventojams užtikrinimą planuodama ir organizuodama socialines paslaugas, kontroliuodama bendrųjų socialinių paslaugų ir socialinės priežiūros kokybę);
- Socialinių paslaugų priežiūros departamentas prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos (vertina, prižiūri ir kontroliuoja socialinių paslaugų kokybę).

Socialinių paslaugų teikėjai – tai socialinių paslaugų įstaigos (akcinė bendrovė, uždaroji akcinė bendrovė, individuali įmonė), įstaiga (viešoji įstaiga, biudžetinė įstaiga), organizacija (asociacija, labdaros ir paramos fondas, religinė bendruomenė arba bendrija (centras), šeimyna, teikiančios socialines paslaugas. Pavyzdžiui, šeimyna yra pelno nesiekiantis ribotos civilinės atsakomybės viešasis juridinis asmuo, kurio buveinė yra Lietuvos Respublikoje ir kuris veikia vadovaudamasis Lietuvos Respublikos civiliniu kodeksu, Lietuvos Respublikos šeimynų įstatymu, Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų įstatymu, Lietuvos Respublikos Vyriausybės arba jos įgaliotos institucijos patvirtintais Šeimynų nuostatais, kitais Lietuvos Respublikos teisės aktais ir šiais įstatais. Šeimynos veiklos tikslai – užtikrinti šeimynos globojamų (rūpinamų) vaikų teisių ir įstatymų ginamų interesų įgyvendinimą ir apsaugą, suteikiant šiems vaikams tokias gyvenimo sąlygas, kokių reikia jų fizinei, protinei, dvasinei, dorovinei bei socialinei raidai, ir tokią šeimos aplinką, kokios reikia jų gerovei, kad tinkamai pasirengtų savarankiškai gyventi šeimoje ir visuomenėje. Šeimyna vykdo vaikų, kuriems globa (rūpyba) šeimynoje nustatyta pagal vaiko globą (rūpybą) reglamentuojančių teisės aktų nuostatas, globą (rūpybą); teikia globojamiems (rūpinamiems) vaikams socialinę globą pagal socialinę globą reglamentuojančių teisės aktų nuostatas.

Bendrąsias socialines paslaugas, socialinę priežiūrą teikia tos socialinių paslaugų įstaigos, kurių veiklos sritis yra socialinių paslaugų teikimas ir kurių teikiamos socialinės paslaugos atitinka teisės aktų reglamentuotus bendrosioms socialinėms paslaugoms, socialinei priežiūrai keliamus reikalavimus. Socialinę globą teikia tos socialinės globos įstaigos, kurių veiklos sritis yra socialinių paslaugų teikimas, o jų teikiama socialinė globa atitinka socialinės globos normas, jos turi licenciją teikti socialinę globą. Socialinį darbą dirba socialinių paslaugų įstaigose dirbantys socialiniai darbuotojai, socialinių darbuotojų padėjėjai. Įmonei, įstaigai, šeimynai gali būti išduodamos licencijos socialinei globai socialinės globos įstaigoje arba asmens namuose teikti.

Socialinių įmonių įstatymas nustato juridinių asmenų, kuriems suteiktas socialinės įmonės statusas, su šiuo statusu susijusias teises ir pareigas, šio statuso įgijimo ir netekimo pagrindus ir tvarką, apibrėžia socialinėse įmonėse įdarbinamų asmenų tikslines grupes, nustato darbo santykių šiose įmonėse ypatumus, reglamentuoja valstybės pagalbą socialinėms įmonėms. Socialinių įmonių tikslas – įdarbinant nurodytoms tikslinėms grupėms priklausančius asmenis, praradusius profesinį ir bendrąjį darbingumą, ekonomiškai neaktyvius, negalinčius lygiomis sąlygomis konkuruoti darbo rinkoje, skatinti šių asmenų grįžimą į darbo rinką, jų socialinę integraciją bei mažinti socialinę atskirtį. Socialinei įmonei gali būti skiriama norminiuose teisės aktuose numatyta valstybės pagalba (darbo užmokesčio ir valstybinio socialinio draudimo įmokų dalinė kompensacija, subsidija darbo vietoms įsteigti ir pan.).

4.3. Trišalis socialinių institucijų valdymo principas

4.3.1. Socialinės partnerystės samprata ir principai

Socialiniais partneriais yra laikomos darbuotojų ir darbdavių organizacijos, derinančios tarpusavio nuostatas svarbiais darbo, socialiniais ir ekonominiais klausimais. Lietuvoje, vadovaujantis Europos Sąjungos valstybių patirtimi, stengiamasi socialiniams partneriams suteikti kuo didesnę vaidmenį reguliuojant darbo santykius ir mažinti valstybės galiybę įsakmiai reguliuoti šiuos santykius. Šį procesą apibūdina sąvokos

socialinė partnerystė, socialinis dialogas. Socialinis dialogas suprantamas kaip išskirtinai svarbi priemonė, priimant socialinės ir užimtumo politikos sprendimus. Pagrindinis trišalio bendradarbiavimo tikslas yra keistis informacija, siekti interesų darnos, gauti pagrindinių socialinių partnerių pritarimą Vyriausybės politikai, kurti socialinę ekonominę politiką, atspindinčią partnerių požiūrį ir interesus.

Socialinio dialogo svarbą atspindi Europos Sąjungos dokumentai:

- 1989 m. tuometinėje Europos Ekonominės Bendrijos darbuotojų pagrindinių socialinių teisių chartijoje įtvirtinta socialinė partnerystė ir dialogas. Šioje Chartijoje išvardintos pagrindinės darbuotojų socialinės teisės, kurios turi būti užtikrintos bendrojoje rinkoje;
- šios teisės apima ir socialinių partnerių teisę jungtis į asociacijas, susivienijimus ir profesines sąjungas, reguliuoti tarpusavio teises ir pareigas kolektyvinėmis sutartimis, darbuotojų informavimo ir konsultavimo, taip pat dalyvavimo darbdaviui priimant sprendimus nuostatas;
- Amsterdamo sutartyje patvirtinta, kad Europos Sąjungos politika orientuota į darbuotojų interesų apsaugą.

ES Komisijos patvirtintoje 2008–2010 m. socialinėje darbotvarkėje yra numatyta vystyti socialinę partnerystę tokiomis kryptimis: skatinti socialinius partnerius aktyviai prisidėti prie Lisabonos strategijos tarpinės peržiūros, ypač sudarant sutartis įvairiuose lygmenyse, taip pat, nesikišant į socialinių partnerių autonomiją, palaikyti socialinį dialogą tarp skirtingų profesijų ir sektorių Europoje. Socialinėje darbotvarkėje buvo pasiūlytas neprivalomas Europos pagrindas daugiašalėms kolektyvinėms deryboms įmonės arba sektoriaus lygiu padėti įmonėms ir sektoriams spręsti problemas, kurių jiems kelia darbo organizavimas, užimtumas, darbo sąlygos ir mokymas.

Socialinė partnerystė grindžiama šiais principais:

- asociacijų laisve;
- laisvomis kolektyvinėmis derybomis;
- savanoriškumu ir savarankiškumu priimant šalis susaistančius įsipareigojimus;
- galiojančios teisinės sistemos nepažeidžiamumu;

- realiu įsipareigojimų vykdymu;
- objektyvios informacijos teikimu;
- tarpusavio kontrole ir atsakomybe;
- šalių lygiateisiškumu, geranoriškumu ir pagarba teisėtiems savitarpio interesams.

4.3.2. Socialinė partnerystė valdant socialines institucijas

Valstybinio socialinio draudimo fondo taryba yra lygiateisio trišalio bendradarbiavimo pagrindu sudaryta kolegiali institucija, nagrinėjanti ir priimanti sprendimus socialinio draudimo politikos įgyvendinimo klausimais. Fondo tarybą sudaro 15 narių. Fondo taryba sudaroma iš vienodo skaičiaus lygiateisių narių, atstovaujančių apdraustųjų interesus ginančioms organizacijoms, darbdavių organizacijoms bei valstybės institucijoms. Apdraustųjų asmenų ir darbdavių atstovus deleguoja atstovaujamos organizacijos savo susitarimu, o valstybės institucijų atstovus skiria Vyriausybė. Fondo tarybos sudėtį socialinės apsaugos ir darbo ministro teikimu tvirtina Vyriausybė. Fondo tarybos sprendimai, pasiūlymai bei išvados teikiamos socialinio draudimo valdymo sistemoje dalyvaujančioms institucijoms.

Darbo rinkos būklės bei darbo rinkos politikos priemonių ir paslaugų įgyvendinimo klausimams nagrinėti prie Lietuvos darbo biržos bei teritorinių darbo biržų steigiamos visuomeniniais pagrindais veikiančios trišalės komisijos. Jos sudaromos iš vienodo skaičiaus lygiateisių narių: darbuotojų (profesinių sąjungų, susivienijimų, asociacijų ir kt.), darbdavių (asociacijų, konfederacijų ir kt.) ir valstybės bei savivaldybių institucijų atstovų. Trišalės komisijos svarsto ir teikia pasiūlymus darbo biržai dėl gyventojų užimtumo politikos, darbo rinkos reguliavimo, socialinės pagalbos bedarbiams prioritetų bei sistemos tobulinimo, taip pat teikia pasiūlymus gyventojų užimtumo programų, nedarbo ribojimo priemonių, papildomų darbo vietų steigimo arba įdarbinimo kvotų negalintiems lygiomis sąlygomis su kitais konkuruoti darbo rinkoje piliečiams nustatymo, viešųjų darbų organizavimo, bedarbių profesinio konsultavimo, mokymo ir permokymo tvarkos klausimais ir kt.

Lietuvos Respublikos trišalės tarybos (įsteigtos 1995 m.) nuostatuose nurodyta, kad „Taryba yra lygiateisės trišalės partnerystės pagrindu sudarytas organas, kuris tarpusavio susitarimais sprendžia socialines,

ekonomines ir darbo problemas, tuo siekdamas palaikyti socialinę taiką visuomenėje“. Pagal Tarybos nuostatus ją sudaro ne daugiau kaip 15 narių – ne daugiau kaip po penkis Lietuvos Respublikos Vyriausybės, darbdavių ir profesinių sąjungų atstovus. Lietuvos Respublikos trišalė taryba vykdo šias pagrindines funkcijas:

- šalių siūlymu analizuoja socialines, ekonomines ir darbo problemas, teikia pasiūlymų dėl šių problemų sprendimo;
- savo pasirinkimu svarsto įstatymų, kitų teisės normų socialinėje, ekonominėje bei darbo srityje projektus, teikia išvadas ir rekomendacijas Lietuvos Respublikos Seimui bei Lietuvos Respublikos Vyriausybei;
- analizuoja dvišalės ir trišalės partnerystės galimybes sprendžiant socialines, ekonomines ir darbo problemas, teikia šalims pasiūlymus dėl socialinės partnerystės vystymo;
- apsversto ir apibūnina metinio trišalio susitarimo dėl socialinių, ekonominių ir darbo problemų sprendimo projektą, kurį pasirašo šalių įgalioti atstovai;
- prireikus koordinuoja kitų dvišalių ir trišalių tarybų ir komisijų (saugos darbe, gyventojų užimtumo ir kt.) socialinėje, ekonominėje ir darbo srityje veiklą, aukščiausiu lygiu sprendžia jų keliamas problemas;
- svarsto Užimtumo fondo lėšų paskirstymo ir naudojimo klausimus;
- svarsto pasiūlymus ir rengia išvadas arba rekomendacijas dėl nacionalinės, šakinės ir teritorinės kolektyvinės sutarties, taip pat dėl kolektyvinių ginčų sprendimo.

5. Socialinio draudimo finansavimas, įmokos ir išmokos, draudėjai ir apdraustieji

Valstybinio socialinio draudimo įstatyme reglamentuojamas valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto sudarymas ir valdymas. Fondo biudžeto sudarymas, vykdymas ir finansinė atskaitomybė taip pat reglamentuojama Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto sandaros

įstatyme ir Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto sudarymo ir vykdymo taisyklėse.

Nuo pat pradžių buvo siekiama, kad socialinis draudimas būtų savarankiškas. Tai pasireiškė socialinio draudimo biudžeto atskyrimu nuo valstybės biudžeto. Valstybinio socialinio draudimo biudžeto atskyrimas nuo valstybės biudžeto reiškė, kad jo lėšos naudojamos tik Valstybinio socialinio draudimo įstatyme numatytiems išmokoms.

Nuo 1991 metų Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos (Fondo valdyba) pagal patvirtintą kai kurių draudimo rūšių įmokų tarifą surenka įmokas ir perveda jas į atskirus tam tikras išmokas administruojančius fondus.

5.1. Fondo finansų pagrindas ir ryšiai su kitais fondais

Fondo finansų pagrindą sudaro savarankiškas Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo fondo biudžetas (Fondo biudžetas), neįtraukiamas į valstybės, savivaldybių ir kitus biudžetus. Į Fondo biudžeto apskaitą yra įtraukiamas trumpalaikis ir ilgalaikis turtas, įgytas Fondo lėšomis arba gautas iš kitų subjektų neatlygintinai. Šis turtas yra valstybės nuosavybė ir gali būti naudojamas tik socialinio draudimo reikmėms bei papildomoms Fondo biudžeto pajamoms gauti. Perduodant šį turtą kitoms valstybės institucijoms ir įstaigoms, Fondui turi būti kompensuojama jo vertė. Fondo valdyba Vyriausybės arba jos įgaliotos institucijos nustatyta tvarka patikėjimo teise valdo, naudoja į Fondo biudžeto apskaitą įtrauktą turtą ir juo disponuoja.

Asignavimai iš valstybės biudžeto skiriami, kai dėl Seimo arba Vyriausybės priimtų teisės aktų padidėja kurios nors socialinio draudimo rūšies išlaidos arba sumažėja pajamos, o socialinio draudimo įmokų tarifai šiai socialinio draudimo rūšiai nekeičiami arba keičiami nepakankamu dydžiu. Asignavimai iš valstybės biudžeto ar kitų valstybės piniginių išteklių gali būti skiriami išlaidoms, susijusioms su pensijų sistemos reforma, kompensuojant socialinio draudimo įmokų sumas, pervedamas į pensijų kaupimo bendrovių valdomus pensijų fondus. Valstybės biudžeto asignavimai Fondo biudžetui nustatomi atitinkamų metų Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto rodiklių patvirtinimo įstatymu.

Lietuvos Respublikos kredito įstaigos ir kitos įstaigos, įmonės arba organizacijos Fondo lėšų apyvartos operacijas atlieka nemokamai. Kredito įstaiga Fondo administravimo įstaigos nurodymą nurašyti iš šioje kredito įstaigoje asmens atidarytos sąskaitos laiku nesumokėtas socialinio draudimo įmokas, delspinigius ir baudas privalo įvykdyti per Mokėjimų įstatyme nustatytą mokėjimo nurodymo įvykdymo terminą.

Fondo valdyba gautas nedarbo socialinio draudimo įmokas, taip pat papildomai išieškotas nedarbo socialinio draudimo įmokas Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto sudarymo ir vykdymo taisyklėse nustatytais terminais ir tvarka perveda į Lietuvos darbo biržos sąskaitą.

Fondo valdyba Sveikatos draudimo įstatymo nustatytas ir gautas privalomojo sveikatos draudimo įmokas, taip pat papildomai išieškotas privalomajam sveikatos draudimui priklausančias draudimo įmokas Sveikatos draudimo įstatyme nustatyta tvarka perveda į Valstybinės ligonių kasos Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto sąskaitą. Fondo valdyba atsiskaitymus su Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetu gali vykdyti Sveikatos draudimo įstatyme nustatyto dydžio privalomojo sveikatos draudimo įmokų ir iš Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto finansuojamų sveikatos priežiūros įstaigų socialinio draudimo įmokų tarpusavio įskaitymais.

Fondo valdyba kaupiamąsias pensijų įmokas pensijų kaupimo bendrovių valdomiems pensijų fondams perveda Pensijų kaupimo įstatymo nustatytais terminais ir tvarka.

5.2. Biudžeto priėmimas

Nuo 1991 metų Valstybinio socialinio draudimo finansų pagrindą sudaro savarankiškas ir atskiras valstybinio socialinio draudimo fondo biudžetas.

Metinio valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto projektą ir jo vykdymo metinę ataskaitą iki 1999 metų rengė Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba ir tvirtino Lietuvos Respublikos Vyriausybė. 1999 metų Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto ataskaita ir 2000 metų Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžetas buvo patvirtinti jau Seimo ir iki šiol yra Seimo tvirtinami.

Iki 1997 metų vidurio iš Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto lėšų buvo finansuojama dalis sveikatos draudimo išlaidų. Nuo 1997 m. liepos 1 d., įsigaliojus Sveikatos draudimo įstatymui, socialinio draudimo įmokos dalis, tenkanti sveikatos draudimui, pervedama į Privalomąjį sveikatos draudimo fondą.

Fondo biudžetą tvirtina Seimas (priimdamas atitinkamų metų Fondo biudžeto rodiklių patvirtinimo įstatymą). LR Vyriausybė priima nutarimą dėl projekto pateikimo Seimui. Fondo biudžeto projektas taip pat derinamas su Teisingumo ministerija, Finansų ministerija, Sveikatos apsaugos ministerija, Valstybine ligonių kasa, Socialinės apsaugos ir darbo ministerija. Valstybinio socialinio draudimo fondo taryba priima nutarimą dėl Fondo biudžeto projekto teikimo LR Vyriausybei.

5.3. Biudžeto pajamos ir išlaidos

Fondo biudžeto pajamas sudaro draudėjų ir apdraustųjų valstybinio socialinio draudimo įmokos (sudaro apie 98 proc. visų pajamų); savanoriškojo socialinio draudimo įmokos; baudos, delspinigiai ir kitos pajamos; asignavimai iš valstybės Rezervinio (stabilizavimo) fondo; atgautos į ankstesnių metų išlaidas perkeltos abejotinai atgautinos sumos; veiklos pajamos ir iš turimo kapitalo gaunamos pajamos.

Fondo biudžeto išlaidas sudaro išmokos atskiroms draudimo rūšims (pensijos, pašalpos ir kt.); draudimo nuo nedarbo išmokos; lėšos, pervedamos į privalomojo sveikatos draudimo fondą; neatgautinos ir abejotinai atgautinos sumos; veiklos sąnaudos.

Dauguma socialinių sistemų yra iš dalies finansuojamos iš valstybinio socialinio draudimo įmokų, kurias moka patys apdraustieji ir jų darbdaviai. Darbdavio įmokos apskaičiuojamos pagal nominalaus darbo užmokesčio, mokamo darbuotojui, tam tikrą procentą, tai yra darbuotojo darbo užmokesčio iki jo paties įmokų ir pajamų mokesčio atskaitymo. Darbuotojo įmokos taip pat nustatomos pagal jo darbo užmokesčių. Darbdavio įmokas sudaro išlaidos, išskaičiuojamos iš jo veiklos pajamų.

Vienose šalyse įmokos (ir valstybinės subsidijos) nustatomos atskirai kiekvienai socialinės apsaugos sistemai, kitose šalyse įmokos nustatomos visai socialinės apsaugos sistemai. Atskiras finansavimas suteikia didesnę garantiją teisingam finansiniam apibrėžtumui skirtingų pašalpų sistemoje, tačiau tai gali lemti likučio susidarymą vienoje iš socialinės apsaugos

sistemos grandžių ir trūkumą kitoje. Tuo atveju lėšos iš vienos grandies perkeliamos į kitą (vadinamasis kompensacinis mechanizmas).

5.4. Draudėjų ir apdraustųjų teisės ir pareigos

Valstybinio socialinio draudimo įstatyme nustatyta, kad apdraustieji asmenys – tai fiziniai asmenys, kurie valstybinio socialinio draudimo įstatymo nustatyta tvarka valstybinio socialinio draudimo įmokas moka patys ir (arba) už juos šias įmokas moka draudėjai. Draudėjai – visi juridiniai asmenys bei jų filialai ir atstovybės, taip pat fiziniai asmenys, kurie įstatymuose nustatyta tvarka privalo mokėti valstybinio socialinio draudimo įmokas.

Draudėjo ir apdraustojo asmens socialinio draudimo įmokas į socialinio draudimo fondą priskaičiuoja, išskaičiuoja ir moka draudėjas nuo tos dienos, kurią apdraustasis asmuo pradeda dirbti, neatsižvelgdamas į draudėjo įregistravimo teritorinėje mokesčių inspekcijoje datą. Priskaičiuotas socialinio draudimo įmokas draudėjas sumoka norminių teisės aktų nustatytais terminais.

Draudėjai turi tokias pareigas:

- privalo registruotis teritorinėse valstybinėse mokesčių inspekcijose Mokesčių administravimo įstatyme nustatyta tvarka;
- privalo teisingai ir laiku apskaičiuoti bei mokėti socialinio draudimo įmokas pagal tarifus ir terminus, nustatytus šiame ir kituose įstatymuose;
- privalo teritorinėms valstybinėms mokesčių inspekcijoms ir Fondo administravimo įstaigoms šiame įstatyme ir kituose teisės aktuose nustatyta tvarka pateikti teisingus duomenis apie save ir apdraustuosius asmenis.

Apdraustieji ir socialinio draudimo išmokų gavėjai turi pareigą laiku pateikti Fondo administravimo įstaigoms teisingą informaciją, reikalingą socialiniam draudimui vykdyti.

Už pavėluotai į socialinio draudimo fondą pervestas socialinio draudimo įmokas skaičiuojami delspinigiai. Delspinigiai pradkami skaičiuoti nuo kitos dienos po to, kai socialinio draudimo įmokos turėjo būti sumokėtos, ir baigiami skaičiuoti socialinio draudimo įmokų sumokėjimo dieną įskaitytinai. Delspinigiai negali būti skaičiuojami ilgiau kaip 180 dienų nuo

teisės priverstinai išieškoti socialinio draudimo įmokas atsiradimo dienos. Delspinigių dydį ir jo apskaičiavimo tvarką nustato finansų ministras.

Jei patikrinimo metu nustatoma, kad socialinio draudimo įmokos neteisėtai sumažintos, priskaičiuojama trūkstama socialinio draudimo įmokų suma ir skiriama 50 proc. šios sumos dydžio bauda. Šiuo atveju delspinigiai neskaičiuojami. Jeigu draudėjas pastebėjo, kad priskaičiavo per mažas socialinio draudimo įmokas, bet iki datos, nurodytos pavedime patikrinti draudėją (jei pavedimo nėra, – iki tikrinimo pradžios), klaidas savanoriškai ištaisė, sumokėjo trūkstamą socialinio draudimo įmokų sumą, pristatė patikslintas ataskaitas ir informavo apie apdraustųjų asmenų draudžiamąsias pajamas, bauda už padarytą pažeidimą neskiriama. Šiuo atveju skaičiuojami delspinigiai. Į socialinio draudimo fondą nesumokėtų draudėjų ir apdraustųjų asmenų socialinio draudimo įmokų ir priskaičiuotų delspinigių bei baudų priverstinio išieškojimo senaties terminas yra penkeri metai.

Fondo valdybos teritoriniai skyriai laiku nesumokėtas socialinio draudimo įmokas, delspinigius ir baudas gali išieškoti priverstine tvarka tokiais būdais:

- duodami nurodymą kredito įstaigai nesumokėtas socialinio draudimo įmokas, delspinigius ir baudas nurašyti iš draudėjo sąskaitos kredito įstaigoje Civilinio proceso kodekso 754 straipsnyje nustatyta tvarka;
- duodami nurodymą skolininko darbdaviui, pensijos, stipendijos arba pašalpos mokėtojui išieškoti nesumokėtas socialinio draudimo įmokas, delspinigius ir baudas į Fondą;
- duodami nurodymą kredito įstaigai laiku nesumokėtas socialinio draudimo įmokas, delspinigius ir baudas nurašyti iš draudėjo indėlių kredito įstaigoje ir priklausančių palūkanų;
- inicijuodami bankroto bylų iškėlimą.

Juridiniai arba fiziniai asmenys, dėl kurių kaltės Fondo administravimo įstaigos neteisėtai išmokėjo apdraustiesiems asmenims tam tikras išmokas arba kurių neteisėtais (kaltais) veiksmais buvo padaryta kitokia turtinė žala socialinio draudimo fondui, privalo tą žalą atlyginti įstatymuose nustatyta tvarka. Jeigu socialinio draudimo išmokos neteisėtai išmokėtos dėl jų gavėjų kaltės, susidariusi permoka Fondo valdybos teritorinio skyriaus direktoriaus sprendimu išieškoma iš bet kurios gavėjo gaunamos socialinio draudimo išmokos, mokamos tam asmeniui iš Fondo lėšų. Iš-

ieškomos sumos dydis per mėnesį negali viršyti 50 proc. gavėjui priklausančios socialinio draudimo išmokų sumos. Jeigu asmuo jokių socialinio draudimo išmokų negauna, permoka išieškoma teismo tvarka.

6. Socialinės apsaugos raida Lietuvoje

Lietuvos socialinės apsaugos sistema pradėta kurti pirmaisiais metais po valstybės nepriklausomybės atkūrimo. Tuo metu šalis susidūrė su aštria problema – reikėjo sukurti socialinės rūpybos organus, surinkti lėšas socialinio aprūpinimo sistemai finansuoti ir jas paskirstyti. Pagrindiniai įstatymai buvo parengti ir priimti per palyginti trumpą laiką po nepriklausomybės atkūrimo – dar 1990–1991 metais priimti įstatymai ir kiti teisės aktai, kuriuose įteisinti pagrindiniai, iki šiol galiojantys socialinės apsaugos (aprūpinimo) sistemos principai, lėšų šaltiniai, pagrindinės vykdomosios institucijos ir kt. Kuriant socialinio aprūpinimo sistemą, pasiremta Bismarko socialiniu modeliu, kuriam būdinga socialinių išmokų sistema, priklausanti nuo dirbančiojo buvusio (arba esamo) dalyvavimo darbo rinkoje rezultatų. Jau 1990 m. socialinės apsaugos politika buvo orientuota į institucinį socialinio draudimo ir socialinės paramos sričių atskyrimą, prioriteto suteikimą draudimo principams, išlaikantiems paskatas dirbti, minimaliojo gyvenimo lygio užtikrinimą ir socialinių išmokų pritaikymą prie infliacijos. Siekiant įgyvendinti šias politines nuostatas, 1990–1991 metais buvo priimti pagrindiniai socialinę apsaugą reglamentuojantys teisės aktai, apibrėžiantys ilgalaikius socialinės apsaugos sistemos struktūrinius principus, įgyvendinti esminiai instituciniai pokyčiai.

Vienas iš pirmųjų ir svarbiausių įstatymų, kuriuose buvo apibrėžta Lietuvos socialinio aprūpinimo sistemos struktūra, valstybinio socialinio aprūpinimo sistemos lėšos, institucijos ir jų funkcijos, buvo tuometinės Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. spalio 23 d. priimtas Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio aprūpinimo sistemos pagrindų įstatymas. Šis įstatymas buvo ir yra labai svarbus teisės aktas, jame padėti socialinės apsaugos sistemos kūrimo ir jos plėtros pagrindai. Viena iš svarbiausių nuostatų, įtvirtintų šiame teisės akte, yra ta, kad socialinio draudimo sistema atskirta nuo aprūpinimo iš valstybės ir savivaldybių biudžetų lėšų, tai yra įtvirtintos dvi skirtingos socialinės apsaugos finansavimo sistemos ir šių sričių kompetencijos, socialinio draudimo biudžetas įteisintas kaip savarankiškas biudžetas, iš kurio lėšų mokamos socialinės išmokos tik šiuo

draudimu apdraustiems asmenims ir jų šeimos nariams. Socialinės paramos sistemą numatyta finansuoti iš valstybės ir savivaldybių lėšų, kurios būtų surenkamos iš bendrųjų mokesčių. Įstatyme numatyta, kad valstybinio socialinio aprūpinimo sistema yra visuomenės socialinio aprūpinimo pagrindas, bet pagret gali egzistuoti įvairios visuomeninės ir privačios socialinio aprūpinimo sistemos.

Taigi 1990–1991 m. padėti pagrindai kurti socialinio draudimo ir socialinės paramos sistemas. Socialinio draudimo sistema pradėta kurti 1990 metais – šių metų vasario 13 dieną tuometinė Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą „Dėl Lietuvos TSR Valstybinio socialinio draudimo sistemos pertvarkymo“, kuriuo iš Lietuvos profesinių sąjungų socialinis draudimas perimtas valstybės žinion. Tų pačių metų kovo 15 d. prie tuometinės Darbo ir socialinio aprūpinimo ministerijos buvo įkurta Vyriausioji valstybinio socialinio draudimo valdyba, kuriai pavesta vykdyti socialinio draudimo funkcijas. Vyriausioji valstybinio socialinio draudimo valdyba ir jos teritoriniai skyriai pradėjo registruoti draudėjus, rinkti įmokas, organizuoti ir kontroliuoti išmokų operacijas, vykdyti valstybinio socialinio draudimo biudžetą.

1990 metais buvo priimtas Gyventojų pajamų garantijų įstatymas, kuriame apibrėžtas vadinamasis minimalus gyvenimo lygis, jo bei kitų nuolatinio pobūdžio išmokų indeksavimo principai. Šiuo įstatymu taip pat įvesta socialinė pašalpa, mokama šeimoms, turinčioms mažas pajamas.

1991 metais priimami ir kiti socialinės apsaugos sistemai svarbūs įstatymai:

- Valstybinių pašalpų šeimoms, auginančioms vaikus, įstatymas, kuriame nustatytos pašalpos šeimoms, auginančioms vaikus;
- Invalidų socialinės integracijos įstatymas, kuriame reglamentuotas invalidumo nustatymas, invalidų medicininė, profesinė ir socialinė rehabilitacija, aplinkos pritaikymas invalidams, invalidų ugdymas, mokymas, nustatytos invalidų integracijos į darbą, profesiją, visuomeninį gyvenimą teisinės, ekonominės ir organizacinės garantijos;
- Gyventojų užimtumo įstatymas, kuriame nustatytos gyventojų užimtumo garantijos, apibrėžtas jų igyvendinimo pagrindas – Užimtumo fondas, atsakingas už užimtumo priemonių administravimo institucijas (tarp jų ir darbo biržų struktūrą), ir jo fi-

nansavimas, nustatytos socialinės garantijos nedirbantiems asmenims (ir teisė gauti bedarbio pašalpą);

- Valstybinio socialinio draudimo įstatymas, kuriame apibrėžtos valstybinio socialinio draudimo rūšys, privalomai draudžiamų asmenų kategorijos, finansavimo ir administravimo sistema. Šio įstatymo pagrindu buvo sukurta autonomiška socialinio draudimo organų sistema, paremta savarankišku, nuo valstybės biudžeto atskirtu socialinio draudimo biudžetu.

Lietuvos socialinės apsaugos sistemos formavimo požiūriu labai svarbi ir 1992 m. spalio 25 d. referendumu priimta Lietuvos Respublikos Konstitucija, kuriame apibrėžtos pagrindinės piliečių teisės į socialinę apsaugą: 39 straipsnyje apibrėžta socialinė parama šeimoms, 48 straipsnyje skelbiama, kad kiekvienas žmogus turi teisę gauti socialinę apsaugą nedarbo atveju, o 52 straipsnyje skelbiama, kad valstybė laiduoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais. Taigi Konstitucijoje nustatyti pensinio aprūpinimo ir socialinės paramos pagrindai. Minėtais Konstitucijos straipsniais įstatymų leidėjas buvo įpareigotas įstatymu nustatyti senatvės ir invalidumo pensijas, taip pat socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo atvejais bei užtikrinti (laiduoti) tinkamą žmogaus teisės gauti pensiją arba socialinę paramą įgyvendinimą ir teisinį gynimą. Konstitucijos nuostatas realizuoja ne tik jau minėti, bet ir kiti vėliau priimti įstatymai.

1994 metais buvo priimti įstatymai, reformuojantys sovietinę pensijų sistemą, kuriais buvo įteisinta socialinio draudimo įmokomis grindžiama socialinio draudimo pensijų sistema, nustatytos papildomos iš valstybės biudžeto mokamos valstybinės pensijos asmenims už atliktą tarnybą, už ypatingus nuopelnus Lietuvos valstybei, nuo okupacijų nukentėjusiems asmenims bei šalpos (socialinės) pensijos asmenims, kurie neturi teisės nei į socialinį draudimą, nei į valstybinę pensiją (pastarosios pensijos buvo nustatytos ne visiems asmenims, o tik tiems, kurie teisės gauti socialinio draudimo pensiją neįgijo dėl svarbių arba pateisinamų priežasčių). Naujoji pensijų sistema pradėjo veikti nuo 1995 m. Po 1995 m. ši sistema nuolat reformuojama.

Taigi, pirmaisiais metais po valstybės nepriklausomybės atkūrimo iš esmės reformavus socialinės apsaugos administravimą ir finansavimą, priėmus pagrindinius socialinę apsaugą reglamentuojančius įstatymus,

sukurta socialinės apsaugos sistema, kurią sudaro socialinis draudimas ir socialinė parama. Pagret veikia sistema specialių socialinių išmokų, kurios daugiausia mokamos kaip papildomos išmokos. Socialinės apsaugos sistema yra nuolat plėtojama, reformuojama, atsižvelgiant į besikeičiančius visuomenės poreikius, valstybės galimybes, politinius veiksnius.

6.1. Socialinio draudimo raida

Kuriant socialinio draudimo sistemą, buvo siekiama pereiti nuo valstybės teikiamo aprūpinimo negalintiems dirbti ir neturintiems nuolatinių pajamų gyventojams prie jų įmokomis įgyjamų teisių į įstatymu numatytas išmokas. Valstybinio socialinio aprūpinimo sistemos pagrindų įstatymas – teisinė bazė socialinio draudimo sistemos kūrimui, o sistemos pradžia reikėtų laikyti Valstybinio socialinio draudimo įstatymą, priimtą 1991 m. gegužės 21 d. Šiame įstatyme ne tik baigtas socialinio draudimo naujos organizacinės struktūros teisinis įtvirtinimas, bet ir iš esmės buvo pakeista socialinio draudimo tvarka, taip pat socialinio draudimo lėšomis teikiamos apsaugos sąlygos.

Valstybinio socialinio draudimo įstatyme nustatyta skirtinga privalomojo socialinio draudimo tvarka asmenims, kurie dirba pagal darbo sutartis ir kurie dirba savarankiškai. Samdomąjį darbą dirbantys žmonės buvo draudžiami visomis socialinio draudimo rūšimis, o savarankiškai dirbantiems asmenims (t. y. individualių įmonių savininkai, advokatai, notarai ir kt.) buvo nustatyta prievolė draustis tik pensijų draudimu. Kitomis socialinio draudimo rūšimis jie galėjo draustis individualiai, savanoriškai.

Įstatyme įtvirtinta labai svarbi išimtis savarankiškai dirbantiems asmenims (ji galiojo iki 1995 m.): šie asmenys galėjo nemokėti socialinio draudimo įmokų, jeigu įstatymais nustatytos jų apmokestinamosios pajamos buvo mažesnės už minimalų darbo užmokestį arba įstatymų nustatyta tvarka jie nuo apmokestinimo buvo atleisti. Laikotarpiai, kuriais asmuo nemoka įmokų, neįskaičiuojami į jo socialinio draudimo stažą. Kitoks savarankiškai dirbančių asmenų draudimo mokestis buvo pasirinktas dėl jų veiklos specifikos (šie asmenys neturi formalaus mėnesinio uždarbio) ir dėl sudėtingų techninių problemų (savarankiškai dirbančių asmenų registracija, jų pajamų apskaita)¹¹¹.

111 Medaiskis T. Socialinė apsauga: kai kurie aspektai ir tendencijos. *Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje 1999*. Vilnius, 1999, p. 88.

Taip dar 1991 m. buvo įteisinta labai svarbi socialinio draudimo nuostata dėl skirtingo savarankiškai dirbančių asmenų socialinio draudimo: pirma, jie draudžiami ne visomis socialinio draudimo rūšimis, antra, gaudami arba deklaruodami mažas pajamas, jie gali nemokėti socialinio draudimo įmokų, tačiau tuomet jiems nesuteikiamos ir socialinio draudimo teisės. Nemokėdami įmokų, šie asmenys likdavo neapdrausti, tad, sulaukę pensinio amžiaus arba tapę neįgaliais, galėjo neįgyti teisės gauti socialinio draudimo pensijos.

Keičiantis užimtumo struktūrai, vis didesniam žmonių skaičiui perinant į verslą, ne kartą buvo keltas klausimas dėl socialinio draudimo pajamų didinimo, taip pat didinant savarankiškai dirbančių asmenų įmokas. Savarankiškai dirbantiems asmenims iki 1995 m. įmokų bazė buvo nustatoma remiantis jų deklaruotomis profesinės veiklos pajamomis.

Kadangi nustatyti šių apdraustųjų kategorijos asmenų pajamas buvo sunku, nuo 1995 m. savarankiškai dirbantiems asmenims buvo nustatyti fiksuoto dydžio socialinio draudimo įmokų tarifai. Nuo 1999 m. šių asmenų draudimo sąlygos buvo ne kartą keistos. Nuo 2009 m. visi savarankiškai dirbantys asmenys, išskyrus tuos, kurie verčiasi individualia veikla turėdami verslo liudijimus, privalomai draudžiami pensijų socialiniu draudimu pagrindinei ir papildomai pensijos dalims ir ligos ir motinystės socialiniu draudimu, kai draudžiama tik motinystės, tėvystės ir motinystės (tėvystės) išmokoms gauti. Jų socialinio draudimo įmokų bazė nustatoma pagal deklaruojamas profesinės veiklos pajamas. Asmenys, kurie individualia veikla verčiasi turėdami verslo liudijimą, privalomai draudžiami tik pensijų socialiniu draudimu pagrindinei pensijos daliai – jie moka fiksuoto dydžio įmoką.

Nuo 1995 m. buvo nuosekliai plečiamas ir socialiniu draudimu privalomai draudžiamų asmenų ratas, įtraukiant vis naujas asmenų grupes: iki 1995 m. valstybiniu socialiniu draudimu buvo draudžiami tik asmenys, kurie dirbo pagal darbo sutartis ir savarankiškai, o nuo 1995 m. pensijų socialiniu draudimu pradėti drausti ir karinėse bei joms prilygintose struktūrose tarnaujantys asmenys. Tuo siekiama įtraukti kuo daugiau gyventojų į socialinio draudimo sistemą ir užtikrinti jiems socialinio draudimo teises. 1996 m. valstybės lėšomis pensijų socialiniu draudimu pradėtos drausti motinos, auginančios vaikus nuo 1 iki 3 metų, o nuo 2000 metų – dvasininkai ir vienuolyne dirbantys vienuoliai bei neįgalūs asmenys namuose slaugantys asmenys. Nuo 2008 m. šie asmenys, išskyrus dvasininkus ir vienuolius, draudžiami ne tik pensijų, bet ir nedarbo socialiniu draudimu,

dvasininkai ir vienuoliai – tik pensijų draudimu pagrindinei (bazinei) pensijos daliai gauti. Nuo 2009 m. į privalomą socialinio draudimo sistemą įtraukti ir tie ekonomiškai aktyvūs asmenys, kurie gauna pajamas pagal autoriaus sutartis, iš sporto arba atlikėjo veiklos.

Didžiausią dalį apdraustųjų privalomuoju socialiniu draudimu sudaro asmenys, kurie draudžiami visomis socialinio draudimo rūšimis (2008 m. tokie asmenys sudarė 91 proc. visų apdraustųjų privalomuoju valstybiniu socialiniu draudimu).

1996 m. priimtas Sveikatos draudimo įstatymas, kuriame nustatytos sveikatos draudimo rūšys, privalomojo sveikatos draudimo sistema: privalomuoju sveikatos draudimu draudžiami asmenys, privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto formavimo ir išlaidų asmens sveikatos priežiūros paslaugoms kompensavimo pagrindai, privalomąjį sveikatos draudimą vykdančios institucijos, privalomuoju sveikatos draudimu draudžiamų asmenų ir sveikatos priežiūros įstaigų teisės ir pareigos, ginčų nagrinėjimo tvarka.

2000 m. įteisinta nauja socialinio draudimo rūšis – nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų draudimas, grindžiama solidarumo principu: darbdavys moka įmoką (2000 m. – 1 proc., nuo 2006 m. įmokos tarifas diferencijuojamas atsižvelgiant į įvykusių nelaimingų atsitikimų skaičių bei jų sunkumo laipsnį) už visus samdomą darbą dirbančius asmenis, o įvykus draudžiamajam įvykiui (lengvai, sunkiai arba mirtinai darbuotojo traumai, susirgus lėtine profesine liga arba susirgus arba mirus dėl ūmios profesinės ligos) išmokos mokamos tik asmenims, apdraustiems šia draudimo rūšimi, o jų mirties atveju – jų šeimos nariams. Išmokų dydis priklauso nuo apdraustojo turėtų draudžiamųjų pajamų (išskyrus vienkartinę draudimo išmoką apdraustajam mirus – ji yra fiksuoto dydžio). Be samdomų darbuotojų, šia draudimo rūšimi nustatyta drausti ir moksleivius bei studentus jų profesinio mokymo (praktikos) mokymo įstaigoje arba įmonėje metu bei asmenis, darbo biržų atsiųstus persikvalifikuoti įmonėse arba dirbti viešuosius darbus, taip pat asmenis, savo darbo metu esančius socialinės bei psichologinės reabilitacijos įstaigose bei nuteistuosius laisvės atėmimu asmenis jų darbo metu. Be to, nuo 2006 m. Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto lėšas pradėta skirti įmonėms, įstaigoms ir organizacijoms finansuoti prevencinėms priemonėms, susijusioms su profesinės rizikos mažinimu ir šalinimu, t. y. darbuotojų saugumui užtikrinti.

Nuo 2000 metų pradžios bendrasis privalomojo valstybinio socialinio draudimo įmokų tarifas padidėjo nuo 31 iki 34 proc., nuo 2009 m. – iki 40

proc. nuo darbuotojui priskaičiuoto darbo užmokesčio. Nuo 2000 m. darbdaviai už samdomą darbą dirbančius darbuotojus moka 31 proc. (anksčiau mokėjo 30 proc.), darbuotojai iki 2000 m. mokėjo 1 proc., nuo 2000 m. – 3 proc., o nuo 2009 m. – 9 proc. dydžio įmoką nuo priskaičiuoto darbo užmokesčio. Bendrasis draudėjų mokamas nelaimingų atsitikimų ir profesinių ligų socialinio draudimo įmokų tarifo dydis yra diferencijuotas.

Nuo 2001 m. sausio 1 d. įsigaliojo Ligos ir motinystės socialinio draudimo įstatymas, kuriuo reglamentuota tik viena privalomojo valstybinio socialinio draudimo rūšis – ligos ir motinystės draudimas (iki tol ši draudimo rūšis buvo reglamentuota Valstybinio socialinio draudimo įstatyme). Ligos ir motinystės socialinio draudimo įstatyme nurodyti šia draudimo rūšimi draudžiami asmenys, kurie turi teisę gauti ligos, motinystės bei motinystės (tėvystės) pašalpas, nustatytos šių pašalpų skyrimo sąlygos, dydžiai bei skaičiavimo taisyklės. Šiame įstatyme įteisintas pagrindinis socialinio draudimo principas – iš socialinio draudimo lėšų išmokos skiriamos tik tiems asmenims, kurie tam tikrą laikotarpį mokėjo socialinio draudimo įmokas, nustatytas šiai draudimo rūšiai. Nauja nuostata, kad socialinio pašalpos skirti pradėta reikalauti, kad apdraustasis būtų tam tikrą laiką mokėjęs įmokas šiai draudimo rūšiai, t. y. būtų įgijęs ligos ir motinystės socialinio draudimo stažą (iki įsigaliojant šiam įstatymui, teisei į socialinio draudimo pašalpas įgyti stažas nebuvo reikalaujamas). 2002–2004 metais šis įstatymas buvo nuolat keičiamas tobulinant ligos ir motinystės socialinio draudimo sistemą: nustatytos palankesnės pašalpų gavimo sąlygos – pailginant ligos pašalpos mokėjimo laikotarpį asmenims, gaunantiems socialinio draudimo invalidumo pensiją (nuo 30 iki 90 dienų per metus), sudarant galimybę gauti motinystės ir motinystės (tėvystės) pašalpas asmenims, atleistiems iš darbo dėl įmonės bankroto arba likvidavimo, padidinant motinystės (tėvystės) pašalpas (nuo 60 iki 70 proc. pašalpos gavėjo kompensuojamojo uždarbio). 2005 ir 2006 metais įteisintos naujos socialinio draudimo pašalpų rūšys: nuo 2005 m. liepos 1 d. – profesinės reabilitacijos pašalpa, o nuo 2006 m. liepos 1 d. – tėvystės pašalpa. Profesinės reabilitacijos pašalpa nustatyta mokėti asmeniui, kuriam yra nustatytas profesinės reabilitacijos paslaugų poreikis ir kuris dalyvauja profesinės reabilitacijos programoje siekiant, kad būtų atkurtas jo darbingumas, profesinė kompetencija bei padidintas pajėgumas dalyvauti darbo rinkoje (įsidarbinimo galimybės). Šia pašalpa kompensuojama dalis (85 proc.) dėl dalyvavimo profesinės reabilitacijos programoje apdraustojo asmens prarasto darbo užmokesčio. Tėvystės pašalpa nustatyta mokėti apdraustajam vaiko tėvui jo tikslinių

– tėvystės – atostogų metu nuo vaiko gimimo dienos iki vaikui sukaks 1 mėnuo. Ši pašalpa yra 100 proc. jo darbo užmokesčio dydžio. Be to, tuometinės Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto galimybės leido padidinti kompensuojamo uždarbio, taikomo ligos ir motinystės socialinio draudimo pašalpos apskaičiuoti, maksimalią ribą nuo 3,5 iki 5 einamųjų metų draudžiamųjų pajamų sumos dydžio bei suteikti galimybę apdraustajam asmeniui, kuriam gimė du ir daugiau vaikų, motinystės (tėvystės) pašalpą iki vaikui sukaks vieneri metai gauti 100 proc. pašalpos gavėjo kompensuojamojo uždarbio dydžio. 2007 metais motinystės (tėvystės) socialinio draudimo pašalpų dydžiai buvo padidinti du kartus (nuo sausio 1 d. ir nuo liepos 1 d.): pirmą kartą – motinystės (tėvystės) pašalpa nuo 70 proc. padidinta iki 85 proc. kompensuojamojo uždarbio dydžio, antrą kartą – šias pašalpas, iki vaikui sukaks 6 mėnesiai, pradėta mokėti 100 proc. kompensuojamojo uždarbio dydžio už likusį laiką, iki vaikui sukaks vieneri metai, paliekant 85 proc. šio uždarbio. Įgyvendinant Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2006–2008 metų programoje numatytas priemones, taip pat atsižvelgiant į vaikų, auginamų šeimoje, skaičių bei galimybes derinti darbą ir vaikų priežiūrą, siekiant didinti socialinio draudimo išmokas, kol šios pasieks 100 proc. kompensuojamojo darbo užmokesčio, 2007 metų pabaigoje priimti Ligos ir motinystės socialinio draudimo įstatymo pakeitimai. Šiais įstatymo pakeitimais nuo 2008 m. sausio 1 d.:

- nustatytos palankesnės socialinio draudimo pašalpų gavimo sąlygos (kai kurių kategorijų apdraustiesiems suteikiama teisė gauti ligos, motinystės, tėvystės bei motinystės (tėvystės) socialinio draudimo pašalpas ir neturint reikalaujamo ligos ir motinystės socialinio draudimo stažo; pašalpa mokama ir dirbant (turint draudžiamųjų pajamų); kartu mokamos ir motinystės, ir motinystės (tėvystės) socialinio draudimo pašalpos);
- padidintas motinystės pašalpos dydis (vienu metu gimus daugiau kaip vienam vaikui, papildomai mokama motinystės socialinio draudimo pašalpa, priklausanti nuo gimusių vaikų skaičiaus);
- padidintas motinystės (tėvystės) socialinio draudimo pašalpų dydis (kol vaikui sukaks vieneri metai – 100 proc., kol sukaks dveji metai – 85 proc., o jei gimsta du ir daugiau vaikų, pašalpa didinama tiek kartų, kiek vienu metu gimė vaikų, pašalpos mokamos ir gimus „pametinukams“ – už kiekvieną vaiką iki dvejų metų);

- pailgintas šių pašalpų mokėjimo laikotarpis (motinystės (tėvystės) pašalpa mokama iki vaikui sukaks dveji metai).

Nuo 2009 m. sausio 1 d. praplėstas apdraustųjų ligos ir motinystės socialiniu draudimu ratas: motinystės, tėvystės ir motinystės (tėvystės) pašalpoms gauti pradėti privalomai drausti asmenys, gaunantys pajamas pagal autorines sutartis, savarankiškai dirbantys asmenys – individualių įmonių savininkai, tikrųjų ūkinių bendrijų ir komanditinių ūkinių bendrijų tikrieji nariai, ūkininkai ir jų partneriai, asmenys, kurie verčiasi individualia veikla (išskyrus tuos, kurie verčiasi individualia veikla turėdami verslo liudijimus) bei asmenys, kurie gauna pajamas iš sporto ar atlikėjo veiklos (iš draudėjo, su kuriuo jie nesusiję darbo arba jų esmę atitinkančiais santykiais). Asmenys, gaunantys pajamas pagal autoriaus sutartis, draudžiami ir ligos pašalpai gauti.

Nuo 2010 m., ekonominės krizės laikotarpiu, socialinio draudimo pašalpos laikinai sumažintos (ligos pašalpos sumažintos nuo 2009 m. gegužės 1 d.): ligos pašalpos, mokamos iš Valstybinio socialinio draudimo fondo lėšų, dydis sumažintas iki 40 proc. nuo trečiosios iki septintosios laikinojo nedarbingumo dienos ir iki 80 proc. nuo aštuntosios nedarbingumo dienos; ligos pašalpa po atleidimo iš darbo mokama ne ilgiau kaip penkias kalendorines ligos dienas (buvo mokama tol, kol apdraustasis pasveiksta arba nustatomas darbingumo lygis); motinystės (tėvystės) socialinio draudimo pašalpos, mokamos iki vaikui sukaks vieni metai, buvo sumažintos iki 90 proc., o auginantiesiems vaiką nuo vieno iki dvejų metų – iki 75 proc. pašalpos gavėjo kompensuojamojo uždarbio, taip pat sumažinta maksimaliai pašalpai apskaičiuoti taikoma suma nuo penkerių iki ketverių einamųjų metų draudžiamųjų pajamų dydžio. Įstatyme numatyta, kad nuo 2011 m. liepos 1 d. motinystės (tėvystės) pašalpos dydis nuo nėštumo ir gimdymo atostogų pabaigos, kol vaikui sueis vieni metai, yra 100 proc. pašalpos gavėjo kompensuojamojo uždarbio dydžio, jeigu apdraustasis pasirenka gauti šią pašalpą, kol vaikui sueis vieni metai. Jeigu apdraustasis pasirenka gauti motinystės (tėvystės) pašalpą, kol vaikui sueis dveji metai, šios pašalpos dydis nuo nėštumo ir gimdymo atostogų pabaigos, kol vaikui sueis vieni metai, yra 70 procentų, o kol vaikui sukaks dveji metai, – 40 proc. pašalpos gavėjo kompensuojamojo uždarbio dydžio.

2003–2004 m. įvykdyta pensijų sistemos reforma – einamojo finansavimo principu veikianti socialinio draudimo pensijų sistema papildyta pensijų kaupimo pakopa. Nustatyta, kad kiekvienas asmuo, kuris yra

draudžiamas valstybiniu socialiniu pensijų draudimu visai pensijai, nuo 2004 m. sausio 1 d. dalį valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos gali savanoriškai paskirti pensijai kaupti privačiame pensijų fonde. Taip Valstybinis socialinio draudimo fondas prarado dalį jam mokamų socialinio draudimo įmokų. Siekiant sumažinti pensijų sistemos reformos poveikį, Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžetui subalansuoti pirmaisiais reformos metais įmoka kaupiamajam draudimui buvo 2,5 proc. – tiek, kiek socialiniam pensijų draudimui mokėjo pats apdraustasis, po to kasmet kaupiamosios įmokos tarifas tolygiai buvo didinamas po 1 proc. punktą iki 2007 m. pasiekė maksimalią įmokos ribą – 5,5 proc. Nuo 2009 m. laikinai, esant sudėtingai finansinei situacijai, į privačius pensijų fondus iš Valstybinio socialinio draudimo fondo pervedamos 2 proc. dydžio įmokos. Tokia tvarka galios laikinai, iki ekonominio sunkmečio pabaigos. Numatyta, kad įmokos į privačius pensijų fondus bus atkurtos.

2005 m. sausio 1 d. įsigaliojo 2003 m. gruodžio 16 d. priimtas Nedarbo socialinio draudimo įstatymas, pagrįstas socialinio draudimo principais (iki įsigaliojant šiam įstatymui, ši draudimo rūšis buvo reglamentuota Valstybinio socialinio draudimo įstatyme, bedarbio pašalpų skyrimas reglamentuotas dar 1990 m. gruodžio 13 d. Bedarbių rėmimo įstatyme, pagal kurio nuostatas šios pašalpos buvo mokamos ir neapdraustiems nuo nedarbo asmenims). Šiuo įstatymu nustatyta nedarbo draudimo išmoką teikti tik tiems asmenims, kurie buvo apdrausti šios rūšies draudimu. Kaip ir anksčiau, nedarbo socialiniu draudimu numatyta drausti visus samdomą darbą dirbančius asmenis, be to, šios rūšies draudimu valstybės lėšomis pradėti drausti profesinės ir privalomosios karo tarnybos kariai, o nuo 2008 m. – asmenys, auginantys vaikus iki trejų metų, ir asmenys, slaugantys namuose neįgaliuosius. Nedarbo draudimo išmokos dydis susietas su bedarbio turėtomis pajamomis (išmoka kompensuojama dalis dėl nedarbo prarasto darbo užmokesčio), o šios išmokos mokėjimo trukmė – su bedarbio įgytu nedarbo draudimo stažu (kuo didesnę stažą bedarbis yra įgijęs, tuo ilgiau jam mokama nedarbo draudimo išmoka).

Taigi per šį laikotarpį sukurta socialinio draudimo sistema, veikianti einamojo finansavimo principu ir apimanti visas tradicines socialinio draudimo rūšis: draudimą pensijoms, draudimą ligos ir motinystės pašalpoms, draudimą nuo nelaimingų atsitikimų ir profesinių ligų, draudimą nuo nedarbo ir sveikatos draudimą. Priimti nauji bei tobulinami galiojantys teisės aktai, reglamentuojantys valstybinį socialinį draudimą: Valstybinio socialinio draudimo įstatymas ir kiti specialūs įstatymai, reglamentuojantys

kiekvieną socialinio draudimo rūšį (Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymas, Ligos ir motinystės socialinio draudimo įstatymas, Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatymas, Nedarbo socialinio draudimo įstatymas, Sveikatos draudimo įstatymas). Specialiuose įstatymuose nustatytos išmokų, skiriamų įvykius atitinkamam draudžiamajam įvykiui tam tikra draudimo rūšimi apdraustiems asmenims, rūšys, jų skyrimo ir mokėjimo sąlygos ir tvarka, ginčų nagrinėjimas.

Tol, kol Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto pajamos viršijo suplanuotas ir vykdytas išlaidas, socialinio draudimo sistema buvo vystoma didinant apdraustiesiems teikiamas išmokas, nustatant palankesnes jų skyrimo sąlygas, įsteigiant naujas išmokas ir pan. 2009 m. priimtas ir nuo 2010 m. sausio 1 d. įsigaliojo Socialinių išmokų perskaičiavimo ir mokėjimo laikinasis įstatymas, kuriuo ekonominės krizės laikotarpiu numatytas socialinių draudimo išmokų (pensijų, motinystės, tėvystės ir motinystės (tėvystės) pašalpų ir nedarbo draudimo išmokų) mažinimas. Šiuo įstatymu Lietuvos Respublikos Vyriausybė įpareigota parengti socialinio draudimo ir pensijų sistemos reformos koncepciją. Sudaryta tarpžinybinė darbo grupė šiai koncepcijai parengti nustatė valstybinio socialinio draudimo ir pensijų sistemoje ekonominio sunkmečio laikotarpiu išryškėjusias egzistuojančias esmines sistemos trumpalaikes ir ilgalaikes problemas, kurias neleidžia užtikrinti šios sistemos darnos, ilgalaikio finansinio tvarumo, išmokų pakankamumo ir taiklumo bei paveikaus sistemos administravimo, ir pasiūlė jų sprendimo būdus. Išskirtinos šios pagrindinės problemos:

1. Valstybinio socialinio draudimo sistema yra finansiškai pažeidžiama. Nėra kaupiamos atsargos, kurios ekonominio nuosmukio metu arba pablogėjus demografiniai situacijai padėtų išlaikyti atitinkamą šios sistemos išmokų, visų pirma pensijų, lygį, o išmokų indeksavimas nėra susietas su ekonominiais ir demografiniais rodikliais ir stipriai politiškai veikiamas. Nėra ilgalaikės pradėto privalomojo pensijų kaupimo finansavimo strategijos.

2. Valstybinio socialinio draudimo finansavimo šaltinis (įmokos nuo aktyvios veiklos pajamų) nėra pakankamas siekiant subalansuoti biudžetą, užtikrinti mokėtas įmokas atitinkančias išmokas, nors įmokų tarifas yra aukštas ir apmokestinamoji bazė pagrindiniams mokėtojams neribojama.

3. Dabartinė išmokų sistema sudaro sąlygas jų dubliavimuisi, tai savo ruožtu lemia neaiškią takoskyrą tarp socialinio draudimo sistemos ir jos garantuojamų išmokų įvykius draudžiamajam įvykiui ir valstybės paramos

sistemos garantuojamų išmokų bei valstybinių pensijų, pastarųjų paskirtis nėra pakankamai apibrėžta ir vienareikšmė.

4. Socialinio draudimo pensijų perskirstomoji dalis (bazinė pensija) turi didelę reikšmę pensijos dydžiui, o asmens sumokėtų įmokų įtaka yra nepakankama, ir tai šią sistemą daro nepatrauklią. Ir senatvės, ir netekto darbingumo pensijos mokamos neatsižvelgiant į asmens gautas darbo pajamas, tai iškreipia pačią pensijų prigimtį – kompensuoti prarastas pajamas, nėra paskatų atidėti pensijos mokėjimą.

5. Socialinio draudimo motinystės (tėvystės) pašalpos neadekvačios šios draudimo rūšies tarifui, o ilga jų mokėjimo trukmė ir tvarka neleidžia derinti darbinės veiklos su vaiko priežiūra.

6. Socialinio draudimo įmokas ir mokesčius administruoja dvi atskiros valstybinės institucijos: Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba ir Valstybinė mokesčių inspekcija, kurių procedūros žymiai skiriasi ir skirtingai veikia verslą.

6.2. Socialinės paramos raida

Kuriant socialinės paramos sistemą, buvo siekiama teikti socialinę pagalbą (remti) įvairiomis (pinigine ir nepinigine) formomis žmones (šeimas), kurie (kurios) negali patys savimi pasirūpinti, laikantis socialinio solidarumo principo, pagal kurį valstybė išsipareigoja rūpintis kiekvienu žmogumi, kuris dėl objektyvių priežasčių negali savimi pasirūpinti, bei vadovaujantis Lietuvos Respublikos Konstitucijos nuostatomis, pagal kurias tėvų pareiga yra išlaikyti savo nepilnamečius vaikus, o vaikų pareiga – globoti tėvus senatvėje.

1990–1994 m. daug pašalpų buvo mokama neatsižvelgiant į šeimos gaunamų pajamų dydį. Šeimų, turinčių reikalingas pragyvenimo pajamas, biudžetui atskiros pašalpos esminės įtakos neturėjo, o mažas pajamas turinčioms šeimoms negarantavo reikiamo gyvenimo lygio. Daug šeimų gaudamos po kelias pašalpas, turėjo teisę gauti ir socialinę pašalpą¹¹².

1991 m. buvo priimtas Pašalpos šeimai valstybinių pašalpų įstatymas, pagal kurį, neatsižvelgiant į pajamas, buvo mokamos pašalpos šeimoms, auginančioms vaikus, ir likusiems be tėvų globos vaikams. Pagal šį įstaty-

112 Guogis, A.; Bernotas, D.; Ūselis, D. *Lietuvos politinių partijų samprata apie socialinę apsaugą*. Vilnius, 2000, p. 53.

mą besimokančioms moterims, esančioms nėštumo ir gimdymo atostogose, buvo mokama nėštumo ir gimdymo, o vėliau motinai arba tėvui – vaiko priežiūros pašalpa iki vaikui sukaks vieni ir treji metai. Šeimoms buvo mokama vienkartinė kūdikio gimimo pašalpa, vienišoms motinoms – pašalpa už kiekvieną vaiką. Siekiant skatinti šeimas ikimokyklinio amžiaus vaikus auginti ir auklėti namuose, buvo nustatyta ikimokyklinio auklėjimo išlaidų kompensacija už kiekvieną valstybinės ikimokyklinės įstaigos nelankantį vaiką nuo pusantrų metų iki jam sukaks septyneri metai. Atskiros pašalpos buvo numatytos netekusių tėvų globos vaikų išlaikymui. Tai – pašalpa įvaikintiems ir globojamiems vaikams bei vienkartinė išsikūrimo pašalpa našlaičiams ir likusiems be tėvų globos vaikams. Šiame įstatyme ir toliau buvo numatyta mokėti pašalpą vienišoms motinoms.

1993 m. buvo įteisintos naujos išmokos šeimoms: kompensacija kūdikių iki vienu metų produktams pirkti, pašalpa tikrosios krašto apsaugos karių vaikams bei pašalpa vienam iš tėvų (globėjų), nedirbančiam ir prižiūrinčiam vaiką invalidą, kuriam nustatyta būtina nuolatinė slauga. Asmenims, faktiškai išlaikantiems nepilnamečius vaikus ir negaunantiems teismo priteistų alimentų bei papildomų lėšų, reikalingų vaikų išlaikymui, buvo numatyta laikinoji pašalpa.

1994 m. gegužės 9 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybė patvirtino Socialinės paramos koncepciją, kurioje buvo numatyta, kaip turi būti plėtojama socialinė parama. Iškelti pagrindiniai uždaviniai – siekti, kad socialinė parama būtų teikiama tik tiems asmenims, kurie negali be jos išsiversti (įvesti remiamų asmenų (šeimų) pajamų ir turto įvertinimą – testavimą); socialinės paramos sistemą organizuoti taip, kad būtų stiprinamas pačių asmenų aktyvumas ir atsakomybė už save ir savo šeimą, siekiant sumažinti priklausomybę nuo socialinės paramos; pinigines socialinės paramos išmokas derinti su socialinėmis paslaugomis ir kt. Įvardyti socialinės paramos finansavimo šaltiniai, svarbiausiu iš jų laikytinos savivaldybių biudžetų lėšos.

1994 m. pabaigoje paramos šeimai sistema buvo pertvarkyta siekiant mokėti jas tik toms gyventojų kategorijoms, kurios remtinos labiausiai. Sumažinus valstybinių pašalpų, mokamų šeimoms neatsižvelgiant į jų gaunamas pajamas, skaičių, valstybės paramą buvo siekiama suteikti šeimoms, kurios dėl objektyvių priežasčių stokojo pragyventi būtinų pajamų. Valstybinių pašalpų šeimoms, auginančioms vaikus, įstatyme numatyta neatsižvelgiant į šeimos pajamas ir toliau mokėti šias pašalpas: vienkartinę pašalpą gimus kūdikiui, nėštumo ir gimdymo pašalpą besimokančioms

moterims, vaiko globos (rūpybos) pašalpa, pašalpa našlaičiams ir likusiems be tėvų globos vaikams įsikurti, našlaičio stipendiją, pašalpa tikrosios krašto apsaugos tarnybos karių (prievolinkų) vaikams. Buvo panaikinta anksčiau mokėta pašalpa įvaikintiems vaikams, nes tėviai pagal teises ir pareigas įvaikiams yra prilyginti tikriesiems tėvams. Atsisakyta kai kurių kitų pašalpų, todėl atsirado galimybė teikti svaresnę paramą šeimoms, dėl objektyvių priežasčių neturinčioms pakankamai pinigų pragyventi. Šiame įstatyme buvo įteisinta nauja šeimos pašalpa, kuri mokama už kiekvieną vaiką iki trejų metų neatsižvelgiant į tėvų ekonominį aktyvumą: dirbantiems tėvams, pasibaigus motinystės (tėvystės) pašalpos gavimo laikotarpiui, nedirbantiems – nuo vaiko gimimo dienos. Šeimos pašalpos mokėjimas buvo pirmas labai svarbus žingsnis padengiant dalį išlaidų, reikalingų kiekvienam vaikui išlaikyti.

1996 m. priimtas Socialinių paslaugų įstatymas, kuriuo apibrėžtos teikiamų socialinių paslaugų rūšys, numatytos šių paslaugų organizavimo, teikimo bei gavimo sąlygos, socialinių paslaugų teikėjų ir gavėjų santykiai, socialinių paslaugų finansavimo principai.

1997 m. rugsėjo 8 d. pasirašytos Europos socialinės chartijos, įsigaliojusios nuo 2001 m. rugpjūčio 1 d. (Lietuva ratifikavo 2001 m. gegužės 15 d.), I dalies 16 punktą skelbia, kad šeima kaip pagrindinė visuomenės ląstelė, siekiant užtikrinti jos visapusišką vystymąsi, turi teisę į atitinkamą socialinę, teisinę ir ekonominę apsaugą. Vadovaujantis minėtos chartijos I dalies 17 punktu, vaikai ir paaugliai turi teisę į atitinkamą socialinę, teisinę ir ekonominę apsaugą. Šalys, ratifikavusios šią chartiją, privalo užtikrinti, kad būtų veiksmingai įgyvendinta vaikų ir paauglių teisė augti aplinkoje, kuri skatina visapusišką jų asmenybės ir fizinių bei protinių galių vystymąsi, išsipareigoja tiesiogiai arba bendradarbiaudamos su viešosiomis ir privačiomis organizacijomis imtis visų tinkamų ir reikiamų priemonių, kuriomis siekiama: užtikrinti, kad vaikai ir paaugliai, atsižvelgiant į jų tėvų teises ir pareigas, turėtų reikalingą priežiūrą ir pagalbą, būtų tinkamai mokomi ir lavinami, ypač nustatant tokiems tikslams tinkamų institucijų bei tarnybų steigimą ir palaikymą; teikti valstybės apsaugą ir specialią pagalbą vaikams ir paaugliams, laikinai arba visiškai netekusiems savo šeimos paramos.

1997 m. pabaigoje buvo įteisinta nauja pašalpa daugiavaikėms šeimoms. Ši pašalpa numatyta kaip pusiau kategorinė, t. y. auginančioms tris vaikus šeimoms pašalpa skiriama, jeigu šeimos pajamos vienam nariui yra mažesnės už trigubo dydžio valstybės remiamas pajamas. Turinčioms ke-

turis arba daugiau vaikų šeimoms minėta pašalpa didinama po 0,3 MGL už ketvirtą ir kiekvieną paskesnę vaiką ir mokama neatsižvelgiant į šeimos pajamas. Šios pašalpos įteisinimą lėmė sunki daugumos gausių šeimų materialinė padėtis. 1997 m. viduryje atlikto namų ūkių biudžetų tyrimo duomenimis, šeimų, auginančių tris ir daugiau vaikų, vidutinės disponuojamos pajamos 38 procentais mažesnės už visų kitų namų ūkių vidutinės disponuojamos pajamas¹¹³.

1998 m. ypač daug dėmesio buvo skiriama vaikų, likusių be tėvų globos, ir našlaičių socialiniam saugumui. Padidinta vaiko globos pašalpa, skiriama vaikams, netekusiems tėvų globos. Iš pradžių ši pašalpa buvo nustatyta 1,5 MGL dydžio, o nuo 1998 m. liepos mėnesio ji padidinta iki 2 MGL, o nuo 1999 metų sausio mėnesio – iki 4 MGL (500 litų). Palyginti didelė suma, mokama už globoti paimtą vaiką, buvo pagrįsta tuo, kad tokio vaiko išlaikymas globos namuose kainuotų dar brangiau. Taigi norėta paskatinti šeimas, šeimynas arba pavienius asmenis paaimti vaikus globon. Už tokią globą mokama daugiau, negu daugelis vidutinių šeimų gali skirti savo vaikams išlaikyti, todėl tokia politika reikalauja ypatingos vaiko teisų apsaugos tarnybos atidos: teikiamos pašalpos dydis yra pakankamai patrauklus tiems, kurie norėtų priimti vaiką (arba net kelis vaikus) globon dėl savanaudiškų paskatų pasinaudoti dalimi vaiko globai skiriamų pinigų. Be to, pašalpos dydis gali paskatinti fiktyviai atsisakyti savo vaikų ir įforminti jiems giminaičių globą. Jei tokių „globėjų“ nepavyktų išvengti, būtų daroma rimta moralinė žala patiems globojamiems vaikams, o pinigai išleidžiami ne pagal paskirtį. Be to, kita piniginių socialinės paramos sistemos vystymo kryptis 1999 metais buvo paramos, teikiamos dėl objektyvių priežasčių mažas pajamas turinčioms šeimoms, veiksmingumo didinimas – 1999 m. priimtas Buto (individualaus gyvenamojo namo) šildymo išlaidų, išlaidų šaltam ir karštam vandeniui kompensavimo gyventojams, turintiems mažas pajamas, įstatymas (įsigaliojo nuo 1999 m. liepos 1 d.). Šiuo įstatymu nustatyta kompensavimo tvarka buvo paremta tokiu principu, kad, kylant energetinėms ir komunalinių paslaugų kainoms, mažas pajamas turinčios šeimos mokėtų nustatytą turimų pajamų dalį, priklausančią ne tik nuo bendros šeimos pajamų sumos, bet ir nuo šeimos narių skaičiaus.

Atsižvelgiant į šalyje vykstančius socialinius ekonominius procesus, 2000–2001 m. buvo priimti nauji bei tobulinami galiojantys teisės aktai, reglamentuojantys piniginę socialinę paramą gyventojams: suteikta teisė

113 Guogis, A.; Bernotas, D.; Ūselis, D. *Lietuvos politinių partijų samprata apie socialinę apsaugą*. Vilnius, 2000, p. 54.

gauti socialinę pašalpą bedarbiams nepriklausomai nuo registravimosi darbo biržoje trukmės, padidintas laidojimo pašalpos dydis, patikslintos šeimos pašalpos, mokamos už kiekvieną vaiką iki trejų metų, ir našlaičių stipendijos skyrimo nuostatos ir kt.

Ir 1997–2000 metų veiklos programoje, ir 2000–2004 metų programoje Lietuvos Respublikos Vyriausybė prioritetiniu uždaviniu numatė paramos padidinimą šeimoms, auginančioms vaikus (pirmiausia – turinčioms mažas pajamas), sukuriant tokią paramos šeimos sistemą, kuri garantuotų jos, kaip socialinio instituto, savarankiškumą ir stabilumą, užtikrintų kartu kaitą, pagrindinį dėmesį skiriant jaunoms šeimoms.

Nuo 2002 m. pradėta socialinių paslaugų teikimo reforma, kurios tikslas – sudaryti teises, administracines ir finansines galimybes numatyti, organizuoti ir teikti socialines paslaugas to stokojantiems asmenims.

2003 m., siekiant piniginę paramą, teikiamą turintiesiems mažas pajamas, patobulinti taip, kad ji būtų teikiama tiems, kam ji iš tiesų reikalinga, priimtas Piniginės socialinės paramos mažas pajamas gaunančioms šeimoms (vieniems gyvenantiems asmenims) įstatymas (įsigaliojo nuo 2004 m. balandžio 1 d.), kuriuo nustatoma bendra pajamų ir turto įvertinimo principu teikiamos piniginės socialinės paramos sistema, garantuojanti nepasiturintiems dėl objektyvių priežasčių gyventojams minimalias lėšas prasimaitinti bei pagrindinėms komunalinėms paslaugoms apmokėti, taip pat socialiai teisingesnį socialinei paramai skirtų lėšų paskirstymą.

Nuo 2004 m. liepos 1 d. kompleksiskai reformuota valstybinių pašalpų šeimoms, auginančioms vaikus, sistema – 2004 m. gegužės 18 d. priimtas Išmokų vaikams įstatymas, kurio tikslas – užtikrinti socialinį saugumą visoms vaikams auginančioms šeimoms, padedant šeimoms su vaikais materialiai, skatinant šeimas auginti ir išlaikyti savo vaikus. Visuomenei solidariai kompensuojant dalį kiekvieno vaiko išlaikymo išlaidų, paramos šeimoms sistema tapo tikslingesnė. Šeimų rėmimas nepriklausomai nuo tėvų turimų pajamų neslopina tėvų paskatų ieškoti papildomų pragyvenimo šaltinių savo vaikams išlaikyti. Paramos šeimoms, auginančioms vaikus, modelis tapo artimesnis kitų šalių šeimų rėmimo sistemoms. Siekiant apsaugoti socialinės rizikos šeimų vaikus ir garantuoti išmokų panaudojimą jų poreikiams, Išmokų vaikams įstatyme nustatyta, kad socialinės rizikos šeimoms išmokos teikiamos savivaldybių tarybų nustatyta tvarka. Savivaldybėse reglamentavus ir išplėtus socialinį darbą su socialinės rizikos šeimomis, organizuojant joms priklausančių išmokų skyrimą natūrine forma

bei socialinių paslaugų teikimą tiesiogiai vaikams, užtikrinamas valstybės išmokų tikslinis panaudojimas vaikų poreikiams.

Skatinant įvaikinimą Lietuvoje ir siekiant, kad įvaikinimas prilygtų vaiko gimimui šeimoje, nuo 2006 m. liepos 1 d. pakeistas Išmokų vaikams įstatymas ir įvesta vienkartinė išmoka įvaikintam vaikui.

Užtikrinant paramą mažas pajamas gaunančioms šeimoms, auginančioms mokyklinio amžiaus vaikus, ir tobulinant socialinės paramos mokiniams organizavimą, 2006 m. birželio 13 d. priimtas Socialinės paramos mokiniams įstatymas, kuris įsigaliojo 2007 m. sausio 1 d. Šiuo įstatymu nustatytas socialinės paramos reguliavimas nepasiturinčių šeimų mokiniams, kurie mokosi bendrojo lavinimo mokyklose, profesinėse mokyklose, ikimokyklinio ugdymo įstaigose ir kitose mokymui pritaikytose vietose pagal priešmokyklinio arba pagal bendrojo lavinimo programas. Įstatymu siekta suteikti mokiniams visavertį maitinimą mokyklose, garantuoti vienodą socialinę paramą mokiniams visų steigėjų mokyklose, užtikrinti efektyvų socialinės paramos mokiniams organizavimą bei valstybės ir savivaldybių biudžetų lėšų panaudojimą.

Taigi iki 2009 m. pabaigos buvo nuolat tikslinamos socialinės paramos teikimo sąlygos, didinami paramos dydžiai, siekiant visoms vaikams auginančioms šeimoms užtikrinti finansinę valstybės paramą ir garantuoti socialinį saugumą didėjant infliacijos tempams, įgyvendinama bendra pajamų ir turto įvertinimo principu paremta piniginės socialinės paramos sistema, užtikrinanti nepasiturintiems minimalias lėšas prasimaitinti ir būtiniausioms komunalinėms paslaugoms apmokėti, siekiant suteikti paramą visiems nepasiturintiems gyventojams. Nuo 2010 m., ekonominės krizės laikotarpiu, kai kurių socialinės paramos išmokų, kurios iki šiol buvo teikiamos nepriklausomai nuo šeimos turimo turto ir pajamų, teikimas susietas su šeimos pajamomis – išmoka vaikui bei teisė į nemokamus pietus mokiniams suteikiama tik tuo atveju, jei šeimos pajamos neviršija 1,5 valstybės remiamų pajamų dydžio.

7. Socialinio draudimo pensijų raida Lietuvoje

Modernios socialinio draudimo sistemos kūrimas Lietuvoje prasidėjo Lietuvos Respublikai 1918 m. paskelbus valstybės nepriklausomybę. Tuo metuinei Lietuvos Respublikai reikėjo naujai sukurti socialinio draudimo sistemą, pirmiausia orientuotą į apsaugą nuo nelaimingų atsitikimų darbe ir

sveikatos apsauga, ir tik vėliau nustatyti universalios pensijų sistemos modelį. Po Antrojo pasaulinio karo, kai Vakarų Europos valstybės (Didžioji Britanija, Prancūzija, Vokietija) padėjo šiuolaikinės socialinio draudimo sistemos pamatus, tolesnė Lietuvos socialinio draudimo sistemos plėtra buvo vykdoma pagal sovietinį modelį, kurio pagrindinis bruožas – visiškas valstybės dominavimas nustatant socialinio draudimo principus ir eliminuojant pačių individų galimybę kurti socialinę gerovę. Po nepriklausomybės atkūrimo dabartinės Lietuvos socialinio draudimo sistemos plėtos tendencijos glaudžiai susisiejo su Lietuvos naryste Europos Sąjungoje, ekonominiais reiškiniais ir visuomenės senėjimo procesu.

7.1. Socialinio draudimo sistemos kūrimas paskelbus Lietuvos nepriklausomybę

Pensijų sistema tarpukario Lietuvoje nebuvo universali. Individualaus pobūdžio įstatymais buvo skiriamos personalinės pensijos. Pavyzdžiui, 1921 m. liepos mėn. 8 d. Pensijos d-rui Jonui Basanavičiui nustatymo įstatyme nurodyta, kad „laikraščio „Ausros“ įkūrėjui daktarui Jonui Basanavičiui už neužmirštamus lietuvių tautos atgimimo metu nuopelnus nustatoma iš Švietimo Ministerijos kreditų po 2.000 auksinų pensijos kas mėnuo ligi gyvos galvos“¹¹⁴. 1924 m. birželio mėn. 6 d. priimtame Stipendijos ir pensijų paskyrimo įstatyme išvardinti konkretūs asmenys, kuriems paskirtos pensijos¹¹⁵. Taip pat specialiais teisės aktais tokios pensijos indeksuotos¹¹⁶, vėliau susietos su valstybės tarnautojo kategorijomis¹¹⁷.

Vėliau, 1925 m. birželio mėn. 12 d., buvo priimtas Pasižymėjusiems visuomenės veikėjams pensijų įstatymas¹¹⁸, kuriame nustatyta, kad „pasižymėjusiems visuomenės veikėjams skiriamos ligi gyvos galvos pensijos, lygios bet kuriai valstybės tarnautojų atlyginimo kategorijai ar jų daliai.

114 Pensijos d-rui Jonui Basanavičiui nustatymo įstatymas. *Vyriausybės žinios*. 1921-07-20, Nr. 68-605.

115 Stipendijos ir pensijų paskyrimo įstatymas. *Vyriausybės žinios*. 1924-07-18, Nr. 166-1155.

116 Pensijos Jonui Basanavičiui ir Tomui Žilinskiui ir atlyginimo Jonui Jablonskiui įstatymų pakeitimas. *Vyriausybės žinios*. 1922-10-23, Nr. 111-872.

117 Respublikos Prezidento aktas (dėl pensijų skyrimo). *Vyriausybės žinios*. 1925-08-26, Nr. 202-1357.

118 Pasižymėjusiems visuomenės veikėjams pensijų įstatymas. *Vyriausybės žinios*. 1925-06-26, Nr. 196-1329.

Pensininkams duodamas ir švenčių priedas“ (1 p.). Tokias pensijas „skiria ir jos kategoriją nustato Respublikos Prezidentas, Ministerių Kabinetai pasiūlius“ (2 p.). Tačiau pažymėtina, kad „pensininkai, kurie gauna iš Valstybės Išdo atlyginimą už savo darbą, pensijos negauna. Išimtis daroma tik tai tiems asmenims, kurie ligi ši įstatymą išleidžiant gaudavo stipendiją arba pensiją“ (3 p.).

Kita asmenų grupė, kuriai buvo reglamentuotas pensinis draudimas, – kariai. 1922 m. rugpjūčio mėn. 21 d. priimtas Netekusiems sveikatos kariams, jų šeimoms, o taip pat žuvusiųjų karių šeimoms pensijų įstatymas¹¹⁹ ir šio įstatymo priede¹²⁰ patvirtinta Darbingumo sumažėjimo laipsniui nustatyti lentelė.

1923 m. balandžio mėn. 10 d. krašto apsaugos bei finansų, prekybos ir pramonės ministrų buvo patvirtintos Netekusiems sveikatos kariams, jų šeimoms, o taip pat žuvusių karių šeimoms pensijų įstatymui vykdyti taisyklės¹²¹, kuriose detalizuojami pensijų išmokėjimo klausimai, biudžeto sudarymo tvarka, asmenų darbingumo nustatymo tvarka, pensijai gauti pateikiamų dokumentų sąrašas, įgaliojimų suteikimas, pensijų knygelių išdavimo tvarka bei naudojimas ir kiti klausimai.

Vėliau, 1925 m. birželio mėn. 23 d., buvo priimtas Karių pensijų įstatymas¹²², kuriame nustatyta, kad „valstybė duoda pensijas karo invalidams ir, jiems mirus, jų šeimoms; žuvusių karių šeimoms, jeigu kariai yra mirę ar dingę tarnaudami arba dėl tarnavimo Lietuvos valstybės kariuomenėje; Lietuvos Šaulių Sąjungos šauliams, jeigu jie yra ėję kario pareigas ir atatinka šito paragrafo pirmą ar antrą punktą; kariams, ištarnavusiems kariuomenėje ne mažiau kaip dvidešimt metų, ir, jiems mirus, jų šeimoms“ (Įstatymo 1 p.). Pagal Karių pensijų įstatymo 2 p. „karo invalidais laikomi asmens, nustoję sveikatos ir darbingumo tarnaudami ar dėl tarnavimo kariuomenėje“. Įstatymo 4–8 p. detalizuojamos pensijų nustatymo taisyklės, papildomi priedai už darbingumo netekimą, pensijų padidinimo atvejai. Pavyzdžiui, nurodoma, kad nustatant karo invalidui mėnesinę pensiją, skaičiavimo vienetu imama paskutinė karininko, karo gydytojo, karo val-

119 Netekusiems sveikatos kariams, jų šeimoms, o taip pat žuvusiųjų karių šeimoms pensijų įstatymas. *Vyriausybės žinios*. 1922-08-29, Nr. 104-819.

120 Netekusiems sveikatos kariams, jų šeimoms, o taip pat žuvusiųjų karių šeimoms pensijų įstatymo priedas. *Vyriausybės žinios*. 1922-08-29, Nr. 104-820.

121 Netekusiems sveikatos kariams, jų šeimoms, o taip pat žuvusių karių šeimoms pensijų įstatymui vykdyti taisyklės. *Vyriausybės žinios*. 1923-05-03, Nr. 130-982.

122 Karių pensijų įstatymas. *Vyriausybės žinios*. 1925-08-11, Nr. 201-1352.

dininko arba karo kapeliono tarnybos mėnesio pagrindinė alga už laipsnį ir pareigas. Karių pensijų įstatymui vykdyti taisyklėse¹²³ detalizuojami lėšų skyrimo, biudžeto sudarymo, prašymų pateikimo ir nagrinėjimo, sveikatos tikrinimo ir kiti klausimai.

Pensinis draudimas buvo pradėtas taikyti ir valstybės tarnautojams. 1925 m. lapkričio mėn. 13 d. priimtas Valstybės tarnautojų pensijų ir pašalpų įstatymas¹²⁴, kurio 1 p. nustatyta, kad „turi teisę gauti pensiją valstybės tarnautojas, ištarnavęs valstybės tarnyboje ne mažiau kaip dvidešimt penkerius metus; valstybės tarnautojas, ištarnavęs ne mažiau kaip dvidešimt metų, jeigu pristato sveikatos tikrinimo komisijos pažymėjimą, kad toliau nebegali tarnauti; valstybės tarnautojas, ištarnavęs ne mažiau kaip dešimt metų, jei atleistas iš tarnybos dėl dvasios ar kūno susilpnėjimo; valstybės tarnautojas, dėl tarnybos nustojęs ne mažiau kaip dvidešimt penkis procentus fizinio ar profesinio darbingumo; šeima mirusio valstybės tarnautojo, kuris mirdamas buvo pensininkas ar turėjo teisę pensijai gauti“ ir kt. atvejais.

Įstatymo 7 p. nurodyta, kad „į pensijos išsitarnavimo laiką valstybės tarnautojui įskaitomas etatinės tarnybos laikas; neetatinės tarnybos laikas, jei už tą laiką bus sumokėti pensijų fondui įnašai, išskaityti iš tarnautojo pagrindinio atlyginimo; teisėtų atostogų laikas; nelaisvėje išbūtas laikas; Seimo atstovu išbūtas laikas; mobilizuotu ar savanorių kariuomenėje ištarnautas laikas“.

Įstatymo 14 p. reglamentuojami pensijos apskaičiavimo pagrindai – „pensijai nustatyti pagrindu imama tarnautojo paskutinių metų kategorijos pagrindinė alga, jei tarnautojas yra ištarnavęs toje kategorijoje ne mažiau kaip trejus metus; jei tarnautojas toje kategorijoje nėra ištarnavęs trejų metų, tai pensijai nustatyta pagrindu imama priešpaskutinės tarnybos kategorijos pagrindinė alga“. Į pagrindinę algą taip pat įskaičiuojami ir priedai. Pensijų dydis priklausė nuo tarnybos stažo. Pavyzdžiui, ištarnavus dvidešimt penkerius metus, pensijos dydis yra šešiasdešimt proc. buvusios pagrindinės algos (Įstatymo 22 p.).

Valstybės tarnautojų pensijų ir pašalpų įstatymui vykdyti taisyklėse¹²⁵ detalizuojama, kokio dydžio ir kaip mokamos socialinio draudimo įmokos

123 Karių pensijų įstatymui vykdyti taisyklės. *Vyriausybės žinios*. 1926-01-15, Nr. 213-1412.

124 Valstybės tarnautojų pensijų ir pašalpų įstatymas. *Vyriausybės žinios*. 1926-04-10, Nr. 221-1443.

125 Valstybės tarnautojų pensijų ir pašalpų įstatymui vykdyti taisyklės. *Vyriausybės žinios*. 1926-09-25, Nr. 235-1526.

(bendra taisyklė – „Valstybės įstaiga, mokėdama savo etatiniams tarnautojams algas, išskaito į pensijų ir pašalpų fondą 6% tik iš pagrindinės algos ir trimečių priedų“), tarnybos stažo įskaitymo klausimai, prašymų skirti pensijas padavimo ir vykdymo procedūros, pensijų skyrimo tvarka (pensijas skirdavo speciali Ministro Pirmininko sudaryta komisija), pensijų mokėjimo ir sustabdymo ar sumažinimo tvarka ir kt. Šiose Taisyklėse nurodyta, kad „pensijų ir pašalpų fondas yra Finansų Ministerijos žinioje“.

1926 m. kovo mėn. 23 d. Vyriausios Socialinio Draudimo Valdybos įstatymo pagrindu įsteigta Vyriausioji socialinio draudimo valdyba prie Vidaus reikalų ministerijos¹²⁶. Steigimo tikslas – tvarkyti socialinio draudimo reikalus.

Apibendrinant tarpukario Lietuvos socialinio draudimo raidą, galima pacituoti P. Leono mintį, kad „socialinis klausimas – tai dirbančios visuomenės masių aprūpinimo klausimas, tai ieškojimas kelių ir priemonių, kaip kuo didžiausią žmonių skaičių kuo geriausiai ir kuo pigiausiai (mažiausiomis išlaidomis) aprūpinus visus šio gyvenimo reikalus“¹²⁷.

7.2. Sovietinė pensijų sistema

Sovietinė pensijų sistema neatspindėjo socialinio draudimo principų ir buvo paremta socialistinės teisės tradicija. Iki 1990 m. Lietuvoje egzistavusioje socialistinės valstybės santvarkoje pensijos visiškai buvo garantuojamos valstybės. Bedarbystės iš esmės nebuvo, nes valstybė garantavo darbo vietas visiems darbingiems asmenims. Socialinių išmokų dydis priklausė nuo atlyginimo, kuris buvo diferencijuojamas pagal pramonės šakas, specialios išmokos buvo skiriamos vadovaujantiems Komunistų partijos asmenims bei aukštus postus užimantiems Vyriausybės nariams, taip pat egzistavo tam tikros pensijų privilegijos kariškiams, geležinkeliečiams, nusipelnusiems asmenims, mokslininkams, strateginių objektų darbuotojams. Darbas buvo privalomas ir vyrams, ir moterims, taigi Lietuvoje moterų užimtumo lygis buvo labai aukštas (1989 m. užimtumo lygis Lietuvoje buvo didžiausias iš visų buvusio socialistinio bloko valstybių). Sovietų pensijų sistemai buvo būdingas didelis pensijų perskirstymas iš didesnes pajamas turinčių gyventojų mažiau pasiturintiems, o pensijų dydžio

126 Vyriausiosios socialinio draudimo valdybos įsteigimo įstatymas. *Vyriausybės žinios*. 1926-05-18, Nr. 225-1469.

127 Leonas, P. *Raštai. II tomas*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005.

diferenciacija buvo nedidelė: minimali pensija sudarė apie 30 proc. vidutinio darbo užmokesčio, maksimali pensija (neskaičiuojant kai kurių privilegijuotų kategorijų) – 55 proc. vidutinio darbo užmokesčio¹²⁸. Valstybinis socialinis draudimas buvo taikomas visiems darbininkams ir tarnautojams, nepriklausė nuo darbo trukmės ir apmokėjimo formų. Socialinis draudimas buvo vykdomas tik valstybės lėšomis, įmokas mokėjo įmonės ir organizacijos, patys darbuotojai jokių socialinio draudimo įnašų iš savo atlyginimo nemokėdavo. Darbdavių įmokos buvo vienintelis pensijų finansavimo šaltinis, dalis išmokų būdavo dengiama iš valstybės bendrųjų pajamų. Nors darbuotojai nemokėjo socialinio draudimo įmokų, tačiau buvo teikiamas nemokamas gydymas, dirbtinai palaikomos mažos prekių kainos.

Iki 1990 m. socialinio draudimo funkcijas Lietuvoje vykdė profesinės sąjungos. Jos valdė socialinio draudimo lėšas, sanatorijas, profilaktoriumus, poilsio namus, kultūros ir švietimo, turizmo ir sporto įstaigas. Lietuva savo atskiro valstybinio socialinio draudimo biudžeto neturėjo, visi įnašai patekdavo į bendrą socialinio draudimo biudžetą, kuris buvo dalis Sovietų Sąjungos valstybinio biudžeto. Lietuvos įmonės, įstaigos ir organizacijos profesinėms sąjungoms mokėjo įnašus, kurie buvo diferencijuoti: nuo 2,4 proc. iki 18 proc. darbuotojo uždarbio pagal tai, kokiai profesinei sąjungai įmonė arba organizacija priklausė, pavyzdžiui, kultūros darbuotojų profesinei sąjungai buvo taikomas 7 proc. įmokų tarifas, geležinkeliečių – 10 proc., maisto pramonės darbuotojų – 14 proc. Vietinių profesinių sąjungų leidimu darbdaviai iš šių lėšų mokėdavo pensijas dirbantiems pensininkams, laikino nedarbingumo, nėštumo ir gimdymo, vaikų gimimo, vaikų priežiūros, laidojimo ir kitas pašalpas. Kadangi socialinio draudimo biudžetas nebuvo atskirtas nuo Sovietų Sąjungos valstybės biudžeto, buvo deklaruojama, jog visos išmokos mokamos valstybės lėšomis.

Pensijų sistema veikė pagal 1956 m. Sovietų Sąjungos pensijų įstatymą. Pensijos buvo skiriamos senatvės, neįgalumo ir maitintojo netekimo atvejais, taip pat asmenims, ėjusiems nustatytą laiką tam tikrą tarnybą. Senatvės pensijos amžius, kurį vėliau paveldėjo ir naujai sukurta nepriklausomos Lietuvos socialinio draudimo sistema, buvo 55 m. moterims ir 60 m. vyrams. Senatvės pensijai gauti buvo nustatytas 25 m. darbo stažas vyrams ir 20 m. moterims¹²⁹. Pensijų mokėjimui reikalingos lėšos buvo

128 Lazutka, R. *Pensijų sistemų raida Lietuvoje*. Filosofija, sociologija. 2007, Nr. 2, p. 71.

129 Aidukaite, J. The formation of social insurance institutions of the Baltic States in the post-socialist era. *Journal of European Social Policy*. 2006, No. 16 (3), p. 260.

pervedamos iš Sovietų Sąjungos valstybinio biudžeto. Teisė į pensiją buvo siejama su buvusiu darbo užmokesčiu – pagal Bismarko socialinės apsaugos tradiciją.

7.3. Pensinio draudimo sistemos organizavimas atkūrus Lietuvos nepriklausomybę

7.3.1. Pensijų sistemos kūrimo problematika

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, politiniai bei ekonominiai pokyčiai darė įtaką ir pensijų sistemai. 1990 m. vasario 13 d. tuometinė Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą Nr. XI-3690 „Dėl Lietuvos TSR Valstybinio socialinio draudimo sistemos pertvarkymo“, kuriuo iš profesinių sąjungų Lietuvos valstybės žinion buvo perimtas socialinis draudimas. Tais pačiais metais kovo 7 d. Ministrų Taryba priėmė nutarimą Nr. 64 „Dėl Lietuvos TSR valstybinio socialinio draudimo sistemos pertvarkymo“, pagal kurį prie Darbo ir socialinio aprūpinimo ministerijos buvo sukurta Vyriausioji valstybinio socialinio draudimo valdyba, kuriai pavesta vykdyti valstybinio socialinio draudimo funkcijas, ir patvirtinti laikinieji jos nuostatai. Vyriausioji valstybinio socialinio draudimo valdyba ir jos teritoriniai skyriai pradėjo registruoti draudėjus, rinkti įmokas, organizuoti ir kontroliuoti išmokų operacijas, vykdyti valstybinio socialinio draudimo biudžetą. 1990 m. spalio 23 d. buvo priimtas valstybinio socialinio aprūpinimo sistemos pagrindų įstatymas, kuris socialinį draudimą atskyrė nuo globos ir rūpybos bei įteisino savarankišką valstybinio socialinio draudimo biudžetą¹³⁰.

Lietuva po nepriklausomybės atkūrimo pasirinko Bismarko socialinio draudimo tradiciją: valstybinio socialinio draudimo sistema yra universali, apima beveik visus Lietuvos Respublikos gyventojus, o teisė gauti valstybinio socialinio draudimo išmokas siejama su asmens dalyvavimu socialinio draudimo sistemoje. Lietuvos pensijų sistemoje dominuoja socialinio draudimo posistemės ir įvairios universalios išmokos, o privačių pensijų fondų (antrosios ir trečiosios pakopos) vaidmuo yra nežymus. Galima paminėti ir kitus Lietuvos pensijų sistemos modelio bruožus, būdingus Bismarko tradicijai: išmokos priklauso nuo buvusio atlyginimo ir darbo stažo,

¹³⁰ Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio aprūpinimo sistemos pagrindų įstatymas. *Valstybės žinios*. 1990, Nr. 32-761.

socialinio draudimo fondas finansuojamas socialinio draudimo įmokomis, socialinės apsaugos sistema remiasi darbo rinka, mažiausias pajamas gaunantiems asmenims mokamos socialinės paramos išmokos ir kt. Tokio modelio pasirinkimas grindžiamas ne tik tarptautinių ekspertų patarimais arba socialistinės teisės tradicijų įtaka, bet ir tuometinėmis ekonominėmis prielaidomis – poreikiu skatinti darbo rinką ir surinkti socialinio draudimo įmokas. Lietuvos pensijų sistema taip pat turi ir Rytų Europos pensijų sistemos modelio bruožų, nes Lietuvos pensijų sistema pasižymi neproporcingu socialinio draudimo įmokų ir pensijų pakeičiamumo normos santykiu: socialinio draudimo įmokos didelės, pensijų pakeičiamumo norma – palyginti nedidelė (iš dalies tai nulemta sovietinio stažo bei sovietinių atlyginimų nuvertinimo).

1991 m. įsigaliojo Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatymas¹³¹, kuriame įtvirtintos socialinio draudimo rūšys, finansai bei valdymas. Pensijų sistema finansuojama socialinio draudimo įmokomis (mokamomis nuo darbo užmokesčio), pradėtos mokėti valstybinio socialinio draudimo pensijos. Tačiau tuometiniai ekonominiai pokyčiai (didelis nedarbas, ekonominė recesija, pajamų nelygybė, šešėlinė ekonomika, imonių bankrotai, privatizacija, bendrojo vidaus produkto ir perkamosios galios sumažėjimas) sukėlė valstybės biudžeto ir kartu valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto trūkumą. Prie ekonominių problemų prisidėjo ir demografinių bei socialinių reiškinių paaštrėjimas: visuomenės senėjimas, gimstamumo lygio sumažėjimas, išlaikytinių skaičiaus didėjimas. Sukūrus nepriklausomas Lietuvos pensijų sistemą bei finansavimo tvarką, reikėjo užtikrinti ir pensijų pakankumą, nes, nors dažnai indeksuojamos, jos nuolat nuvertėdavo. R. Lazutka pažymi, kad 1991–1993 m. pensijos nuvertėjo beveik keturis kartus, o iki 2003 m. pensijų perkamoji galia pasiekė tik 57,9 proc. 1990 m. lygio (1995 m. – 31,7 proc.)¹³². Taigi išaugo socialinių išmokų poreikis, pensijų sistema neatitiko realios ekonominės bei socialinės situacijos, todėl didėjantis valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto deficitas pareikalavo imtis esminių pensijų sistemos reformų, kurios po ilgų politinių diskusijų buvo pradėtos tik 1995 m.

131 Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2004, Nr. 171-6295.

132 Lazutka, R. Pensijų sistemų raida Lietuvoje. *Filosofija, sociologija*. 2007, Nr. 2.

7.3.2. 1995 metų pensijų sistemos reforma

1995 m. pradėtą pensijų sistemos reformą galima laikyti pirmąja, nes iki to laiko pensijų sistemos reformos daugiausia reiškė tik esminių pensijų sistemos elementų kūrimą: atskirti socialinio draudimo biudžetą nuo valstybės biudžeto, atskirti socialinį draudimą nuo socialinės paramos, nustatyti socialinio draudimo įmokų dydžius, padidinti išėjimo į pensiją amžių ir subalansuoti socialinio draudimo fondo biudžetą.

Kuriant naują pensijų sistemą, nebuvo abejojama dėl Bismarko socialinės apsaugos tradicijos tinkamumo Lietuvai, nes jos pagrindinis bruožas yra išmokų priklausymas nuo sumokėtų įmokų, be to, Bismarko socialinės apsaugos pagrindais buvo pagrįsta ir sovietinė pensijų sistema. Be to, tarptautinių institucijų (Pasaulio bankas, Tarptautinė darbo organizacija, Europos Taryba, Europos Sąjunga, Jungtinių Tautų vystymo programa) ir ES valstybių ekspertai teikė rekomendacijas (kai kuriais atvejais skirtingai įsivaizduodami galimas reformas) Lietuvos Vyriausybei kuriant ir vystant socialinės apsaugos sistemą¹³³.

Pensijų sistemos reformos priežastys buvo ekonominės problemos (didėjantis pensijų finansavimas, pokyčiai darbo rinkoje ir ekonomikos pagyvėjimas), demografiniai procesai bei didėjantis valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto deficitas. Pensijų sistemos pagrindiniai uždaviniai buvo mokėti senatvės pensijas, užtikrinti reikiamą lankstumą besikeičiančios darbo rinkos sąlygomis, užtikrinti teisingą išmokų paskirstymą ir padidinti sistemos skaidrumą.

1995 m. sausio 1 d. įsigaliojo Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo pensijų įstatymas¹³⁴, kuris pakeitė iki tol galiojusį dar sovietinį pensijų skyrimo ir mokėjimo įstatymą. Šia reforma pereita prie socialinio draudimo principais grindžiamos sistemos, kai išmokos mokamos tik apdraustiems asmenims, įmokos apskaitomos individualiai ir į jas atsižvelgiama nustatant pensijos dydį, o draudimo laikotarpiu pripažįstamas tik tas laikotarpis, kai yra sumokėtos socialinio draudimo įmokos. Reforma buvo siekiama susieti įmokas su gaunamomis išmokomis ir pensijų dydį diferencijuoti pagal sumokėtas įmokas.

133 Bernotas, D.; Guogis, A. *Globalizacija, socialinė apsauga ir Baltijos šalys*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2006.

134 Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymas. *Valstybės žinios*. 1994, Nr. 59-1153.

1995 metų reformos nuostatomis buvo siekiama įgyvendinti socialinio draudimo principus, atsisakyti iš ankstesnių laikų paveldėtų išimčių ir privilegijų. Todėl teisė į pensijas susieta su valstybinio socialinio pensijų draudimo laikotarpiu, o socialinio draudimo pensijų dydžiai susieti su asmens mokėtų valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokų dydžiais. Pradėtas ilginti senatvės pensijos amžius, kuris iki reformos buvo 55 metai moterims ir 60 metai vyrams. Panaikintos anksčiau egzistavusios kai kurių profesinių ir socialinių grupių ankstyvo išėjimo į pensiją galimybės bei privilegijos. Nuo socialinio draudimo atskirtos ir į specialią neįmokinę pensijų sistemos dalį pertvarkytos pensijos, kurių skyrimas susietas su tam tikromis profesinėmis arba politinėmis sąlygomis (pareigūnų ir karių, nukentėjusiųjų asmenų, nusipelnusiųjų asmenų ir kt.), tačiau tai sudarė prielaidas vystyti klientelistiniams pensijų sistemos elementams. Be to, buvo nustatyta, kad maksimali valstybinio socialinio draudimo pensija skiriama tiems asmenims, kurie socialinio draudimo įmokas mokėjo ne mažiau kaip 30 metų, ir valstybinis socialinis draudimas tapo privalomas savarankiškai dirbantiems asmenims. Pensijų sistemos reforma įvedė naują pensijos dydžio skaičiavimo formulę, kurioje vieną dalį sudaro visiems vienodo dydžio bazinė dalis (kurią tvirtina Lietuvos Respublikos Vyriausybė), kitą dalį sudaro papildoma kintama dalis (kuri priklauso nuo socialinio draudimo įmokų mokėjimo laikotarpio, įmokėtų socialinio draudimo įmokų dydžio ir socialinio draudimo įmokų dydžio).

Pensijų sistema nepanaikino privilegijų sistema paremtų pensijų (pirmojo ir antrojo laipsnio valstybinės pensijos, nukentėjusių asmenų pensijos ir kt.), tačiau papildomai įvedė valstybines pensijas kariams, mokslininkams, pareigūnams ir kt. Našlių pensijos buvo mokamos su senatvės arba invalidumo pensijomis, taigi atsirado galimybė gauti kelias pensijas, nors kai kurie vyresnio amžiaus žmonės negavo jokios senatvės arba šalpos pensijos dėl darbo stažo trūkumo.

Taigi 1995 m. reforma iš pagrindų sukūrė naują pensijų sistemą Lietuvoje, finansuojamą socialinio draudimo įmokomis, kurios apskaitomos atskirame biudžete, ir sudarė prielaidas tolesniam sistemos vystymuisi, tačiau nemaža dalis asmenų nepateko į socialinio draudimo sistemą, o kai kurie asmenys turėjo galimybę gauti po kelias pensijas, taip pat buvo sukurta privilegijuotų pensijų sistema, išliko žymus socialinio draudimo biudžeto trūkumas (tik 2001 m. Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto pajamos pirmą kartą viršijo išlaidas), o pensijos liko gana nedidelės, ne-

paisant darbdavių mokamos palyginti didelės socialinio draudimo įmokų dalies. 1995 m. pensijų sistemos reforma pagerino pensijų sistemos finansavimo stabilumą, tačiau valstybinio socialinio draudimo pensijos (bet ne privilegijuotosios pensijos) buvo nepakankamos, nes neužtikrino tinkamo pajamų dydžio senatvėje ir neleido išvengti skurdo.

7.3.3. 2003 metų kaupiamosios pensijų sistemos reformos koncepcija ir reformos problemos

2000 m. Lietuvos Respublikos Vyriausybė patvirtino Pensijų sistemos reformos koncepciją ir pritarė pensijų sistemos reformos projekto „Pensijų reformos baltoji knyga“ nuostatom¹³⁵. Pensijų sistemos reformos koncepcijoje numatytas pagrindinis tikslas – pakeisti pensijų sistemą taip, kad sulaukė pensinio amžiaus žmonės gautų didesnes pajamas nei iki šiol, kad ši sistema taptų gyvybinga ir apimtų visus gyventojus, kad sulaukė pensinio amžiaus žmonės gautų didesnes pajamas nei iki šiol, tačiau persikirstymas būtų ne padidintas, bet sumažintas, ir siekiama įvesti privalomąjį kaupimą pensijų fonduose, nedidinant pensijų draudimui skirto įmokų tarifo.

Koncepcijoje numatyta, kad pirmąją Lietuvos pensijų sistemos pakopą turi sudaryti valstybinio socialinio draudimo pensijos: senatvės, netekto darbingumo (invalidumo), našlių ir našlaičių. Antrosios pakopos pensijos – tai privalomosios kaupiamosios pensijos privačiuose pensijų fonduose. Trečioji pensijų sistemos pakopa yra papildomas savanoriškas pensijų kaupimas, vykdomas per tuos pačius pensijų fondus, kurie vykdo ir privalomąjį kaupimą, per atskirus pensijų fondus arba draudimo įmones.

2002 m. spalį Vyriausybė pateikė naują Pensijų sistemos reformos įstatymo projektą, kuriame numatyta, kad visiems apdraustiesiems valstybiniu socialiniu draudimu dalyvavimas kaupime yra savanoriškas, o įmoka, pervedama pensijų fondams, nuo 2,5 proc. didės kasmet (po vieną procentą) iki pasieks 5,5 proc. Numatyta pensijų sistemos reformos pradžia – 2004 metai, pensijų kaupimas vykdomas nedidinant esančio valstybinio socialinio draudimo tarifo. 2003 m. liepos mėn. Seimas priėmė Pensijų kaupimo įstatymą ir su juo susijusias kitų įstatymų pataisas, o 2003 rugsėjo mėn. prasidėjo pensijų kaupimo sutarčių pasirašymas.

135 Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2000 m. balandžio 26 d. nutarimas Nr. 465 „Dėl pensijų sistemos reformos koncepcijos“. *Valstybės žinios*. 2000, Nr. 36-998.

Pažymėtina, kad Pensijų reformos koncepcija buvo rengiama esant valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto trūkumui bei blogėjant demografiniams ir ekonominiais rodikliams, todėl kai kurios priemonės (pvz., pensijų mokėjimo apribojimas dirbantiems pensininkams) buvo pripažintos antikonstitucinėmis arba dar labiau padidino valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto trūkumą (pvz., socialinio draudimo įmokomis apmokestinamojo darbo užmokesčio maksimalios ribos nustatymas). Galima atkreipti dėmesį ir į tai, kad Pensijų reformos koncepcijos tikslai, turėję sumodeliuoti Lietuvos pensijų sistemos ilgalaikę perspektyvą, iš esmės liko neįgyvendinti: išliko valstybinės pensijos, nepatikslinkta socialinio draudimo įmokų proporcija tarp darbdavio ir darbuotojo, kaupiamosios pensijos veikia pirmojoje pakopoje, pensijų fondus prižiūri ne viena, bet dvi institucijos ir kt.

Pagrindinė priežastis, paskatinusi 2003 m. kaupiamąją pensijų sistemos reformą, – pensijų sistemos neveiksmingumas ir blogėjantys demografiniai bei socialiniai rodikliai. 2003 m. egzistavusi situacija buvo priešinga palyginti su 1995 m. pensijų sistemos reformos metu buvusia situacija, t. y. 1995 m. esminis uždavinys buvo sukurti modernią pensijų sistemą, atsisakant sovietinės sistemos palikimo, o 2003 m. reformos prielaidos buvo grindžiamos Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto pertekliumi ir blogėjančia demografinė padėtimi.

Reformos tiksluose numatyta, kad nuo 2004 m. sausio 1 d. gyventojai dalį įmokų valstybiniam socialiniam draudimui gali savarankiškai skirti pensijoms kaupti¹³⁶. Pagrindinis oficialiai deklaruotas pensijų sistemos reformos tikslas – įvesti pensijų kaupimo pakopą, leidžiančią Lietuvos Respublikos gyventojams individualiai kaupti dalį socialinio draudimo įmokos senatvės pensijai. Pensijų sistemos reformos priežastys – nepalanki demografinė situacija ir pensijų sistemos finansinio stabilumo užtikrinimas, taip pat prognozuojamas valstybinio socialinio draudimo biudžeto lėšų perteklius.

Taigi nuo 2004 metų, pradėjus veikti pensijų kaupimo sistemai, Lietuvos pensijų sistemą sudaro trys pakopos:

136 Lietuvos Respublikos pensijų fondų įstatymas. *Valstybės žinios*. 1999, Nr. 55-1765.

Lietuvos Respublikos pensijų sistemos reformos įstatymas. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 123-5511.

Lietuvos Respublikos pensijų kaupimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 75-3472.

- Pirmoji pensijų sistemos pakopa – privalomasis valstybinis socialinis pensijų draudimas (reglamentuojama Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymu). Jis užtikrina minimalią apsaugą nuo skurdo senatvėje arba negalios atveju. Ši pakopa finansuojama einamųjų socialinio draudimo įmokų principu.
- Pirmosios pakopos antrasis lygmuo – savanoriškasis kaupimas senatvės pensijai iš socialinio draudimo įmokos dalies privačiuose pensijų fonduose (2003 m. reforma). Ši pensijų pakopa veikia apibrėžtų įmokų ir individualių sąskaitų principu ir užtikrina papildomą pensijos dalį, priklausomą nuo sumokėtų įmokų.
- Antroji pakopa – savanoriškasis kaupimas senatvės pensijai profesiniuose pensijų fonduose. Šiuo metu antrajai pakopai priskiriamos profesinės pensijos, kurių veikimas reglamentuotas Profesinių pensijų kaupimo įstatymo nuostatomis¹³⁷. Pagal šį įstatymą bet koks finansuojančio subjekto išipareigojimas dėl profesinių pensijų kaupimo savo darbuotojams gali būti įgyvendinamas arba per pensijų asociaciją, veikiančią pagal šį įstatymą (arba kitoje ES valstybėje narėje įsteigtą analogišką subjektą), arba sudarant gyvybės draudimo sutartį, pagal kurią kaupiamos profesinės pensijos gyvybės draudimo įmonėje. Pensijų asociacija gali būti steigiama tarp darbdavio ir darbuotojų arba jų įgaliotų atstovų, arba tarp savarankiškai dirbančių asmenų. Gyvybės draudimo įmonei teisė vykdyti profesinių pensijų kaupimo veiklą suteikia draudimo veiklos licencija, išduota gyvybės draudimo šakos profesinių pensijų kaupimo draudimo grupės veiklai. Numatyta, kad profesinių pensijų fondai gali būti apibrėžtų įmokų (profesinių pensijų fondas, kuriame dalyviams priklausančių pensijų išmokų dydis priklauso nuo sumokėtų įmokų ir turto vertės pokyčio, o pensijų išmokos dydis negarantuojamas) ir apibrėžtų išmokų (profesinių pensijų fondas, kurio taisyklėse garantuojama tam tikro dydžio investicijų grąža arba tam tikro dydžio pensijų išmoka ir kurio pensijų išmokų dydis nėra tiesiogiai priklausomas nuo sumokėtų įmokų ir turto vertės pokyčio).
- Trečioji pensijų sistemos pakopa – papildomas kaupimas pensijai gyvybės draudimo įmonėse arba pensijų fonduose. Papildo-

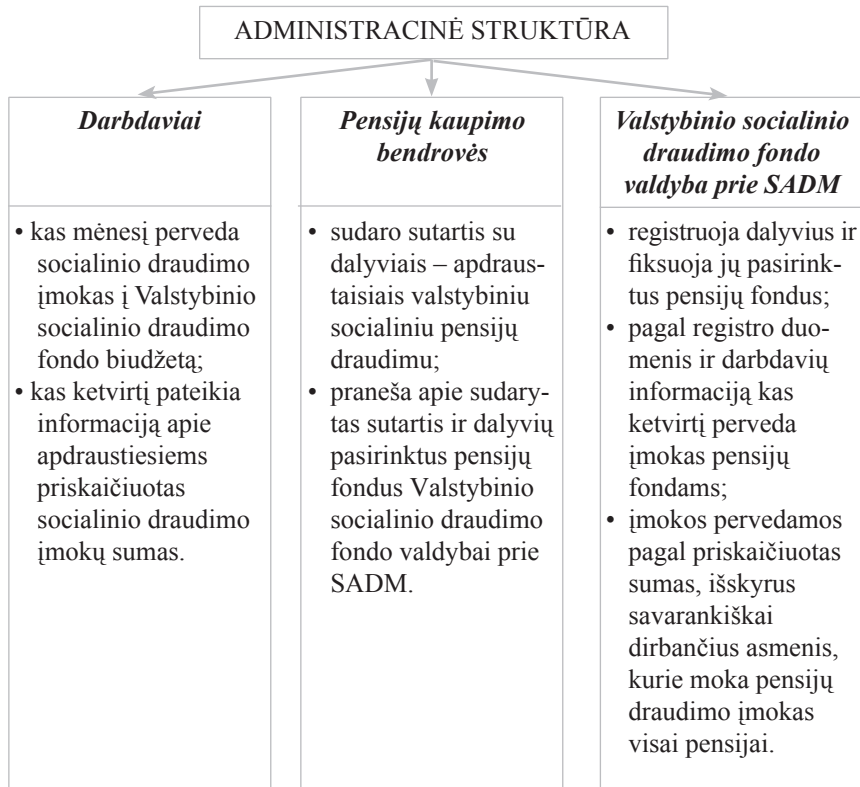
137 Lietuvos Respublikos profesinių pensijų kaupimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2006, Nr. 82–3248.

mai pensijai gyvybės draudimo įmonėse arba pensijų fonduose gali kaupti bet kuris asmuo. Dalyvavimas prasideda išgaliojus pensijų kaupimo sutarčiai ir baigiasi, kai pensijų fondo valdymo įmonė įvykdo išpareigojimus dalyviui, dalyvis išstoja iš pensijų fondo arba pereina į kitą pensijų fondą, dalyvis miršta arba pensijų fondas panaikinamas. Įmokos mokamos tik pinigais. Dalį arba visą įmoką darbuotojo naudai gali mokėti ir darbdavys (įmokos tampa dalyvio nuosavybe). Įmokų mokėjimo nutraukimas nėra pagrindas sutarčiai nutraukti. Kiekvieno dalyvio įmokos apskaitomos jo sąskaitoje apskaitos vienetais (apskaitos vieneto vertė išreiškiama litais, padalijus fondo grynujų aktyvų vertę iš bendro pensijų fondo apskaitos vienetų skaičiaus).

Pensijų sistemos reforma buvo siekiama sumažinti tiesioginius valstybės finansinius išpareigojimus būsimiesiems pensininkams: valstybė garantuos mažesnes – apie 21,5 proc. (nes 5,5 proc. mažėja įmokų tarifas privalomosioms socialinio draudimo pensijoms) pensijas, tačiau šią dalį turės garantuoti privatūs pensijų fondai, kurie investuos rinkos rizikos sąlygomis. Pensijų kaupimas turėtų padidinti visų jame dalyvaujančių asmenų pensijas, nedidinant privalomų socialinio draudimo įmokų tarifo, ir taip būtų skatinamas asmenų taupymas.

Pirmaisiais reformos metais įmoka kaupiamajam draudimui buvo nustatyta 2,5 proc. ir kaupiamosios įmokos tarifas kasmet didinamas po 1 proc. iki 5,5 proc. (2007 m.). Pensijų sistemos reformą reglamentuojančiuose teisės aktuose nustatyta, kad bendras valstybinio socialinio draudimo įmokos tarifas nedidėja, tačiau apskaičiuojant valstybinio socialinio draudimo pensijas pensijų kaupimo dalyviams už tuos metus, kuriuos jie kaupė pensijas, valstybinio socialinio draudimo pensijos bus mažinamos proporcingai kaupiamos pensijų įmokos dydžiui. Jeigu žmogus pasirinko pensijų kaupimą ir pasirašė sutartį su pensijų kaupimo bendrove, tai dalis jo socialinio draudimo įmokos senatvės pensijai gauti pervedama į asmeninę sąskaitą pasirinktos pensijų kaupimo bendrovės pensijų fonde. Dalyviui nemokant įmokų dėl išvykimo iš šalies, praradus darbo pajamas dėl negalios arba kitų priežasčių, jo sukauptą lėšų sumą toliau valdo pensijų kaupimo bendrovė iki dalyvavimo pabaigos. Dalyvauti galima tik viename pensijų fonde. Už kaupiamų lėšų valdymą pensijų kaupimo bendrovė ima mokesčius: vienkartinį nuo kaupiamosios įmokos ir metinį mokesčių

už turto valdymą. Dalyvis turi teisę kartą per metus nemokamai pereiti į kitą tos pačios pensijų kaupimo bendrovės valdomą pensijų fondą (keičiant dažniau gali būti imamas mokestis).

3 pav. Kaupiamųjų pensijų sistemos administracinė struktūra

Pensijų kaupimo įmokas į pasirinkto pensijų fondo sąskaitą perveda Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos. Pensijų kaupimo veiksmingumą lemia keletas veiksnių: laukiama pensijų fondo investicijų grąža, administravimo mokesčių dydis, kaupiamųjų įmokų dydis ir kaupimo trukmė. Investicijų grąžos dydis didele dalimi priklauso nuo kaupimo dalyvio pasirinkto pensijų fondo tipo: konservatyviojo, akcijų, mišriojo. Konservatyvieji pensijų fondai, inves-

tuojantys į patikimiausius vertybinius popierius, pasižymi maža investicijų grąža, bet yra ir mažiausiai pelningi. Pelningiausi yra pensijų fondai, investuojantys į įmonių akcijas, tačiau trumpu laikotarpiu jie yra rizikingiausi. Pensijų fondas veikia ir investuoja pagal priežiūros institucijos patvirtintas pensijų fondo taisykles. Konservatyviojo investavimo fondui leidžiama investuoti tik į Lietuvos Respublikos, ES ir OECD šalių vyriausybių bei centrinių bankų išleistus arba garantuotus vertybinius popierius. Kitiems fondams leidžiama investuoti į vertybinius popierius, kuriais prekiaujama reguliuojamose minėtų šalių rinkose arba kurie įtraukti į šių šalių vertybinių popierių biržos oficialųjį sąrašą. Pensijų fondų turtas yra jo dalyvių bendroji dalinė nuosavybė.

Nuo 2009 m. laikinai, esant sudėtingai finansinei situacijai, į privačius pensijų fondus iš Valstybinio socialinio draudimo fondo pervedamos 2 proc. dydžio įmokos.

Teisę gauti pensijų išmoką iš pensijų kaupimo bendrovių dalyviai įgyja sulaukę senatvės pensijos amžiaus, nustatyto Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatyme. Kaupiamosios pensijos (anuiteto) dydis priklausys nuo kaupimo laikotarpio, jo pajamų, kaupiamų lėšų investavimo rezultatų bei pensijų fondų administravimo išskaitymų. Teisės aktuose nustatyta, kad Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto lėšų trūkumas, atsiradęs dėl pensijų sistemos reformos įgyvendinimo, gali būti finansuojamas Valstybės ir savivaldybių turto privatizavimo įstatymo nustatyta tvarka iš lėšų, gautų pardavus valstybės turtą, taip pat valstybės biudžeto lėšų ir kitų finansavimo šaltinių. Šie asignavimai VSD fondui nustatyti Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto rodiklių patvirtinimo įstatyme ir valstybės biudžete.

Dalyvavimas kaupiamojoje pensijų sistemoje buvo aktyvus, tačiau tai galima sieti su visuomenės informavimo priemonėse Vyriausybės dažnai reiškiamą nuomone, kad dalyvavimas kaupiamojoje pensijų sistemoje padidins pensijas. Kaupiamųjų pensijų įvedimas reiškia tai, kad reikės arba didinti socialinio draudimo įmokas (arba mokesčius), arba sustabdyti pensijų didėjimą. Ilgainiui mažėjantis įmokų mokėtojų skaičius paveikė viešojo sektoriaus plėtrą¹³⁸.

Apibendrinant galima teigti, kad kaupiamųjų pensijų sistemos įvedimas sumažino valstybinio socialinio draudimo pensijų garantijas ir Lietuvos pensijų sistemą priartino prie anglų–saksų pensijų sistemos modelio,

138 Gylys, P. Reforms of pension system in Lithuania. *Ekonomika*. 2004, Nr. 66.

nes valstybinio socialinio draudimo sistema tapo mišri ir iš dalies priklausoma nuo valstybės biudžeto bei situacijos finansų rinkose, o kaupiamosios pensijų sistemos dalyviai tampa mažiau priklausomi nuo valstybės garantijų, nes jų busimos socialinio draudimo pensijos dalis, garantuojama valstybės, mažesnė.

7.4. Pensijų sistemos plėtra

7.4.1. Kompleksinės pensijų sistemos reformos prielaidos

Lietuvoje nuo 2002 m. ekonomika augo, didėjo užimtumas, darbo užmokestis. Valstybinio socialinio draudimo fondas tapo perteklinis, pradėtos didinti valstybinio socialinio draudimo pensijos, kitos išmokos. Tačiau nebuvo priimti politiniai sprendimai, užtikrinantys socialinių garantijų išsaugojimą, nesukurtas pensijų rezervo fondas, o pasekmė – liberalizuota pensijų sistema, t. y. nesiimta veiksnių, kad socialinio draudimo fondo biudžetas išliktų stabilus. Pasaulį apėmusi ekonominei krizei, atsirado problemų, susijusių su finansiniu fondo stabilumu: išaugus nedarbo lygiui, sumažėjus darbo užmokesčiui, padaugėjus bankrotų, sumažėjus socialinio draudimo įmokoms, socialinio draudimo fondo biudžetas per itin trumpą laiką tapo deficitinis.

2008 m. prasidėjusi ekonominė krizė palietė valstybinio socialinio draudimo pensijų sistemą. Atsiradus valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto deficitui, 2009 m. liepos 1 d. įsigaliojo Pensijų sistemos reformos įstatymo pataisos, kuriose numatyta, kad valstybinio socialinio draudimo įmokų pervedimai į privačius pensijų fondus nuo 2009 m. liepos 1 d. iki 2010 m. pabaigos sumažės iki 2 proc. dalyvių pajamų, nuo kurių skaičiuojamos valstybinio socialinio draudimo įmokos. Asmenims, tapusiems pensijų kaupimo sistemos dalyviais iki 2009 m. birželio 30 d. (įskaitytinai), pensijų įmokos dydis 2011 m. yra 5,5 procento, 2012, 2013, 2014 m. – 6 procentai, nuo 2015 m. sausio 1 d. – 5,5 procento dalyvių pajamų, nuo kurių skaičiuojamos valstybinio socialinio draudimo įmokos. Asmenims, tapusiems pensijų kaupimo sistemos dalyviais nuo 2009 m. liepos 1 d., pensijų įmokos dydis nuo 2011 m. sausio 1 d. yra 5,5 procento dalyvių pajamų, nuo kurių skaičiuojamos valstybinio socialinio draudimo įmokos.

Valstybinio socialinio draudimo fondo pajamos ir toliau mažėja, nors teikta gausių finansinių „injekcijų“, padidinti socialinio draudimo įmokų tarifai, o išmokos nuolat mažinamos. 2009 m. balandžio 15 d. bei 2009 m. liepos 1 d. Vyriausybė Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos suteikė 420 mln. litų ir 715 mln. litų paskolas iki 2016 m. gruodžio 20 d. pinigų srautams subalansuoti, taip pat 2009 m. rugsėjo 2 d., rugsėjo 30 d., spalio 28 d. suteikė ilgalaikes 300 mln. litų, 460 mln. litų ir 1 025 mln. litų paskolas iki 2019 m. gruodžio 20 d.¹³⁹

Mažėjant pajamoms, paprasčiausi būdai sureguliuoti socialinio draudimo fondo biudžetą yra didinti valstybinio socialinio draudimo įmokas (darbuotojams ir darbdaviams) ir mažinti išmokas (motinoms, pensininkams, išmokas vaikams ir kt.). Tačiau šie būdai negali būti taikomi kaip greičiausiai teikiantys ekonominį poveikį, nes netiesiogiai atsiliepia valstybės konkurencingumui ir užimtumo politikai. Įmokų padidinimas brangina darbo jėgą ir kuria neigiamą investicinį klimatą. Pensijų išmokų mažinimas, siekiant sumažinti didesnes valstybinio socialinio draudimo pensijas arba pensijų mažinimas dirbantiems pensininkams (gaunantiems socialinio draudimo arba valstybines pensijas) didėjančiu procentu, priklausomai nuo gaunamo uždarbio, gali sukelti tam tikrų nepageidaujamų teisiųjų bei socialinių padarinių ir iškelti klausimų dėl socialinio solidarumo, pensinio aprūpinimo bendrumo bei diferenciacijos ir teisėtų lūkesčių principų užtikrinimo. Taigi dirbantys pensininkai ir didesnes pensijas gaunantys asmenys gaus mažesnes pensijas, tai reiškia, kad žmonės neskatinami papildomai

139 Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. balandžio 15 d. nutarimas Nr. 263 „Dėl paskolos Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos“. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 43-1665.

Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. liepos 1 d. nutarimas Nr. 662 „Dėl paskolos Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos“. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 79-3291.

Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. rugsėjo 2 d. nutarimas Nr. 944 „Dėl paskolos Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos“. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 106-4425.

Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. rugsėjo 30 d. nutarimas Nr. 1189 „Dėl paskolos Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos“. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 118-5066.

Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. spalio 28 d. nutarimas Nr. 1384 „Dėl paskolos Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos“. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 130-5651.

dirbti ir tikėtis didesnės pensijos, mokačiųjų didesnes socialinio draudimo įmokas pensijos mažės.

7.4.2. Reformų perspektyvos užtikrinant socialinį solidarumą

Ekonominės krizės metu sumažinus pensijas, iš esmės paneigiama įmokų ir išmokų balanso svarba, ir tai reiškia, kad ekonominiai reiškiniai (t. y. dabartinė ekonomikos krizė) turėtų nusverti valstybinio socialinio draudimo pensijų garantijas. Sumažinus papildomą pensijų dalį (kuri priklauso nuo to, kiek žmogus dirbo ir mokėjo įmokų) ir didesnę reikšmę suteikus bazinei pensijos daliai, bus pažeistas pagrindinis Bismarko socialinės apsaugos tradicijos principas: išmokos priklauso nuo sumokėtų įmokų. Taip Lietuvos pensijų sistemos modelis dar labiau priartės prie liberalaus anglų–saksų modelio, kurio pagrindinis bruožas yra tai, kad pensinis draudimas yra pačių žmonių reikalas, valstybė garantuoja tik bazinio dydžio išmokas.

Todėl, reformuojant Lietuvos pensijų sistemą, reiktų imtis ne vien tradicinių paprasčiausių priemonių (mažinti išmokas ir didinti įmokas), bet pradėti naują kompleksinę socialinės apsaugos sistemos ir darbo teisės reformą, ypatingą dėmesį skiriant užimtumo didinimo priemonėms, lankstesnių darbo formų nustatymui ir panašioms aktyvios socialinės politikos priemonėms (tai pabrėžiama Europos Sąjungos instituciniu lygiu), taip pat persvarstyti visą socialinės apsaugos išmokų sistemą (kai kurias išmokas sumažinant arba jų atsisakant), svarstyti galimybę apmokestinti pensijas sveikatos draudimo įmokų dalimi (daugelyje ES valstybių pensininkai moka sveikatos draudimui). Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija (EBPO) 2009 m. Pensijų apžvalgos ataskaitoje pažymi, kad ekonominės krizės metu vyriausybės priima trumpalaikius praktinius sprendimus, stabdančius anksčiau pradėtas reformas. Ilgalakis strateginis planavimas, kuris yra gyvybiškai svarbus pensininkų pajamoms, paliekamas nuošalyje¹⁴⁰.

Lietuvos Konstitucinis Teismas 2007 m. rugsėjo 26 d. nutarime pažymėjo, kad reformuojant pensijų sistemą ir svarstant pensijų mažinimo prielaidas negalima pamiršti socialinio solidarumo ir teisėtų lūkesčių principų

140 Pensions at a Glance. Retirement – income systems in OECD countries, 2009. www.oecd.org/els/social/pensions/PAG; prisijungimo laikas: 2009-11-05.

reikšmės socialinės apsaugos teisės prasme. Solidarumo principas suponuoja tai, kad valstybinio socialinio draudimo įmokas mokantys asmenys turi teisę įstatymo nustatytais atvejais ir sąlygomis patys gauti valstybinio socialinio draudimo pensijas ir (arba) kitas išmokas, vadinasi, jie įgyja atitinkamą teisėtą ir pagrįstą lūkestį.

Nors 2002 m. lapkričio 25 d. nutarime Konstitucinis Teismas pažymėjo, kad valstybėje esant ypatingai situacijai (ekonominė krizė, gaivalinė nelaimė ir pan.), kai neįmanoma sukaupti tiek lėšų, kiek yra būtina pensijoms mokėti, pensijos gali būti mažinamos tokiu mastu, koku būtina užtikrinti gyvybiškai svarbius visuomenės interesus, tačiau pensijų mažinimas neturi būti mechaniškas, nurėžiant pajamų dalį pensininkams, kurie visą gyvenimą daug dirbo ir pagrįstai tikisi didesnės pensijos (Lietuvoje pensijos nesiekia ir 50 procentų buvusio atlyginimo, o Vakarų Europos valstybėse mokamos apie 70–80 proc. buvusio atlyginimo dydžio pensijos). Be to, 2002 m. lapkričio 25 d. Konstitucinio Teismo nutarime yra konstatuota, kad asmuo, kuris atitinka įstatymo nustatytas sąlygas senatvės pensijai gauti ir kuriam ši pensija yra paskirta ir mokama, turi teisę į atitinkamo dydžio piniginę išmoką, t. y. teisę į nuosavybę. Pagal Konstitucijos 23 straipsnį ši teisė turi būti saugoma ir ginama.

8. Valstybinio socialinio draudimo pensijos

8.1. Valstybinio socialinio draudimo pensijų samprata ir skyrimo sąlygos

Lietuvoje šiuo metu veikia valstybinių socialinio draudimo pensijų sistema, pagrįsta einamojo finansavimo principu (einamoji pensinio draudimo sistema)¹⁴¹. Tai reiškia, kad valstybinės socialinio draudimo pensijos mokamos iš darbdavių (draudėjų) ir apdraustų valstybiniu socialiniu pensijų draudimu dirbančių asmenų (apdraustųjų) įmokėtų valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokų. Šios įmokos nėra kaupiamos jas kapitalizuojant (investuojant) taip, kaip privačiuose pensijų fonduose, bet surinktos

141 Einamoji pensinio draudimo sistema – pensinio draudimo sistema, pagal kurią darbuotojų mokamos įmokos sudaro tų pačių metų pensijų finansavimo šaltinį. *Socialinės apsaugos terminų žodynas*. Vilnius, 1999.

iš karto panaudojamos (perskirstomos) valstybinėms socialinio draudimo pensijoms išmokėti.

Veikianti sistema pagrįsta socialinio solidarumo arba kartų *solidarumo* principu, t. y. šiuo metu dirbantys asmenys moka socialinio draudimo įmokas anksčiau dirbusių, o dabar jau nebedirbančių asmenų pensijoms išmokėti (kitai variant, dirbantys ir mokantys valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokas asmenys išlaiko nedarbingus, praeityje mokėjusius šias įmokas asmenis, kurie yra sukakę senatvės pensijos amžių, yra visiškai arba iš dalies netekę darbingumo, taip pat nedarbingus asmenis, netekusius maitintojo). Taigi valstybinių socialinio draudimo pensijų dydžiai ir jų išmokėjimas tiesiogiai priklauso nuo apdraustųjų valstybiniu socialiniu pensijų draudimu ir valstybinių socialinio draudimo pensijų gavėjų santykio, apdraustųjų asmenų gaunamų pajamų dydžio, bedarbystės lygio, ekonominės ir demografinės situacijos šalyje. Pažymėtina, kad dėl demografinių problemų, ekonominės situacijos, socialinių garantijų jaunimui stokos (nedarbas, būsto nebuvimas ir kt.), visuomenės senėjimo tendencijų ilgainiui apdraustųjų asmenų ir valstybinių socialinio draudimo pensijų gavėjų santykis yra vis nepalankesnis – artėjama prie proporcijos, kada vienas darbuotojas išlaikys vieną valstybinės socialinio draudimo senatvės pensijos gavėją.

Valstybinis socialinis pensijų draudimas, t. y. kai draudžiama pensijoms, numatytoms specialiaime – Valstybinių socialinio draudimo pensijų – įstatyme, sudaro didžiausią valstybinio socialinio draudimo dalį. Socialinio pensijų draudimo sistema Lietuvoje įteisinta kaip visuotinė (universal), aprėpianti visus ekonomiškai aktyvius šalies gyventojų sluoksnius, taip pat ir karinių bei joms prilygintų struktūrų darbuotojus.

Valstybiniu socialiniu pensijų draudimu asmenys apdraudžiami privalomai. Šios rūšies socialiniu draudimu draudžiami asmenys išvardyti Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo 2 straipsnyje. Valstybinio socialinio draudimo įmokos dydį kiekvienais metais nustato Lietuvos Respublikos Seimas, priimdamas Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto rodiklių patvirtinimo įstatymą. 2010 m. pensijų socialiniam draudimui darbdavys mokėjo 23,3 proc., o apdraustasis – 3 proc. dydžio įmoką (iš viso 26,6 proc. nuo apskaičiuoto atlyginimo už darbą (bendras privalomos valstybinio socialinio draudimo įmokos tarifas – 40 proc., iš jų 31 proc. moka darbdavys ir 9 proc. darbuotojas). Šis įmokų tarifas taikomas asmenims, dirbantiems pagal darbo sutartis, einantiems narystės pagrindu renkamas pareigas organizacijose, valstybės tarnautojams, pareigūnams,

politikams, teisėjams, vidaus reikalų, krašto apsaugos, valstybės saugumo sistemų, taip pat kitiems statutiniams pareigūnams bei kitiems asmenims, gaunantiems atlyginimą už darbą. Kitokia įmokų mokėjimo tvarka nustatyta savarankiškai dirbantiems asmenims – individualių įmonių savininkams bei kitiems asmenims, kurie verčiasi individualia veikla, kaip ji apibrėžta Gyventojų pajamų mokesčio įstatyme (advokatams, advokatų padėjėjams, notarams, antstoliams ir kitiems asmenims, išskyrus asmenis, kurie verčiasi individualia veikla turėdami verslo liudijimą), šių asmenų socialinio draudimo įmokų pensijų draudimo bazę sudaro individualios veiklos apmokestinamosios pajamos (individualios įmonės savininkams asmeniniams poreikiams išsiimama suma), nuo kurių 2010 m. pensijų socialiniam draudimui jie privalėjo mokėti 26,3 proc. dydžio įmoką. Skirtingai nei kitiems apdraustiesiems, savarankiškai dirbantiems asmenims nustatyta socialinio draudimo įmokų bazės riba – kalendoriniais metais ji negali viršyti 48, o per mėnesį – 4 Lietuvos Respublikos Vyriausybės patvirtintų einamųjų metų draudžiamųjų pajamų dydžių sumos.

Asmenys, kurie verčiasi individualia veikla, turėdami verslo liudijimą, privalo patys už save mokėti fiksuoto dydžio įmoką – 50 proc. valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos (šios pensijos dydį tvirtina Lietuvos Respublikos Vyriausybė) dydžio pensijų draudimo įmoką.

Valstybės lėšomis valstybiniu socialiniu pensijų draudimu, esant tam tikroms nustatytoms sąlygoms, draudžiami nedirbantys valstybės tarnautojų ir profesinės karo tarnybos karių bei deleguotų asmenų sutuoktiniai, gyvenantys užsienyje kartu su sutuoktiniu, dirbančiu arba tarnaujančiu Lietuvos Respublikos diplomatinėje atstovybėje, konsulinėje įstaigoje, Lietuvos Respublikos atstovybėje prie tarptautinės organizacijos, užsienio valstybės arba tarptautinėje karinėje arba gynybos institucijoje ir kt.; asmenys, atliekantys privalomąją pradinę karo arba alternatyviąją krašto apsaugos tarnybą; vaiką iki trejų metų auginantys asmenys (motina, tėvas ar globėjas), dvasininkai ir tik vienuolyne dirbantys vienuoliai bei asmenys, slaugantys namuose neįgalius asmenis asmenys – už visus šiuos asmenis, išskyrus dvasininkus ir vienuolius, valstybė moka 50 proc. valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos ir 15 proc. minimalios mėnesinės algos (MMA) dydžio pensijų socialinio draudimo įmoką. Už dvasininkus ir vienuolius mokama 50 proc. valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydžio pensijų socialinio draudimo įmoka.

Asmenys, kurie nepatenka į privalomąją valstybinio socialinio pensijų draudimo sistemą arba kurie privalomuoju valstybiniu socialiniu pensijų draudimu yra draudžiami ne visai pensijai, o tik jos pagrindinei (bazinei) daliai, valstybiniu socialiniu pensijų draudimu gali draustis savanoriškai Valstybinio socialinio draudimo fondo administravimo įstaigose sudarydami savanoriškojo valstybinio socialinio pensijų draudimo sutartis. Savanoriškojo draudimosi pasekmės tokios pat, kaip privalomojo: įvykus draudžiamajam įvykiui, apsidraudęs asmuo įgyja teisę gauti valstybinę socialinio draudimo pensiją su sąlyga, kad jis atitinka valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo reikalavimus, nustatytus atitinkamai pensijos rūšiai skirti.

Taigi nustatytą laiką drausti arba patys draudęsi valstybiniu socialiniu pensijų draudimu asmenys teisę gauti valstybines socialinio draudimo pensijas įgyja tuomet, kai jie sukanka senatvės pensijos amžių arba yra pripažįstami nedarbingais arba iš dalies darbingais dar nesukakę senatvės pensijos amžiaus. Apdraustiesiems asmenims mirus, teisę į valstybinę socialinio draudimo pensiją turi jų nedarbingi šeimos nariai (sutuoktinis ir vaikai). Nustatytos trijų rūšių valstybinės socialinio draudimo pensijos: senatvės, netekto darbingumo, našlių ir našlaičių. Teisė gauti kiekvieną iš šių pensijų atsiranda esant teisinių faktų visumai (sudėčiai) – įvykus draudžiamajam įvykiui ir turint atitinkamos rūšies pensijai paskirti nustatytą minimalų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą. Nei teisė į šią pensiją, nei jos dydis nepriklauso nuo asmens turimų lėšų, turto, poreikių arba kitų veiksnių – įtakos turi tik asmens įgyto valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo trukmė ir pajamų, nuo kurių jis pats mokėjo arba už jį buvo arba turėjo būti mokamos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos, dydis. Tad asmens teisę į valstybinę socialinio draudimo pensiją suponuoja tik socialinio pensijų draudimo įmokų mokėjimas.

Valstybinių socialinio draudimo pensijų forma apdraustiems socialiniu pensijų draudimu asmenims iš dalies kompensuojamos dėl draudžiamųjų įvykių (senatvės, negalios, maitintojo netekimo) prarastos pajamos.

Valstybinė socialinio draudimo pensija turi dvejopą paskirtį – užtikrinti minimalų pensinį aprūpinimą ir pajamų išlaikymą senatvėje, netekus darbingumo arba maitintojo. Minimalios socialinės apsaugos funkciją atlieka valstybinė socialinio draudimo bazinė pensija. Valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydis nustatomas ir, atsižvelgiant į infliaciją, indeksuojamas Vyriausybės, atlieka pajamų perskirstymo ir pensijų dy-

džių vienodinimo funkcijas. Pasitelkiant bazinės pensijos dalį deklaruojamas socialinio solidarumo principas. Valstybinė socialinio draudimo bazinė pensija negali būti mažesnė už 110 proc. bazinės socialinės išmokos (BSI)¹⁴². Bazinės socialinės išmokos dydis apskaičiuojamas pagal vartotojų kainų augimą. Tokiu būdu Vyriausybė gali reguliuoti Valstybinio socialinio draudimo fondo išlaidas pensijoms. Pajamų išlaikymo funkciją atlieka papildoma valstybinės socialinio draudimo pensijos dalis, nes jos dydis tiesiogiai susietas su per draudimo laikotarpį asmens turėtomis draudžiamosiomis pajamomis. Pasitelkiant papildomą pensijos dalį deklaruojamas pensinio aprūpinimo diferencijavimo principas. Tad papildoma pensijos dalis skatina būsimus socialinio draudimo pensijų gavėjus sąžiningai mokėti įmokas.

Valstybinė socialinio draudimo pensija – tai periodinė (mėnesinė) pinigine išmoka iš Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto lėšų, mokama nustatytą laiką valstybiniu socialiniu pensijų draudimu apdraustiems asmenims sukakus senatvės pensijos amžių arba jiems tapus nedarbingiems arba iš dalies darbingiems, jei jie atitinka valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo reikalavimus atitinkamai pensijos rūšiai skirti, o tiems asmenims mirus, – jų nedarbingiems šeimos nariams (sutuoktiniui ir vaikams).

Bendrosios valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo sąlygos. Teisę gauti valstybinę socialinio draudimo pensiją turi nustatytą laiką privalomai drausti arba patys draudęsi valstybiniu socialiniu pensijų draudimu asmenys šiomis sąlygomis:

- nuolatinio Lietuvos gyventojų statusą (nepriklauso nuo pilietybės)¹⁴³;
- įvyko draudžiamasis įvykis;
- turi minimalųjį valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą;
- kreipėsi dėl pensijos paskyrimo.

142 Bazinė socialinė išmoka – tai rodiklis socialinės apsaugos išmokoms ir kitiems teisės aktų nustatytiems dydžiams apibrėžti ir apskaičiuoti.

143 Nuolat užsienyje gyvenantys Lietuvos Respublikos piliečiai bei kitų valstybių piliečiai ir asmenys be pilietybės, kurie Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo nustatytą laiką buvo privalomai draudžiami arba patys draudęsi valstybiniu socialiniu pensijų draudimu, teisę į valstybinę socialinio draudimo pensiją turi tik tuo atveju, jei tai nustatyta Lietuvos Respublikos tarptautinėmis sutartimis dėl socialinės apsaugos arba Lietuvos Respublikos Vyriausybės nustatyta tvarka.

Nuolatiniais Lietuvos gyventojais laikomi asmenys, kurių duomenys apie gyvenamąją vietą Lietuvos Respublikoje (jei neturi gyvenamosios vietos – apie savivaldybę, kurioje jie gyvena) yra įrašyti į Lietuvos Respublikos gyventojų registrą.

Draudžiamasis įvykis – tai teisinis faktas, dėl kurio atsiranda teisė į valstybinę socialinio draudimo pensiją Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo nustatyta tvarka: senatvės pensijos amžiaus sukaktis, pripažinimas nedarbingu arba iš dalies darbingu, mirtis.

Minimalusis valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas – tai trumpiausias laikotarpis, kuriuo buvo mokėtos socialinio pensijų draudimo įmokos ir nuo kurio, įvykus draudžiamajam įvykiui, priklauso apdraustojo asmens teisė gauti valstybinę socialinio draudimo pensiją. Pagal Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymą apdraustojo asmens valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą sudaro laikas, per kurį asmuo pats moka arba už jį yra mokamos arba turi būti mokamos įstatymo jam nustatytos privalomosios valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos, taip pat laikas, per kurį šis asmuo gauna socialinio draudimo pašalpas (ligos, profesinės reabilitacijos, motinystės, tėvystės, motinystės arba tėvystės), nedarbo socialinio draudimo išmokas. Stažu taip pat laikomi ir kiti asmens darbo ir (arba) veiklos laikotarpiai, buvę iki 1995 m. sausio 1 d. (iki įsigaliojant Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymui). Valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas yra dviejų rūšių: įgytas dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu (šio stažo trukmė nustatoma pagal pajamų, nuo kurių atitinkamais kalendoriniais metais buvo arba turėjo būti įmokėta privaloma valstybinio socialinio pensijų draudimo įmoka, sumą – jei ši suma yra lygi arba didesnė už 12 minimalių mėnesinių algų (MMA) sumą, į stažą įskaitomi visi kalendoriniai metai, o jei mažesnė, į stažą įskaitoma proporcingai mažesnė metų dalis) ir įgytas dirbant savarankiškai (į šį stažą įskaitoma tiek mėnesių, už kiek asmuo įmokėjo arba už jį buvo įmokėta visa jam nustatyta privaloma valstybinio socialinio pensijų draudimo įmoka). Asmens valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas apskaičiuojamas sudedant šio asmens kiekvienų metų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą, įgytą dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu, ir valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą, įgytą dirbant savarankiškai. Per kalendorinius metus įskaitoma ne daugiau kaip vieni valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo metai. Nustatant, ar asmuo turi minimalų stažą atitinkamos rūšies pensijai skirti, atsižvelgiama į visą

įgytą draudimo stažą (nepriklausomai nuo jo rūšies). Įgyto stažo rūšis daro įtaką pensijos dydžiui.

Savo teisę į valstybinę socialinio draudimo pensiją asmuo turi įgyvendinti – kreiptis į Valstybinio socialinio draudimo fondo administravimo įstaigą ir pateikti prašymą su būtinais atitinkamos rūšies pensijai paskirti dokumentais. Kreiptis dėl pensijos galima prieš tris mėnesius iki teisės į valstybinę socialinio draudimo senatvės pensiją atsiradimo arba bet kuriuo metu po teisės į valstybinę socialinio draudimo pensiją atsiradimo.

Asmenims, tuo pat metu turintiems teisę gauti ir senatvės, ir netekto darbingumo valstybinės socialinio draudimo pensijas, mokama viena iš šių pensijų. Valstybinės socialinio draudimo našlių ir našlaičių pensijos mokamos kartu su senatvės arba netekto darbingumo pensija. Jei asmuo tuo pat metu turi teisę gauti ir našlių, ir našlaičių valstybinės socialinio draudimo pensijas, mokama viena iš šių pensijų. Asmenys, turintys teisę gauti valstybinę socialinio draudimo pensiją (pensijas), nepraranda teisės gauti kitas valstybinės pensijas, taip pat nevalstybinės pensijas.

8.2. Valstybinės socialinio draudimo senatvės pensijos

Valstybinės socialinio draudimo senatvės pensijos – svarbiausia socialinės apsaugos senatvėje rūšis, kuria siekiama apdraustajam asmeniui iš dalies kompensuoti dėl senatvės prarastas darbo pajamas.

Teisė į valstybinę socialinio draudimo senatvės pensiją. Šios pensijos mokamos asmenims, kurie Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo nustatytą laiką buvo apdrausti arba patys draudėsi valstybiniu socialiniu pensijų draudimu. Pagrindas skirti šią pensiją yra draudžiamasis įvykis – senatvės pensijos amžiaus sukaktis. Tačiau ne kiekvienas sukakęs senatvės pensijos amžių asmuo turi teisę į valstybinę socialinio draudimo senatvės pensiją, o tik tas, kuris buvo apdraustas valstybiniu socialiniu pensijų draudimu ne mažiau kaip 15 metų. Tad teisę gauti šią pensiją turi asmenys, atitinkantys dvi sąlygas:

- yra sukakę senatvės pensijos amžių (šiuo metu moterų senatvės pensijos amžius yra 60 metų, vyrų – 62 metai ir 6 mėnesiai. Išimtis nustatyta tik vienai asmenų kategorijai – sergantiems hipofiziniu nanizmu (liliputams) žmonėms, jų senatvės pensijos amžius yra 15 metų mažesnis);
- yra įgiję minimalų 15 metų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą, nustatytą senatvės pensijai gauti (minimalaus stažo

reikalavimas vyrams ir moterims yra vienodas, išskyrus asmenis, sergančius hipofiziniu nanizmu (liliputus), jų minimalusis draudimo stažas – 10 metų mažesnis). Šią sąlygą asmuo turi atitikti senatvės pensijos amžiaus sukakties dieną arba kreipimosi dėl pensijos dieną, jei dėl pensijos kreipiamasi jau sukakus pensijos amžių.

Sąlygos nutraukti darbą norint gauti senatvės pensiją įstatymas nenumato. Priešingai, dirbančiam pensininkui ji mokama viso dydžio, nepriklausomai nuo gaunamų pajamų dydžio¹⁴⁴. Po pensijos paskyrimo įgijus ne mažesnę kaip vienų metų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą, jos gavėjas gali kreiptis dėl senatvės pensijos skyrimo iš naujo – tuomet pensijos dydis nustatomas įvertinus papildomai po pensijos paskyrimo įgytą stažą ir turėtas pajamas, nuo kurių buvo mokėtos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos. Skiriant pensiją nereikalaujama, kad senatvės pensijos amžiaus sukakties dieną arba tam tikru laikotarpiu iki šio draudžiamąjį įvykio asmuo būtų apdraustas valstybinio socialinio pensijų draudimu (mokėjęs draudimo įmokas).

Senatvės pensija gali būti paskirta ir anksčiau, t. y. dar nesukakus senatvės pensijos amžiaus. Išankstinių senatvės pensijų skyrimas ir mokėjimas reglamentuojamas specialiaame įstatyme – Valstybinių socialinio draudimo senatvės pensijų išankstinio mokėjimo įstatyme. Pagal šį įstatymą senatvės pensija anksčiau skiriama ir mokama priešpensinio amžiaus asmenims, kurie kreipimosi dėl pensijos skyrimo dieną atitinka visas šias sąlygas:

- iki senatvės amžiaus yra likę ne daugiau kaip penkeri metai;
- turi įgiję ne mažesnę kaip 30 metų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą (išskyrus moteris, pagimdžiusias ir išauginusias iki 8 metų amžiaus 5 ir daugiau vaikų, bei asmenis, ne mažiau kaip 15 metų slaugiusius savo vaikus, pripažintus neįgaliais arba netekusiais 60 ir daugiau proc. darbingumo, arba kuriems nustatytas specialusis slaugos poreikis – šiems asmenims pakanka turėti 15 metų stažą);
- paskutinius 12 mėnesių buvo registruotas bedarbiu;

¹⁴⁴ Socialinių išmokų perskaičiavimo ir mokėjimo laikinojo įstatymo (*Valstybės žinios*, 2009, Nr. 152-6820) galiojimo laikotarpiu laikinai, t. y. 2010–2011 m., senatvės pensijos dirbantiems jų gavėjams yra nustatyta tvarka mažinamos. Numatyta, kad negautos pensijos dalis bus kompensuota.

- negauna kitų pensijų, pensinio pobūdžio išmokų, netekto darbingumo periodinės kompensacijos, šalpos kompensacijos arba nedarbo draudimo išmokos;
- nedirba.

Atitinkantys šias sąlygas asmenys įgyja teisę gauti sumažintą valstybinę socialinio draudimo senatvės pensiją, t. y. išankstinę senatvės pensiją, kuri mokama iki asmeniui sukanka senatvės pensijos amžius. Sukakus senatvės pensijos amžių skiriama senatvės pensija, kuri mokama neterminuotą laiką (iki gyvos galvos).

Senatvės pensijos dydis. Valstybinės socialinio draudimo senatvės pensijos dydis priklauso nuo asmens įgyto valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo trukmės ir Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo nustatyto laikotarpiu asmens turėtų draudžiamųjų pajamų. Viso dydžio senatvės pensijai gauti reikalaujama turėti vadinamąjį būtinąjį pensijų draudimo stažą – 30 metų (išskyrus asmenis, sergančius hipofiziniu nanizmu (liliputus), jiems nustatytas 10 metų mažesnis būtinojo draudimo stažo reikalavimas). Sukakęs senatvės pensijos amžių asmuo, kuris turi būtinąjį pensijų draudimo stažą, gali atidėti kreipimąsi dėl senatvės pensijos skyrimo. Tuomet už kiekvienus metus, kai pensininkas neėmė pensijos, ji didinama 8 procentais nuo kreipimosi metu apskaičiuoto dydžio (senatvės pensijos didinimo dėl atidėto kreipimosi dydį nustato Valstybinio socialinio draudimo fondo taryba, tačiau jis negali būti mažesnis nei keturi procentai). Senatvės pensija gali būti padidinta už penkerius atidėjimo metus.

Išankstinė senatvės pensija yra nustatyta dydžiu sumažinta (po 0,4 proc. už kiekvieną pilną mėnesį, asmeniui likusį iki senatvės pensijos amžiaus), lyginant su ta, kurią asmuo gautų, jeigu būtų sukakęs įprastą pensinį amžių. Pensija lieka sumažinta ir po to, kai asmuo sukanka senatvės amžių (po 0,4 procento už kiekvieną pilną mėnesį, kurį asmuo gavo išankstinę senatvės pensiją). Taip per visą pensijos gavimo laiką iš valstybinio socialinio draudimo fondo išmokama ta pati bendra lėšų suma, nepriklausomai nuo išėjimo į pensiją momento. Taigi išankstinis išėjimas į pensiją nėra finansuojamas kitų pensininkų arba dirbančių asmenų sąskaita ir neskatina ankstyvo pasitraukimo iš darbo rinkos.

Valstybiniu savanoriškuoju socialiniu pensijų draudimu gali būti draudžiami ne jaunesni kaip 16 metų asmenys tuo laiku, kai jie nėra draudžiami valstybiniu privalomuoju socialiniu pensijų draudimu. Asmenys,

kurie nedraudžiami privalomuoju pensijų draudimu, savanoriškai gali būti draudžiami pagrindinei pensijos daliai gauti arba pagrindinei ir papildomai pensijos daliai gauti arba asmenys, kurie draudžiami privalomuoju pensijų draudimu tik pagrindinei pensijos daliai gauti, gali būti draudžiami papildomai pensijos daliai gauti. Asmenys savanoriškuoju pensijų draudimu draudžiasi individualiai. Asmenys, apsidraudę savanoriškuoju pensijų draudimu, turi teisę gauti pensijas pagal Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymą, jeigu jie atitinka šio įstatymo nustatytus valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo ir kitus (amžiaus ir pan.) reikalavimus. Asmenys, apsidraudę savanoriškuoju pensijų draudimu, įmokas moka Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniam skyriui individualiai savanoriškojo pensijų draudimo sutartyje nustatytu laiku ir tvarka.

8.3. Valstybinės socialinio draudimo netekto darbingumo pensijos

Valstybinės socialinio draudimo netekto darbingumo pensijos – svarbiausia socialinės apsaugos neįgalumo (pastovaus darbingumo netekimo) atveju rūšis, kuria siekiama iš dalies kompensuoti pajamų praradimą darbingo amžiaus asmeniui netekus pastovaus darbingumo (nepriklauso nuo to, dėl kokios priežasties – ligos, traumos, nelaimingo atsitikimo ar kt. – netekta darbingumo).

Teisė į valstybinę socialinio draudimo netekto darbingumo pensiją. Teisę gauti šią pensiją turi nustatytą laiką drausti arba patys draudęsi valstybiniu socialiniu pensijų draudimu asmenys įvykus draudžiamajam įvykiui – kompetentingai įstaigai – Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos – įvertinus darbingumo lygį ir pripažinus, kad apdraustasis yra nedarbingas arba iš dalies darbingas, t. y. netekęs 45 ir daugiau proc. darbingumo. Asmenims, kuriems nustatoma 60–100 proc. darbingumo, netekto darbingumo pensijos neskiriamos, nes pagal Neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymą šie asmenys laikomi darbingais.

Teritorinės Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnybos sprendimą dėl darbingumo lygio gali apskųsti asmuo, kurio darbingumas buvo vertinamas, arba institucija, skirianti šiam asmeniui pensiją arba kitą iš-

moką, teisė į kurią priklauso nuo darbingumo. Skundžiama tokia tvarka: pirmiausia sprendimas skundžiamas Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos direktoriui, po to – Ginčų komisijai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos ir paskiausiai – teismui.

Taigi teisę gauti šią pensiją turi asmenys, kurie atitinka dvi sąlygas:

- Neįgaliųjų socialinės integracijos įstatyme nustatyta tvarka pripažinti nedarbingais arba iš dalies darbingais;
- turi įgiję minimalųjį valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą (minimaliojo stažo reikalavimas priklauso nuo asmens amžiaus pripažinimo nedarbingu arba iš dalies darbingu dieną – kuo asmuo jaunesnis, tuo mažesnis ir stažo reikalavimas, kuo vyresnis – tuo stažo reikalavimas didesnis, bet ne didesnis nei kad nustatytas minimalusis stažas senatvės pensijai gauti). Šią sąlygą asmuo turi atitikti tą dieną, kurią jis pirmą kartą pripažintas nedarbingu arba iš dalies darbingu, arba pakartotinai jį tikrinant dieną, arba kreipimosi dėl pensijos dieną.

Sąlygos nutraukti darbą norint gauti netekto darbingumo pensiją įstatyme nenustatytos. Priešingai, dirbančiam šios pensijos gavėjui ji mokama viso dydžio, nepriklausomai nuo pajamų dydžio. Po pensijos paskyrimo įgijus ne mažesnę kaip vienu metų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą, netekto darbingumo pensija gali būti paskirta iš naujo įvertinus papildomai po pensijos paskyrimo turėtas pajamas, nuo kurių buvo mokėtos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos. Iš naujo ši pensija taip pat gali būti paskirta, kai asmeniui nustatomi didesni netekto darbingumo procentai.

Netekto darbingumo pensijos skiriamos tik nesukakusiems senatvės pensijos amžiaus asmenims (pagal Neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymą darbingumo lygis nustatomas tik darbingo amžiaus asmenims nuo 18 metų iki senatvės pensijos amžiaus sukakties). Teisė gauti šią pensiją ir po senatvės pensijos amžiaus sukakties išlieka tik tiems asmenims, kurie netekto darbingumo pensiją gavo iki tos dienos, kurią jiems sukako senatvės pensijos amžius.

Netekto darbingumo pensijos dydis. Viso dydžio netekto darbingumo pensijai gauti reikalaujama turėti vadinamąjį būtinajį pensijų draudimo stažą, kurio trukmė taip pat priklauso nuo asmens amžiaus darbingumo lygio vertinimo dieną.

Valstybinės socialinio draudimo netekto darbingumo (kaip ir senatvės) pensijos dydis priklauso nuo asmens įgyto valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo trukmės ir įstatymo nustatytu laikotarpiu asmens turėtų pajamų, nuo kurių buvo mokėtos (arba turėjo būti mokėtos) įmokos pensijų socialiniam draudimui. Be to, netekto darbingumo pensijos, mokamos konkrečiam pripažintam nedarbingu arba iš dalies darbingu asmeniui, dydis susietas ir su jo netekto darbingumo procentais.

Apskaičiuojant šią pensiją (papildomą jos dalį), prie asmens jau turimo stažo pridedama tiek metų, kiek asmeniui trūksta iki senatvės pensijos amžiaus. Jei asmuo neturi būtinojo stažo netekto darbingumo pensijai paskirti, pridedami ne visi iki senatvės pensijos amžiaus trūkstami metai, o proporcingai mažesnis jų skaičius.

8.4. Valstybinės socialinio draudimo našlių ir našlaičių pensijos

Šia pensija siekiama iš dalies kompensuoti pajamų praradimą, atsiradusį dėl maitintojo, kuris buvo apdraustas valstybinio socialinio pensijų draudimu, mirties.

Teisė į valstybinę socialinio draudimo našlių ir našlaičių pensiją. Teisę gauti šią pensiją turi mirusio (arba pripažinto nežinia kur esančiu) apdraustojo valstybinio socialinio pensijų draudimu sutuoktinis ir vaikai (įvaikiai), jei mirusysis buvo įgijęs bent minimalų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą dirbdamas Lietuvos, Europos Sąjungos arba Europos ekonominės erdvės įmonėse, įstaigose arba organizacijose arba gavo valstybinę socialinio draudimo netekto darbingumo arba senatvės pensiją. Pagrindas skirti šią pensiją yra šie draudžiamieji įvykiai: apdraustojo asmens mirtis arba įsiteisėjęs teismo sprendimas dėl apdraustojo pripažinimo nežinia kur esančiu.

Taigi nustatytos dvejopos sąlygos teisei į šią pensiją atsirasti: vienos jų susijusios su mirusiu asmeniu, kitos – su jo šeimos nariais.

Sąlygos, kurias turi atitikti miręs (pripažintas nežinia kur esančiu) apdraustasis asmuo:

- turėti įgijus minimalųjį valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą senatvės arba netekto darbingumo pensijai (priklausomai

nuo mirusiojo amžiaus) arba iki mirties dienos būti vienos iš šių pensijų gavėju;

- minimalųjį valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą senatvės arba netekto darbingumo pensijai būti įgijus dirbant Lietuvos, Europos Sąjungos arba Europos ekonominės erdvės įmonėse, įstaigose arba organizacijose (sąlyga įgyti minimalų stažą dirbant Lietuvos, Europos Sąjungos arba Europos ekonominės erdvės susitarimą pasirašiusių valstybių narių įmonėse, įstaigose arba organizacijose netaikoma, jei asmuo iki mirties dienos gavo netekto darbingumo (invalidumo) arba senatvės pensiją arba jei yra Lietuvos Respublikos įstatymų nustatyta tvarka reabilituotas politinis kalinys ir tremtinys, dalį stažo įgijęs neteisėto kalinimo metu arba tremtyje).

Valstybinę socialinio draudimo našlių pensiją turi teisę gauti tik nustatyta tvarka įregistruotoje santuokoje su mirusiu asmeniu gyvenęs jo nedarbingas sutuoktinis. Nedarbingu laikomas sukakęs senatvės pensijos amžių arba nustatyta tvarka pripažintas nedarbingu arba iš dalies darbingu sutuoktinis. Svarbu pažymėti, kad sukakusiam senatvės pensijos amžiui arba našliui našlių pensija skiriama nepriklausomai nuo to, kada jis šį amžių sukako, o pripažintam nedarbingu arba iš dalies darbingu – tik tuo atveju, jei tokiu jis pripažintas ne vėliau kaip per penkerius metus po sutuoktinio mirties arba neįgalių mirusio asmens vaikų slaugymo laikotarpiu. Be to, yra nustatyta papildoma sąlyga teisei į našlių pensiją įgyti tiems našlėms arba našliams, kurie neturėjo su mirusiu sutuoktiniu vaikų, – reikalaujama, kad nustatyta tvarka įregistruotoje santuokoje su mirusiu asmeniu būtų išgyventa ne mažiau kaip vieni metai.

Valstybinę socialinio draudimo našlaičių pensiją turi teisę gauti mirusio asmens vaikai (įvaikiai) iki 18 metų, taip pat vyresni, jei jie buvo pripažinti neįgaliaisiais iki 18 metų ir jeigu jie nuo 18 metų nuolat yra nedarbingi arba iš dalies darbingi, taip pat vyresni nei 18 metų mirusio asmens vaikai (įvaikiai), jei jie mokosi visų lygių mokyklų dieniniuose skyriuose (iki šių mokyklų baigimo, bet ne ilgiau negu sukanka 24 metai). Mirusiojo vaikams, turintiems teisę gauti našlaičių pensiją, ši teisė išlieka ir tada, kai juos įvaikina.

Valstybinės socialinio draudimo našlių ir našlaičių pensijos mokamos nepriklausomai nuo to, ar našlė, našlys arba našlaitis gauna valstybinę

socialinio draudimo senatvės arba netekto darbingumo pensiją, taip pat nepriklausomai nuo to, ar jie dirba.

Pagrindai, kuriems esant našlių ir našlaičių pensija neskiriama, o paskirtosios mokėjimas nutraukiamas:

- asmenims, teismo nuosprendžiu pripažintiems kaltais už tyčinio nusikaltimo mirusiajam, už kurį ši pensija skiriama arba paskirta, padarymą;
- našlei arba našliui naujai susituokus.

Našlių ir našlaičių pensijos dydis. Valstybinė socialinio draudimo našlių pensija yra nustatyto (fiksoto) dydžio – valstybinės socialinio draudimo našlių bazinės pensijos dydžio, kurį tvirtina Vyriausybė Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos teikimu (ši pensija negali būti mažesnė nei 70 Lt). Valstybinės socialinio draudimo našlaičių pensijos dydis priklauso nuo mirusio asmens įgyto valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo ir pajamų, nuo kurių jis pats arba už jį buvo mokamos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos, dydžio: pagal šiuos stažo ir pajamų duomenis yra apskaičiuojama mirusiam asmeniui priklausiusi valstybinė socialinio draudimo netekto darbingumo arba senatvės pensija (priklausomai nuo jo amžiaus), ir našlaičiui skiriama pusė (50 procentų) šios pensijos, jei našlaičių yra daugiau, kiekvienam skiriama po 50 procentų, bet ne daugiau kaip 100 proc. mirusiam tėvui arba motinai priklausiusios pensijos. Jei asmuo iki mirties gavo netekto darbingumo arba senatvės pensiją, nurodytų dydžių našlaičių pensija skiriama pagal gautos pensijos dydį. Našlaičiams, netekusiems abiejų tėvų, našlaičių pensijos skiriamos už kiekvieną iš mirusių tėvų atskirai.

8.5. Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimas

Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimas. Visų rūšių valstybines socialinio draudimo pensijas skiria ir moka Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniai skyriai, vadovaudamiesi Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymu, Valstybinių socialinio draudimo senatvės pensijų išankstinio mokėjimo įstatymu bei Lietuvos Respublikos Vyriausybės patvirtintais Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatais.

Kreiptis dėl pensijos paskyrimo galima prieš tris mėnesius iki teisės gauti valstybinę socialinio draudimo senatvės pensiją atsiradimo arba bet kuriuo metu po teisės gauti valstybinę socialinio draudimo pensiją atsiradimo.

Kreipiantis dėl pensijos, privaloma pateikti visus Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatuose nurodytus dokumentus, būtinus pensijai paskirti. Kreipimosi dėl pensijos diena laikoma data, kurią pateiktas prašymas su visais būtiniais pensijai paskirti dokumentais.

Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritorinis skyrius per Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatuose nustatytą laiką – 30 dienų – privalo priimti sprendimą apie pensijos paskyrimą arba apie atsisakymą paskirti pensiją ir apie sprendimą pranešti pareiškėjui.

Valstybinė socialinio draudimo pensija skiriama ir mokama nuo teisės ją gauti atsiradimo dienos, tačiau ne daugiau kaip už 12 mėnesių iki prašymo su visais reikiamais dokumentais pensijai skirti gavimo dienos Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniame skyriuje.

8.6. Valstybinių socialinio draudimo pensijų sandara (apskaičiavimas)

Valstybinę socialinio draudimo pensiją (išskyrus našlių) sudaro trys dalys: pagrindinė, papildoma ir priedas už stažo metus. Pagrindinė pensijos dalis garantuoja minimalųjį, o papildoma pensijos dalis ir priedas už stažo metus suteikia papildomąjį pensinį aprūpinimą.

Minimalusis pensinis aprūpinimas užtikrinamas asmenims, turintiems būtinąjį valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą atitinkamos rūšies pensijai skirti. Papildomasis pensinis aprūpinimas suteikiamas tiems asmenims, kurie patys mokėjo arba už kuriuos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos buvo mokamos visai valstybinei socialinio draudimo pensijai gauti, taip pat asmenims, įgijusiems didesnę kaip 30 metų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą.

Pagrindinės pensijos dalies ir priedo už stažo metus dydžio matas – valstybinė socialinio draudimo bazinė pensija, kurios dydį tvirtina Vyriausybė Valstybinio socialinio draudimo fondo tarybos teikimu. Valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydis negali būti mažesnis už

110 proc. BSI (bazinės socialinės išmokos). Abiejų šių pensijos dalių dydį lemia viso asmens įgyto valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo trukmė: pagrindinė pensijos dalis yra lygi 110 procentų valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos (netekto darbingumo pensijų, skiriamų asmenims, netekusiems 75–100 proc. darbingumo, – 1,5 valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos, o asmenims, netekusiems 45–55 proc. darbingumo, – 0,55 valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos), jei asmuo yra įgijęs būtinąjį valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą. Jei asmuo nėra įgijęs būtinojo valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo atitinkamos rūšies pensijai skirti, pagrindinė pensijos dalis yra atitinkamai mažesnė – proporcingai asmens įgytam valstybinio socialinio pensijų draudimo stažui. Priedo už stažo metus dydis apskaičiuojamas už kiekvienus pilnus stažo metus, viršijančius 30 metų, skiriant po tris procentus valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos.

Papildomos pensijos dalies dydis priklauso nuo asmens valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo, įgyto dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu, ir draudžiamųjų pajamų, turėtų per šį draudimo (draudimosi) laikotarpį, apskaičiuojamas pagal $0,005 \times S \times K \times D$ formulę, kurioje:

S – asmens stažas, įgytas dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu;

K – asmens draudžiamųjų pajamų koeficientas, kuris apskaičiuojamas pagal asmens draudžiamąsias pajamas, turėtas po 1994 m. sausio 1 d., bet ne daugiau kaip pagal 25 palankiausių kalendorinių metų draudžiamąsias pajamas iš viso. Jei po 1994 m. sausio 1 d. draudžiamųjų pajamų turėta mažesnį metų skaičių, koeficientas apskaičiuojamas pagal turėtas pajamas (draudžiamųjų pajamų koeficientas imamas ne didesnis kaip 5);

D – einamųjų metų draudžiamosios pajamos, galiojančios tą mėnesį, už kurį mokama pensija. Einamųjų metų draudžiamosios pajamos – tai apdraustųjų valstybinio socialinio pensijų draudimu visai pensijai asmenų turėtų draudžiamųjų pajamų vidurkis, apskaičiuotas pagal Valstybinio socialinio draudimo fondo tarybos nustatytą metodiką, atsižvelgiant į atitinkamų metų arba atitinkamo metų laikotarpio Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto pajamas ir išlaidas. Šias pajamas ne rečiau kaip kartą per metus Valstybinio socialinio draudimo fondo tarybos teikimu tvirtina Vyriausybė.

Koeficientas 0,005 formulėje reiškia, kad 0,5 procento mėnesio darbuotojo pajamų kasmet pridėjama prie jo būsimosios pensijos papildomos dalies.

8.7. Valstybinių socialinio draudimo pensijų mokėjimas ir ginčų nagrinėjimas

Valstybinės socialinio draudimo pensijos mokamos neterminuotą laiką (iki gavėjas gyvens) arba laikotarpį, kurį pagal įstatymą turi teisę gauti paskirtą pensiją (priklausomai nuo pensijos rūšies): senatvės pensija mokama iki jos gavėjas gyvens; netekto darbingumo pensija – iki jos gavėjas bus pripažįstamas nedarbingu arba iš dalies darbingu, našlių pensija – iki jos gavėjas gyvens arba bus pripažįstamas nedarbingu arba iš dalies darbingu (priklausomai nuo to, kokių pagrindų ši pensija paskirta), našlaičių pensija – iki jos gavėjas sukaks 18 metų arba iki mokysis pagal dieninę studijų formą, arba iki bus pripažintas nedarbingu arba iš dalies darbingu. Pasibaigus pensijos skyrimo terminui, jos mokėjimas nutraukiamas, jei pensijos gavėjas praranda teisę ją gauti. Pensijos gavėjui dėl pateisinamos priežasties pavėluotai kreipiantis dėl pensijos mokėjimo pratęsimo, pensija išmokama už visą laiką, bet ne ilgiau kaip už trejus metus, kai jos mokėjimas buvo nutrauktas, o pensijos gavėjui teisė gauti pensiją buvo išlikusi. Palūkanos už pavėluotą laiką neskaiciuojamos. Jei pateisinamos priežasties nėra, bet teisė gauti pensiją išlieka, pensijos mokėjimas atnaujinamas nuo dokumentų dėl pensijos pratęsimo pateikimo dienos.

Valstybinių socialinio draudimo pensijų mokėjimą reglamentuojantys teisės aktai įpareigoja pensijos gavėją pranešti pensiją jam mokančiam Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniam skyriui apie aplinkybes, turinčias įtakos pensijos dydžiui arba mokėjimui, per 10 dienų nuo šių aplinkybių atsiradimo dienos. Jei apie tokias aplinkybes laiku nepranešus sumokama didesnė nei priklauso pensija, permokėtas dydis iš gavėjo išieškomas pensiją mokančios įstaigos vadovo sprendimu – ne daugiau kaip 20 procentų pensijos per mėnesį. Jei pensijos mokėjimas yra nutraukiamas, o visa permokėta pensijos suma neišieškota, permoka išieškoma teismo proceso tvarka.

Jeigu valstybinė socialinio draudimo pensija yra permokama dėl pensiją skiriančios arba mokančios įstaigos kaltės, permokėtas dydis iš pensijos gavėjo neišieškomas.

Valstybinės socialinio draudimo pensijos suma, laiku negauta dėl pensiją skiriančios arba mokančios įstaigos kaltės, išmokama už praėjusį laiką neapribojant kokiu nors terminu.

Jei pensijos gavėjai persikelia nuolat gyventi į kitas valstybes, su kuriomis Lietuva nėra sudariusi tarptautinių sutarčių dėl pensijų mokėjimo, taip pat į valstybes, kurios nepriklauso Europos Sąjungai arba Europos ekonominei erdvei, paskirtoji pensija jam mokama, jeigu ne mažesni kaip minimalųjį valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą atitinkamos rūšies pensijai gauti pensijos gavėjas yra įgijęs dirbdamas Lietuvos įmonėse, įstaigose arba organizacijose arba jeigu pensijos gavėjas yra reabilituotas politinis kalinys arba tremtinys, įgijęs dalį stažo kalinimo metu arba tremtyje. Jei pensijos gavėjas neatitinka vienos iš šių sąlygų, jam išmokama išvykimo mėnesio dydžio pensija už šešis mėnesius į priekį, o toliau ji nebemokama. Pensininkui, kuriam persikėlus nuolat gyventi į kitą valstybę pensija buvo mokama, ši pensija toliau mokama jam grįžus gyventi į Lietuvos Respubliką, neatsižvelgiant į tai, kad grįžęs pensininkas neturi nuolatinio Lietuvos Respublikos gyventojo statuso.

Jei pensijos gavėjai persikelia nuolat gyventi į kitas valstybes, su kuriomis Lietuva yra sudariusi tarptautinę sutartį dėl pensijų mokėjimo, taip pat į Europos Sąjungai arba Europos ekonominei erdvei priklausančią valstybę, pensija mokama taip, kaip numatyta tarptautinėse konvencijose arba sutartyse.

Pensininkui mirus, jį laidojusiems asmenims išmokama pensija ir už mirties mėnesį, jei už tą mėnesį dar nebuvo išmokėta, ir dar už vieną mėnesį.

Ginčų nagrinėjimas. Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritorinių skyrių sprendimai dėl asmenų teisės gauti pensijas gali būti apskundžiami pagrindinei Valstybinį socialinį draudimo fondą administruojančiai institucijai – Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos. Teritorinių skyrių sprendimus pensijų klausimais galima apskusti per trejus metus nuo tos dienos, kurią asmuo sužinojo arba turėjo sužinoti apie priimtą sprendimą. Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba veikia kaip ikiteisminė ginčų nagrinėjimo institucija. Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos ir jos skyrių sprendimai gali būti apskusti teismui Administracinių bylų teisenos įstatyme nustatyta tvarka ir terminais.

9. Valstybinės pensijos

Valstybinė pensija yra mokama ne visiems asmenims, o tik tiems, kuriems yra numatyta ją skirti ir kurie yra įvardinti 1994 m. gruodžio 22 d. Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatyme. Svarbus požymis, išskiriantis šią pensiją iš kitų, yra tas, jog visos valstybinės pensijos yra mokamos iš Lietuvos Respublikos valstybės biudžeto. Taigi *valstybinės pensijos* – tai ilgalaikės, periodiškos piniginės išmokos, skirtos materialiam aprūpinimui asmenų, įvardintų Valstybinių pensijų įstatyme, ir kurios yra mokamos iš valstybės biudžeto.

Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatyme numatytos šios valstybinės pensijos:

1. Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinės pensijos;
2. nukentėjusiųjų asmenų valstybinės pensijos;
3. pareigūnų ir karių valstybinės pensijos;
4. mokslininkų valstybinės pensijos;
5. teisėjų valstybinės pensijos.

Taip pat prie valstybinių pensijų reikia priskirti:

- rentas buvusiems sportininkams (kurios mokamos pagal 2010 m. kovo 3 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu Nr. 208 patvirtinto Rentų buvusiems sportininkams mokėjimo sąlygų ir tvarkos aprašo nuostatas);
- rentas signatarams pagal 2003 m. spalio 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarų statuso įstatymą;
- Respublikos Prezidento valstybinę rentą, mokamą pagal 2006 m. gruodžio 12 d. Lietuvos Respublikos Prezidento valstybinės rentos įstatymą;
- kompensacines išmokas teatrų ir koncertinių įstaigų kūrybiniam darbuotojams, mokamas pagal 2004 m. birželio 1 d. Lietuvos Respublikos teatrų ir koncertinių įstaigų įstatymą.

Mokslininkų valstybinės pensijos nustatomos laikinai – iki papildomo mokslininkų pensinio draudimo sistemos sudarymo. Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinės pensijos, taip pat nukentėjusiųjų asmenų valstybinės pensijos skiriamos pagal šį įstatymą. Pareigūnų ir karių,

mokslininkų bei teisėjų valstybinės pensijos skiriamos pagal specialius įstatymus.

Nuo 2010 m. sausio 1 d. įsigaliojo Lietuvos Respublikos socialinių išmokų perskaičiavimo ir mokėjimo laikinasis įstatymas, kuriame nustatytas socialinių išmokų, mokamų iš valstybės biudžeto lėšų, perskaičiavimas (sumažinimas):

- nukentėjusiųjų asmenų, Lietuvos Respublikos I ir II laipsnio, pareigūnų ir karių, teisėjų, mokslininkų valstybinių pensijų, taip pat valstybinių našlių ir našlaičių pensijų, paskirtų ir mokamų pagal atitinkamus pensijų įstatymus;
- kompensacinių išmokų teatrų ir koncertinių įstaigų kūrybiniais darbuotojams, paskirtų ir mokamų pagal Lietuvos Respublikos teatrų ir koncertinių įstaigų įstatymą;
- valstybinių rentų – Respublikos Prezidento, signataro, signataro našlių ir našlaičių rentų, buvusiems sportininkams, paskirtų ir mokamų pagal atitinkamus rentų įstatymus;
- šalpos kompensacijų darbingiems darbingo amžiaus asmenims ir slaugos arba priežiūros (pagalbos) išlaidų tikslinių kompensacijų, paskirtų ir mokamų pagal Lietuvos Respublikos valstybinių šalpos išmokų įstatymą.

Įstatymo galiojimo laikotarpiu (2010 m. sausio 1 d. – 2011 m. gruodžio 31 d.) paskirtos socialinės išmokos perskaičiuojamos taikant atitinkamą perskaičiavimo koeficientą.

Valstybinės pensijos kritikuojamos kaip neatitinkančios valstybinio socialinio draudimo principų ir įtvirtinančios tam tikras privilegijas atskiroms socialinėms grupėms. Su kai kuriais priekaištais reikia sutikti, tačiau atmesti visų valstybinių pensijų modelių būtų neteisinga. Socialinės apsaugos teisėje negalima taikyti kitų valstybių socialinių modelių, nes kiekviena valstybė yra savitos politinės santvarkos, joje susiklosčiusi jai būdinga ekonominė, demografinė situacija, ji pasiekusi tam tikrą pramonės išsivystymo lygį, turi būtent tokių gamtinių išteklių, jos geopolitinė padėtis taip pat gali skirtis net nuo netoli esančių valstybių padėties ir t. t. Tai, kas tinka vienai valstybei, gali netikti kitai. Pavyzdžiui, daugelio Vakarų Europos šalių, kuriose nebuvo represijų, trėmimų, žmonėms gali būti nesuprantamas valstybinių nukentėjusių asmenų pensijų skyrimas, o kitose šalyse, kuriose gyvenimas nebuvo sukrėstas okupacinių kataklizmų,

keistokai atrodys I ar II laipsnio pensijų skyrimas asmenims, aktyviai dalyvavusiems atkuriant nepriklausomybę ir demokratiją.

9.1. Respublikos Prezidento valstybinė renta

Lietuvos Respublikos Prezidento valstybinės rentos įstatyme reglamentuojamos Respublikos Prezidento valstybinės rentos, Respublikos Prezidento valstybinės našlių ir našlaičių rentos skyrimo ir mokėjimo sąlygos ir tvarka, taip pat šių rentų dydis.

Respublikos Prezidento valstybinė renta skiriama ir mokama iki gyvos galvos Respublikos Prezidentui, kurio įgaliojimai nutrūko Lietuvos Respublikos Konstitucijos 88 straipsnio 1, 2, 3 ir 6 punktuose nustatytais pagrindais. Respublikos Prezidentui, išrinktam naujai kadencijai, paskirtoji Respublikos Prezidento valstybinė renta nemokama. Paskirtoji Respublikos Prezidento valstybinė renta vėl pradeda mokėti, kai Respublikos Prezidento įgaliojimai nutrūksta Lietuvos Respublikos Konstitucijos 88 straipsnio 1, 2, 3 ir 6 punktuose nustatytais pagrindais.

Respublikos Prezidentui, turinčiam teisę gauti Respublikos Prezidento valstybinę rentą ir valstybinę pensiją arba pensinio pobūdžio išmoką, paskirtas pagal Lietuvos Respublikos įstatymus ir mokamas iš Lietuvos Respublikos valstybės biudžeto, jo pasirinkimu skiriama ir mokama tik viena iš šių išmokų: arba Respublikos Prezidento valstybinė renta, arba valstybinė pensija, arba pensinio pobūdžio išmoka.

Respublikos Prezidento valstybinė renta skiriama 50 proc. Respublikos Prezidento darbo užmokesčio dydžio per mėnesį. Respublikos Prezidento valstybinės rentos dydis nustatomas pagal Respublikos Prezidento darbo užmokesčio dydį, galiojantį tą mėnesį, už kurį ši renta skiriama ir (arba) mokama. Pasikeitus Respublikos Prezidento darbo užmokesčiui, Respublikos Prezidento valstybinės rentos dydį Vyriausybė nustato iš naujo. Respublikos Prezidento valstybinės rentos dydis negali būti mažinamas.

Teisę gauti Respublikos Prezidento valstybinę našlių rentą turi mirusio Respublikos Prezidento sutuoktinis Lietuvos Respublikos pilietis (našlys arba našlė).

Teisę gauti Respublikos Prezidento valstybinę našlaičių rentą turi mirusio Respublikos Prezidento vaikai, įvaikiai Lietuvos Respublikos piliečiai (toliau – našlaičiai) iki 18 metų, vyresni kaip 18 metų, jeigu jie pripa-

žinti neįgaliaisiais (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidais) iki 18 metų ir visą laiką nuo 18 metų sukakties yra nedarbingi arba iš dalies darbingi (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidai), taip pat nustatyta tvarka įregistruotų aukštųjų, profesinių ir bendrojo lavinimo mokyklų, dieninių skyrių studentai ir mokiniai – iki šių mokyklų baigimo, bet ne ilgiau negu jiems sukaks 24 metai. Našlaičius įvaikinus, jų teisė gauti Respublikos Prezidento valstybinę našlaičių rentą išlieka. Respublikos Prezidento valstybinė našlaičių renta skiriama ir (arba) mokama Respublikos Prezidento našlaičiams, nepaisant jų gaunamų pensijų ir (arba) draudžiamųjų pajamų.

Respublikos Prezidento valstybinės našlių rentos dydis yra 50 proc. Respublikos Prezidento valstybinės rentos dydžio. Respublikos Prezidento valstybinės našlaičių rentos dydis yra 25 proc. Respublikos Prezidento valstybinės rentos dydžio, jeigu teisę gauti šią rentą turi vienas našlaitis. Jei tokią teisę turi daugiau našlaičių, kiekvienam skiriama po lygiai, bet ne daugiau kaip po 25 procentus ir visiems kartu ne daugiau kaip 50 proc. viso Respublikos Prezidento valstybinės rentos dydžio.

Respublikos Prezidento valstybinę rentą arba Respublikos Prezidento valstybinę našlių ir našlaičių rentą iš Lietuvos Respublikos valstybės biudžeto lėšų moka Respublikos Prezidento kanceliarija, vadovaudamasi šiuo įstatymu bei Vyriausybės patvirtintais Respublikos Prezidento valstybinės rentos skyrimo ir mokėjimo nuostatais.

9.2. Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinės pensijos

Valstybinių pensijų dydžio matas yra valstybinių pensijų bazė. Jos dydis negali būti mažesnis negu 200 litų. Valstybinių pensijų bazę tvirtina Lietuvos Respublikos Vyriausybė Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos teikimu.

Asmeniui, turinčiam teisę gauti kelias valstybines pensijas, jo pasirinkimu mokama tik viena iš jų, išskyrus valstybinę našlių ir našlaičių pensiją, kuri taip pat gali būti mokama tik viena su viena iš valstybinių pensijų. Nustatyta nukentėjusių asmenų valstybinė našlaičių pensija skiriama ir mokama, jeigu asmuo neturi teisės į kitą nukentėjusių asmenų valstybinę pensiją. Asmeniui, turinčiam teisę gauti valstybinę našlių pensiją už mirusį valstybinės pensijos gavėją ir valstybinę socialinio draudimo našlių pensi-

ją, jo pasirinkimu skiriama ir mokama arba valstybinė našlių pensija, arba valstybinė socialinio draudimo našlių pensija.

Nustatytos valstybinės pensijos dydis bei šios pensijos dydžio ir tam pačiam asmeniui paskirtų valstybinių pensijų ir valstybinių socialinio draudimo pensijų bendra suma vienam asmeniui negali viršyti užpraeito ketvirčio prieš tą mėnesį, už kurį mokama valstybinė pensija, Statistikos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės paskelbto šalies ūkio vidutinio mėnesinio darbo užmokesčio 1,3 dydžio. Pensijos dydžio ribojimą taiko valstybinę pensiją mokanti institucija.

Susidarius valstybinės pensijos, kurios skyrimas ir (arba) mokėjimas siejamas su asmens draudžiamosiomis pajamomis, kaip jos apibrėžtos Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatyme, permokai dėl to, kad valstybinės pensijos gavėjas turėjo draudžiamųjų pajamų už tą laikotarpį, per kurį jam buvo paskirta ir mokėta pensija, permoka valstybinę pensiją mokačios institucijos vadovo sprendimu išieškoma iš valstybinės pensijos gavėjo ne ginčo tvarka.

9.2.1. Teisė gauti valstybines pensijas

Teisę gauti Lietuvos Respublikos pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinę pensiją turi šie Lietuvos Respublikos piliečiai:

1. asmenys, ypač nusipelnę Lietuvai kurdami bei plėtodami jos valstybingumą, ūkį, kultūrą, mokslą, meną ir sportą, gindami valstybės nepriklausomybę, teritorijos vientisumą ir konstitucinę santvarką;
2. labiausiai pasižymėję neginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviai – laisvės kovų dalyviai;
3. aukščiausieji valstybės pareigūnai.

Teisę gauti pirmojo laipsnio valstybinę pensiją turi šie Lietuvos Respublikos piliečiai:

1. ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviai – kariai savanoriai;
2. olimpinių žaidynių čempionai (aukso medalio laimėtojai).

Teisę gauti antrojo laipsnio valstybinę pensiją turi šie Lietuvos Respublikos piliečiai:

1. motinos, pagimdžiusios (įvaikinusios) ir išauginusios iki 8 metų bei gerai išauklėjusios 7 ir daugiau vaikų (nuostata galioja iki 2012 m. sausio 1 d.);
2. motinos, pagimdžiusios (įvaikinusios) 5 ir daugiau vaikų, išauginusios juos iki 8 metų ir gerai išauklėjusios (nuostata galioja nuo 2012 m. sausio 1 d.);
3. olimpinių žaidynių prizininkai (sidabro, bronzos medalių laimėtojai), parolimpinių žaidynių čempionai, olimpinių sporto šakų pasaulio čempionai, olimpinių kurčiųjų žaidynių čempionai;
4. asmenys, kuriems teisės aktų nustatyta tvarka suteiktas garbės donoro vardas.

Pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinė pensija skiriama asmenims, jeigu jie yra sukakę Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatyme nustatytą senatvės pensijos amžių arba yra pripažinti nedarbingais arba iš dalies darbingais, netekusiais 60 proc. ir daugiau darbingumo (iki 2005 m. liepos 1 d. I ar II grupės invalidais). Asmenys, dirbę ypatingomis darbo sąlygomis, už kurias skiriama kompensacija pagal Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymą, turi teisę gauti pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinę pensiją likus iki senatvės pensijos amžiaus tiek mėnesių, už kiek mėnesių mokama kompensacija.

Pirmojo laipsnio valstybinė pensija yra keturių valstybinių pensijų bazių dydžio. Antrojo laipsnio valstybinė pensija yra dviejų valstybinių pensijų bazių dydžio. Pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinės pensijos gavėjui mirus, pensija išmokama jį palaidojusiems asmenims už mirties mėnesį, jei ji dar nebuvo išmokėta, ir dar paskirtos pensijos už vieną mėnesį dydžio suma.

9.2.2. Pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinių pensijų skyrimas, panaikinimas ir mokėjimas

Pirmojo laipsnio valstybinę pensiją skiria Vyriausybė pagal Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinių pensijų skyrimo komisijos teikimą. Antrojo laipsnio valstybinę pensiją skiria ir sprendimus dėl šios pensijos skyrimo panaikinimo priima Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinių pensijų skyrimo komisija.

Per vienerius kalendorinius metus negali būti paskirta daugiau kaip 15 pirmojo laipsnio valstybinių pensijų ir daugiau kaip 45 antrojo laipsnio valstybinės pensijos.

Ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviams – kariams savanoriams pirmojo laipsnio valstybinę pensiją pagal Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro pateiktus sąrašus Vyriausybė skiria, neribodama pirmojo laipsnio valstybinių pensijų skyrimo per kalendorinius metus skaičiaus. Ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviams – kariams savanoriams pirmojo laipsnio valstybinės pensijos mokamos neatsižvelgiant į tai, ar jų gavėjai turi draudžiamųjų pajamų, nuo kurių skaičiuojamos ir mokamos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos.

Olimpinių žaidynių čempionams ir prizininkams, parolimpinių žaidynių čempionams, olimpinių sporto šakų pasaulio čempionams, olimpinių kurčiųjų žaidynių čempionams, garbės donorams pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinės pensijos skiriamos neribojant pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinių pensijų skyrimo per kalendorinius metus skaičiaus.

Asmenims, teismo nuosprendžiu pripažintiems kaltais už tyčinio nusikaltimo padarymą, pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinės pensijos paskyrimas panaikinamas nuo nuosprendžio įsigaliojimo dienos.

Asmenims, kurie po pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinių pensijų paskyrimo turi pajamų, nuo kurių skaičiuojamos ir mokamos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos, arba kurie gauna valstybinio socialinio draudimo ligos (įskaitant ir darbdavio mokamas ligos dienas), motinystės, tėvystės, motinystės (tėvystės), profesinės reabilitacijos pašalpas arba nedarbo socialinio draudimo išmokas (toliau šiame straipsnyje – draudžiamosios pajamos), paskirtos pensijos nemokamos. Ši nuostata netaikoma ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviams – kariams savanoriams pirmojo laipsnio valstybinių pensijų gavėjams, antrojo laipsnio valstybinių pensijų gavėjoms motinoms, pagimdžiusioms (įvaikinusioms) ir išauginusioms iki 8 metų bei gerai išauklėjusioms 7 ir daugiau vaikų, garbės donorams. Apie draudžiamųjų pajamų turėjimą pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinių pensijų gavėjai privalo pranešti pensiją jiems mokančiai institucijai per 10 dienų nuo šių pajamų atsiradimo dienos. Jeigu apie šias pajamas laiku nepranešama ir dėl to permokama pensija, permokėtos pensijos suma išieškoma iš pensijos gavėjo Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatyme ir kituose įstatymuose nustatyta tvarka.

Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinių pensijų skyrimo komisija veikia prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos.

Komisiją sudaro vienuolika narių: socialinės apsaugos ir darbo ministras (komisijos pirmininkas), socialinės apsaugos ir darbo viceministras (komisijos pirmininko pavaduotojas), keturi ministrai ir penki visuomenės atstovai – visuomenės gerbiami ir vertinami žmonės, atstovaujantys skirtingoms veiklos sritims. Komisijos sudėtį socialinės apsaugos ir darbo ministro teikimu tvirtina Lietuvos Respublikos Vyriausybė. Komisijos sudėtis kas dveji metai atnaujinama ne mažiau kaip trečdaliu narių. Į komisijos posėdžius gali būti kviečiami ekspertai, kurie turi patariamojo balso teisę. Komisija nagrinėja Lietuvos Respublikos aukščiausiosios valdžios – Respublikos Prezidento, Seimo Pirmininko, Ministro Pirmininko ir valdymo institucijų, taip pat Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro pateiktus prašymus labiausiai pasižymėjusiems pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms dalyviams skirti pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinę pensiją. Komisija nagrinėja ir savivaldybių administracijos teikimus skirti antrojo laipsnio valstybines pensijas motinoms, pagimdžiuosioms (įvaikinusioms) ir išauginusioms iki 8 metų bei gerai išauklėjusioms 7 ir daugiau vaikų. Komisija turi teisę Krašto apsaugos ministerijos teikimu skirti pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinę pensiją 1918–1920 metų nepriklausomybės kovų kariams savanoriams, neribodama pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinių pensijų skyrimo per kalendorinius metus skaičiaus.

Teikimai skirti pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinę pensiją pateikiami Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinių pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatuose nustatyta tvarka. Komisija veikia vadovaudamasi šiuo įstatymu ir Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinių pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatais, tvirtinamais Vyriausybės.

9.2.3. Lietuvos Respublikos valstybinės pensijos aukščiausiems valstybės pareigūnams

Asmenims, buvusiems Lietuvos Respublikos Seimo Pirmininku, Ministru Pirmininku, Aukščiausiojo Teismo pirmininku, Konstitucinio Teismo pirmininku, skiriama pirmojo laipsnio valstybinė pensija, jeigu jie bent dvejus metus ėjo šioje dalyje išvardytas pareigas. Pensija šiems asmenims skiriama, kai jie sukanka senatvės pensijos amžių arba yra pripažinti nedirbingais arba iš dalies nedirbingais, netekusiais 60 proc. ir daugiau darbingumo (iki 2005 m. liepos 1 d. – I ar II grupės invalidais). Šiame straipsnyje

nurodytiems asmenims Lietuvos Respublikos valstybinės pensijos negali būti skiriamos, o paskirtosios turi būti panaikinamos, jei jie atleisti iš pareigų apkaltos tvarka arba po atleidimo iš pareigų buvo teisti už tyčinio nusikaltimo padarymą.

9.2.4. Valstybinės našlių ir našlaičių pensijos

Pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinės pensijos gavėjui mirus, jo sutuoktiniui ir (arba) vaikams (įvaikiams) skiriama valstybinė našlių ir našlaičių pensija, jeigu jie yra Lietuvos Respublikos piliečiai. Sprendimą dėl valstybinės našlių ir našlaičių pensijos skyrimo priima komisijos pirmininkas arba jo įgaliotas komisijos pirmininko pavaduotojas.

Teisę gauti valstybinę našlių pensiją turi našlė arba našlys, kurie:

1. sukako senatvės pensijos amžių arba buvo pripažinti nedarbingais arba iš dalies darbingais (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidais) iki sutuoktinio mirties arba sukako tokį amžių arba buvo pripažinti nedarbingais arba iš dalies darbingais (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidais) per penkerius metus po sutuoktinio mirties;
2. augina mirusio asmens vaikus (įvaikius) iki 18 metų (nustatyta tvarka įregistruotų bendrojo lavinimo ir profesinių mokyklų dieninių skyrių moksleivius – iki šių mokyklų baigimo, bet ne ilgiau, negu kol jiems sukaks 19 metų), taip pat slaugantys namuose mirusiojo vaikus (įvaikius), kuriems nustatyta 75–100 proc. netekto darbingumo (iki 2005 m. liepos 1 d. – I invalidumo grupė), jeigu šie vaikai (įvaikiai) buvo pripažinti neįgaliaisiais (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidais) iki jiems sukankant 18 metų;
3. sukako senatvės pensijos amžių arba buvo pripažinti nedarbingais arba iš dalies darbingais (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidais) tuo metu, kai augino mirusio asmens vaikus (įvaikius) iki 18 metų (nustatyta tvarka įregistruotų bendrojo lavinimo ir profesinių mokyklų dieninių skyrių moksleivius – iki šių mokyklų baigimo, bet ne ilgiau, negu kol jiems sukaks 19 metų), taip pat slaugė namuose mirusiojo vaikus (įvaikius), kuriems nustatyta 75–100 proc. netekto darbingumo (iki 2005 m. liepos 1 d. – I invalidumo grupė), jeigu šie vaikai (įvaikiai) buvo pripažinti ne-

įgaliaisiais (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidais) iki jiems sukan-
kant 18 metų.

Valstybinės našlių pensijos dydis yra 20 proc. mirusiam asmeniui pri-
klausiusios valstybinės pensijos dydžio.

Teisę gauti valstybinę našlaičių pensiją turi mirusiojo (arba nustatyta
tvarka pripažinto mirusiu arba nežinia kur esančiu) vaikai (įvaikiai) iki 18
metų, vyresni kaip 18 metų, jeigu jie pripažinti neįgaliaisiais (iki 2005 m.
liepos 1 d. – invalidais) iki 18 metų ir visą laiką nuo 18 metų sukakties
yra nedarbingi arba iš dalies darbingi (invalidai), taip pat nustatyta tvarka
įregistruotų bendrojo lavinimo bei aukštųjų ir profesinių mokyklų dieninių
skyrių studentai ir moksleiviai – iki šių mokyklų baigimo, bet ne ilgiau
negu jiems sukaks 24 metai.

Mirusiojo vaikams (įvaikiams), turintiems teisę gauti valstybinę naš-
laičių pensiją, ši teisė išlieka ir tada, kai juos kas nors įvaikina.

Asmeniui, turinčiam teisę gauti valstybinę našlaičių pensiją, ši pensi-
ja skiriama 30 proc. mirusiam priklausiusios valstybinės pensijos dydžio,
jeigu teisę gauti valstybinę našlaičių pensiją turi vienas našlaitis. Jei tokią
teisę turi daugiau našlaičių, kiekvienam skiriama po lygiai, bet ne daugiau
kaip po 30 proc. ir ne daugiau kaip 80 proc. viso valstybinės pensijos dy-
džio. Tuo atveju, kai nėra asmenų, turinčių teisę gauti valstybinę našlių
pensiją, kiekvienam našlaičiui skiriama po lygiai, bet ne daugiau kaip po
30 proc. mirusiajam priklausiusios valstybinės pensijos dydžio ir ne dau-
giau kaip 100 proc. šios pensijos dydžio.

9.3. Nukentėjusiųjų asmenų valstybinės pensijos

Nukentėjusiųjų asmenų valstybines pensijas skiria ir moka Valsty-
binio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniai skyriai, vadovau-
damiesi Valstybinių pensijų įstatymu, Valstybinių socialinio draudimo
pensijų įstatymu ir Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo bei
mokėjimo nuostatais. Nukentėjusiųjų asmenų valstybinių pensijų skyrimo,
mokėjimo ir pristatymo išlaidos Valstybinio socialinio draudimo fondui
apmokamos iš valstybės biudžeto. Nukentėjusiųjų asmenų valstybinės
pensijos mokamos neatsižvelgiant į nukentėjusių asmenų kitas pajamas, o
nukentėjusiųjų asmenų valstybinės pensijos gavėjui, persikėlusiam nuolat
gyventi į užsienį, ši pensija nemokama. Nukentėjusiųjų asmenų valstybi-
nės pensijos gavėjui mirus, ši pensija išmokama jį laidojusiems asmenims

už mirties mėnesį, jei ji dar nebuvo išmokėta, ir dar paskirtos pensijos už vieną mėnesį dydžio suma.

Nukentėjusiųjų asmenų valstybines pensijas turi teisę gauti Lietuvos Respublikos piliečiai, kurių duomenys apie gyvenamąją vietą Lietuvos Respublikoje, o neturinčių gyvenamosios vietos asmenų duomenys – apie savivaldybę, kurioje jie gyvena, yra įrašyti į Lietuvos Respublikos gyventojų registrą ir kurie negauna iš kitos valstybės panašaus pobūdžio pensijos (išskyrus socialinio draudimo pensiją) arba kitokios nuolatinės kompensacinės išmokos:

1. kurie tapo invalidais dėl 1991 metų sausio 11–13 dienomis vykdytos agresijos ir po to buvusių įvykių, taip pat Lietuvos Respublikos nepriklausomybės gynėjai, sužaloti 1991 metų sausio 11–13 dienomis ir po to vykdytos SSRS agresijos, bet dėl to netapę invalidais, pateikę savivaldybės institucijos išduotą pažymėjimą, patvirtinantį nurodytą teisinį statusą, bei Lietuvos Respublikos generalinės prokuratūros išduotą pažymą, patvirtinančią sužalojimo, padaryto ginant Lietuvos Respublikos laisvę 1991 metais, faktą;

2. politiniai kaliniai, tremtiniai ir buvę beglobiai vaikai, pateikę Lietuvos Respublikos teisėsaugos institucijų išduotus dokumentus (reabilitacijos pažymas), patvirtinančius politinių kalinių ir tremtinių teisių atkūrimą, arba Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro išduotus nuo okupacijų nukentėjusio asmens – politinio kalinio, tremtinio arba buvusio beglobio vaiko – teisinio statuso pažymėjimus;

3. pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms (rezistencijos) dalyviai – laisvės kovų dalyviai, kuriems įstatymuose nustatyta tvarka yra pripažintas šis statusas;

4. kurie Antrojo pasaulinio karo metais buvo išvežti priverstiniais darbams (taip pat ten gimę arba kartu su jais buvę nepilnamečiai šeimos nariai) arba buvo getuose, koncentracijos arba kitokio tipo prievartinėse stovyklose;

5. kurie Antrojo pasaulinio karo metais tarnavo antihitlerinės koalicijos valstybių veikiančiose armijose, partizanų būriuose arba junginiuose;

6. kurie dalyvavo likviduojant Černobylio atominės elektrinės avarijos padarinius;

7. kurie tapo invalidais būtiniosios karinės tarnybos arba karinių mokymų sovietinėje armijoje (1945 m. liepos 22 d. – 1991 m. gruodžio 31 d.) metu arba vėliau buvo pripažinti nedarbingais arba iš dalies darbingais (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidais) dėl ligų, susijusių su karine tarnyba;

8. kurie būtinosios karinės tarnybos arba karinių mokymų sovietinėje armijoje metu atliko tarnybą Afganistane;

9. asmenys, pagal Sovietų Sąjungos ir nacistinės Vokietijos 1941 m. sausio 10 d. susitarimą dėl gyventojų mainų atkelti į Lietuvą, pateikę Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro pagal Asmenų, nukentėjusių nuo 1939–1990 metų okupacijų, teisinio statuso įstatymo 5⁽¹⁾ straipsnio 1 dalies 1 punktą išduotus nuo okupacijų nukentėjusio asmens-perkeltojo pažymėjimus;

10. nuo minų ir sprogmenų nukentėję asmenys, kuriems iki 2005 m. liepos 1 d. teisės aktuose nustatyta tvarka buvo pripažintas I, II ar III grupės invalidumas nuo vaikystės dėl sužeidimo, kontūzijos arba suluošinimo, susijusių su kovos veiksmais Antrojo pasaulinio karo metais arba su šio karo padariniais, pateikę Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro pagal Lietuvos Respublikos asmenų, nukentėjusių nuo 1939–1990 metų okupacijų, teisinio statuso įstatymo 7 straipsnio 1 dalies 1 punkto a papunktį išduotus nuo okupacijų nukentėjusio asmens pažymėjimus.

Nukentėjusiųjų asmenų valstybinės pensijas taip pat turi teisę gauti tėvai, sutuoktiniai ir vaikai:

- asmenų, žuvusių dėl 1991 metų sausio 11–13 dienomis vykdytos agresijos ir po to buvusių įvykių;
- asmenų, žuvusių pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms (rezistencijos) veiksmų metu, taip pat nužudytų ir mirusių neteisėto kalnimo arba tremties metu;
- asmenų, žuvusių arba mirusių dėl Černobylio atominės elektrinės avarijos padarinių likvidavimo;
- asmenų, žuvusių arba mirusių būtinosios karinės tarnybos arba karinių mokymų sovietinėje armijoje (1945 m. liepos 22 d. – 1991 m. gruodžio 31 d.) metu arba vėliau mirusių dėl ligų, susijusių su karine tarnyba.

Getų, koncentracijos arba kitokio tipo prievartinių stovyklų sąrašą tvirtina Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

Turint omenyje karo ir pokario periodo įvykių sudėtingumą, įstatyme nurodyti asmenys, kuriems nukentėjusių asmenų valstybinės pensijos negali būti skiriamos. Tai – asmenys, tarnavę okupacinėse struktūrose, išsiskyrę lojaliai veikla okupaciniam režimui, vykdę tautos genocidą. Nukentėjusių asmenų valstybinė pensija negali būti skiriama tarnavusiems arba dirbusiems:

1. naikintųjų (sribų) batalionuose, liaudies gynėjų būriuose arba junginiuose, priklausiusiuose SSRS vidaus reikalų liaudies ko-

- misariato (NKVD) Kovos su banditizmu skyriui (nuo 1946 m. kovo pabaigos – Kovos su banditizmu valdybai), o nuo 1947 m. vasario 4 d. perduotuose SSRS valstybės saugumo ministerijai (MGB);
2. SSRS vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD), SSRS vidaus reikalų ministerijos (MVD), SSRS valstybės saugumo liaudies komisariato (NKGB), SSRS valstybės saugumo ministerijos (MGB), SSRS valstybės saugumo komiteto (KGB) struktūrose, taip pat šių struktūrų padaliniuose, valdybose, įstaigose arba tarnybose;
 3. Lietuvos teritorijoje 1941–1944 metais veikusiuose sovietinių desantininkų, partizanų būriuose arba junginiuose, jeigu šie būriai, junginiai arba atskiri jiems priklausę asmenys dalyvavo vykdant karo nusikaltimus, nusikaltimus žmonijai ir Lietuvos gyventojų genocidą;
 4. 1939 metais – Klaipėdos krašte ir 1941–1944 metais – Lietuvos teritorijoje veikusiose nacistinės Vokietijos okupacinio režimo represinėse struktūrose: Vokietijos valstybės saugumo policijoje – *Sicherheitspolizei* (Sipo) ir Vokietijos valstybės saugumo tarnyboje – *Sicherheitsdienst* (SD) bei Vokietijos valstybės slaptojoje policijoje – *Geheime Staatspolizei* (Gestapo), taip pat Vokiečių viešojoje policijoje;
 5. SSRS gynybos liaudies komisariato 3-iosios valdybos, Vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD) 3-iojo skyriaus, Gynybos liaudies komisariato Vyriausiosios kontržvalgybos valdybos („Smerč“), NKVD Kontržvalgybos skyriaus („Smerč“) tarnybose;
 6. SSRS vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD), Vidaus reikalų ministerijos (MVD) ir Valstybės saugumo ministerijos (MGB) vidaus kariuomenės junginių ir dalinių tarnybose;
 7. SSRS vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD), SSRS vidaus reikalų ministerijos (MVD) ir SSRS valstybės saugumo ministerijos (MGB) vidaus kariuomenės karinėse prokuratūrose prokurorais, taip pat Lietuvos SSR prokuroru ir jo pavaduotojais bei prokurorais Lietuvos SSR prokuratūros Specialiųjų bylų ir Tardymo valstybės saugumo organuose priežiūros skyriuose

arba prokurorais SSRS prokuratūroje ir SSRS respublikų prokuratūrose, veikusiose Lietuvoje po 1990 m. kovo 11 d.;

8. SSRS ir nacistinės Vokietijos okupacinių režimų represinių struktūrų agentais ir informatoriais;
9. Vokietijos nacionalsocialistų darbininkų partijos (NSDAP), Vissąjunginės komunistų partijos (bolševikų) ir Sovietų Sąjungos komunistų partijos bei jos padalinių sąjunginėse respublikose vadovaujančiais darbuotojais.

Dėl įvykių reikšmingumo, nūdieniško įstatyme išskirtas aprūpinimas valstybinėmis nukentėjusių asmenų pensijomis asmenims, nukentėjusiems dėl 1991 m. sausio 11–13 dienomis vykdytos agresijos ir po to buvusių įvykių. Nukentėjusiųjų asmenų valstybinė pensija skiriama asmenims, pripažintiems nedarbingais arba iš dalies darbingais (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidais) dėl 1991 metų sausio 11–13 dienomis vykdytos agresijos ir po to buvusių įvykių. Ši pensija mokama asmenims:

1. pripažintiems netekusiais 75–100 proc. darbingumo (iki 2005 m. liepos 1 d. – I grupės invalidais), – 8 valstybinių pensijų bazių dydžio;
2. pripažintiems netekusiais 60–70 proc. darbingumo (iki 2005 m. liepos 1 d. – II grupės invalidais), – 6 valstybinių pensijų bazių dydžio;
3. pripažintiems netekusiais 45–55 proc. darbingumo (iki 2005 m. liepos 1 d. – III grupės invalidais), – 4 valstybinių pensijų bazių dydžio.

Jeigu šio straipsnio pirmojoje dalyje nurodyti asmenys senatvės pensijos amžių sukako iki 2005 m. liepos 1 d. arba šį amžių sukanka po nurodytosios datos nukentėjusiųjų asmenų valstybinės pensijos gavimo laikotarpiu, jiems paskirtos ir iki pat senatvės pensijos amžiaus sukakties mokėtos nukentėjusiųjų asmenų valstybinės pensijos mokamos iki gyvos galvos.

Nukentėjusiųjų asmenų valstybinė pensija skiriama asmenų, žuvusių dėl 1991 metų sausio 11–13 dienomis vykdytos agresijos ir po to buvusių įvykių, motinoms, sukakusioms 50 metų arba pripažintoms nedarbingomis arba iš dalies darbingomis (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidėmis), taip pat tėvams, sukakusiems senatvės pensijos amžių arba pripažintiems nedarbingais arba iš dalies darbingais (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidais).

Šiems asmenims mokama 8 valstybinių pensijų bazių dydžio nukentėjusiųjų asmenų valstybinė pensija.

Lietuvos Respublikos nepriklausomybės gynėjams, sužalotiems 1991 metų sausio 11–13 dienomis ir po to vykdytos SSRS agresijos metu, bet dėl to netapusiems invalidais, valstybinių pensijų bazės dydžio nukentėjusiųjų asmenų valstybinė pensija skiriama, kai jie sukanka senatvės pensijos amžių arba pripažįstami nedarbingais arba iš dalies darbingais, netekusiais 60 proc. ir daugiau darbingumo (iki 2005 m. liepos 1 d. – I ar II grupės invalidais) dėl susirgimo, nesusijusio su 1991 metų sausio 11–13 dienomis ir po to vykdytos SSRS agresijos.

Nukentėjusiųjų asmenų valstybinė našlių ir našlaičių pensija skiriama asmenų, žuvusių dėl 1991 metų sausio 11–13 dienomis vykdytos agresijos ir po to buvusių įvykių:

- našlaičiams (vaikams ir įvaikiams) iki 18 metų, taip pat vyresniems kaip 18 metų, jeigu jie pripažinti neįgaliais (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidais) iki 18 metų ir jeigu jie visą laiką nuo 18 metų sukakties yra nedarbingi arba iš dalies darbingi (invalidai), taip pat vidurinių bei nustatyta tvarka įregistruotų aukštųjų, aukštesniųjų ir profesinių mokyklų dieninių skyrių studentams ir moksleiviams iki šių mokyklų baigimo, bet ne ilgiau, negu jiems sukaks 24 metai;
- nesudariusioms kitos santuokos našlėms nepaisant amžiaus.

Kiekvienam iš šių asmenų mokama 8 valstybinių pensijų bazių dydžio našlių ar našlaičių pensija.

Teisę į valstybinių pensijų bazės dydžio nukentėjusiųjų asmenų valstybinę našlių ir našlaičių pensiją turi pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms dalyvių, žuvusių kovos lauke arba suėmimo metu, nužudytų arba mirusių tardymo arba kalinimo metu, nuteistų mirties bausmė, jei bausmė įvykdyta, našliai (našlės), taip pat našlaičiai vaikai (įvaikai), jeigu jie tėvų mirties metu buvo nepilnamečiai, bei politinių kalinių vaikai (įvaikai), jeigu jie abiejų kalinčių tėvų mirties metu (taip pat jeigu vienas tėvų (itėvių) buvo miręs, išstremtas arba dingęs be žinios, o kitas kalėjo) buvo nepilnamečiai. Šioje dalyje nurodytiems asmenims nustatyta nukentėjusiųjų asmenų valstybinė našlaičių pensija skiriama ir mokama, jei jie neturi teisės į kitą nukentėjusiųjų asmenų valstybinę pensiją.

Nukentėjusiųjų asmenų valstybinė našlių ir našlaičių pensija skiriama ir mokama, jeigu turintys teisę ją gauti asmenys yra sukakę senatvės pensi-

jos amžių arba pripažinti nedarbingais arba iš dalies darbingais, netekusiais 60 proc. ir daugiau darbingumo (iki 2005 m. liepos 1 d. – I ar II grupės invalidais).

Nukentėjusiųjų asmenų valstybinė našlių ir našlaičių pensija taip pat skiriama:

1. mirus asmeniui, pripažintam nedarbingu arba iš dalies darbingu (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidu) dėl 1991 metų sausio 11–13 dienomis vykdytos agresijos ir po to buvusių įvykių;
2. asmeniui žuvus pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms (rezistencijos) veiksmų metu, taip pat žuvus arba mirus neteisėto kalinimo arba tremties metu;
3. asmeniui mirus dėl Černobylio atominės elektrinės avarijos padarinių likvidavimo darbų poveikio;
4. asmeniui žuvus arba mirus būtiniosios karinės tarnybos arba karinių mokymų sovietinėje armijoje (1945 m. liepos 22 d. – 1991 m. gruodžio 31 d.) metu arba vėliau mirus dėl ligų, susijusių su karine tarnyba;
5. kitiems Valstybinių pensijų įstatyme nurodytiems asmenims.

Asmenų sutuoktiniams ir vaikams (įvaikiams) nukentėjusiųjų asmenų našlių ir našlaičių valstybinės pensijos skiriamos ir mokamos tais atvejais, kai jie yra Lietuvos Respublikos piliečiai, kurių duomenys apie gyvenamąją vietą Lietuvos Respublikoje, o neturinčių gyvenamosios vietos asmenų duomenys apie savivaldybę, kurioje jie gyvena, yra įrašyti į Lietuvos Respublikos gyventojų registrą ir kai jie negauna iš kitos valstybės panašaus pobūdžio pensijos (išskyrus valstybinę socialinio draudimo pensiją) arba kitokios nuolatinės kompensacinės išmokos.

9.4. Pareigūnų ir karių valstybinės pensijos

Visos senatvės pensijos gavimo sąlyga paprastai yra dalyvavimo sistemoje metų skaičiaus ir visos profesinės veiklos metų skaičiaus atitikimas. Tai dažniausiai apima laikotarpį nuo 35 iki 50 metų. Kai kuriose šalyse bendrosios sąlygos dėl pensinio amžiaus ir dalyvavimo sistemoje metų skaičiaus nėra taikomos tiems asmenims, kurie atlieka ypač sunkią, pavojingą ir nuo amžiaus priklausančią profesinę veiklą. Pavyzdžiui, šach-

tininkai, baleto šokėjai, lakūnai, policininkai, kariškiai, kalėjimų prižiūrėtojai ir profesionalūs sportininkai dažnai gali naudotis senatvės pensija būdami jaunesnio amžiaus ir turėdami mažesnę dalyvavimo sistemoje metų skaičių. Prie šių kategorijų gali būti ne tik priskaičiuojami fiktyvūs dalyvavimo sistemoje metai, bet ir suteikiamos palankesnės sąlygos dėl amžiaus bei dalyvavimo sistemoje trukmės¹⁴⁵.

Rusijos teisininkai išskiria atskirą pensinio aprūpinimo rūšį – pensijas už išstarnautus metus, kurios pagal požymius ir tikslus artimos senatvės pensijoms. Šios pensijos skiriamos iki mirties asmenims, turintiems tam tikrą specialaus darbo stažą (išstarnautus metus), nepriklausomai nuo amžiaus, paprastai su sąlyga palikti darbą, su kuriuo siejamas šios pensijos skyrimas. Būtinybė tam tikros kategorijos darbuotojus išskirti į lengvatines pensinio aprūpinimo grupes nulemta jų veiklos specifikos, kuri daro įtaką jų darbingumui, t. y. nuo amžiaus priklausančio profesinio darbingumo mažėjimui¹⁴⁶. Rusijoje šios pensijos mokamos kariškiams, civilinės aviacijos darbuotojams, švietimo, sveikatos apsaugos, kultūros darbuotojams, valstybės tarnautojams.

Pagal 1994 m. gruodžio 13 d. Pareigūnų ir karių valstybinių pensijų įstatymą teisę į pareigūnų ir karių valstybinę pensiją turi šie Lietuvos Respublikos piliečiai:

1. Vidaus reikalų ministerijos, policijos, Valstybės sienos apsaugos tarnybos ir kitų vidaus reikalų įstaigų pareigūnai, vidaus tarnybos dalinių karininkai, liktinės tarnybos puskarininkiai ir kareiviai;
2. Specialiųjų tyrimų tarnybos pareigūnai;
3. profesinės karo tarnybos kariai ir Antrajame operatyvinių tarnybų departamente prie Krašto apsaugos ministerijos civilinę krašto apsaugos tarnybą atliekantys statutiniai valstybės tarnautojai;
4. Valstybės saugumo departamento sistemos pareigūnai;
5. prokuratūros pareigūnai;
6. Kalėjimų departamento, jam pavaldžių įstaigų bei valstybės įmonių pareigūnai;

145 Pieters, D. *Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus*. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 63.

146 Mačiulskaja, E. E.; Gorbačiova, Ž. A. *Pravo socialnogo obespečenija*. Moskva, 2000, p. 124.

7. maitinės mobiliųjų grupių pareigūnai, maitinės postų pareigūnai ir maitinės pareigūnai, atliekantys operatyvinę veiklą ir (arba) ikiteisminį tyrimą.

Teisę gauti pareigūnų ir karių valstybinę pensiją taip pat turi pareigūnai ir kariai, kurie, būdami įtraukti į Vidaus reikalų ministerijos, Krašto apsaugos ministerijos kadru, Antrojo operatyvinių tarnybų departamento prie Krašto apsaugos ministerijos rezervą, Valstybės saugumo departamento, Specialiųjų tyrimų tarnybos pareigūnų rezervą, dirba kitose Lietuvos Respublikos ministerijose, departamentuose, įstaigose ir organizacijose.

Teisę gauti pareigūnų ir karių netekto darbingumo pensijas turi privalomosios karo tarnybos kariai bei kariai savanoriai, tapę nedarbingais arba iš dalies darbingais tarnybos arba mokymų metu dėl priežasčių, susijusių su tarnyba arba mokymais. Šiems asmenims žuvus tarnybos arba mokymų metu dėl priežasčių, susijusių su tarnyba arba mokymais, teisę gauti pareigūnų ir karių valstybinės našlių ir našlaičių pensijas turi jų sutuoktiniai ir vaikai.

Pareigūnų ir karių valstybinės pensijos ir jų priedai mokami iš Lietuvos Respublikos valstybės biudžeto.

Pareigūnų ir karių valstybinė pensija skiriama ir išmokama išėjusiems iš tarnybos pareigūnams ir kariams:

- ištarnavusiems vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos sistemose, Specialiųjų tyrimų tarnyboje, Kalėjimų departamente arba jam pavaldžiose įstaigose ir valstybės įmonėse, maitinės sistemoje (dirbusiems maitinės mobiliosiose grupėse arba maitinės postuose arba atlikusiems operatyvinę veiklą ir (arba) ikiteisminį tyrimą) 20 ir daugiau metų;
- ištarnavusiems prokuratūroje 20 ir daugiau metų ir sukakusiems Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo nustatytą senatvės pensijos amžių;
- pripažintiems nedarbingais arba iš dalies darbingais dėl priežasčių, susijusių su tarnyba;
- atleistiems dėl sveikatos, kai yra žinybinės centrinės medicininės ekspertizės komisijos išvada, arba pripažintiems nedarbingais arba iš dalies darbingais dėl priežasčių, nesusijusių su tarnyba, ir ištarnavusiems vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros sistemose, Specialiųjų tyrimų tarnyboje, Ka-

lėjimų departamente arba jam pavaldžiose įstaigose ir valstybės įmonėse, muitinės sistemoje (dirbusiems muitinės mobiliosiose grupėse arba muitinės postuose arba atlikusiems operatyvinę veiklą ir (arba) ikiteisminį tyrimą) penkerius ir daugiau metų;

- sukakusiems įstatymų arba statutų nustatytą išleidimo į atsargą amžių (jei toks amžius nenustatytas, – senatvės pensijos amžių) ir ištarnavusiems vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros sistemose, Specialiųjų tyrimų tarnyboje, Kalėjimų departamente arba jam pavaldžiose įstaigose ir valstybės įmonėse, muitinės sistemoje (dirbusiems muitinės mobiliosiose grupėse ar muitinės postuose arba atlikusiems operatyvinę veiklą ir (arba) ikiteisminį tyrimą) penkerius ir daugiau metų.

Pareigūnams ir kariams, dėl pačių kaltės pašalintiems iš vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros sistemų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, Kalėjimų departamento arba jam pavaldžių įstaigų ir valstybės įmonių, muitinės sistemos (dirbusiems muitinės mobiliosiose grupėse arba muitinės postuose arba atlikusiems operatyvinę veiklą ir (arba) ikiteisminį tyrimą), valstybinė pensija skiriama tik tada, kai jie yra ištarnavę dvidešimt arba daugiau metų ir sukakę įstatymų nustatytą išleidimo į atsargą amžių (jei toks amžius nenustatytas, – senatvės pensijos amžių).

Pareigūnai ir kariai, kurie įgyja teisę į pareigūnų ir karių valstybinę pensiją, nepraranda teisės į kitas valstybines pensijas. Pareigūnams ir kariams, tuo pat metu įgijusiems teisę į pareigūnų ir karių valstybinę pensiją už tarnybą ir pareigūnų ir karių valstybinę netekto darbingumo pensiją, skiriama didesnioji arba jų pasirinkimu viena iš šių pensijų. Pareigūnų ir karių valstybinė našlių arba našlaičių pensija mokama kartu su pensija už tarnybą arba netekto darbingumo pensija.

Vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros, muitinės sistemų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, Kalėjimų departamento, jam pavaldžių įstaigų bei valstybės įmonių pareigūnams ir kariams į tarnybos laiką pensijai skirti įskaitomas:

1. tarnybos vidaus reikalų, krašto apsaugos, valstybės saugumo, prokuratūros sistemose, Specialiųjų tyrimų tarnyboje, Kalėjimų departamente, jam pavaldžiose įstaigose bei valstybės įmonėse, muitinės sistemoje (dirbusiems muitinės mobiliosiose grupėse arba muitinės postuose arba atlikusiems operatyvinę veiklą ir (arba) ikiteisminį tyrimą) laikas nuo paskyrimo į pareigūno arba kario pareigas dienos;

2. darbo įstaigose bei organizacijose laikas, jeigu pareigūnai arba kariai dirbti jose buvo paskirti būdami įtraukti į Vidaus reikalų ministerijos arba Krašto apsaugos ministerijos kadru, Antrojo operatyvinių tarnybų departamento prie Krašto apsaugos ministerijos rezervą, Valstybės saugumo departamento bei Specialiųjų tyrimų tarnybos pareigūnų rezervą;
3. nuteisto pareigūno arba kario baismės atlikimo laikas, jeigu šis pareigūnas arba karys vėliau reabilituotas;
4. tarnybos Antrajame operatyvinių tarnybų departamente prie Krašto apsaugos ministerijos laikas darbo sutarties ir Valstybės tarnybos įstatymo pagrindais, jeigu vėliau tos pareigos priskirtos statutinio tarnautojo pareigoms.

Tarnaujantiems pareigūnams ir kariams valstybinės pensijos nemokamos, išskyrus našlių pensijas.

Pareigūnų ir karių valstybinių pensijų įstatyme numatytos šios pareigūnų ir karių pensijų rūšys: už tarnybą, netekto darbingumo, našlių ir našlaičių.

9.4.1. Pareigūnų ir karių valstybinė pensija už tarnybą

Pareigūnų ir karių valstybinė pensija už tarnybą skiriama pagal pareigūno arba kario nurodytų paeiliui išstarnautų penkerių tarnybos metų palankiausių nuosekliai einančių dvylikos mėnesių jam nustatyto darbo užmokesčio vidurkį. Pareigūnams ir kariams, pripažintiems nedarbingais arba iš dalies darbingais dėl priežasčių, susijusių su tarnyba, ir išstarnavusiems vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros sistemose, Specialiųjų tyrimų tarnyboje, Kalėjimų departamente arba jam pavaldžiose įstaigose ir valstybės įmonėse, muitinės sistemoje (dirbusiems muitinės mobiliosiose grupėse arba muitinės postuose arba atlikusiems operatyvinę veiklą ir (arba) ikiteisminį tyrimą) mažiau negu dvylika mėnesių, pareigūnų ir karių valstybinės netekto darbingumo pensijos skiriamos pagal pareigūno arba kario išstarnautų mėnesių jam nustatyto darbo užmokesčio vidurkį. Į darbo užmokestį įskaitoma pareiginė alga (tarnybinis atlyginimas), taip pat priedai už tarnybos Lietuvos valstybei stažą, laipsnį (tarnybinį rangą), kvalifikacinę kategoriją (kvalifikacinį rangą), kai šie priedai mokami įstatymuose nustatyta tvarka.

Už kiekvienus tarnybos metus, įskaitytus į tarnybos laiką pensijai skirti, skiriama po vieną procentą įstatyme nurodyto darbo užmokesčio.

Atleistiems dėl sveikatos pareigūnams ir kariams, išstarnavusiems nuo 5 iki 10 metų, už kiekvienus tarnybos metus, įskaitytus į tarnybos laiką pensijai skirti, skiriama po 2 procentus šio straipsnio 1 dalyje nurodyto darbo užmokesčio, išstarnavusiems nuo 10 iki 20 metų – 20 proc. šio darbo užmokesčio, o išstarnavusiems daugiau kaip 20 metų skiriama už kiekvienus tarnybos metus, įskaitytus į tarnybos laiką pensijai skirti, po 1 procentą įstatyme nurodyto darbo užmokesčio

9.4.2. Pareigūnų ir karių valstybinė netekto darbingumo pensija

Pareigūnų ir karių valstybinė netekto darbingumo pensija skiriama pareigūnams ir kariams, pripažintiems nedarbingais arba iš dalies darbingais. Jei darbingumo netekta dėl prižasčių, susijusių su tarnyba, pensija skiriama nepaisant netekto darbingumo pripažinimo laiko. Jei darbingumo netekta dėl kitų prižasčių, pareigūnų ir karių valstybinė netekto darbingumo pensija skiriama tik tuo atveju, jei darbingumo netekta tarnybos metu.

Darbingumo netekimas pripažįstamas atsiradusiu dėl prižasčių, susijusių su tarnyba, jei susirgimas, sužeidimas arba trauma, sukėlę darbingumo netekimą, įvyko tarnybos metu. Priežastinį ryšį turi patvirtinti žinybinė centrinė medicinos ekspertizės komisija, kariams – krašto apsaugos ministro sudaryta tarnybinio tyrimo komisija.

Pareigūnų ir karių valstybinė netekto darbingumo pensija skiriama pareigūnams ir kariams už kiekvienus tarnybos metus, įskaitytus į tarnybos laiką pensijai skirti, po 1,2 procento – netekusiems 75–100 proc. darbingumo, 1 procentą – netekusiems 60–70 proc. darbingumo ir 0,5 procento – netekusiems 45–55 proc. darbingumo darbo užmokesčio, nurodyto Pareigūnų ir karių valstybinių pensijų įstatyme.

Jei asmuo mirė arba neteko darbingumo dėl prižasčių, susijusių su tarnyba, ir faktinis pareigūno arba kario tarnybos laikas mažesnis kaip 20 metų, tarnybos laikas pensijai skirti prilyginamas 20 metų. Jei asmuo mirė arba neteko darbingumo dėl kitų prižasčių, pensija apskaičiuojama pagal faktinį tarnybos laiką pensijai skirti.

Privalomosios karo tarnybos kariams bei kariams savanoriams, netekusiems darbingumo tarnybos arba mokymo metu dėl prižasčių, susijusių

su tarnyba arba mokymais, mokama pareigūnų ir karių valstybinė netekto darbingumo pensija:

- asmenims, netekusiems 75–100 proc. darbingumo, – 2 valstybinių socialinio draudimo bazinių pensijų dydžio;
- 2) asmenims, netekusiems 60–70 proc. darbingumo, – 1,5 valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydžio;
- 3) asmenims, netekusiems 45–55 proc. darbingumo, – 0,75 valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydžio.

9.4.3. Pareigūnų ir karių valstybinė našlių ir našlaičių pensija

Teisę gauti pareigūnų ir karių valstybinę našlių ir našlaičių pensiją turi mirusiojo (arba nustatyta tvarka pripažinto mirusiu arba nežinia kur esančiu) pareigūno arba kario sutuoktinis bei vaikai (įvaikiai), atitinkantys Valstybinių pensijų įstatymo 9 straipsnyje nustatytas sąlygas. Ši pensija skiriama, jei miręs asmuo buvo įgijęs teisę gauti pareigūnų ir karių valstybinę pensiją už tarnybą arba žuvęs, arba miręs nuo sužalojimų asmuo dėl priežasčių, susijusių su tarnyba, arba dėl netekto darbingumo buvo įgijęs teisę gauti pareigūnų ir karių valstybinę netekto darbingumo pensiją arba vieną iš šių pensijų gavo.

Pareigūnų ir karių valstybinę našlių ir našlaičių pensija apskaičiuojama taip pat kaip karių ir pareigūnų valstybinę netekto darbingumo pensija asmenims, netekusiems 75–100 proc. darbingumo, atsižvelgiant, ar pareigūnas mirė dėl priežasčių, susijusių su tarnyba, ar dėl kitų priežasčių.

Mirus pareigūnui arba kariui, gavusiam pareigūnų ir karių valstybinę pensiją už tarnybą arba netekto darbingumo pensiją, pareigūnų ir karių valstybinę našlių ir našlaičių pensija skiriama pagal mirusiojo gautos pensijos dydį.

Vaikams, netekusiems abiejų tėvų, pareigūnų ir karių valstybinės našlaičių pensijos dydį sudaro suma, gauta apskaičiavus našlaičių pensiją už kiekvieną iš mirusių tėvų atskirai, jei abu tėvai buvo įgiję teisę gauti pareigūnų ir karių valstybinę pensiją už tarnybą arba netekto darbingumo pensiją.

Privalomosios karo tarnybos kariui arba kariui savanoriui mirus tarnybos arba mokymo metu dėl priežasčių, susijusių su tarnyba arba moky-

mais, skiriama našlių ir našlaičių pensija Pareigūnų ir karių valstybinių pensijų įstatyme nustatyta tvarka.

9.4.4. Pareigūnų ir karių valstybinių pensijų skyrimas

Pareigūnams ir kariams bei jų šeimos nariams pensijas skiria ir moka Vidaus reikalų ministerija, Specialiųjų tyrimų tarnyba, Valstybės saugumo departamentas, Krašto apsaugos ministerija, Generalinė prokuratūra, Muitinės departamentas prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos ar Kalėjų departamentas pagal tai, kurioje iš šių institucijų pensijos gavėjas tarnavo paskiausiai.

Skirdamos ir mokėdamos karių ir pareigūnų valstybines pensijas institucijos vadovaujasi Pareigūnų ir karių įstatymu bei Vyriausybės patvirtintais vidaus reikalų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, valstybės saugumo, krašto apsaugos bei prokuratūros sistemų, Kalėjų departamento ir jam pavaldžių įstaigų ir valstybės įmonių pareigūnų ir karių valstybinių pensijų skyrimo bei mokėjimo nuostatais.

Kreiptis dėl pensijos paskyrimo galima prieš tris mėnesius iki teisės gauti pareigūno arba kario valstybinę pensiją atsiradimo arba bet kuriuo metu po teisės gauti pareigūno arba kario valstybinę pensiją atsiradimo.

Pareigūnų ir karių valstybinė pensija skiriama ir mokama nuo teisės į pensiją atsiradimo dienos, tačiau ne daugiau kaip už 12 mėnesių iki dokumentų pensijai skirti gavimo atitinkamoje institucijoje dienos.

Pareigūnų ir karių valstybinės pensijos skiriamos iki gyvos galvos arba laikotarpiui, kuriuo pensijos gavėjas pagal šį įstatymą turi teisę gauti pensiją.

Nuteistiems už tyčinių nusikaltimų padarymą asmenims pareigūnų ir karių valstybinė pensija neskiriama.

Pensininkui mirus, pensija išmokama jį palaidojusiems asmenims už mirties mėnesį, jeigu ji dar nebuvo išmokėta, ir dar paskirtosios pensijos vieno mėnesio dydžio suma.

Jei pareigūnui arba kariui, kuriam paskirta pareigūnų ir karių valstybinė netekto darbingumo pensija, po pensijos paskyrimo pakeičiami netekto darbingumo procentai, pensija turi būti paskirta iš naujo pagal naujus duomenis nuo jų pasikeitimo dienos, bet ne daugiau kaip už 12 mėnesių iki dokumentų pensijai perskaičiuoti gavimo atitinkamoje institucijoje dienos.

Pareigūnui arba kariui, kuriam paskirta pareigūnų ir karių valstybinė pensija, po jos paskyrimo ištarnavusiam ne mažiau kaip dvejus metus, pareigūnų ir karių valstybinė pensija jo prašymu gali būti paskirta iš naujo pagal naujus duomenis. Jeigu iš naujo paskirta pensija yra mažesnė, mokama anksčiau paskirtoji pensija.

Pensininkui, persikėlusiam nuolat gyventi į užsienį, paskirtoji pareigūnų ir karių valstybinė pensija už tarnybą siunčiama ten, kur šis asmuo gyvena, jei išvykusio pensininko tarnybos Lietuvoje laikas pensijai skirti yra ne mažesnis kaip 15 metų. Kitais atvejais pensija išmokama už šešis mėnesius į priekį tokio dydžio, kokia ji buvo išvykimo mėnesį, ir toliau nebemokama.

9.5. Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinasis įstatymas

Lietuvos Respublikos Seimas, atsižvelgdamas į tai, kad Lietuvoje nėra sukurta papildomo mokslininkų pensinio draudimo sistema, kuri turėtų garantuoti mokslininkų kvalifikaciją atitinkančias pensijas, ir laikydamas, kad iki šios sistemos sukūrimo būtina valstybės lėšomis paremti sulaukusius senatvės mokslininkus, 1994 m. gruodžio 22 d. priėmė Mokslininkų valstybinių pensijų laikinąjį įstatymą.

Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinasis įstatymas nebuvo pirmas bandymas reglamentuoti pensijų mokėjimą mokslininkams. 1992 m. sausio 27 d. Lietuvos Vyriausybės nutarimu Nr. 52 „Dėl profesorių ir mokslininkų rentos“ buvo numatyta išeinantiems į pensiją mokslininkams, kurių darbo stažas ne mažesnis nei 20 metų, mokėti rentą. Mėnesinis rentos dydis buvo lygus vienas procentui mokslininko atlyginimo ir jo mokslininko darbo stažo sandaugai.

Pagrindiniai šios rentos mokėjimo tvarkos trūkumai buvo šie:

- nebuvo diferenciacijos tarp profesorių, docentų, mokslo daktarų arba mokslų kandidatų – visi jie gaudavo vienodą rentą;
- renta buvo mokama mokslininkams, kurių mokslinis stažas – ne mažiau 20 metų, o tai ilgas laikotarpis;
- Vyriausybės nutarime nebuvo numatyta rentos skyrimo tikslios tvarkos, niuansų arba išimčių, pavyzdžiui, teistiems asmenims, invalidams;

- 75 proc. lėšų, skirtų rentoms, Finansų ministerija pervedavo į aukštąsias mokyklas arba institutus, kuriuose dirbo mokslininkai prieš išeidami į pensiją. Likusią rentos dalį sumokėdavo minėtos įstaigos iš lėšų, skirtų darbo užmokesčiui. Ši tvarka buvo netobula – mokslo įstaigos netekdavo daug lėšų, kurios, nors ir skirtos darbo užmokesčiui, būdavo sumokamos mokslininkų rentoms.

Kadangi mokslininkų rentų mokėjimo tvarka buvo akivaizdžiai netobula, buvo priimtas Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinasis įstatymas.

Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinajame įstatyme numatyta daug esminių pakeitimų užtikrinant mokslininkų pensininkų socialines garantijas. Visų pirma buvo peržiūrėtas ir konkretizuotas asmenų, kuriems gali būti mokamos mokslininkų pensijos, ratas.

Teisę gauti mokslininkų valstybinę pensiją (mokamą iš Lietuvos Respublikos valstybės biudžeto) turi nuolat Lietuvos Respublikoje gyvenantys asmenys, kuriems įstatymuose nustatyta tvarka Lietuvos Respublikoje yra suteiktas arba nostrifikuotas mokslo laipsnis arba pedagoginis mokslo vardas. Ši įstatymo nuostata skirta mažinti „protų nutekėjimą“ – valstybines pensijas gali gauti tik Lietuvoje dirbantys ir gyvenantys mokslininkai.

Yra ir kitų įstatyme numatytų apribojimų, kurie dar labiau apriboja asmenų, pretenduojančių gauti pensiją, ratą.

Ne visi mokslininkai gauna šią pensiją. Ją gauna tik tie mokslininkai, kurie dirbo mokslo institucijose, kurių sąrašą patvirtino LR Vyriausybė, nedirba pagal darbo sutartį, yra sulaukę senatvės pensijos amžiaus arba yra pripažinti nedarbingais arba iš dalies darbingais, netekusiais 60 proc. ir daugiau darbingumo (iki 2005 m. liepos 1 d. – I ar II grupės invalidais) ir turi ne mažesnę kaip 10 metų daktaro arba habilituoto daktaro darbo stažą.

Net ir atitinkantiems visas sąlygas mokslininkams ši pensija gali būti neskirta, o paskirtosios pensijos skyrimas ir mokėjimas panaikinamas asmenims, teismo nuosprendžiu pripažintiems kaltais už tyčinio nusikaltimo padarymą.

Kaip senatvės pensijos dydis priklauso nuo darbo stažo, taip ir mokslininko pensijos dydis priklauso nuo mokslinio darbo stažo. Išskiriamas daktaro ir habilituoto daktaro mokslinis stažas (habilituotas daktaras gauna didesnę pensiją nei daktaras).

Daktaro stažą sudaro asmens mokslinio darbo Lietuvos Respublikos valstybinėse mokslo ir studijų institucijose laikas nuo daktaro laipsnio su-

teikimo dienos, o habilituoto daktaro stažą – mokslinio darbo minėtose institucijose laikas nuo habilituoto daktaro laipsnio suteikimo dienos, bet abiem atvejais ne ilgiau negu tam asmeniui sukaks 65 metai. Laikas, dirbant mokslo institucijose sulaukus 65 metų amžiaus, kaip ir laikas gaunant mokslininkų valstybinę pensiją, į daktaro ir habilituoto daktaro stažą neįskaitomas.

Asmenims, kuriems įstatymų nustatyta tvarka nostrifikuotas mokslų kandidato laipsnis, daktaro stažas skaičiuojamas nuo mokslų kandidato laipsnio suteikimo dienos.

Asmenims, kuriems įstatymų nustatyta tvarka nostrifikuotas mokslų daktaro laipsnis, daktaro stažas skaičiuojamas nuo mokslų kandidato laipsnio suteikimo dienos, o habilituoto daktaro stažas skaičiuojamas nuo mokslų daktaro laipsnio suteikimo dienos.

Mokslinio darbo stažas Lietuvos Respublikos valstybinėse mokslo ir studijų institucijose nuo docento pedagoginio mokslo vardo suteikimo dienos laikomas daktaro stažu, o nuo profesoriaus pedagoginio mokslo vardo suteikimo dienos – habilituoto daktaro stažu.

Lietuvos Respublikos pilietybę turinčių politinių kalinių ir tremtinių, kuriems atkurtos visos pilietinės teisės, mokslinio darbo stažas buvusios Sovietų Sąjungos sąjunginio ir respublikinio pavaldumo valstybinėse mokslo ir studijų institucijose, taip pat kitų mokslininkų mokslinio darbo stažas, kai jie dirbo mokslinį darbą vykdydami iš valstybės biudžeto finansuojamas mokslo programas, nustato ir išduoda mokslinio darbo stažą patvirtinančius dokumentus pensijai skirti Lietuvos Respublikos mokslinio darbo stažo nustatymo komisija prie Švietimo ir mokslo ministerijos. Į šią komisiją įeina švietimo ir mokslo ministras, kuris yra komisijos pirmininkas, švietimo ir mokslo viceministras, vienas Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos įgaliotas atstovas, po du Lietuvos mokslo tarybos ir Mokslininkų sąjungos atstovus. Komisija sudaroma švietimo ir mokslo ministro įsakymu ir vadovaujasi švietimo ir mokslo ministro patvirtintais Mokslinio darbo stažo nustatymo nuostatais, suderintais su Lietuvos mokslo taryba.

Lyginant su anksčiau numatyta rentos dydžio apskaičiavimo tvarka, šis įstatymas iš esmės pakeitė mokslininkų pensijų mokėjimo dydį ir tvarką.

Iki 1999 m. sausio 1 d. už kiekvienus visus daktaro stažo metus kiekvieną mėnesį buvo mokama 10 proc. to mėnesio valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos. Už kiekvienus visus habilituoto daktaro stažo metus papildomai buvo mokama 5 proc. to mėnesio valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos.

Nuo 1999 m. sausio 1 d. pensija skaičiuojama nebe nuo valstybinio socialinio draudimo bazinės pensijos, o nuo valstybinių pensijų bazės.

Nuo 1999 m. sausio 1 d. už kiekvienus visus daktaro stažo metus kiekvieną mėnesį mokama 10 proc. to mėnesio valstybinių pensijų bazės. Už kiekvienus visus habilituoto daktaro stažo metus kiekvieną mėnesį papildomai mokama 5 proc. to mėnesio valstybinių pensijų bazės.

Mokslininkų valstybinių pensijų skyrimo, mokėjimo ir pristatymo išlaidos valstybinio socialinio draudimui apmokamos iš valstybės biudžeto.

Mokslininkų valstybinės pensijos pagal Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinąjį įstatymą pradėtos skirti nuo 1995 m. sausio 1 d. Mokslininkų rentos skyrimas ir mokėjimas nuo šios dienos nutrauktas.

Jei asmeniui iki šio įstatymo įsigaliojimo paskirta mokslininkų renta buvo didesnė už šiuo įstatymu nustatyto dydžio mokslininkų valstybinę pensiją, tai jam mokama 1994 m. gruodžio mėnesio rentos dydžio mokslininkų valstybinė pensija; ši pensija neindeksuojama ir niekaip kitaip nedidinama, kol susilygina su nustatyta tam asmeniui skirtina mokslininkų valstybine pensija.

Taigi, kol Lietuvoje nėra sukurta papildomo mokslininkų pensinio draudimo sistema, kuri turėtų garantuoti mokslininkų kvalifikaciją atitinkančias pensijas, Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinasis įstatymas daug tiksliau ir geriau reglamentuoja mokslininkų pensijų skyrimo tvarką nei Vyriausybės nutarimas dėl profesorių ir docentų rentos. Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinajame įstatyme:

- diferencijuotas profesorių, docentų, mokslo daktarų arba mokslų kandidatų pensijos dydis;
- naujai nustatytas mokslinio darbo stažas, būtinas pensijai gauti;
- nustatytas ir patikslintas asmenų, kurie gali pretenduoti į mokslininkų pensijas, sąrašas, numatyta tikslė pensijų skyrimo tvarka, išimtys;
- pensijas moka nebe aukštosios mokyklos ar institutai, kuriuose dirbo mokslininkai, o labiau tam tinkančios institucijos – Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniai skyriai.

Taigi šis įstatymas yra laikinas ir galios tol, kol Lietuvoje bus sukurta papildomo mokslininkų pensinio draudimo sistema arba ji bus įtraukta į bendrą socialinio draudimo sistemą.

9.6. Lietuvos Respublikos teisėjų valstybinės pensijos

Asmenys, dirbą Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo, Lietuvos apeliacinio teismo, Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo ir kitų Lietuvos bendrosios kompetencijos ir specializuotų teismų teisėjais, turi teisę į teisėjų valstybinę pensiją. Šią teisę turi ir Lietuvos teisėjai, paskirti arba išrinkti į bet kokio tarptautinio teismo teisėjus. Teisėjų valstybinės pensijos mokamos iš valstybės biudžeto asmenims, atitinkantiems šias sąlygas:

- kreipimosi dėl teisėjų valstybinės pensijos skyrimo metu yra Lietuvos Respublikos piliečiai, nuolat gyvenantys Lietuvos Respublikoje;
- sukako Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo nustatytą senatvės pensijos amžių;
- nustojo dirbti teisėjais;
- yra įgiję ne mažesnę kaip penkerių metų teisėjo darbo stažą.

Teisėjų darbo stažą teisėjų valstybinei pensijai gauti sudaro laikas nuo 1990 m. kovo 11 d., kurį asmuo dirbo teisėju Lietuvos teritorijoje veikiančiuose teismuose (Konstituciniame Teisme, bendrosios kompetencijos arba specializuotuose teismuose) arba Lietuvos paskirtu arba išrinktu bet kokio tarptautinio teismo teisėju. Jeigu asmuo teisėjo darbo stažą įgijo dirbdamas teisėju skirtinguose teismuose ir skirtingu laiku, jo įgytas teisėjo darbo stažas teisėjų valstybinei pensijai gauti yra sumuojamas.

Teisėjų valstybinės pensijos mokamos iš valstybės biudžeto, jas skiria ir moka Nacionalinė teismų administracija.

Jeigu asmuo, kuriam jau buvo paskirta teisėjų valstybinė pensija, po jos paskyrimo dirbdamas Lietuvos teismuose įgyja ne mažesnę kaip penkerių metų teisėjo darbo stažą, jo prašymu teisėjų valstybinė pensija jam gali būti paskirta iš naujo. Iš naujo paskirta teisėjų valstybinė pensija skiriama nuo mėnesio, einančio po to mėnesio, kurį asmuo kreipėsi dėl teisėjų valstybinės pensijos skyrimo iš naujo, pirmosios dienos.

Apie aplinkybes, turinčias įtakos teisėjų valstybinei pensijai mokėti, šių pensijų gavėjai privalo pranešti Nacionalinei teismų administracijai ne vėliau kaip per 10 dienų nuo šių aplinkybių atsiradimo dienos. Jeigu apie šias aplinkybes nepranešama ir dėl to pensija permokama, permokėtos pensijos dydis išieškomas iš pensijos gavėjo, neapribojant kokių nors terminu.

Kai teisėjų valstybinės pensijos gavėjas miršta, pensija jį laidojusiems asmenims išmokama už tą mėnesį, kurį teisėjų valstybinės pensijos gavėjas mirė, jei pensija dar nebuvo išmokėta.

Teisėjų valstybinė pensija neskiriama, o paskirtoji nemokama, jei:

1. teisėjo įgaliojimai nutrūko apkaltos proceso tvarka;
2. teisėjas atleidžiamas iš teisėjo pareigų, nes savo poelgiu pažemino teisėjo vardą;
3. įsiteisėja asmenį apkaltinęs teismo nuosprendis (neatsižvelgiant į atleidimą nuo bausmės atlikimo, vėlesnį teistumo išnykimą arba panaikinimą);
4. asmuo gauna kitos valstybės pensiją;
5. asmuo dirbo arba tarnavo Valstybinių pensijų įstatymo išvardytose struktūrose;
6. asmuo turi pajamų, nuo kurių skaičiuojamos ir mokamos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos, arba gauna valstybinio socialinio draudimo ligos (įskaitant ir darbdavio mokamas ligos dienas), motinystės, tėvystės, motinystės (tėvystės), profesinės reabilitacijos pašalpas arba nedarbo socialinio draudimo išmokas.

Atkreiptinas dėmesys, kad 2007 m. spalio 22 d. Lietuvos Konstitucinis Teismas nutarimu pripažino, kad Lietuvos Respublikos teisėjų valstybinių pensijų įstatymo 4 straipsnio (2006 m. birželio 8 d. redakcija)¹⁴⁷ nuostata „teisėjų valstybinė pensija neskiriama, o paskirtoji nemokama, jei: <...> 6) asmuo turi pajamų, nuo kurių skaičiuojamos ir mokamos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos, arba gauna valstybinio socialinio draudimo ligos (įskaitant ir darbdavio mokamas ligos dienas), motinystės, tėvystės, motinystės (tėvystės), profesinės reabilitacijos pašalpas ar nedarbo socialinio draudimo išmokas“ prieštarauja Lietuvos Respublikos Konstitucijos 52, 109 straipsniams, konstituciniam teisinės valstybės principui, o nuostata „teisėjų valstybinė pensija neskiriama, o paskirtoji nemokama, jei: <...> 6) asmuo turi pajamų, nuo kurių skaičiuojamos ir mokamos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos“ – dar ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos 48 straipsnio 1 daliai.

Kreiptis dėl teisėjų valstybinės pensijos paskyrimo galima bet kuriuo metu po teisės gauti šią pensiją atsiradimo dienos.

¹⁴⁷ *Valstybės žinios*, 2006, Nr. 72-2686.

Kreipiantis dėl teisėjų valstybinės pensijos, būtina pateikti visus dokumentus, reikalingus šiai pensijai paskirti.

Teisėjų valstybinė pensija skiriama ir mokama nuo teisės į šią pensiją įgijimo dienos, tačiau ne daugiau kaip už 12 mėnesių iki visų dokumentų pensijai skirti gavimo Nacionalinėje teismų administracijoje dienos.

Asmenims, turintiems teisę gauti teisėjų valstybinę pensiją bei įgijusiems ne mažesnę kaip 20 metų teisėjo darbo stažą, teisėjų valstybinė pensija apskaičiuojama iš paskutinių 5, prieš nustojant eiti teisėjo pareigas, metų teisėjo gauto darbo užmokesčio vidurkio ir skiriama 45 proc. šio dydžio.

Asmenims, turintiems teisę gauti teisėjų valstybinę pensiją, bet neišgijusiems 20 metų teisėjo darbo stažo, skiriama tokio dydžio teisėjų valstybinė pensija:

- asmenims, įgijusiems 15 ir daugiau metų teisėjo darbo stažą, teisėjų valstybinė pensija apskaičiuojama iš paskutinių 5, prieš nustojant eiti teisėjo pareigas, metų teisėjo gauto darbo užmokesčio vidurkio ir skiriama 35 proc. šio dydžio;
- asmenims, įgijusiems 10 ir daugiau metų teisėjo darbo stažą, teisėjų valstybinė pensija apskaičiuojama iš paskutinių 5, prieš nustojant eiti teisėjo pareigas, metų teisėjo gauto darbo užmokesčio vidurkio ir skiriama 20 proc. šio dydžio;
- asmenims, įgijusiems 5 ir daugiau metų teisėjo darbo stažą, teisėjų valstybinė pensija apskaičiuojama iš paskutinių 5, prieš nustojant eiti teisėjo pareigas, metų teisėjo gauto darbo užmokesčio vidurkio ir skiriama 10 proc. šio dydžio.

Apskaičiuotos teisėjų valstybinės pensijos ir pagal kitus įstatymus paskirtų pensijų (valstybinių ir valstybinių socialinio draudimo pensijų) suma vienam asmeniui negali viršyti užpraeito ketvirčio prieš tą mėnesį, už kurį mokama teisėjų valstybinė pensija, Statistikos departamento paskelbto šalies ūkio 1,5 vidutinio mėnesinio darbo užmokesčio. Pensijos dydžio ribojimą taiko teisėjų valstybines pensijas mokanti institucija.

Teisėjų valstybinės pensijos gavėjui persikėlus nuolat gyventi į užsienį, pensija toliau mokama, jeigu asmens darbo teisėju Lietuvos Respublikos teismuose stažas yra ne mažesnis kaip 20 metų.

Jei persikėlusio nuolat gyventi į užsienį pensijos gavėjo teisėjo darbo stažas yra mažesnis negu 20 metų, teisėjų valstybinė pensija išmokama

išvykimo mėnesį paskirtos pensijos dydžio už 6 mėnesius į priekį ir toliau nebemokama.

Sugrįžusiam iš užsienio teisėjų valstybinės pensijos gavėjui nuolat gyventi Lietuvoje, teisėjų valstybinės pensijos mokėjimas atnaujinamas nuo pirmos dienos mėnesio, einančio po to mėnesio, kurį asmuo grįžo nuolat gyventi į Lietuvą. Už tuos mėnesius, už kuriuos teisėjų valstybinė pensija buvo išmokėta, pensija antrąkart nemokama.

9.7. Rentos buvusiems sportininkams

Rentos buvusiems sportininkams mokamos pagal 2010 m. kovo 3 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu Nr. 208 patvirtinto Rentų buvusiems sportininkams mokėjimo sąlygų ir tvarkos aprašo nuostatas, kuris nustato rentos buvusiems sportininkams skyrimo ir mokėjimo sąlygas, kreipimosi dėl rentos skyrimo, rentų skyrimo ir mokėjimo tvarką.

Buvusiam sportininkui renta gali būti skiriama, o paskirta renta mokama, jeigu jis yra Lietuvos Respublikos pilietis ir atitinka šias sąlygas:

1. jis, turėdamas Lietuvos Respublikos pilietybę ir atstovaudamas Lietuvos Respublikai, tapo arba iki 1996 m. vasario 1 d. įgijo Lietuvos Respublikos pilietybę ir iki pilietybės įgijimo yra tapęs:

- olimpinių žaidynių čempionu arba prizininku (aukso, sidabro arba bronzos medalių laimėtoju);
- olimpinės sporto šakos olimpinės rungties Europos arba pasaulio čempionu;
- rungties, kuri iki rezultato pasiekimo buvo išbraukta iš olimpinių žaidynių programos arba įtraukta į ją po rezultato pasiekimo, pasaulio arba Europos čempionu iki 1990 m. kovo 11 dienos;
- olimpinės sporto šakos olimpinės rungties Europos arba pasaulio, arba olimpinių žaidynių rekordininku;
- parolimpinių arba kurčiųjų žaidynių nugalėtoju;
- olimpinės sporto šakos neolimpinės rungties ir pasaulio čempionu, ir pasaulio rekordininku;

2. jis yra baigęs sportininko karjerą ir nedalyvauja olimpinėse žaidynėse, pasaulio ir Europos čempionatuose;

3. jis neturi draudžiamųjų pajamų, išskyrus pajamas, gaunamas už darbą kūno kultūros ir sporto srityje;

4. jam neįsiteisėjęs apkaltinamasis teismo nuosprendis už tyčinio nusikaltimo padarymą arba teistumas išnykęs;

5. jis negauna valstybinės pensijos;

6. jis nebuvo diskvalifikuotas už dopingo preparatų vartojimą ar sporto organizacijų uždraustų metodų taikymą ir jo sportiniai rezultatai, nurodyti šio aprašo 3.1 punkte, nebuvo anuliuoti.

Sprendimą skirti rentą (jos neskirti) ir sprendimą dėl rentos mokėjimo sustabdymo, atnaujinimo, atsisakymo atnaujinti arba nutraukimo priima Kūno kultūros ir sporto departamento generalinis direktorius. Sprendimų, susijusių su rentų buvusiems sportininkams skyrimu ir mokėjimu, projektus, išvadas ir rekomendacijas rengia Kūno kultūros ir sporto departamento generalinio direktoriaus įsakymu sudaryta nuolat veikianti komisija.

Renta buvusiam sportininkui skiriama ir mokama nuo kreipimosi dėl rentos paskyrimo dienos iki šios rentos gavėjo mirties. Buvusiam sportininkui netekus Lietuvos Respublikos pilietybės, paskirtosios rentos mokėjimas nutraukiamas nuo šios aplinkybės atsiradimo dienos, o iki rentos mokėjimo nutraukimo nepagrįstai išmokėta renta išieškoma įstatymų nustatyta tvarka.

Buvusį sportininką diskvalifikavus už dopingo preparatų vartojimą arba sporto organizacijų uždraustų metodų taikymą ir anuliavus jo sportinius rezultatus, paskirtosios rentos mokėjimas nutraukiamas nuo šios aplinkybės atsiradimo dienos, o iki rentos mokėjimo nutraukimo nepagrįstai išmokėta renta išieškoma įstatymų nustatyta tvarka. Išnykus aplinkybėms, dėl kurių rentos mokėjimas sustabdytas, sustabdytos rentos mokėjimas buvusiam sportininkui atnaujinamas, kai pateikiamas rašytinis prašymas atnaujinti rentos mokėjimą.

Buvusiam sportininkui mirus, renta už mirties mėnesį išmokama mirusio buvusio sportininko įpėdiniams (pagal įstatymą arba testamentą), kuriems paveldėjimo tvarka pereina mirusio asmens turtas, pateikusiems paveldėjimo teisės liudijimą, arba (ir) mirusį buvusį sportininką pergyvenusiam sutuoktiniui, pateikusiam nuosavybės teisės į sutuoktinių bendro turto dalį liudijimą.

9.8. Rentos signatarams

Rentos signatarams mokamos pagal 2003 m. spalio 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarų statuso įstatymą.

Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras – tautos išrinktas Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo deputatas, kuris nustatyta tvarka 1990 m. kovo 11 d. užpildė vardinio balsavimo kortelę, joje pasirašė, balsavo už Aktą „Dėl Lietuvos Nepriklausomos valstybės atstatymo“ ir po juo pasirašė. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo deputatai, kuriems suteikiamas signataro statusas, nurodyti Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarų statuso įstatymo priedėlyje.

Signataras turi teisę gauti valstybinę signataro rentą. Valstybinės signataro rentos dydis yra 50 proc. Seimo nario pareiginės algos per mėnesį. Valstybinę signataro rentą turi teisę tomis pačiomis sąlygomis gauti ir Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo deputatai, 1990 m. kovo 11–14 dienomis vykdę svarbią valstybinę užduotį Maskvoje.

Valstybinė signataro renta neskiriama, o paskirtoji nemokama, jeigu:

1. signataras nėra Lietuvos Respublikos pilietis;
2. signataras turi draudžiamųjų pajamų;
3. signatarui yra įsiteisėjęs apkaltinamasis teismo nuosprendis už tyčinio nusikaltimo padarymą (kol išnyksta teistumas);
4. signataras neatsisako gaunamos valstybinės pensijos, išskyrus valstybinę socialinio draudimo pensiją.

Kreiptis dėl valstybinės signataro rentos paskyrimo galima bet kuriuo metu po teisės gauti šią rentą įgijimo dienos.

Valstybinė signataro renta skiriama nuo teisės į šią rentą įgijimo dienos, tačiau už praėjusį laikotarpį mokama ne daugiau kaip už 12 mėnesių, skaičiuojant nuo dienos, kurią Socialinės apsaugos ir darbo ministerija arba jos įgaliota institucija gavo visus reikiamus dokumentus.

Valstybinę signataro našlių ir našlaičių rentą turi teisę gauti mirusio signataro (arba nustatyta tvarka pripažinto mirusiu arba nežinia kur esančiu) sutuoktinis, vaikai bei įvaikiai iki 18 metų, vyresni kaip 18 metų, jeigu jie tapo neįgaliaisiais (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidais) iki 18 metų ir visą laiką nuo 18 metų sukakties yra nedarbingi arba iš dalies darbingi

(iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidai), taip pat vidurinių bei nustatyta tvarka įregistruotų aukštųjų, aukštesniųjų ir profesinių mokyklų dieninių skyrių studentai ir moksleiviai iki šių mokyklų baigimo, bet ne ilgiau, negu jiems sukaks 24 metai. Valstybinę signataro našlių ir našlaičių rentą turi teisę tomis pačiomis sąlygomis gauti ir Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo deputatų našlės ir našlaičiai.

Valstybinės signataro našlių ir našlaičių rentos dydis yra 25 proc. valstybinės signataro rentos dydžio.

Valstybinė signataro našlių ir našlaičių renta neskiriama, o paskirtoji nemokama, jeigu:

1. mirusio signataro sutuoktinis, vaikas, įvaikis nėra Lietuvos Respublikos pilietis;
2. mirusio signataro sutuoktinis, vaikas, įvaikis turi draudžiamųjų pajamų;
3. mirusio signataro sutuoktiniui, vaikui, įvaikiui yra įsiteisėjęs apkaltinamasis teismo nuosprendis už tyčinio nusikaltimo padarymą (kol išnyksta teistumas);
4. mirusio signataro sutuoktinis neatsisako gaunamos valstybinės pensijos, išskyrus valstybinę socialinio draudimo pensiją.

Valstybinę signataro rentą, valstybinę signataro našlių ir našlaičių rentą skiria Vyriausybė. Valstybinę signataro rentą, valstybinę signataro našlių ir našlaičių rentą moka Seimo kanceliarija. Seimo kanceliarija, mokėdama valstybines signataro rentas, valstybines signataro našlių ir našlaičių rentas, vadovaujasi šiuo ir kitais įstatymais bei Vyriausybės patvirtintais Valstybinės signataro rentos skyrimo ir mokėjimo nuostatais. Kai valstybinės signataro rentos gavėjas miršta, renta jį laidojusiems asmenims išmokama už tą mėnesį, kurį valstybinės signataro rentos gavėjas mirė, jei renta dar nebuvo išmokėta.

Valstybinės signataro rentos, valstybinės signataro našlių ir našlaičių rentos mokamos iš valstybės biudžeto. Valstybinės signataro, valstybinės signataro našlių ir našlaičių rentos gavėjui, persikėlusiam nuolat gyventi į užsienį, renta mokama Valstybinės signataro rentos skyrimo ir mokėjimo nuostatų nustatyta tvarka.

9.9. Kompensacinės išmokos teatrų ir koncertinių įstaigų kūrybiniais darbuotojams

Kompensacinės išmokos teatrų ir koncertinių įstaigų kūrybiniais darbuotojams mokamos pagal 2004 m. birželio 1 d. Lietuvos Respublikos teatrų ir koncertinių įstaigų įstatymą, kuriame reglamentuojama teatrų ir koncertinių įstaigų vykdoma profesionalaus scenos meno veikla, šių įstaigų finansavimas, darbuotojų darbo sąlygos ir socialinių garantijų ypatumai.

Lietuvos Respublikos teatrų ir koncertinių įstaigų įstatyme nustatyta, kad kūrybinis darbuotojas yra asmuo, kuris savo intelektualaus kūrybinio darbo ir talento dėka pagal darbo sutartis, vienas arba kolektyviai, sukuria kūrinį arba viešai jį atlieka, suteikdamas jam kitą meninės išraiškos formą.

Lietuvos Respublikos teatrų ir koncertinių įstaigų įstatyme nurodytiems teatrų ir koncertinių įstaigų kūrybiniais darbuotojams, kurie dėl savo profesijos specifikos negali dirbti pagal įgytą specialybę iki Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo nustatyto senatvės pensijos amžiaus ir dėl to nutraukė darbo sutartį, iš valstybės biudžeto lėšų skiriama ir kas mėnesį mokama 4 MGL dydžio kompensacinė išmoka teatrų ir koncertinių įstaigų kūrybiniais darbuotojams. Kompensacinės išmokos mokamos, kol jų gavėjui sukaks senatvės pensijos amžius.

Į nurodytą kūrybinio darbo profesionalioje scenoje stažą įtraukiamas laikas, kurį asmuo dirbo pagal darbo sutartį Lietuvos teatruose ir koncertinėse įstaigose, neatsižvelgiant į tai, kada šis stažas buvo įgytas – iki šio įstatymo įsigaliojimo arba po šio įstatymo įsigaliojimo. Taip pat į kūrybinio darbo profesionalioje scenoje stažą įtraukiamas laikas, kurį asmuo tarnavo sovietinės armijos profesionaliame kolektyve.

Kompensacinės išmokos skiriamos:

- baleto artistams ir šokėjams, turintiems ne mažesnę kaip 20 metų kūrybinio darbo profesionalioje scenoje stažą;
- grojantiems pučiamaisiais instrumentais muzikantams ir solistams vokalistams, turintiems ne mažesnę kaip 25 metų kūrybinio darbo profesionalioje scenoje stažą;
- choro artistams, turintiems ne mažesnę kaip 30 metų kūrybinio darbo profesionalioje scenoje stažą.

Kompensacinės išmokos skiriamos ir mokamos tik asmenims, neturintiems teisės gauti didesnių arba tokio pat dydžio valstybinių socialinio draudimo netekto darbingumo (invalidumo) arba išstarnauto laiko pensijų, valstybinių pensijų, užsienio valstybių pensijų, nuolatinį pensinio pobūdžio išmokų už asmens darbo pobūdį (valstybinės signataro rentos, valstybinės signataro našlių ir našlaičių rentos, kompensacijos už ypatingas darbo sąlygas), pensijų išmokų, gaunamų bet kuriuo Pensijų kaupimo ir Papildomo savanoriško pensijų kaupimo įstatymuose nustatytu būdu. Jei asmuo gauna kelias pensijas (pensijų išmokas), nustatant jo teisę gauti kompensacinę išmoką atsižvelgiama į bendrą asmens gaunamų pensijų (pensijų išmokų) sumą.

Kai asmeniui priklausančios valstybinės socialinio draudimo netekto darbingumo (invalidumo) arba išstarnauto laiko pensijos, valstybinės pensijos, užsienio valstybių pensijos, nuolatinės pensinio pobūdžio išmokos, pensijų išmokos dydis (gaunantiems kelias pensijas arba pensijų išmokas – bendra šių pensijų ar pensijų išmokų suma) yra mažesnis už asmeniui priklausančią kompensacinę išmoką, šiam asmeniui skiriama ir mokama jam priklausančios kompensacinės išmokos dalis, lygi skirtumui tarp asmeniui priklausančios kompensacinės išmokos ir asmens gaunamos valstybinės socialinio draudimo pensijos, valstybinės pensijos, užsienio valstybių pensijos, nuolatinės pensinio pobūdžio išmokos, pensijų išmokos (gaunantiems kelias pensijas arba pensijų išmokas – bendros šių pensijų arba pensijų išmokų sumos). Kūrybiniais darbuotojams, kuriems yra paskirtos ir mokamos valstybinio socialinio draudimo išstarnauto laiko pensijos arba kompensacijos už ypatingas darbo sąlygas, kompensacinės išmokos dalis skiriama ir mokama netaikant kūrybinio darbo profesionalioje scenoje stažo reikalavimų.

Kompensacinė išmoka asmenims mokama nuo teisės gauti kompensacinę išmoką atsiradimo dienos, tačiau ne daugiau kaip už 12 mėnesių iki kreipimosi dėl kompensacinės išmokos gavimo dienos.

10. Valstybinės šalpos išmokos

10.1. Samprata ir bendrosios nuostatos

Šalpos išmokos – viena iš universalių (kategorinių) piniginės socialinės paramos išmokų. Nei teisė į šias išmokas, nei jų dydis nepriklauso nuo asmens turimų lėšų ir turto (turtingumo arba nuskurdimo, t. y. asmens turimos lėšos arba turtas netikrinami). Jos, kaip ir visos kitos socialinės paramos išmokos, teikiamos nepriklausomai nuo tikslinių įmokų mokėjimo toms gyventojų grupėms, kurioms nustatyta tokios paramos reikmė. Šios išmokos – kategorinės (skiriamos tam tikrų asmenų kategorijoms), tam tikro atitinkamai asmenų kategorijai nustatyto (fiksuoto) dydžio, periodinės (skiriamos neribotam arba ribotam laikui – tol, kol išnyksta socialinės rizikos veiksnys).

Valstybinių šalpos išmokų tikslas – suteikti minimalų aprūpinimą nuolat Lietuvoje gyvenantiems asmenims (nepriklausomai nuo jų pilietybės), kuriems dėl jų neįgalumo, amžiaus arba dėl kitų priežasčių teikiama valstybės šalpa, kitaip tariant, suteikti tokiems asmenims lėšų gyvybiškai būtiniems poreikiams patenkinti.

Šalpos išmokos – tai periodinės (mėnesinės) piniginės išmokos, skiriamos ir mokamos neįgaliems vaikams, nedarbingiems arba iš dalies darbingiems asmenims, senatvės pensijos amžių sukakusiems asmenims, vaikams našlaičiams bei kitiems asmenims.

Pagrindinis teisės aktas, reglamentuojantis valstybinių šalpos išmokų skyrimą ir mokėjimą, – Valstybinių šalpos išmokų įstatymas. Šiuo įstatymu nustatytos šios šalpos išmokų rūšys: 1) šalpos pensijos; 2) šalpos našlaičių pensijos; 3) slaugos ar priežiūros (pagalbos) išlaidų tikslinės kompensacijos; 4) šalpos kompensacijos.

Bendra nuostata – visos šalpos išmokos (išskyrus slaugos arba priežiūros (pagalbos) išlaidų tikslines kompensacijas) skiriamos ir mokamos tik tuo atveju, jei asmuo negauna ir neturi teisės gauti kitų pensijų dėl to, kad neatitinka joms skirti nustatytų reikalavimų arba šios pensijos yra mažesnės už nustatytas šalpos išmokas (yra nustatytos išimtys kai kurių kategorijų šalpos pensijų gavėjams, kurie kartu su šalpos pensija gali gauti valstybinę socialinio draudimo našlių arba našlaičių pensiją ir (arba) valstybinę našlaičių pensiją, bei šalpos kompensacijų gavėjams, kurie su šia

kompensacija gali gauti valstybinę socialinio draudimo našlių pensiją). Slaugos arba priežiūros (pagalbos) išlaidų tikslinės kompensacijos skiriamos ir mokamos nepaisant to, kad asmuo gauna valstybinę socialinio draudimo ir (arba) valstybinę, užsienio valstybių pensiją.

Šalpos išmokų dydis siejamas su valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydžiu. Šalpos išmokų dydžiai diferencijuojami priklausomai nuo išmokos rūšies, asmens, turinčio teisę į išmoką, kategorijos, asmens negalios laipsnio ir kitų aplinkybių.

Šalpos pensijos. Šalpos pensijomis suteikiamos pensinės garantijos visiems nuolat Lietuvoje gyvenantiems asmenims, kuriems Neįgalųjų socialinės integracijos įstatymo nustatyta tvarka yra nustatytas neįgalumo arba darbingumo lygis (jeigu jie yra netekę 60 proc. ir daugiau darbingumo (iki 2005 m. liepos 1 d. pripažinti I arba II grupės invalidais)) arba yra sukakę senatvės pensijos amžių ir kurie neturi teisės gauti valstybinės socialinio draudimo arba valstybinės pensijos, kitų pensijų išmokų (taip pat ir iš užsienio valstybių), neatsižvelgiant į tai, dėl kokių priežasčių jie neįgijo tokios teisės, arba šios pensijos arba išmokos yra mažesnės už šalpos pensiją. Tad visiems neįgaliesiems arba seniems žmonėms, nepriklausomai nuo priežasčių, dėl kurių jie neįgijo socialinio draudimo teisių, besąlygiškai suteikiama šalpos pensijos gavimo garantija.

Pažymėtina, kad palankesnės šalpos pensijų skyrimo ir mokėjimo sąlygos yra nustatytos asmenims, kurie, įstatymo leidėjo požiūriu, negalėjo įgyti teisės gauti valstybinės socialinio draudimo pensijos dėl objektyvių (pateisinamų) priežasčių. Šiems asmenims nustatyti didesni šalpos pensijų dydžiai, palankesnės jų skyrimo ir mokėjimo sąlygos. Tokiais asmenimis laikomi neįgalūs vaikai, asmenys, pripažinti nedarbingais arba iš dalies darbingais iki jiems sukankant 24 metus (atskiris atvejais – iki 26 metų), asmenys (tėvai (itėviai), globėjai arba rūpintojai), kurie ne mažiau kaip 15 metų slaugė namuose neįgaluosius, kuriems nustatytas specialusis nuolatinės slaugos arba nuolatinės priežiūros (pagalbos) poreikis, taip pat motinos, kurios pagimdė ir 8 metų išaugino penkis ir daugiau vaikų.

Neįgaliesiems vaikams, kuriems nustatytas sunkus neįgalumas, ir nesukakusiems 24 metų (atskiris atvejais – 26 metų) asmenims, pripažintiems netekusiais 75–100 proc. darbingumo, skiriama dviejų valstybinių socialinio draudimo bazinių pensijų dydžio šalpos pensija; neįgaliesiems vaikams, kuriems nustatytas vidutinis neįgalumas, ir nesukakusiems 24 metų asmenims, netekusiems 60–70 proc. darbingumo, – 1,5 valstybinės socia-

linio draudimo bazinės pensijos; neįgaliems vaikams, kuriems nustatytas lengvas neįgalumas, – 1 valstybinė socialinio draudimo bazinė pensija (kitiems asmenims skiriama 0,9 valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydžio šalpos pensija); nesukakusiems 24 metų (atskirais atvejais – 26 metų) asmenims, pripažintiems netekusiais 45–55 proc. darbingumo, – 0,75 valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos (kitiems asmenims, netekusiems 45–55 proc. darbingumo, šalpos pensija neskiriama); sukakusiems senatvės pensijos amžių arba pripažintiems iš dalies darbingais, netekusiais 60–70 proc. darbingumo, asmenims, kurie slaugė namuose neįgalius asmenis, bei motinoms, kurios išaugino penkis ir daugiau vaikų, skiriama 1 valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydžio šalpos pensija (kitiems asmenims skiriama 0,9 valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydžio šalpos pensija).

Neįgaliems vaikams, asmenims, pripažintiems nedarbingais arba iš dalies darbingais iki jiems sukankant 24 metus (atskirais atvejais – 26 metus), asmenims, slaugiusiems namuose neįgalius asmenis, bei motinoms, išauginusioms penkis ir daugiau vaikų, šalpos pensijos skiriamos ir mokamos nepriklausomai nuo to, ar jie dirba (turi draudžiamųjų pajamų). Be to, neįgalūs vaikai bei asmenys, pripažinti nedarbingais arba iš dalies darbingais iki sukankant 24 metus (atskirais atvejais – 26 metus), kartu su šalpos pensija gali gauti valstybines socialinio draudimo našlių arba našlaičių pensijas ir (arba) valstybines našlaičių pensijas, o slaugę namuose neįgalius asmenis bei išauginusios penkis ir daugiau vaikų motinos – valstybinę socialinio draudimo našlių pensiją. Kitiems sukakusiems senatvės pensijos amžių šalpos pensija skiriama ir mokama tik tuo atveju, jei jie nedirba (neturi draudžiamųjų pajamų). Jei šie asmenys turi teisę gauti valstybinę socialinio draudimo (išskyrus našlių), valstybinę pensiją (pensijas) arba kitas pensijų išmokas ir šios pensijos (pensijų) arba pensijų išmokos dydis (bendra jų suma) yra mažesnis už šalpos pensiją, mokamas šalpos pensijos ir priklausančios pensijos ir (arba) pensijos išmokos (bendros jų sumos) skirtumas.

Šalpos našlaičių pensijos. Našlaičiai vaikai, kurie, mirus tėvui arba motinai, neturi teisės už juos gauti valstybinės socialinio draudimo našlaičių pensijos arba valstybinės našlaičių pensijos arba ši (šios) pensija yra mažesnė už šalpos našlaičių pensiją, turi teisę gauti šalpos našlaičių pensiją. Šalpos našlaičių pensijos skiriamos ir mokamos nepaisant to, kad mirusysis, kurio vaikai (įvaikiai) turi teisę gauti šalpos našlaičio pensiją, iki

mirties negyveno nuolat Lietuvos Respublikoje. Ši pensija skiriama tomis pačiomis sąlygomis kaip ir valstybinė socialinio draudimo našlaičių pensija – ją turi teisę gauti mirusio asmens vaikai (įvaikiai) iki 18 metų, taip pat vyresni, jei jie buvo pripažinti neįgaliaisiais iki 18 metų ir jeigu jie nuo 18 metų nuolat yra nedarbingi arba iš dalies darbingi, taip pat vyresni nei 18 metų mirusio asmens vaikai (įvaikiai), jei jie mokosi visų lygių mokyklų dieniniuose skyriuose (iki šių mokyklų baigimo, bet ne ilgiau negu sukan-ka 24 metai). Šalpos našlaičių pensija yra 0,5 valstybinės socialinio draudi-mo bazinės pensijos dydžio kiekvienam vaikui. Kai teisę gauti šią pensiją turi keturis ir daugiau vaikų (įvaikių), 1,5 valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos skiriama ir mokama visiems vaikams (įvaikiams) lygio-mis dalimis.

Šalpos kompensacijos. Šios kompensacijos skiriamos ir mokamos asmenims, kurie iki 1995 m. sausio 1 d. turėjo teisę gauti senatvės pensiją penkeriais metais anksčiau nei kad sukanka senatvės pensijos amžius. Tai – tėvai (įtėviai), kurie iki 1995 m. sausio 1 d. ne mažiau kaip 10 metų slaugė namuose vaikus invalidus arba vaikus, pripažintus I ar II grupės in-validais nuo vaikystės arba tapusius I ar II grupės invalidais iki 18 metų, ir motinos, kurios iki 1995 m. sausio 1 d. pagimdė penkis arba daugiau vaikų ir išaugino juos iki 8 metų. Pasikeitus įstatymams, laikantis įstatymų per-imamumo ir teisėtų lūkesčių principų, šiems asmenims nustatyta mokėti šalpos kompensacijas. Kompensacija šiems asmenims skiriama, kai jiems iki senatvės pensijos amžiaus lieka penkeri metai arba jei nustatytas 60 ir daugiau proc. darbingumo netekimas. Jei asmuo tuo pat metu turi teisę gauti kelias kompensacijas, skiriama tik viena iš jų. Už vieno vaiko slaugą kompensacija gali būti paskirta tik vienam asmeniui.

Šios kompensacijos dydis yra 150 proc. valstybinės socialinio drau-dimo bazinės pensijos. Ši kompensacija mokama kartu su jos gavėjui pri-klausančia valstybine socialinio draudimo našlių pensija. Jei asmuo turi teisę gauti kitas pensijas arba pensijų išmokas, kurios yra tokio pat dydžio kaip ši kompensacija arba didesnės už ją, kompensacija neskiriama, o pa-skirtosios mokėjimas nutraukiamas. Kompensacija mokama nepaisant jos gavėjo turimų pajamų.

Slaugos arba priežiūros (pagalbos) išlaidų tikslinės kompensacijos. Teisę gauti šias kompensacijas turi neįgalūs asmenys (nepriklausoi-mai nuo jų amžiaus), kurie dėl ilgalaikių sveikatos pokyčių arba jų padari-nių yra visiškai arba iš dalies netekę savarankiškumo ir negali pasirūpinti

savo asmeniniu ir socialiniu gyvenimu, t. y. nustatytas arba specialusis nuolatinės slaugos poreikis, arba specialusis nuolatinės priežiūros (pagalbos) poreikis. Šiuos specialiuosius poreikius nustato Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos. Kompensacijų dydis siejamas su valstybine socialinio draudimo bazine pensija. Slaugos ir priežiūros (pagalbos) išlaidų tikslinės kompensacijos skiriamos visiems be išimties asmenims, kuriems nustatytas specialusis nuolatinės slaugos arba priežiūros (pagalbos) poreikis. Visiems neįgaliems asmenims, kuriems nustatytas nuolatinės slaugos poreikis, skiriamų slaugos išlaidų tikslinių kompensacijų dydis yra vienodas – 2,5 bazinių pensijų dydžio. Asmenims, kuriems nustatytas specialusis nuolatinės priežiūros (pagalbos) poreikis, skiriamų ir mokamų slaugos išlaidų tikslinių kompensacijų dydžiai skiriasi: vaikams, kuriems nustatytas sunkus arba vidutinis neįgalumas, bei asmenims, kurie pripažinti nedarbingais arba iš dalies darbingais, netekusiais 60 proc. ir daugiau darbingumo iki 24 metų (atskirais atvejais – iki 26 metų), skiriamos bazinės pensijos dydžio, o neįgaliems vaikams, kuriems nustatytas vidutinis neįgalumas, bei neįgaliesiems, netekusiems 60–70 proc. darbingumo, – 0,5 bazinės pensijos dydžio priežiūros (pagalbos) išlaidų tikslinės kompensacijos), senatvės pensijos amžių sukakusiems asmenims skiriamos 0,5 bazinės pensijos dydžio priežiūros (pagalbos) išlaidų tikslinės kompensacijos.

Taigi reformavus tikslinių kompensacijų sistemą, nuo 2007 m. sausio 1 d. pastebimai didės valstybės parama (ir skiriant naujas išmokas, ir didinant skiriamų išmokų dydžius) neįgaliesiems, kuriems nustatytas specialusis nuolatinės slaugos arba priežiūros (pagalbos) poreikis ir kurie neįgaliaisiais pripažinti po 24 metų sukakties.

Teisė pasirinkti šalpos išmokos rūšį. Asmenims, turintiems teisę gauti kelias šalpos pensijas ir šalpos kompensaciją, mokama tik viena iš šių šalpos išmokų. Kartu su pačiam asmeniui priklausančia šalpos pensija arba šalpos kompensacija gali būti mokama šalpos našlaičių pensija už vieną arba už kiekvieną iš mirusių tėvų. Slaugos arba priežiūros (pagalbos) išlaidų tikslinės kompensacijos skiriamos ir mokamos kartu su kitomis asmeniui priklausančiomis šalpos išmokomis (šalpos pensija arba šalpos kompensacija ir (arba) šalpos našlaičių pensija (pensijomis)).

10.2. Šalpos išmokų skyrimas ir mokėjimas

Šalpos išmokas skiria ir moka savivaldybių administracijos, vadovaudamosi Valstybinių šalpos išmokų įstatymu ir Vyriausybės patvirtintais Valstybinių šalpos išmokų skyrimo ir mokėjimo nuostatais. Šalpos išmokų mokėjimo šaltinis – valstybės biudžetas. Šalpos išmokos skiriamos ir mokamos pagal asmenų, turinčių teisę gauti šias išmokas, gyvenamąją vietą Lietuvos Respublikoje. Asmenims, kurie turi teisę gauti pensiją ir (arba) pensijų išmoką, kurios dydis lygus arba mažesnis už šalpos pensiją, šalpos našlaičių pensiją arba šalpos kompensaciją, pastarosios šalpos išmokos neskiriamos ir nemokamos tol, kol asmuo gauna pensiją ir (arba) pensijų išmoką.

Motinioms, pagimdžiusioms ir išauginusioms iki 8 metų penkis arba daugiau vaikų, skiriamos ir mokamos šalpos pensijos tik tuo atveju, jei jų pagimdyti ir iki 8 metų išauginti vaikai nebuvo globojami kūdikių namuose arba kitose globos, auklėjimo arba slaugos įstaigose ir jei įstatymų nustatyta tvarka motinai nebuvo apribota tėvų valdžia

Tikslinės kompensacijos slaugos išlaidoms bei slaugos pašalpos skiriamos ir mokamos neatsižvelgiant į šių šalpos išmokų gavėjų gaunamas pensijas ir (arba) pensijų išmokas, šalpos išmokas ir kitas pajamas.

Dėl šalpos išmokų paskyrimo galima kreiptis likus trim mėnesiams iki teisės atsiradimo arba bet kuriuo metu po teisės atsiradimo. Kreipimosi dėl šalpos išmokos diena laikoma diena, kurią savivaldybės administracijoje gautas prašymas kartu su visais reikiama dokumentais. Savivaldybės administracija per Valstybinių šalpos išmokų skyrimo ir mokėjimo nuostatuose nustatytą laiką – 10 dienų – privalo priimti sprendimą paskirti šalpos išmoką arba atsisakyti ją skirti ir apie sprendimą pranešti pareiškėjui. Šalpos išmokos skiriamos ir mokamos nuo teisės gauti šalpos išmoką atsiradimo dienos, tačiau ne daugiau kaip už 12 mėnesių iki dokumentų šalpos išmokai skirti gavimo savivaldybės administracijoje dienos.

Teisės gauti šalpos išmoką atsiradimo diena laikoma diena, kurią:

- asmuo pripažįstamas neįgaliu vaiku ir jam nustatomas sunkus, vidutinis arba lengvas neįgalumas;
- asmuo pripažįstamas nedarbingu arba iš dalies darbingu ir jam nustatomi netekto darbingumo procentai;
- asmeniui nustatomas specialusis nuolatinės slaugos arba priežiūros (pagalbos) poreikis;

- asmuo sukanka senatvės pensijos amžių arba amžių, penkeriais metais mažesni už senatvės pensijos amžių;
- miršta asmuo, kurio vaikai (įvaikiai) turi teisę gauti šalpos našlaičių pensiją;
- atsiranda kitos šio įstatymo numatytos aplinkybės, kurios turi įtakos šalpos išmokoms skirti ir mokėti.

Šalpos išmoka neskiriama, o paskirtosios mokėjimas nutraukiamas asmenims:

- gyvenantiems arba slaugomiems iš valstybės arba (ir) savivaldybės biudžeto visiškai finansuojamose stacionariose globos, auklėjimo arba slaugos įstaigose;
- kardomojo kalinimo (suėmimo) metu;
- nuteistiems laisvės atėmimo bausmėmis;
- kuriems Baudžiamajame kodekse nustatyta tvarka teismo nuosprendžiu paskirtos priverčiamosios stacionarinio stebėjimo specializuotose psichikos sveikatos priežiūros įstaigose medicinos priemonės arba auklėjamojo poveikio priemonės.

Šalpos išmokos mokėjimas nutraukiamas nuo mėnesio, einančio po to mėnesio, kurį pasibaigė šalpos išmokos skyrimo terminas, pirmosios dienos. Jei asmens teisė gauti šalpos išmoką išlieka, bet dėl šios išmokos mokėjimo asmuo kreipiasi pavėluotai dėl pateisinamų priežasčių, šalpos išmoka, nepriskaičiuojant palūkanų, išmokama už visą laiką, bet ne daugiau kaip už trejus metus nuo tos dienos, kurią buvo nutrauktas šalpos išmokos mokėjimas. Jei pateisinamos priežasties nėra, šalpos išmoka vėl pradeda mokėti nuo dokumentų dėl šalpos mokėjimo pratęsimo dienos.

Šalpos išmokos mokamos tol, kol jos gavėjas nuolat gyvena Lietuvos Respublikoje. Šalpos išmokos gavėjui persikėlus nuolat gyventi į kitą valstybę, paskirtos šalpos išmokos mokėjimas nutraukiamas nuo pirmosios dienos mėnesio, einančio po to mėnesio, kurį šalpos išmokos gavėjas persikėlė nuolat gyventi į kitą valstybę, jeigu Lietuvos Respublikos tarptautinėse sutartyse nenustatyta kitaip.

Asmens, kuriam buvo paskirta šalpos išmoka, mirties atveju jį laidojusiems fiziniams arba juridiniams asmenims išmokama šalpos išmoka už tą mėnesį, kurį šalpos gavėjas mirė. Laidojusiems asmenims taip pat išmokama iki mirties dienos asmens negauta praėjusio mėnesio šalpos išmoka. Šalpos pensijų, šalpos našlaičių pensijų, šalpos kompensacijų ir socialinių pensijų gavėjų mirties atvejais juos laidojusiems asmenims dar išmoka-

ma mirusiajam asmeniui mirties mėnesį priklausiusio atitinkamos pensijos arba šalpos kompensacijos dydžio vieno mėnesio suma. Kai miręs asmuo laidojamas valstybės arba savivaldybės biudžeto lėšomis, šalpos pensijos, šalpos našlaičių pensijos, šalpos kompensacijos ir socialinės pensijos vieno mėnesio dydžio suma nemokama.

11. Nedarbo socialinis draudimas

Socialinius ekonominius nedarbo padarinius galima vertinti keliais požiūriais. Plačiąja prasme į nedarbą galima pažvelgti kaip į vieną svarbiausių neveiksmingo gamybos išteklių (visų pirma darbo jėgos) naudojimo priežasčių. Visuomenė praranda galimybę pagaminti ir įsigyti papildomų prekių ir paslaugų. Nedarbą galima vertinti ir siaurąja prasme, t. y. pagal jo poveikį tiesiogiai žmogui. Žodis „nedarbas“ daugeliui asocijuojasi su finansiniais sunkumais, tačiau tai tik viena problemos pusė. Socialiniai nedarbo nuostoliai nereiškia vien valstybės arba individo išlaidų didėjimo arba pajamų sumažėjimo. Žmogus, įstumtas į priverstinį nedarbą, kenčia psichologiškai, praranda kvalifikaciją, pasirengęs emigruoti. Dėl nedarbo nesukuriama nauda visuomenei, stringa ekonominis augimas, nemokami mokesčiai ir įmokos.

Asmenims, besikreipiantiems dėl nedarbo išmokos (arba jas jau gaunantiems), keliami tam tikri reikalavimai: lankyti įvairius persikvifikavimo kursus, dirbti viešuosius darbus, turėti draudimo stažą ir pan. Beveik visų draudimo nuo nedarbo sistemų išmokos ribojamos laiku. Kartais pašalpų mokėjimo terminas būna fiksuotas, tačiau dažniausiai jis priklauso nuo to, ar asmuo, prieš tapdamas bedarbiu, dirbo ir buvo apdraustas. Laikas, kai asmuo nedalyvavo jokiaje profesinėje veikloje arba kurio metu nebuvo mokami draudimo įnašai, pavyzdžiui, karinės tarnybos laikas, kartais įskaičiuojamas į bendrą stažą kaip ir tas laikas, kai asmuo dirbo arba mokėjo draudimo įnašus.

Gaunamos iš draudimo nuo nedarbo pašalpos dydis kartais nustatomas kaip fiksuota suma, bet dažniausiai apskaičiuojamas kaip tam tikras ankstesnio uždarbio procentas. Be to, bedarbio pašalpos dydis gali būti nustatomas atsižvelgiant į jo šeimos padėtį. Tai dažniausiai taikoma suteikiant materialinę paramą nedarbo atvejui.

Sulaukęs pensinio amžiaus bedarbis dažniausiai praranda teisę gauti bedarbio pašalpą. Tačiau būtina pasakyti, kad daugelyje šalių senatvės

pensijos derinamos su nedarbo draudimu. Tokie įvairiausių pavadinimų deriniai dažniausiai skirti sukurti tokias sistemas, kurios anksčiau iš darbo rinkos pasitraukti skatintų vyresnio, bet dar ne pensinio amžiaus žmones, netekusius darbo (taip sukuriant darbo vietas jaunesniems žmonėms). Tokių žmonių gaunamos pašalpos paprastai būna didesnės negu bendrosios bedarbio pašalpos, nes dažniausiai jos yra susijusios su pajamomis. Lietuvoje numatytos tokios priemonės:

- profesinis mokymas. Tai gali būti profesinis mokymas (bedarbiai ir išpėti apie atleidimą iš darbo darbuotojai turi galimybę įgyti kvalifikaciją arba (ir) ugdyti profesinius gebėjimus), neformalusis švietimas (bedarbiai ir išpėti apie atleidimą iš darbo darbuotojai turi galimybę patobulinti turimą kvalifikaciją, atnaujinti profesines žinias ir (arba) praktinius įgūdžius bei susipažinti su profesijomis), įdarbinimas subsidijuojant (parama atskiroms įstatyme nustatytoms darbo rinkoje papildomai remiamų asmenų grupėms padėti įsidarbinti bei įsitvirtinti), darbo įgūdžių įgijimo rėmimas (parama aukštųjų, aukštesniųjų, profesinių mokyklų absolventams, bedarbiams, baigusiems profesinį mokymą bei profesinę reabilitaciją įgyti trūkstamus darbo įgūdžius tiesiogiai darbo vietoje), profesinio mokymo ir neformalaus švietimo finansavimas;
- profesinė reabilitacija. Profesinės reabilitacijos paslaugomis siekiama ugdyti arba atkurti neįgaliųjų darbingumą ir didinti jų įsidarbinimo galimybes.
- socialinė reabilitacija. Socialinės reabilitacijos paslaugos teikiamos asmenims siekiant išugdyti arba atkurti jų socialinius ir savarankiško gyvenimo įgūdžius, padėti įsigyti išsilavinimą, užtikrinti galimybes dalyvauti visuomenės gyvenime bei darbo rinkoje.
- rengimasis galimam nedarbui (nustatomi išpėjimo terminai dėl atleidimo iš darbo; sudėtingiau nutraukti darbo sutartį su tam tikrų kategorijų darbuotojais; nustatytas išsamus darbo sutarties nutraukimo pagrindų sąrašas);
- organizacinės priemonės, kurių tikslas – skatinti užimtumą. Tokios priemonės yra įvairios, pavyzdžiui, registruojamos laisvos darbo vietos; renkami finansiniai ištekliai nedarbui mažinti ir likviduoti; kuriamos papildomos darbo vietos, organizuojami

viešieji darbai, teikiama parama darbo vietoms steigti, vykdoma darbo rotacija (ieškančių darbo asmenų, registruotų teritorinėse darbo biržose, įdarbinimas darbuotojams laikinai pakeisti jų tikslinių atostogų metu arba kolektyvinėse sutartyse numatytais atvejais);

- socialinės išmokos.

Nauji XX a. pabaigos ekonominiai, socialiniai ir politiniai iššūkiai lėmė socialinės apsaugos reformų būtinybę Europoje. Gerovės valstybė susidūrė su socialiniais šeimos ir užimtumo struktūros pokyčiais (padidėjo ištuokų skaičius, išaugo aukštos kvalifikacijos specialistų poreikis ir kt.), pasikeitusia ekonomine situacija (vyko deindustrializacija, sulėtėjo ekonominė plėtra) ir demografiniais iššūkiais (visuomenė senėja). Tradicinė gerovės valstybės samprata pakito, nes didėjančios socialinės apsaugos išlaidos ir ekonomikos sulėtėjimas vertė valstybes ieškoti naujų socialinės apsaugos sistemų organizavimo ir valdymo formų. „Pasyviosios socialinės apsaugos“ koncepcija evoliucionavo į „aktyvios socialinės apsaugos“ koncepciją. „Pasyvi socialinė apsauga“ suprantama kaip socialinių išmokų ir socialinių pašalpų sistema, kurioje socialinės apsaugos paskirtis yra suteikti finansinę paramą asmeniui, susidūrusiam su socialinėmis rizikomis, neskatinant asmens grįžti į darbo rinką. Esant tuometinėms ekonominėms sąlygoms, kai socialinės apsaugos išmokos buvo didelės ir nedarbo lygis žemas, skatinti asmenis grįžti į darbo rinką nebuvo pirmaeilis uždavinys. Tokia socialinės apsaugos sistema atitiko socialdemokratinę ir konservatyviają socialinės apsaugos koncepcijas. „Aktyvi socialinė apsauga“ reiškia, kad darbo rinka socialinės apsaugos sistemoje vaidina svarbų vaidmenį, valstybė aktyviai vykdo įvairias darbo rinkos skatinimo ir mokymo programas (darbo vietų kūrimas viešajame sektoriuje, mokamos išmokos darbo vietą kitame regione pasirenkantiems darbuotojams, laikino įdarbinimo programos ir kt.), egzistuoja daug mokymo programų bedarbiams. Moterims ir vyresniojo amžiaus žmonėms yra užtikrinama galimybė pasirinkti dalinį darbą, sudaromos palankios sąlygos moterims derinti vaikų auginimą ir darbinę veiklą.

2002 m. birželio 12 d. Vyriausybės patvirtintoje Lietuvos ūkio (ekonomikos) plėtros iki 2015 m. ilgalaikėje strategijoje numatyta didinti ekonominį aktyvumą ir užimtumą, sudaryti palankesnes sąlygas kurti naujas darbo vietas, pritaikant profesinio mokymo sistemą prie rinkos poreikių. Numatyta, kad šalies ūkio struktūra užtikrins palyginti aukštą užimtumo

lygį, o nedarbas neviršys racionalaus lygio. Bus įgyvendintos aktyvios darbo rinkos politikos priemonės, pasiekta darbo rinkos lankstumo, veiksmingai veiks mokymosi visą gyvenimą sistema, bus sumažinti regionų skirtumai. Darbo jėga bus pakankamai judi ir galinti varžytis ES, kartu ir uoliau ieškanti darbo savo šalyje. Ketinama pasiekti artimą ES lygiui darbo vietų kokybę atlyginimų, darbo santykių, darbų saugos ir kitais požiūriais, nuosekliai laikytis lygių galimybių principo.

Nedarbas gali būti laikinasis (migracinis), struktūrinis, ciklinis ir sezoninis.

Laikinasis nedarbas – įprastas darbo paieškos procesas. Vieni darbuotojai keičia darbo vietą dėl šeimos aplinkybių, kiti ieško naujo darbo, atleisti iš ankstesnio, pasibaigus darbo sutarčiai, dar kiti baigė mokslus ir pirmą kartą ieško darbo ir t. t. Tam tikro masto nedarbas yra vertinamas teigiamai, nes daug žmonių ieško ir randa geriau apmokamą, aukštesnės kvalifikacijos ir gebėjimų reikalaujantį darbą, todėl didėja žmonių pajamos, racionaliau pasiskirsto darbo ištekliai.

Struktūrinis nedarbas atsiranda tada, kai darbo paklausos struktūra neatitinka darbo pasiūlos struktūros. Keičiantis vartotojų prekių bei paslaugų struktūrai ir gamybos technologijoms, keičiasi ir bendrosios darbo jėgos paklausos sudėtis. Dėl tokių pokyčių kai kurių profesijų paklausa sumažėja arba visiškai išnyksta, o kitų paklausa padidėja. Nedarbas atsiranda dėl to, kad darbo rinka į šiuos pokyčius reaguoja lėtai, darbo jėgos struktūra neatitinka naujos darbo vietų struktūros. Laikinąjį nedarbą atskirti nuo struktūrinio nėra labai paprasta. Esminis skirtumas tas, kad laikinasis bedarbiais laikomi nedirbantys asmenys, turintys darbo įgūdžių, kuriuos gali perduoti. Paprastai laikinasis nedarbas dažniausiai yra trumpalaikis, o struktūrinis – ilgesnės trukmės.

Ciklinis nedarbas – nedarbas, atsirandantis esant ekonomikos nuosmukiui, kurį sukelia bendrųjų išlaidų trūkumas. Jis tiesiogiai susijęs su ekonomikos ciklu. Ciklinis nedarbas sumažėja tada, kai ekonominis aktyvumas padidėja. Sezoninis nedarbas atsiranda kintant darbo galimybėms skirtingais sezonais.

Pagal Tarptautinės darbo organizacijos metodiką prie bedarbių priskiriami darbingo amžiaus gyventojai, užsiregistravę arba neužsiregistravę darbo biržoje ir atitinkantys tris reikalavimus tuo pat metu: tiriamą savaitę neturėjo darbo arba privačios veiklos; pastarąsias keturias savaites aktyviai ieškojo darbo; jeigu bus pasiūlytas darbas, pasiruošę pradėti dirbti per dvi savaites.

Pagal Europos statistikos biuro metodiką nedarbo lygis reiškia bedarbių procentinę išraišką nuo darbo jėgos. Darbo jėga suprantama kaip visi bedarbiai ir dirbantieji. Bedarbiais laikomi asmenys nuo 15 iki 74 metų, kurie tiriamąją savaitę neturėjo darbo, o jį suradę buvo pasirengę pradėti dirbti (savarankiškai arba pagal darbo sutartį) per artimiausias dvi savaites, keturias savaites uoliai ieškojo darbo (savarankiško arba pagal darbo sutartį).

Lietuvos Respublikos užimtumo rėmimo įstatyme nurodyta, kad bedarbiai – tai nedirbantys darbingo amžiaus darbingi asmenys, kurie nesimoko pagal dieninę arba nuolatinę mokymo formą, įstatymų nustatyta tvarka įsiregistravo teritorinėje darbo biržoje kaip darbo ieškantys asmenys ir yra pasirengę dalyvauti aktyvios darbo rinkos politikos priemonėse.

11.1. Nedarbo draudimas, draudžiami asmenys

Viena iš socialinės rizikos ir socialinio draudimo rūšių yra nedarbas. Nedarbas yra tada, kai asmuo ne savo noru neturi mokamo darbo ir, būdamas darbingas, negali jo rasti. Todėl socialinės apsaugos sistemoje įvestos nedarbo socialinio draudimo išmokos (kitose valstybėse tai vadinama bedarbio išmoka) ir socialinės pašalpos. Nedarbo privalomasis valstybinis draudimas gali būti taikomas tik pagal darbo sutartį dirbantiems asmenims arba papildomai ir individualiai dirbantiems asmenims.

Nedarbo socialinis draudimas reglamentuojamas 2003 m. gruodžio 16 d. Nedarbo socialinio draudimo įstatyme. Šiame įstatyme nustatyti nedarbo socialinio draudimo teisiniai santykiai, asmenų, kurie draudžiami nedarbo draudimu, kategorijos, teisė į nedarbo socialinio draudimo išmoką, jos skyrimo, apskaičiavimo bei mokėjimo sąlygos, šios draudimo rūšies finansavimas, administravimas ir atsakomybė.

Nedarbo draudimas yra socialinio draudimo rūšis, kuri įstatymų nustatytais atvejais kompensuoja šios rūšies draudimu apdraustiems asmenims dėl nedarbo negautas pajamas arba jų dalį.

Nedarbo socialiniu draudimu draudžiami šie asmenys:

- asmenys, dirbantys pagal darbo sutartis, kandidatai į notarus (asesoriai), asmenys, atlygintinai einantys narystės pagrindu renkamąsias pareigas arba paskirti į apygardų, miestų, rajonų, apylinkių rinkimų ir referendumo komisijas, asmenys, susiję su draudėju darbo santykiais arba jų esmę atitinkančiais santykiais taip, kaip šie santykiai apibrėžti Gyventojų pajamų mokesčio

įstatyme, tuo pat metu iš šio draudėjo gaunantys pajamas iš sporto veiklos ar atlikėjo veiklos, taip pat šie asmenys – nuolatiniai Lietuvos gyventojai, kaip jie apibrėžti Gyventojų pajamų mokesčio įstatyme, gaunantys pajamas pagal autoriaus sutartis iš draudėjo – Lietuvos vieneto, kaip ši sąvoka apibrėžta Gyventojų pajamų mokesčio įstatyme;

- valstybės politikų ir valstybės pareigūnų darbo apmokėjimo įstatyme, Teisėjų atlyginimų įstatyme ir Valstybės tarnybos įstatyme nurodyti valstybės politikai, teisėjai, valstybės pareigūnai, valstybės tarnautojai, Asmenų delegavimo į tarptautines ir Europos Sąjungos institucijas arba užsienio valstybių institucijas įstatyme nurodyti asmenys, kuriems darbo užmokestį ir nuo jo socialinio draudimo įmokas moka asmenį delegavusi Lietuvos Respublikos delegalizuojančioji institucija, taip pat gaunantys darbo užmokestį Seimo, Seimo Pirmininko, Respublikos Prezidento ar Ministro Pirmininko skiriami į pareigas asmenys;
- vidaus tarnybos sistemos pareigūnai, Valstybės saugumo departamento sistemos, Specialiųjų tyrimų tarnybos ir Kalėjimų departamento prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos bei jam pavaldžių įstaigų ir įmonių pareigūnai;
- krašto apsaugos sistemos profesinės karo tarnybos kariai ir Antrajame operatyvinių tarnybų departamente prie Krašto apsaugos ministerijos civilinę krašto apsaugos tarnybą atliekantys statutiniai tarnautojai;
- nesukakę senatvės pensijos amžiaus ir negaunantys pajamų, susijusių su darbo santykiais, valstybės tarnautojų ir profesinės karo tarnybos karių bei deleguotų asmenų situotiniai – tuo laikotarpiu, kai jie gyvena užsienyje kartu su valstybės tarnautoju arba deleguotu asmeniu, jeigu pastarasis asmuo deleguotas arba valstybės tarnautojas perkeltas į pareigas Lietuvos Respublikos diplomatinėje atstovybėje, konsulinėje įstaigoje, Lietuvos Respublikos atstovybėje prie tarptautinės organizacijos, tarptautinėje arba Europos Sąjungos institucijoje, arba užsienio valstybės institucijoje, pasiūstas dirbti į specialiąją misiją, ar kai jie gyvena kartu su profesinės karo tarnybos kariu, jeigu profesinės karo tarnybos karys paskirtas atlikti karo tarnybą Lietuvos Respublikos

diplomatinėje atstovybėje, konsulinėje įstaigoje, Lietuvos Respublikos atstovybėje prie tarptautinės organizacijos, užsienio valstybės arba tarptautinėje karinėje arba gynybos institucijoje. Deleguotų asmenų sutuoktiniai draudžiami tik tuo atveju, jei deleguotam asmeniui darbo užmokestį ir nuo jo socialinio draudimo įmokas moka asmenį delegavusi Lietuvos Respublikos deleguojančioji institucija. Nesukakęs senatvės pensijos amžiaus ir neturintis draudžiamųjų pajamų Respublikos Prezidento sutuoktinis – Respublikos Prezidento kadencijos laikotarpiu;

- Lietuvos Respublikos kariuomenės privalomosios pradinės karo tarnybos kariai ir asmenys, atliekantys alternatyviąją krašto apsaugos tarnybą;
- šeimos pasirinkimu vienas iš tėvų (įtėvių) arba asmuo, nustatyta tvarka paskirtas vaiko globėju, auginantys vaiką iki trejų metų;
- nesukakęs senatvės pensijos amžiaus vienas iš neįgalaus asmens, kuriam nustatytas specialusis nuolatinės slaugos poreikis, tėvų (įtėvių) arba asmuo, nustatyta tvarka paskirtas šio neįgalaus asmens globėju arba rūpintoju, slaugantis namuose nurodytą neįgalų asmenį. Ši nuostata taip pat taikoma vienam iš tėvų (įtėvių), globėjui arba rūpintojui, slaugančiam namuose visiškai negalios invalidą, pripažintą tokiu iki 2005 m. liepos 1 d.

Norminiai teisės aktai taip pat apibrėžia, kad apdraustasis nedarbo socialinio draudimo prasme tai – fizinis asmuo, už kurį draudėjas įstatymų nustatyta tvarka privalo mokėti nedarbo draudimo įmokas. Šis asmuo, tapęs bedarbiu, norminių teisės aktų nustatytais sąlygomis ir tvarka turi teisę gauti nedarbo draudimo išmoką. Skiriant nedarbo išmoką, svarbus yra ir nedarbo draudimo stažas, kuris suprantamas kaip laikotarpiai, per kuriuos mokamos arba pagal įstatymus turėjo būti mokamos nedarbo draudimo įmokos, taip pat laikotarpiai, per kuriuos apdraustasis gavo šio ir kitų socialinio draudimo įstatymų nustatytas nedarbo draudimo išmokas, socialinio draudimo ligos, profesinės reabilitacijos, motinystės, tėvystės ir motinystės (tėvystės) pašalpas.

11.2. Nedarbo draudimo išmokų mokėjimo tvarka

Teisę į nedarbo draudimo išmoką turi bedarbiais teritorinėje darbo biržoje įsiregistravę apdraustieji, kuriems teritorinė darbo birža nepasiūlė tinkamo darbo arba aktyvios darbo rinkos politikos priemonių ir jeigu jie:

- iki įsiregistravimo teritorinėje darbo biržoje turi ne mažesnę kaip 18 mėnesių nedarbo draudimo stažą per paskutinius 36 mėnesius;
- įstatymų nustatyta tvarka buvo atleisti iš darbo arba valstybės tarnautojų pareigų nesant darbuotojo arba valstybės tarnautojo kaltės, dėl nepriklausančių nuo darbuotojo arba valstybės tarnautojo aplinkybių ir darbdavio bankroto atveju, taip pat baigė privalomąją nuolatinę pradinę karo tarnybą arba alternatyviąją krašto apsaugos tarnybą arba buvo atleisti iš šių tarnybų ištarnavę ne mažiau kaip pusę nustatyto laiko. Šie asmenys turi teisę gauti nedarbo draudimo išmoką, kai jie įsiregistruoja teritorinėje darbo biržoje, ne vėliau kaip per 6 kalendorinius mėnesius po atleidimo iš darbo arba valstybės tarnautojų pareigų bei paleidimo iš privalomosios nuolatinės pradinės karo tarnybos arba alternatyviosios krašto apsaugos tarnybos.

Nedarbo draudimo išmoka skiriama nuo aštuntos po įsiregistravimo teritorinėje darbo biržoje dienos, išskyrus tokius atvejus:

- bedarbiams, turintiems nedarbo draudimo stažą ir atleistiems iš darbo dėl darbuotojo kaltės, nedarbo draudimo išmoka skiriama praėjus trim kalendoriniams mėnesiams nuo įsiregistravimo teritorinėje darbo biržoje dienos;
- bedarbiams, atleistiems iš darbo (tarnybos) ir gavusiems išeitinę išmoką arba šalių susitarimu kompensaciją, nedarbo draudimo išmoka skiriama ne anksčiau kaip praėjus tiek kalendorinių mėnesių po darbo sutarties nutraukimo (atleidimo iš tarnybos), už kiek mėnesių vidutinio darbo užmokesčio dydžio išeitinė išmoka arba kompensacija jam buvo išmokėta;
- bedarbiams, gaunantiems ligos, profesinės reabilitacijos, motinystės, tėvystės arba motinystės (tėvystės) socialinio draudimo pašalpą, paskirtą iki įsiregistravimo teritorinėje darbo biržoje dienos, nedarbo draudimo išmoka skiriama ne anksčiau, negu baigiasi šių pašalpų mokėjimo laikas.

Nedarbo draudimo išmoka mokama ne rečiau kaip kartą per mėnesį. Nedarbo draudimo išmokos mokėjimo trukmė priklauso nuo bedarbio nedarbo draudimo stažo, įgyto iki įsiregistravimo teritorinėje darbo biržoje dienos. Jei nedarbo draudimo stažas mažesnis negu 25 metai, nedarbo draudimo išmoka mokama 6 mėnesius, jei jis yra nuo 25 iki 30 metų – 7 mėnesius, jei nuo 30 iki 35 metų – 8 mėnesius, jei 35 metai ir daugiau – 9 mėnesius. Į nedarbo draudimo išmokos mokėjimo laikotarpį neįskaitomi laikotarpiai, kai nedarbo draudimo išmokos mokėjimas buvo sustabdytas pagal šio įstatymo nuostatas, išskyrus atvejus, kai bedarbis pagal Užimtumo rėmimo įstatymą dalyvauja profesiniame mokyme ir jo pasirinkimu gauna nedarbo draudimo išmokos dydžio mokymo stipendiją.

11.3. Nedarbo draudimo išmokų dydis

Nedarbo draudimo išmoka apskaičiuojama kaip pastovios ir kintamos dalių suma. Pastovią nedarbo draudimo išmokos dalį sudaro mokėjimo mėnesį galiojančių Vyriausybės remiamų pajamų dydis.

Kintama nedarbo draudimo išmokos dalis apskaičiuojama taip:

- apskaičiuojamos bedarbio kiekvieno mėnesio draudžiamosios pajamos imant 36 mėnesius, praėjusius iki užpraeito kalendorinio ketvirčio pabaigos nuo bedarbio įsiregistravimo teritorinėje darbo biržoje dienos. Jeigu kurį nors mėnesį draudžiamųjų pajamų nėra, jos laikomos lygiomis nuliui;
- apskaičiuojamas šių draudžiamųjų pajamų, padalytų iš atitinkamą mėnesį buvusių einamųjų metų draudžiamųjų pajamų, vidurkis;
- gautas vidurkis dauginamas iš nedarbo draudimo išmokos skyrimo mėnesį esamų einamųjų metų draudžiamųjų pajamų. Kintama nedarbo draudimo išmokos dalis sudaro 40 proc. gautos sumos dydžio.

Nedarbo draudimo išmoka negali būti didesnė kaip 70 proc. paskutinių Vyriausybės patvirtintų einamųjų metų draudžiamųjų pajamų dydžio.

Nedarbo draudimo išmoka neskiriama, jeigu iki jos paskyrimo bedarbis:

- atsisakė siūlomo tinkamo darbo;

- be pateisinamų priežasčių, nurodytų Nedarbo draudimo išmokų nuostatuose, atsisakė dalyvauti jo individualiame užimtumo veiklos plane numatytoje aktyvios darbo rinkos politikos priemonėse;
- be pateisinamų priežasčių, nurodytų Nedarbo draudimo išmokų nuostatuose, nustatytu laiku neatvyko į teritorinę darbo biržą priimti pasiūlymo dirbti arba dalyvauti jo užimtumo plane numatytoje aktyvios darbo rinkos politikos priemonėse;
- atsisakė teritorinės darbo biržos siūlomo sveikatos patikrinimo, kad būtų nustatytas tinkamumas darbui.

Nedarbo draudimo išmokos mokėjimas sustabdomas, kai bedarbis:

- dalyvauja aktyvios darbo rinkos politikos priemonėse ir gauna darbo užmokestį arba pagal Užimtumo rėmimo įstatymą mokamą mokymo stipendiją;
- nedarbo draudimo išmokų nuostatuose nustatyta tvarka informavęs teritorinę darbo biržą, įsidarbina pagal terminuotą darbo sutartį ne ilgesniam kaip 6 mėnesių laikotarpiui;
- gauna verslo liudijimą ne ilgesniam kaip 6 mėnesių laikotarpiui.

Asmenims, gaunantiems valstybines socialinio draudimo, šalpos arba valstybines pensijas (išskyrus našlių, našlaičių ir maitintojo netekimo pensijas), taip pat netekto darbingumo periodines kompensacijas dėl nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų, taip pat profesinės rehabilitacijos, motinystės, tėvystės arba motinystės (tėvystės) socialinio draudimo pašalpas, iš nedarbo draudimo lėšų mokama tik nedarbo draudimo išmokos dalis, viršijanti gaunamą pensiją, kompensaciją arba pašalpų sumą.

11.4. Nedarbo draudimo lėšos ir atsakomybė

Nedarbo draudimui skirtos lėšos numatomos Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžete. Nedarbo draudimo lėšų dydis ir įmokų tarifas šiai draudimo rūšiai kasmet tvirtinamas Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto rodiklių patvirtinimo įstatymu. Nedarbo draudimo pajamas sudaro draudėjų mokamos šiai draudimo rūšiai valstybinio socialinio draudimo įmokos, o pritrūkus lėšų nedarbo draudimo išlaidoms finansuoti, laikinas lėšų trūkumas gali būti dengiamas iš Valstybinio socialinio draudimo fondo rezervo lėšų arba trumpalaikių paskolų.

Lietuvos darbo birža nedarbo draudimo išmokas apskaičiuoja ir skiria per teritorines darbo biržas Nedarbo draudimo išmokų nuostatuose nustatyta tvarka. Nedarbo draudimo išmokas moka Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniai skyriai, kurie yra atsakingi už nedarbo draudimo išmokų mokėjimą Nedarbo draudimo išmokų nuostatuose nustatyta tvarka. Tuo tarpu Lietuvos darbo birža ir jos teritorinės darbo biržos yra atsakingos už nedarbo draudimo išmokų apskaičiavimą ir skyrimą. Neatsakingai apskaičiuotos ir išmokėtos nedarbo socialinio draudimo išmokos išieškamos įstatymų nustatyta tvarka.

Užimtumo rėmimo priemonės ir darbo rinkos paslaugos finansuojamos iš Užimtumo fondo, valstybės ir savivaldybių biudžetų, Europos Sąjungos struktūrinių ir kitų fondų bei šaltinių. Užimtumo fondo lėšos naudojamos:

- šio įstatymo nustatytoms užimtumo rėmimo priemonėms įgyvendinti, darbo rinkos paslaugoms teikti ir užimtumo rėmimo politiką įgyvendinančioms įstaigoms išlaikyti;
- Lietuvos Respublikos nedarbo socialinio draudimo įstatyme nustatytoms nedarbo socialinio draudimo išmokoms mokėti;
- bendriems Europos Sąjungos struktūrinių fondų ir tarptautiniams užimtumo rėmimo projektams finansuoti;
- priemonėms, numatytoms Europos prisitaikymo prie globalizacijos padarinių fondo lėšų naudojimo sąlygų ir tvarkos apraše, finansuoti.

Užimtumo fondo lėšas sudaro nedarbo socialinio draudimo lėšos, užimtumo rėmimo politiką įgyvendinančių įstaigų pajamos ir kitos lėšos. Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos pagal šiai draudimo rūšiai patvirtintą įmokų tarifo dydį perveda gautas lėšas Lietuvos darbo biržai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos. Pasibaigus finansiniams metams, nepanaudotos Užimtumo fondo lėšos įtraukiamos į kitų metų Užimtumo fondo lėšų sąmatą. Socialinės apsaugos ir darbo ministerija administruoja Užimtumo fondo lėšas ir viešai skelbia, kaip jos naudojamos.

11.5. Užimtumo rėmimo sistema ir rehabilitacija

2006 m. Užimtumo rėmimo įstatyme nustatyti darbo ieškančių asmenų užimtumo rėmimo sistemos teisiniai pagrindai, jos tikslas, uždaviniai, užimtumo rėmimo politiką įgyvendinančių institucijų (įstaigų) funkcijos, užimtumo rėmimo priemonių įgyvendinimo ir darbo rinkos paslaugų teikimo organizavimas ir finansavimas. Užimtumo rėmimo sistemos tikslas – siekti visiško gyventojų užimtumo, mažinti jų socialinę atskirtį ir stiprinti socialinę sanglaudą.

Užimtumo rėmimo sistemos uždaviniai yra derinti darbo pasiūlą ir paklausą, siekiant išlaikyti darbo rinkos pusiausvyrą ir didinti darbo ieškančių darbingo amžiaus asmenų užimtumo galimybes. Užimtumo rėmimo įstatyme nustatyta, kad darbo rinkos paslaugos gali būti informavimo, konsultavimo, tarpininkavimo įdarbinant, individualios užimtumo veiklos planavimo.

Užimtumo rėmimo įstatyme nustatyta, kad aktyvios darbo rinkos politikos priemonės sudaro:

Bedarbių ir išpėtų apie atleidimą iš darbo darbingo amžiaus darbuotojų profesinis mokymas. Šis profesinis mokymas organizuojamas siekiant suteikti kvalifikaciją arba (ir) įgyti kompetencijų, jei tai reikalinga įsidarbinant. Profesinis mokymas vykdomas pagal formaliojo profesinio mokymo programas, įtrauktas į Studijų ir mokymo programų registrą, taikant Vyriausybės tvirtinamą Mokymo lėšų skaičiavimo vienam asmeniui metodiką ir socialinės apsaugos ir darbo ministro tvirtinamą Ūkio lėšų skaičiavimo vienam asmeniui metodiką, taip pat neformaliojo profesinio mokymo programas.

Remiamasis įdarbinimas, kurio priemonės yra įdarbinimas subsidijuojant, darbo įgūdžių įgijimo rėmimas, darbo rotacija ir viešieji darbai.

Įdarbinimas subsidijuojant organizuojamas siekiant asmenims padėti įsitvirtinti darbo rinkoje arba laikinai įsidarinti, padėti įsitvirtinti darbo rinkoje pagal įgytą kvalifikaciją (kai jų užimtumo rėmimas sudaro sąlygas kitiems bedarbiams, turintiems išpareigojimų šeimai, dirbti), sudaryti specialias sąlygas išlikti darbo rinkoje. Ši priemonė vykdoma per subsidijas darbo užmokesčiui (norminių teisės aktų nustatytais atvejais gali būti mokama iki 6 mėnesių, iki 12 mėnesių arba neterminuotai).

Darbo įgūdžių įgijimo rėmimas skirtas tiesiogiai darbo vietoje trūkstamiems darbo įgūdžiams įgyti. Subsidija mokama darbdaviui tokių asme-

nų darbo užmokesčiui padengti. Darbo įgūdžių įgijimo remiama trukmė – iki trijų mėnesių. Kai darbdavio paskirti atsakingi asmenys darbo įgūdžių įgijimui organizuoti skiria daugiau kaip 20 proc. savo darbo laiko, darbdaviams gali būti iš dalies kompensuojamos darbo įgūdžių įgijimo tiesiogiai darbo vietoje organizavimo išlaidos, bet ne daugiau kaip 20 proc. visos mokamos subsidijos darbo užmokesčiui už įdarbintus asmenis.

Darbo rotacija organizuojama darbuotojų tikslinių atostogų metu arba kolektyvinėse sutartyse numatytais atvejais, kai darbuotojus laikinai pakeičia darbo ieškantys asmenys. Darbdaviams, įdarbinusiems bedarbius, mokamos subsidijos darbo užmokesčiui dydis sudaro 40 proc. įdarbinto asmens darbo užmokesčio ir šio darbo užmokesčio apskaičiuotų draudėjo privalomojo valstybinio socialinio draudimo įmokų lėšų.

Viešieji darbai organizuojami siekiant suteikti galimybę darbo ieškantiems asmenims užsidirbti pragyvenimui būtinų lėšų ir sudaryti sąlygas laikinai įsidarbinti ekonominių sunkumų patiriančių įmonių darbuotojams. Viešieji darbai gali būti organizuojami šiems teritorinėje darbo biržoje įsiregistravusiesiems asmenims – bedarbiams, išpėtiems apie atleidimą iš darbo darbingo amžiaus darbuotojams, bendrojo lavinimo mokyklų mokiniams atostogų metu ir darbuotojams prastovų metu ir dirbantiems ne visą darbo laiką. Viešuosius darbus organizuoja teritorinės darbo biržos kartu su savivaldybėmis ir darbdaviais.

Parama darbo vietoms steigti. Darbo vietoms steigti teikiama parama gali būti darbo vietų steigimo subsidijavimas, vietinių užimtumo iniciatyvų projektų įgyvendinimas ir savarankiško užimtumo rėmimas.

Darbo vietų steigimo subsidijavimas organizuojamas asmenų neterminuotam įdarbinimui remti steigiant naujas (pritaikant esamas prie neįgalųjų negalios) darbo vietas.

Vietinių užimtumo iniciatyvų projektų įgyvendinimas organizuojamas bedarbių neterminuotam įdarbinimui remti steigiant naujas darbo vietas.

Savarankiško užimtumo rėmimas organizuojamas darbo ieškantiems asmenims, registruotiems teritorinėje darbo biržoje, siekiant paremti darbo vietų steigimą sau arba kitiems bedarbiams įdarbinti. Savarankiško užimtumo rėmimas organizuojamas, kai darbo vietas steigia asmenys, įsteigę Lietuvos Respublikos smulkiojo ir vidutinio verslo įstatyme apibrėžtą labai mažą įmonę.

Bedarbių teritorinio judumo rėmimas. Bedarbių teritorinio judumo rėmimas organizuojamas siekiant skatinti bedarbius įsidarbinti darbo vietose, nutolusiose nuo jų gyvenamosios vietos, kai teritorinė darbo birža negali pasiūlyti bedarbiams tinkamo darbo. Bedarbiams, įsidarbinusiems įmonių, įstaigų, organizacijų arba kitų organizacinių struktūrų darbo vietose, nutolusiose nuo jų gyvenamosios vietos, kompensuojamos kelionės į darbą ir atgal bei apgyvendinimo išlaidos ne ilgiau kaip tris mėnesius nuo įsidarbinimo dienos.

Užimtumo rėmimo įstatyme taip pat numatyta, kad užimtumui remti rengiamos nedarbo prevencijos, teritorinės užimtumo rėmimo, gyventojų teritorinio judumo skatinimo, imigrantų arba tautinių mažumų įtraukimo į darbo rinką ir kitos programos.

Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatyme numatyta, kad būtina užtikrinti neįgaliųjų lygias teises ir galimybes visuomenėje, neįgalumo lygio ir darbingumo lygio nustatymą, profesinės reabilitacijos paslaugų teikimą, specialiųjų poreikių nustatymo ir tenkinimo principus. Neįgaliesiems gali būti taikoma profesinė arba socialinė reabilitacija.

Profesinės reabilitacijos paslaugomis siekiama ugdyti arba atkurti neįgaliųjų darbingumą ir didinti jų įsidarbinimo galimybes. Skiriamos šios pagrindinės profesinės reabilitacijos paslaugos: profesinis orientavimas, konsultavimas, profesinių gebėjimų įvertinimas, atkūrimas arba naujų išugdymas, perkvalifikavimas. Šios paslaugos skirtos asmens darbingumui atkurti ir didinti galimybes savarankiškai įsidarbinti arba dalyvauti įdarbinimo programose.

Socialinės reabilitacijos paslaugos teikiamos asmenims siekiant išugdyti arba atkurti prarastus socialinius ir savarankiško gyvenimo įgūdžius, padėti įsigyti išsilavinimą, užtikrinti galimybes dalyvauti visuomenės gyvenime ir darbo rinkoje. Skiriamos šios pagrindinės socialinės reabilitacijos paslaugos: socialinių ir savarankiško gyvenimo įgūdžių ugdomas, palaikymas bei atkūrimas, motyvacijos įsigyti išsilavinimą ir dirbti didinimas, meninių, sportinių ir kitų gebėjimų lavinimas.

11.6. Nedarbo ir užimtumo rėmimo sistemos valdymas

Užimtumo rėmimo įstatyme numatyta, kad užimtumo rėmimo politiką įgyvendina:

1. Vyriausybė, kuri teikia Seimui užimtumo rėmimo politikos įgyvendinimą reglamentuojančių įstatymų projektus ir tvirtina valstybės užimtumo rėmimo programas ir priima nutarimus, būtinus užimtumo rėmimui užtikrinti.
2. Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, kitos ministerijos. Socialinės apsaugos ir darbo ministerija koordinuoja, analizuoja ir vertina užimtumo rėmimo politikos įgyvendinimą pagal Europos Sąjungos užimtumo strategiją, organizuoja ir finansuoja užimtumo rėmimo priemonių įgyvendinimą ir dalyvauja kuriant žmoniškųjų išteklių plėtros politiką ir ją įgyvendina.
3. Lietuvos darbo birža prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos ir jos teritorinės darbo biržos.
4. Lietuvos darbo rinkos mokymo tarnyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos ir jos teritorinės darbo rinkos mokymo ir konsultavimo tarnybos.
5. Savivaldybių institucijos ir įstaigos, kurios dalyvauja įgyvendinant tam tikras užimtumo rėmimo priemones bei programas.
6. Kiti juridiniai ir fiziniai asmenys.

Pagrindinė vykdomosios valdžios įstaiga, administruojanti užimtumo rėmimo priemones, yra Lietuvos darbo birža prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos, kuri

- organizuoja teritorinių darbo biržų veiklą ir kontroliuoja, kaip jos įgyvendina užimtumo rėmimo priemones ir teikia darbo rinkos paslaugas;
- vykdo darbo rinkos stebėseną;
- kartu su Lietuvos darbo rinkos mokymo tarnyba, savivaldybių institucijomis, socialiniais partneriais vertina padėtį darbo rinkoje, svarsto priemones užimtumo problemoms spręsti.

Teritorinių darbo biržų pagrindiniai uždaviniai yra įgyvendinti užimtumo rėmimo priemones, vykdyti jai priskirtos teritorijos darbo rinkos stebėseną, registruoti jai priskirtose teritorijose veikiančių įmonių grupės

darbuotojų atleidimus, rengti ir įgyvendinti nedarbo prevencijos programos.

Lietuvos darbo rinkos mokymo tarnyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos organizuoja teritorinių darbo rinkos mokymo ir konsultavimo tarnybų veiklą, dalyvauja įgyvendinant žmogiškųjų išteklių plėtros politikos tęstinio mokymo ir profesinio orientavimo priemones, atlieka bedarbių ir išpėtų apie atleidimą iš darbo asmenų neformaliojo profesinio mokymo stebėseną ir dalyvauja rengiant profesinės reabilitacijos programos.

Be to, užimtumo rėmimo politiką įgyvendina socialiniai partneriai bei trišalės tarybos. Socialiniai partneriai, įgyvendinant užimtumo rėmimo politiką, savo interesams atstovauja dalyvaudami Lietuvos Respublikos trišalės tarybos ir trišalių tarybų (komitetų, komisijų) prie užimtumo rėmimo politiką įgyvendinančių įstaigų veikloje. Trišalės tarybos (komitetai, komisijos) prie užimtumo rėmimo politiką įgyvendinančių įstaigų svarsto ir teikia pasiūlymus dėl įstaigų prioritetinių veiklos krypčių nustatymo, užimtumo rėmimo programų rengimo tikslingumo, užimtumo rėmimo priemonių įgyvendinimo ir darbo rinkos paslaugų teikimo, veiklos efektyvumo didinimo.

Organizacijos ir vietos bendruomenės atstovai, atstovaujantys darbo ieškančių asmenų grupių interesams, gali dalyvauti patariamojo balso teise trišalių tarybų (komitetų, komisijų) prie užimtumo rėmimo politiką įgyvendinančių įstaigų ir teikti užimtumo rėmimo politiką įgyvendinančioms institucijoms pasiūlymus darbo ieškančių asmenų užimtumo klausimams spręsti.

12. Sveikatos socialinis draudimas

Sveikata ir su ja susijusi sveikatos priežiūra yra suvokiama kaip viena pagrindinių žmogaus teisių, sveikatos apsaugos veikimo sritis socialinės apsaugos sistemoje turi būti universali arba nuolat siekti visuotinumą. Tai reiškia, kad išlaidos sveikatos priežiūrai dengiamos iš socialinio draudimo, kurio individualaus taikymo sritis paprastai išplečiama taip, kad didžioji dauguma gyventojų gali naudotis medicininio aptarnavimo per privalomąjį socialinį draudimą arba jiems sudaromos galimybės pasinaudoti savanoriškuoju socialiniu draudimu. Žmonės, likę už sveikatos draudimo ribų, privalo turėti pakankamai lėšų draustis privačiai arba mokėti už medicini-

nį aptarnavimą patys, arba turėti galimybę pasinaudoti medicinos parama, kuri yra bendros socialinės paramos dalis.

Jei sveikatos priežiūrą teikia ne viena valstybinė sveikatos apsaugos sistema, apimanti visus gyventojus, o įvairios socialinio draudimo ir medicinos paramos sistemos, iškyla nelygybės problema. Svarbu, kad sveikatos apsaugos paramos sistemoje būtų prieinamos būtinos paslaugos ir prekės. Jų kokybė ir kiekybė turi būti nustatoma lyginant su profesinio socialinio draudimo teikiamų prekių ir paslaugų kokybe bei kiekybe.

Neabejotina, kad socialinė apsauga nelaiduoja bet kurios medicinos paslaugos arba prekės prieinamumo kiekvienam norinčiajam. Atvirkščiai, tai ji garantuoja tik tiems žmonėms, kuriems iš tikrųjų reikia medicinos priežiūros arba gydymo. Tuo tikslu socialinės apsaugos įstatymu yra nustatoma tvarka, kuri verčia teisingai įvertinti prekių arba paslaugų reikalingumą.

Socialinės apsaugos tikslas yra padaryti esamą sveikatos priežiūros sistemą vienodai prieinamą visiems, kam ji reikalinga. Ekspertų vaidmenį čia atlieka gydytojai ir kitas medicinos įstaigų personalas.

Žmogaus teisė į sveikatą visose šalyse patvirtinta tarptautiniais dokumentais ir paremta dviem principais: pirma – sveikatos priežiūros tikslu daryti viską, kas galima, antra – padaryti visa, kas galima, prieinama kiekvienam vienodomis sąlygomis.

Socialinės apsaugos sistema sveikatos priežiūros srityje, apimanti visus gyventojus, paprastai vadinama valstybine sveikatos apsaugos sistema. Gali būti, kad socialinės apsaugos sistema neteikia kokios nors konkrečios prekės arba paslaugos. Tokiais atvejais socialinės apsaugos sistema pasitelkia privačių medicinos paslaugų teikėjus. Šioje situacijoje socialinės apsaugos sistema gali sudaryti kolektyvinius susitarimus su įvairiomis suinteresuotomis profesinėmis organizacijomis, kurios atstovauja nepriklausomoms sveikatos apsaugos institucijoms, privatiems medicinos paslaugų teikėjams. Tačiau socialinės apsaugos sistema dėl konkrečių medicinos paslaugų teikimo gali tiesiog tartis ir su privačiomis medicinos įstaigomis.

Medicinos prekės ir paslaugos, kurias teikia pati socialinės apsaugos sistema arba privatūs asmenys bei institucijos, gali būti trijų rūšių:

1. Pacientui suteikiama visiška laisvė pasirinkti asmenį arba instituciją, kuri teiks jam medicinos prekes ir paslaugas.
2. Pasirinkimo laisvė tam tikru aspektu gali būti apribota.

3. Pasirinkimo laisvės visiškai nėra.

Medicinos paslaugos ir prekės gali būti teikiamos valstybinių institucijų, privačių įmonių, o dažniausiai pagal mišriąją šių dviejų formų sistemą. Valstybės kontrolė turi būti vykdoma visada, neatsižvelgiant į teikiamų medicinos paslaugų ir prekių rūšį.

12.1. Sveikatos priežiūros ir sveikatos draudimo teisinis reguliavimas Lietuvoje

Lietuvos Respublika nuo pirmųjų gyvavimo dienų rūpinosi savo gyventojų sveikata. 1918 m. balandžio 27 d. Lietuvos Valstybės Taryba sudarė Sveikatos komisiją, kurios nariais tapo Lietuvos patriarchas daktaras Jonas Basanavičius, inžinierius profesorius Steponas Kairys ir kunigas Justinas Staugaitis. Vėliau į jos veiklą įsitraukė iš Rusijos sugrįžęs daktaras Jurgis Alekna.

1918 m. lapkričio 11 d. Augustino Valdemaro sudaryta vyriausybė Sveikatos komisiją reorganizavo į Vidaus reikalų ministerijos Sveikatos departamentą. Pagrindinis departamento uždavinys buvo parengti naujus įstatymus ir teisinius sveikatos sistemos pamatus, spręsti svarbias organizacines problemas. Paskirtasis Sveikatos departamento direktorius ir vidaus reikalų viceministras daktaras Jurgis Alekna vieną iš pirmųjų pasiūlymų dėl 20 apskričių gydytojų paskyrimo ir jų pareigų. Gerinant sveikatos apsaugą šalyje taip pat buvo reikšminga Raudonojo Kryžiaus, įvairių nevyriausybinių organizacijų: medicinos draugijų, sąjungų, katalikų gydytojų korporacijos, katalikų blaivybės draugijos ir kitų, vaidmuo bei sutelktos pastangos.

Be Sveikatos departamento, sveikatos reikalų tvarkymu rūpinosi dar keturios ministerijos: Susisiekimo, Krašto apsaugos, Švietimo ir Teisingumo. Šių ministerijų darbui koordinuoti ir principiniams klausimams spręsti buvo sudaryta Medicinos taryba iš šių ministerijų ir Vytauto Didžiojo universiteto Medicinos fakulteto atstovų. Taryba nerengė jokių įstatymų, bet turėjo tvirtą patariamąjį balsą.

Nuo 1920 m. Lietuvoje pradėta nemokamai gydyti vargšus savivaldybių ir kitose ligoninėse, nemokamai buvo gydomi visi mokyklų mokiniai. Nuo 1921 m. pradėta nemokamai skiepyti nuo užkrečiamų ligų.

1926 m. Seimas priėmė Ligonių kasų įstatymą. Apsidraudę asmenys galėjo naudotis visapusišku nemokamu gydymu. 1938 m. buvo patvirtinta medicinos pagalbos kaime programa.

Jau per pirmąjį Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetį padidėjo medicinos įstaigų bei medikų skaičius, sumažėjo sergamumas užkrečiamomis ligomis, padidėjo natūralus gyventojų prieaugis. Paskutiniaisiais tarpukario metais sveikatos apsauga Lietuvoje nebeatsiliko nuo kitų Europos valstybių sistemų.

1940 m. Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai, įkurta savarankiška Sveikatos ir socialinės apsaugos ministerija, kuri tais pačiais metais perkelta į Vilnių ir vėliau pertvarkyta į Sveikatos apsaugos komisariatą. Tais pačiais metais šalyje pradėta įgyvendinti Sovietų Sąjungos sveikatos apsaugos sistema. Privačios sveikatos priežiūros įstaigos, vaistų sandėliai buvo nacionalizuoti, uždraustas vaistų importas iš Vakarų Europos.

1941 m. birželio 23 d. sudaryta laikinoji Lietuvos Vyriausybė. Šalyje trūko gydytojų, pablogėjo bendras krašto sveikatingumas, trūko vaistų ir kitų reikmenų. Kilo dėmėtiosios šiltinės epidemija, plito venerinės ligos, padaugėjo sergančiųjų tuberkulioze.

1943 m. buvo įkurta Sveikatos rūmai, kurie rūpinosi medicinos darbuotojų reikalais, gydytojams išduodavo leidimus dirbti pagal specialybę, tais pačiais metais visos ligoninės buvo perduotos savivaldybėms, tačiau panaikintas nemokamas gydymas, likviduotos ambulatorijos, poliklinikos ir sveikatos punktai, kurie ligoniams teikdavo nemokamą medicinos pagalbą.

Sovietų Sąjungai 1944 m. antrą kartą okupavus Lietuvą, sveikatos apsaugos sistema vėl keitėsi. Buvo įvestas centralizuotas valdymas, atkurta ministerija. Pokariu būta daug sunkumų, tremčių, tragiškų praradimų, tačiau visais sovietiniais metais sveikatos apsaugos sistema buvo plėtojama, gydytojai vykdė savo pareigas, vadovaudamiesi Hipokrato priesaika. Šio laikotarpio negalima nei išbraukti iš istorijos, nei perrašyti. Buvo statomos naujos ligoninės, medikus rengė ir teberengia dvi aukštosios šalies mokyklos: Kauno medicinos institutas, šiuo metu – Kauno medicinos universitetas, Vilniaus universiteto Medicinos fakultetas, kurie išugdė daugelį pasaulyje žinomų mokslininkų, gerų savo srities specialistų. Sukurtos atskirų medicinos sričių mokyklos, kurios garsino ir dabar tebegarsina Lietuvą pasaulyje.

1990 m. atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, sveikatos apsauga vėl atsidūrė kryžkelėje. Medikai turėjo susitelkti ir spręsti, ar toliau dirbti vado-

vaujantis centralizuotu modeliu, ar kurti naują sistemą. Pasirinktas sunkus sveikatos apsaugos pertvarkos kelias, žengti svarbūs žingsniai decentralizuojant ir demokratizuojant sistemos valdymą, parengti esminiai teisiniai sveikatos apsaugos reformos aktai.

12.1.1. Sveikatos draudimas

Socialiniai pokyčiai, politinės ir ekonominės reformos įpareigoja sveikatos politikus strategus dar labiau rūpintis Lietuvos žmonių sveikata, aktyviai ir kūrybiškai tęsti nepriklausomybės metais pradėtą sveikatos apsaugos reformą. Šiandien jau visi – ir Seimas, ir Vyriausybė, ir sveikatos priežiūros specialistai, ir visuomenė – supranta, kad investicija į sveikatą yra investicija į ekonominę ir socialinę valstybės suklestėjimą, investicija į ateitį.

Šalies žmonių sveikata priklauso nuo socialinių ir ekonominių sąlygų, o nuo žmonių sveikatos – valstybės ekonominis klestėjimas. Tik sveiki žmonės gali produktyviai dirbti, aktyviai dalyvauti ekonominiame, socialiniame ir politiniame gyvenime. Piliečių sveikata yra šalies pažangos matas. Sveikatos apsaugos ministerijai tenka labai atsakingas vaidmuo – rūpintis Lietuvos piliečių sveikata.

Sveikatos priežiūros organizatoriai valstybinėse institucijose, savivaldybėse ir apskrityse bei sveikatos priežiūros įstaigose turi siekti, kad žmonėms būtų teikiamos kokybiškos medicinos paslaugos, racionaliai naudojami finansai, personalo, technologijų ir kiti išteklių.

12.1.2. Sveikatos draudimo teisinis reguliavimas

Taigi, atkūrus nepriklausomybę, Lietuva vėl pasirinko draudžiamąjį sveikatos priežiūros modelį, pradėjo kurti teisinę bazę sveikatos reformos ir sveikatos draudimo įgyvendinimui.

Draudimas ligos atveju po Lietuvos valstybės nepriklausomybės atkūrimo buvo reglamentuotas 1991 m. gegužės 21 d. tuometinės Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos priimtame Lietuvos Respublikos socialinio draudimo įstatyme. Lygiai po penkerių metų, t. y. 1996 m. gegužės 21 d., priimtas Lietuvos Respublikos sveikatos draudimo įstatymas, kuriame nustatytos sveikatos draudimo rūšys, privalomojo sveikatos draudimo sistema: privalomuoju sveikatos draudimu draudžiami asmenys, pri-

valomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto sudarymo ir išlaidų asmens sveikatos priežiūros paslaugoms kompensavimo iš privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto pagrindai, privalomąjį sveikatos draudimą vykdančios institucijos, privalomuoju sveikatos draudimu draudžiamų asmenų ir sveikatos priežiūros įstaigų teisės bei pareigos vykdant privalomąjį sveikatos draudimą bei ginčų nagrinėjimo tvarką.

12.2. Sveikatos draudimo rūšys

Sveikatos draudimo rūšys yra dvi – privalomasis ir papildomasis (savanoriškas) draudimas. Privalomasis sveikatos draudimas – valstybės nustatyta asmens sveikatos priežiūros ir ekonominių priemonių sistema, Lietuvos Respublikos sveikatos draudimo įstatyme nustatytais pagrindais ir sąlygomis garantuojanti privalomuoju sveikatos draudimu draudžiamiesiems asmenims, įvykus draudžiamajam įvykiui, sveikatos priežiūros paslaugų teikimą bei išlaidų už suteiktas paslaugas, vaistus, medicinos pagalbos priemones kompensavimą. Papildomasis (savanoriškasis) sveikatos draudimas – papildomojo sveikatos draudimo sutartyse nustatytos asmens sveikatos priežiūros paslaugos, atlyginamos pagal šias sutartis po papildomojo sveikatos draudimo draudžiamąjį įvykių. Papildomasis (savanoriškasis) sveikatos draudimas vykdomas Lietuvos Respublikos sveikatos draudimo įstatyme, Draudimo įstatyme ir kituose teisės aktuose nustatyta tvarka.

Asmens sveikatos priežiūros paslaugų teikimas bei išlaidų už suteiktas paslaugas kompensavimas asmenims, apdraustiems kitų rūšių privalomuoju draudimu, nustatytas kituose įstatymuose, iš kurių svarbiausi – Lietuvos Respublikos sveikatos sistemos ir Sveikatos priežiūros įstaigų įstatymai.

12.3. Privalomasis sveikatos draudimas

Privalomojo sveikatos draudimo draudžiamieji įvykiai yra Lietuvos Respublikos sveikatos draudimo įstatyme nustatyti ir gydytojo diagnozuoti privalomuoju sveikatos draudimu draudžiamų asmenų sveikatos sutrikimai arba sveikatos būklė, kurie yra pagrindas privalomuoju sveikatos draudimu draudžiamiesiems asmenims teikti teisės aktuose nustatytas asmens sveikatos priežiūros paslaugas. Išlaidos už šias paslaugas nustatytomis sąlygomis apmokamos iš privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto.

Privalomuoju sveikatos draudimu yra draudžiami Lietuvos Respublikos piliečiai ir kitų valstybių piliečiai bei asmenys be pilietybės, nuolat gyvenantys Lietuvoje, taip pat laikinai Lietuvoje gyvenantys kitų valstybių piliečiai bei asmenys be pilietybės, jeigu teisėtai dirba Lietuvoje, ir nepilnamečiai jų šeimos nariai.

Lietuvos Respublikos piliečiai, nuolat arba laikinai gyvenantys šalyse, su kuriomis Lietuva yra sudariusi tarptautines sutartis dėl privalomojo sveikatos draudimo, ir šių šalių piliečiai, nuolat arba laikinai gyvenantys Lietuvoje, draudžiami privalomuoju sveikatos draudimu šiose sutartyse nustatyta tvarka.

Apdraustaisiais privalomuoju sveikatos draudimu laikomi:

1. Asmenys, už kuriuos mokamos privalomojo sveikatos draudimo įmokos, ir asmenys, patys mokantys privalomojo sveikatos draudimo įmokas. Jie laikomi apdraustaisiais nuo tos dienos, kurią už juos buvo pradėtos mokėti arba jie patys pradėjo mokėti šias įmokas. Įsimintina, kad šie asmenys apdraustaisiais laikomi dar vieną mėnesį po to, kai už juos nustota mokėti arba jie patys nustoja mokėti nustatyto dydžio įmokas, jei jos prieš tai buvo mokėtos ne mažiau kaip tris paskutinius mėnesius.
2. Valstybės lėšomis draudžiami asmenys.

12.3.1. Asmenys, už kuriuos mokamos privalomojo sveikatos draudimo įmokos

Įmonės, įstaigos, organizacijos ir fiziniai asmenys, kurie verčiasi individualia veikla, moka trijų proc. darbo užmokesčio dydžio privalomojo sveikatos draudimo įmokas už asmenis:

1. dirbančius pagal darbo sutartis, narystės pagrindu einančius renkamąsias pareigas renkamose organizacijose, narystės pagrindu dirbančius ūkinėse bendrijose, žemės ūkio bendrovėse arba kooperatinėse organizacijose, viešojo administravimo valstybės tarnautojus;
2. valstybės politikus, Konstitucinio Teismo, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo, kitų teismų teisėjus ir kandidatus į teisėjus, prokuratūros pareigūnus, Lietuvos banko valdybos pirmininką, jo pavaduotojus, valdybos narius, Seimo arba Respublikos Prezidento

paskirtų valstybės institucijų arba įstaigų vadovus, kitus Seimo arba Respublikos Prezidento paskirtų valstybės institucijų arba įstaigų pareigūnus, Seimo arba Respublikos Prezidento paskirtų valstybinių (nuolatinių) komisijų ir tarybų, kitų valstybinių (nuolatinių) komisijų ir tarybų pirmininkus, jų pavaduotojus ir narius, taip pat pagal specialius įstatymus įsteigtų komisijų arba tarybų pareigūnus, jeigu jiems už darbą mokamas darbo užmokestis;

3. individualių įmonių savininkus ir ūkinių bendrijų tikruosius narius.

Aukščiau nurodyti asmenys moka šešių proc. dydžio privalomojo sveikatos draudimo įmokas nuo Valstybinio socialinio draudimo įstatymo nustatyta tvarka asmeniui apskaičiuotų pajamų, nuo kurių skaičiuojamos socialinio draudimo įmokos.

Asmenys, gaunantys pajamas pagal autoriaus sutartį, taip pat sporto veiklos, atlikėjo veiklos pajamas, išskyrus asmenis, kurie verčiasi atitinkama individualia veikla, moka šešių proc. dydžio privalomojo sveikatos draudimo įmokas, o draudėjai – trijų proc. dydžio privalomojo sveikatos draudimo įmokas nuo pajamų, nuo kurių skaičiuojamos socialinio draudimo įmokos.

Fiziniai asmenys, kurie verčiasi individualia veikla, ir asmenys, kurie verčiasi individualia žemės ūkio veikla, tačiau kurių pajamos iš šios veiklos nėra apmokestinamos gyventojų pajamų mokesčiu pagal Gyventojų pajamų mokesčio įstatymo nuostatas, moka devynių proc. dydžio privalomojo sveikatos draudimo įmokas nuo sumos, nuo kurios skaičiuojamos jų socialinio draudimo įmokos.

Fiziniai asmenys, kurie, vykdydami individualią veiklą, gyventojų pajamų mokesťi nuo individualios veiklos pajamų sumoka įsigydami verslo liudijimus, kas mėnesį moka devynių proc. minimaliosios mėnesinės algos, galiojančios mėnesio, už kurį mokama įmoka, paskutinę dieną, dydžio privalomojo sveikatos draudimo įmokas.

Asmenys, neišvardyti Sveikatos draudimo įstatyme ir kurių žemės ūkio valdos arba ūkio ekonominis dydis pagal valstybės įmonės Žemės ūkio informacijos ir kaimo verslo centro atliktus skaičiavimus už praėjusių metų laikotarpį nuo sausio 1 dienos iki gruodžio 31 d. yra ne didesnis kaip du europinio dydžio vienetai, nustatomi vadovaujantis 1985 m. birželio 7 d. Europos Komisijos sprendimu 85/377/EEB, nustatančiu Bendrijos žemės ūkio valdų tipologiją (OL 2004 m. *specialusis leidimas*, 3 skyrius, 6

tomas, p. 198), su paskutiniais pakeitimais, padarytais 2003 m. gegužės 16 d. Europos Komisijos sprendimu 2003/369/EB (OL 2004 m. *specialusis leidimas*, 3 skyrius, 38 tomas, p. 564), kas mėnesį moka už save trijų proc. minimaliosios mėnesinės algos, galiojančios mėnesio, už kurį mokama įmoka, paskutinę dieną, dydžio privalomojo sveikatos draudimo įmokas.

Nuolatiniai Lietuvos gyventojai, kaip jie apibrėžti Gyventojų pajamų mokesčio įstatyme, gaunantys Ligos ir motinystės socialinio draudimo įstatyme nurodytas iš Valstybinio socialinio draudimo fondo lėšų mokamas pašalpas, nuo kurių Gyventojų pajamų mokesčio įstatymo nustatyta tvarka turi būti išskaičiuotas gyventojų pajamų mokestis, nuo šių pajamų moka šešių proc. dydžio privalomojo sveikatos draudimo įmokas.

Kiti asmenys, neišvardyti Sveikatos draudimo įstatyme, kas mėnesį moka už save devynių proc. minimaliosios mėnesinės algos, galiojančios mėnesio, už kurį mokama įmoka, paskutinę dieną, dydžio privalomojo sveikatos draudimo įmokas.

12.3.2. Valstybės lėšomis draudžiami asmenys

Sveikatos draudimo įstatyme numatytos gyventojų grupės, kurios yra draudžiamos valstybės lėšomis. Tai yra:

1. asmenys, gaunantys Lietuvos Respublikos įstatymų nustatyta kurio rūšies pensiją arba šalpos kompensaciją;
2. nedirbantys darbingo amžiaus asmenys, užsiregistravę gyvenamosios vietos darbo biržoje kaip norintys ir galintys dirbti tam tikrą darbą;
3. nedirbantys darbingo amžiaus asmenys, turintys įstatymų nustatyta būtinąjį valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą valstybinei socialinio draudimo senatvės pensijai gauti;
4. moterys, kurioms įstatymuose nustatyta tvarka suteiktos nėštumo ir gimdymo atostogos, ir nedirbančios moterys nėštumo laikotarpiu 70 dienų (suėjus 28 nėštumo savaitėms ir daugiau) iki gimdymo ir 56 dienos po gimdymo;
5. vienas iš tėvų (įtėvių), auginantis vaiką iki 8 metų, taip pat vienas iš tėvų (įtėvių), auginantis du ir daugiau nepilnamečių vaikų;
6. asmenys iki 18 metų;

7. Lietuvos Respublikos bendrojo lavinimo, profesinių, aukštesniųjų ir aukštųjų mokyklų dieninių skyrių moksleiviai ir studentai, taip pat Lietuvos Respublikos piliečiai ir kitų valstybių piliečiai bei asmenys be pilietybės, nuolat gyvenantys Lietuvos Respublikoje, studijuojantys Europos Sąjungos valstybių narių aukštųjų mokyklų dieniniuose skyriuose;
8. valstybės remiami asmenys, gaunantys socialinę pašalpą;
9. vienas iš tėvų (įtėvių), globėjas arba rūpintojas, slaugantis namuose asmenį, kuriam nustatytas neįgalumo lygis (vaiką invalidą), arba asmenį, pripažintą nedarbingu (iki 2005 m. liepos 1 d. – I grupės invalidu) iki 24 metų, arba asmenį, pripažintą nedarbingu (iki 2005 m. liepos 1 d. – I grupės invalidu) iki 26 metų dėl ligų, atsiradusių iki 24 metų, arba asmenį, kuriam nustatytas specialusis nuolatinės slaugos poreikis (iki 2005 m. liepos 1 d. – visiškai negalia);
10. asmenys, teisės aktuose nustatyta tvarka pripažinti neįgaliaisiais;
11. asmenys, sergantys visuomenei pavojingomis užkrečiamosiomis ligomis, kurios yra įtrauktos į Sveikatos apsaugos ministerijos patvirtintą sąrašą;
12. pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviai – kariai savanoriai, laisvės kovų dalyviai; reabilituoti politiniai kaliniai ir jiems prilyginti asmenys, tremtiniai ir jiems prilyginti asmenys, taip pat asmenys, nukentėję 1991 m. sausio 13-osios arba kituose įvykiuose gindami Lietuvos nepriklausomybę ir valstybingumą;
13. asmenys, prisidėję prie Černobylio atominės elektrinės avarijos padarinių likvidavimo;
14. buvę geto ir buvę mažamečiai fašistinių prievartinio įkalinimo vietų kaliniai;
15. valstybės pripažįstamų tradicinių religinių bendrijų dvasininkai, dvasininkų rengimo mokyklų studentai ir vienuolių noviciatuose atliekantys vienuolinę formaciją naujokai;
16. asmenys, kuriems įstatymuose nustatyta tvarka yra pripažintas Afganistano karo dalyvių teisinis statusas;
17. nelydimi nepilnamečiai užsieniečiai;

18. papildomą ir laikiną apsaugą Lietuvos Respublikoje gavę užsieniečiai: asmenys iki 18 metų, asmenys, kuriems nustatyta liga arba organizmo būklė, įrašyta į Sveikatos apsaugos ministerijos patvirtintą sąrašą, vieniši tėvai, auginantys nepilnamečius vaikus, moterys nėštumo laikotarpiu 70 dienų (suėjus 28 nėštumo savaitėms ir daugiau) iki gimdymo ir 56 dienos po gimdymo, asmenys, kuriems sukako Lietuvos Respublikos įstatymuose nustatytas senatvės pensijos amžius;
19. nesukakęs senatvės pensijos amžiaus ir neturintis draudžiamųjų pajamų Respublikos Prezidento sutuoktinis – Respublikos Prezidento kadencijos laikotarpiu.

12.3.3. Privalomojo sveikatos draudimo institucijos

Privalomąjį sveikatos draudimą vykdo šios institucijos:

1. Privalomojo sveikatos draudimo taryba.
2. Valstybinė ligonių kasa prie Sveikatos apsaugos ministerijos.
3. Teritorinės ligonių kasos.

Privalomąjį sveikatos draudimą vykdančių institucijų veikla nustatyta Lietuvos Respublikos sveikatos draudimo įstatyme ir kituose teisės aktuose.

1. Privalomojo sveikatos draudimo taryba yra kolegiali patariamoji institucija. Privalomojo sveikatos draudimo tarybą sudaro, jos sudėtį ir nuostatus tvirtina Sveikatos apsaugos ministerija. Privalomojo sveikatos draudimo taryba:

1. svarsto perspektyvinius ir einamuosius privalomojo sveikatos draudimo uždavinius;
2. teikia siūlymus Sveikatos apsaugos ministerijai dėl asmens sveikatos priežiūros paslaugų, apmokamų iš Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto, sąrašo;
3. teikia išvadą dėl Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto projekto, Privalomojo sveikatos draudimo fondo konsoliduotųjų ataskaitų rinkinio;
4. teikia siūlymus dėl privalomąjį sveikatos draudimą reglamentuojančių teisės aktų;

5. teikia siūlymus dėl Valstybinės ligonių kasos ir teritorinių ligonių kasų struktūros reikalavimų ir veiklos išlaidų normatyvų bei Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto paskirstymo;
6. teikia siūlymus dėl sutarčių tarp teritorinių ligonių kasų ir asmens sveikatos priežiūros įstaigų bei teritorinių ligonių kasų ir vaistinių sudarymo tvarkos;
7. nagrinėja Valstybinės ligonių kasos finansinę ir ekonominę veiklą.

Į Privalomojo sveikatos draudimo tarybą įeina:

- šeši valstybės valdymo institucijų atstovai – po vieną Nacionalinės sveikatos tarybos, Sveikatos apsaugos ministerijos, Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos, Finansų ministerijos, Valstybinės ligonių kasos ir teritorinių ligonių kasų atstovą;
- penki apdraustųjų atstovai – du darbdavių organizacijų atstovai, vienas ne medikų profesinių sąjungų atstovas, vienas pacientų organizacijų atstovas, vienas savivaldybių asociacijos atstovas;
- penki sveikatos priežiūros ir farmacijos paslaugų teikėjų atstovai – du medikų profesinių sąjungų atstovai (iš jų – vienas gydytojų profesinės sąjungos, vienas slaugos specialistų profesinės sąjungos), du sveikatos priežiūros paslaugų teikėjų organizacijų atstovai, vienas farmacininkų organizacijų atstovas.

Privalomojo sveikatos draudimo tarybos darbui vadovauja pirmininkas. Jis renkamas paprastąja balsų dauguma dalyvaujant ne mažiau kaip 2/3 Privalomojo sveikatos draudimo tarybos narių.

2. *Valstybinė ligonių kasa* veikia pagal Sveikatos draudimo įstatymą, Biudžetinių įstaigų įstatymą bei Sveikatos apsaugos ministerijos patvirtintus nuostatus. Biudžetinių įstaigų įstatymas Valstybinei ligonių kasai taikomas tiek, kiek jos veiklos nereglamentuoja Sveikatos draudimo įstatymas. Valstybinės ligonių kasos direktorių Valstybės tarnybos įstatymo nustatyta tvarka skiria ir atleidžia iš pareigų sveikatos apsaugos ministras. Už savo veiklą Valstybinė ligonių kasa atskaitinga Sveikatos apsaugos ministerijai.

Valstybinė ligonių kasa atlieka šias funkcijas:

- rengia Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto projektą, metinių Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto vykdymo ataskaitų ir finansinių ataskaitų rinkinius ir Privalomojo svei-

katos draudimo fondo konsoliduotųjų ataskaitų rinkinį, vykdo Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetą;

- prižiūri teritorinių ligonių kasų veiklą;
- sudaro iš Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšų rezervą ir šio Įstatymo bei kitų teisės aktų nustatyta tvarka jį naudoja;
- Sveikatos draudimo įstatyme nustatyta tvarka naudoja laikinai laisvas Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšas;
- atlieka teritorinių ligonių kasų auditą arba sudaro sutartis su audito įmonėmis dėl teritorinių ligonių kasų audito;
- Valstybės registru įstatymo, Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymo, Draudžiamųjų privalomuoju sveikatos draudimu registro nuostatų ir kitų teisės aktų nustatyta tvarka tvarko Draudžiamųjų privalomuoju sveikatos draudimu registrą;
- Sveikatos draudimo įstatyme nustatytais pagrindais ir sąlygomis užtikrina prevencinės medicinos pagalbos, medicinos pagalbos, medicininės reabilitacijos, slaugos, socialinių paslaugų ir patarNAVimų, priskirtų asmens sveikatos priežiūrai, bei asmens sveikatos ekspertizės paslaugų teikimo išlaidų apmokėjimą Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšomis per teritorines ligonių kasas.

Valstybinė ligonių kasa turi teisę:

- įstatymuose ir kituose teisės aktuose nustatyta tvarka naudoti jai perduotas Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšas, kitas teisėtai įgytas lėšas ir turtą;
- įstatymuose ir kituose teisės aktuose nustatyta tvarka sudaryti sutartis;
- įsigyti Vyriausybės ir Lietuvos banko vertybinių popierių ir jais disponuoti;
- Privalomojo sveikatos draudimo tarybos siūlymu įgyvendinti priemones papildomoms pajamoms gauti;
- nustatyti Valstybinės ligonių kasos ir teritorinių ligonių kasų sandarą;
- įstatymuose ir kituose teisės aktuose nustatyta tvarka nemokamai gauti iš ministerijų, kitų Vyriausybės įstaigų, savivaldybių vykdomųjų institucijų, teritorinių ligonių kasų, Valstybinio socia-

linio draudimo fondo administravimo įstaigų, sveikatos priežiūros įstaigų, kitų įmonių, įstaigų, organizacijų informaciją, būtiną Valstybinės ligonių kasos funkcijoms atlikti. Tokios informacijos sąrašas nustatomas Valstybinės ligonių kasos nuostatuose;

- tvarkyti draudžiamųjų privalomuoju sveikatos draudimu asmens duomenis, įskaitant ypatingus asmens duomenis, susijusius su prevencinės medicinos pagalbos, medicinos pagalbos, medicininės reabilitacijos, slaugos, socialinių paslaugų ir patarnavimų, priskirtų asmens sveikatos priežiūrai, bei asmens sveikatos ekspertizės paslaugų teikimu ir šių paslaugų išlaidų apmokėjimu;
- kontroliuoti asmens sveikatos priežiūros paslaugų, apmokamų iš Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto, kiekį ir kokybę, taip pat kad suteiktos asmens sveikatos priežiūros paslaugos atitiktų nustatytus reikalavimus, vaistų ir medicinos pagalbos priemonių išrašymo ir išdavimo teisėtumą bei su tuo susijusią sveikatos priežiūros įstaigų ir vaistinių veiklą;
- tikrinti, ar teisingai išrašomos sveikatos priežiūros įstaigų ir vaistinių sąskaitos, ir su tuo susijusius buhalterinius bei kitus dokumentus;
- atlikti finansinę bei ekonominę Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšų naudojimo ir sveikatos priežiūros paslaugų struktūros, prieinamumo bei kokybės kitimo tendencijų analizę.

3. *Teritorinės ligonių kasos* steigia ir jų nuostatus tvirtina Valstybinė ligonių kasa. Teritorinių ligonių kasų skaičių bei jų teritorinės veiklos zonas nustato Valstybinė ligonių kasa, suderinusi su Sveikatos apsaugos ministerija. Steigiamos ne daugiau kaip penkios teritorinės ligonių kasos. Teritorinės ligonių kasos direktorių Valstybės tarnybos įstatymo nustatyta tvarka skiria ir atleidžia iš pareigų Valstybinės ligonių kasos direktorius. Už savo veiklą teritorinės ligonių kasos yra atskaitingos Valstybinei ligonių kasai.

Teritorinės ligonių kasos atlieka šias funkcijas:

- sudaro sutartis su sveikatos priežiūros įstaigomis ir vaistinėmis, šiose sutartyse nustatytu laiku bei tvarka apmoka joms už draudžiamiesiems suteiktas asmens sveikatos priežiūros paslaugas ir išduotus vaistus bei medicinos pagalbos priemones;

- Sveikatos draudimo įstatyme nustatyta tvarka kompensuoja draudžiamiesiems vaistų ir medicinos pagalbos priemonių įsigijimo, medicininės reabilitacijos ir sanatorinio gydymo bei galūnių, sąnarių ir organų protezų įsigijimo ir protezavimo išlaidas;
- Valstybės registrų įstatymo, Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymo, Draudžiamųjų privalomuoju sveikatos draudimu registro nuostatuose ir kituose teisės aktuose nustatyta tvarka tvarko Draudžiamųjų privalomuoju sveikatos draudimu registrą;
- finansuoja savivaldybių sveikatos programas;
- analizuoja ir įvertina duomenis apie apskrities savivaldybių gyventojų sveikatos būklę ir gyventojų demografinės struktūros kitimo tendencijas;
- kontroliuoja savo veiklos zonoje asmens sveikatos priežiūros paslaugų, apmokamų iš Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto, kiekį ir kokybę, taip pat ar suteiktos asmens sveikatos priežiūros paslaugos atitinka nustatytus reikalavimus, ar teisėtai išrašomi ir išduodami vaistai ir medicinos pagalbos priemonės, ir su tuo susijusią sveikatos priežiūros įstaigų ir vaistinių veiklą;
- tikrina, ar teisingai išrašomos sveikatos priežiūros įstaigų ir vaistinių sąskaitos, ir su tuo susijusius buhalterinius bei kitus dokumentus;
- Sveikatos apsaugos ministerijos nustatyta tvarka ir sąlygomis kontroliuoja draudžiamiesiems teikiamų asmens sveikatos priežiūros paslaugų prieinamumą ir tinkamumą;
- vadovaudamasi Civiliniu kodeksu ir kitais įstatymais, reikalauja iš sveikatos priežiūros įstaigų ir vaistinių atlyginti Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetui padarytą žalą. Šios lėšos gražinamos ir įtraukiamos į teritorinės ligonių kasos, kuri apmokėjo už neteisėtai suteiktas asmens sveikatos priežiūros paslaugas arba išduotus vaistus ir medicinos pagalbos priemones, biudžetą kaip papildomas lėšos ir yra skiriamos apmokėti asmens sveikatos priežiūros paslaugoms arba vaistams bei medicinos pagalbos priemonėms;
- savo veiklos zonoje atlieka finansinę bei ekonominę Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšų naudojimo ir sveikatos

priežiūros paslaugų struktūros, prieinamumo bei kokybės kitimo tendencijų analizę;

- skelbia informaciją apie savo veiklą, praneša draudžiamiesiems apie teikiamas asmens sveikatos priežiūros paslaugas, jų teikimo tvarką ir sąlygas.

Teritorinės ligonių kasos turi teisę:

- įstatymuose ir kituose teisės aktuose nustatyta tvarka naudoti joms perduotas Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšas, kitas teisėtai įgytas lėšas ir turta;

- įstatymuose ir kituose teisės aktuose nustatyta tvarka sudaryti sutartis. Sudaryti sutartis dėl teritorinės ligonių kasos turto naudojimo teritorinės ligonių kasos gali tik gavusios steigėjo leidimą;

- tvarkyti draudžiamųjų privalomuoju sveikatos draudimu asmens duomenis, įskaitant ypatingus asmens duomenis, susijusius su prevencinės medicinos pagalba, medicinos pagalba, medicininės reabilitacijos, slaugos, socialinių paslaugų ir patarnavimų, priskirtų asmens sveikatos priežiūrai, bei asmens sveikatos ekspertizės paslaugų teikimu ir šių paslaugų išlaidų apmokėjimu;
- nustatčius faktus, kad asmens sveikatos priežiūros paslaugos neatitinka teisės aktų, reikalauti, kad sveikatos priežiūros įstaigų administracija patikrintų asmens sveikatos priežiūros specialisto kvalifikaciją;
- siūlyti Valstybinei akreditavimo sveikatos priežiūros veiklai tarnybai prie Sveikatos apsaugos ministerijos panaikinti sveikatos priežiūros įstaigos, jos struktūrinio padalinio arba asmens sveikatos priežiūros specialisto licenciją asmens sveikatos priežiūros veiklai;
- teikti ieškinius asmenims dėl jiems neteisėtai suteiktų asmens sveikatos priežiūros paslaugų išlaidų išieškojimo;
- analizuoti ir vertinti joms priskirtose teritorijose esančių įmonių, įstaigų, organizacijų komercinės, ūkinės arba kitokios veiklos poveikį sveikatai, teikti siūlymus šiais klausimais teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybai, organizuoti ir apmokėti draudžiamųjų atrankinius sveikatos būklės stebėjimus.

Teritorinėje ligonių kasoje ketveriems metams sudaroma stebėtojų taryba. Stebėtojų taryba – kolegialus patariamasis organas. Į teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybą įeina Sveikatos apsaugos ministerijos atsto-

vas, Valstybinės ligonių kasos atstovas ir po vieną į aptarnaujamą teritoriją įeinančių savivaldybių tarybų deleguotą atstovą – tarybos narį. Teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybos darbui vadovauja teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybos pirmininkas, renkamas iš teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybos narių paprasta balsų dauguma dalyvaujant ne mažiau kaip 2/3 teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybos narių. Teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybos pirmininku negali būti Sveikatos apsaugos ministerijos ir Valstybinės ligonių kasos atstovas. Teritorinės ligonių kasos stebėtojų taryba:

- renka teritorinės ligonių kasos taikinimo komisiją;
- prižiūri, kaip sudaromos ir vykdomos teritorinės ligonių kasos ir asmens sveikatos priežiūros įstaigų bei teritorinės ligonių kasos ir vaistinių sutartys;
- teikia siūlymus Valstybinės ligonių kasos direktoriui skirti ir atleisti teritorinės ligonių kasos direktorius;
- apibūnina teritorinės ligonių kasos darbuotojų etatus bei išlaidų sąmatą;
- prižiūri ir analizuoja teritorinės ligonių kasos administracijos veiklą, finansinių išteklių naudojimą;
- apibūnina teritorinės ligonių kasos direktoriaus pateiktą teritorinės ligonių kasos metinių biudžeto vykdymo ir finansinių ataskaitų rinkinius. Metinių biudžeto vykdymo ir finansinių ataskaitų rinkiniai skelbiami viešai ne vėliau kaip einamųjų metų gegužės 1 d.;
- nagrinėja ir sprendžia kitus privalomojo sveikatos draudimo klausimus, priskirtus teritorinės ligonių kasos funkcijoms.

Teritorinės ligonių kasos stebėtojų taryba turi teisę organizuoti teritorinės ligonių kasos auditą. Auditas apmokamas iš teritorinės ligonių kasos valdymui skirtų lėšų. Jeigu randama teritorinės ligonių kasos buhalterinės apskaitos ir finansinių ir biudžeto vykdymo ataskaitų rinkinio sudarymo trūkumų, teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybos pirmininkas turi sukviesti neeilinį teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybos posėdį. Teritorinės ligonių kasos stebėtojų taryba taip pat turi teisę nemokamai gauti sveikatos priežiūros įstaigų, su kuriomis teritorinė ligonių kasa yra sudariusi sutartis, veiklos ekonominio finansinio bei medicininio audito duomenis.

Teritorinės ligonių kasos taikinimo komisiją iš keturių asmenų ketveriems metams renka teritorinės ligonių kasos stebėtojų taryba jos pirminin-

ko teikimu. Vienas komisijos narys turi atstovauti pacientų asociacijoms, veikiančioms teritorinės ligonių kasos teritorijoje. Ši komisija sprendžia ginčus tarp draudžiamųjų, sveikatos priežiūros įstaigų, vaistinių ir teritorinės ligonių kasos dėl Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto apmokamų asmens sveikatos priežiūros paslaugų apmokėjimo ir sveikatos priežiūros sutarčių vykdymo. Komisijos narių balsams pasiskirsčius po lygiai, komisijos pirmininko balsas yra lemiamas.

Teritorinės ligonių kasos medicininio audito komisiją iš trijų asmenų trejiems metams renka teritorinės ligonių kasos stebėtojų taryba jos pirmininko teikimu. Teritorinės ligonių kasos medicininio audito komisijos nariai turi būti asmens sveikatos priežiūros specialistai. Teritorinės ligonių kasos medicininio audito komisija pagal savo kompetenciją kontroliuoja sveikatos priežiūros įstaigų, su kuriomis teritorinė ligonių kasa yra sudarę sutartis, teikiamų asmens sveikatos priežiūros paslaugų kokybę ir prieinamumą arba siūlo teritorinės ligonių kasos direktoriui sudaryti sutartis su nepriklausomais ekspertais šiai kontrolei atlikti.

12.3.4. Privalomojo sveikatos draudimo finansai

Privalomojo sveikatos draudimo finansų pagrindą sudaro savarankiškas valstybinio Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetas, neįtrauktas į valstybės ir savivaldybių biudžetus. Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetas sudaromas vieniems metams.

Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto projektą, metinių biudžeto vykdymo ir finansinių ataskaitų rinkinius ir Privalomojo sveikatos draudimo fondo konsoliduotųjų ataskaitų rinkinį rengia Valstybinė ligonių kasa. Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto projektą bei Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto ateinančių dvejų metų prognozuojamus rodiklius teikia Vyriausybei Sveikatos apsaugos ministerija kartu su Privalomojo sveikatos draudimo tarybos išvada. Vyriausybė apsparsto atitinkamų metų Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto projektą bei Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto ateinančių dvejų metų prognozuojamus rodiklius ir ne vėliau kaip likus 75 kalendorinėms dienoms iki biudžetinių metų pabaigos teikia Seimui svarstyti kartu su Valstybės biudžeto ir savivaldybių biudžetų finansinių rodiklių patvirtinimo įstatymo projektu. Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetas tvirtinamas įstatymu. Privalomojo sveikatos draudimo fondo

konsoliduotųjų ataskaitų rinkinį kartu su Privalomojo sveikatos draudimo tarybos išvada, valstybinio audito išvada arba auditoriaus išvada su išvada dėl biudžeto vykdymo ataskaitų rinkinio patikrinimo kasmet, ne vėliau kaip iki balandžio 15 d., Sveikatos apsaugos ministerija teikia svarstyti Vyriausybei. Privalomojo sveikatos draudimo fondo konsoliduotųjų ataskaitų rinkinį tvirtina Seimas.

Seimas gali įstatymu patvirtinti Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetui papildomus valstybės biudžeto asignavimus, jei dėl Fondo biudžeto tvirtinimo metu nenumatytų priežasčių padidėja jo išlaidos arba sumažėja pajamos ir todėl Fondo biudžetas negali įvykdyti visų šiame Įstatyme nustatytų įpareigojimų.

Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto pajamas sudaro:

- apdraustųjų privalomojo sveikatos draudimo įmokos bei už juos mokamos įmokos;
- valstybės biudžeto įmokos už apdrauosius, draudžiamus valstybės lėšomis;
- institucijų, vykdančių privalomąjį sveikatos draudimą, veiklos pajamos;
- papildomi valstybės biudžeto asignavimai;
- savanoriškos juridinių ir fizinių asmenų įmokos;
- valstybės biudžeto asignavimai ortopedijos technikos priemonių įsigijimo išlaidoms apmokėti;
- iš sveikatos priežiūros įstaigų arba vaistinių išieškotos arba jų grąžintos lėšos už neteisėtai suteiktas arba neteisėtai pateiktas apmokėti asmens sveikatos priežiūros paslaugas, neteisėtai išrašytus, išduotus arba pateiktus apmokėti vaistus ir medicinos pagalbos priemones;
- įstatymų nustatyta tvarka iš fizinių ir juridinių asmenų išieškotos lėšos už žalą, padarytą apdraustojo sveikatai, kai apdraustojo sveikatos priežiūros paslaugų išlaidos buvo apmokėtos iš Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšų.

Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto išlaidas sudaro:

- iš Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto apmokamų asmens sveikatos priežiūros paslaugų išlaidos sveikatos priežiūros įstaigoms, su kuriomis teritorinės ligonių kasos yra sudariusios sutartis;

- išlaidų vaistams ir medicinos pagalbos priemonėms kompensavimas apdraustiesiems;
- medicininės reabilitacijos ir sanatorinio gydymo išlaidų kompensavimas apdraustiesiems;
- galūnių, sąnarių ir organų protezavimo bei protezų įsigijimo, centralizuotai apmokamų vaistų bei medicinos pagalbos priemonių kompensavimo išlaidos;
- ortopedijos technikos priemonių įsigijimo išlaidos;
- išlaidos privalomąjį sveikatos draudimą vykdančių institucijų veiklos išlaidoms apmokėti.

Privalomojo sveikatos draudimo tarybos teikimu Valstybinė ligonių kasa, suderinusi su Sveikatos apsaugos ministerija, Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšas gali skirti valstybinėms ir savivaldybių sveikatos programoms finansuoti. Valstybinės ligonių kasos ir teritorinių ligonių kasų veiklos išlaidoms gali būti skiriama iki dviejų proc. Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšų.

Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetui stabilizuoti numatomas rezervas. Jis turi būti ne didesnis kaip 10 proc. metinės Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto pajamų sumos. Rezervo lėšos Vyriausybės nustatyta tvarka naudojamos laikinam pajamų trūkumui padengti arba išlaidoms, kurių tvirtinant Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetą nebuvo galima numatyti, apmokėti. Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto rezervo ir kitas Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto laikinai laisvas lėšas Valstybinė ligonių kasa ir teritorinės ligonių kasos privalo laikyti konkurso būdu pasirinktose Lietuvos bankų įstaigose arba investuoti į Vyriausybės arba Lietuvos banko vertybinius popierius. Gautos pajamos turi būti naudojamos privalomojo sveikatos draudimo reikmėms. Operacijas su laikinai laisvomis Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšomis prižiūri Sveikatos apsaugos ministerija.

Apdraustųjų asmens sveikatos priežiūros išlaidos apmokamos vadovaujantis teritorinės ligonių kasos ir sveikatos priežiūros įstaigos sutartimis, išlaidos už vaistinėse išduotus kompensuojamuosius vaistus ir medicinos pagalbos priemones – vadovaujantis teritorinės ligonių kasos ir vaistinių sutartimis. Teritorinės ligonių kasos sudaro sutartis su valstybės, savivaldybių ir kitomis licenciją sveikatos priežiūros ir farmacinei veiklai turinčiomis arba akredituotomis šiai veiklai bei pageidaujančiomis tokias sutartis sudaryti asmens sveikatos priežiūros įstaigomis ir vaistinėmis. Su

šia sutartimi turi teisę susipažinti visi apdraustieji. Sutartys tarp teritorinių ligonių kasų ir asmens sveikatos priežiūros įstaigų, tarp teritorinių ligonių kasų ir vaistinių sudaromos Sveikatos apsaugos ministerijos nustatyta tvarka, atsižvelgiant į Valstybinės ligonių kasos ir Privalomojo sveikatos draudimo tarybos nuomones.

12.3.5. Medicininių išlaidų kompensavimas

Apdraustiesiems yra kompensuojamos išlaidos kompensuojamiesiems vaistams ir medicinos pagalbos priemonėms, išrašytiems ambulatoriniam gydymui Sveikatos apsaugos ministerijos nustatyta tvarka. Ligų ir kompensuojamųjų vaistų joms gydyti, Kompensuojamųjų vaistų bei Kompensuojamųjų medicinos pagalbos priemonių sąrašus ir išigijimo išlaidų kompensavimo tvarką tvirtina Sveikatos apsaugos ministerija, įvertinusi Valstybinės ligonių kasos ir Privalomojo sveikatos draudimo tarybos nuomones. Išlaidos vaistams ir medicinos pagalbos priemonėms kompensuojamos pagal bazines kainas, apskaičiuotas Vyriausybės nustatyta tvarka.

100 proc. bazinės kompensuojamųjų vaistų, įrašytų į Ligų ir kompensuojamųjų vaistų joms gydyti bei į Kompensuojamųjų vaistų sąrašus, ir medicinos pagalbos priemonių, įrašytų į Kompensuojamųjų medicinos pagalbos priemonių sąrašą, ambulatoriniam gydymui kainos kompensuojama šiems apdraustiesiems:

- vaikams iki 18 metų;
- asmenims, pripažintiems nedarbingais, arba asmenims, sukakusiems senatvės pensijos amžių, kuriems teisės aktuose nustatyta tvarka yra nustatytas didelių specialiųjų poreikių lygis.

100, 90, 80 arba 50 proc. bazinės kompensuojamųjų vaistų ir medicinos pagalbos priemonių ambulatoriniam gydymui kainos kompensuojama apdraustiesiems, nepaminėtiems Sveikatos draudimo įstatyme, kuriems diagnozuotos ligos, sindromai ir būklės, įrašyti į Ligų ir kompensuojamųjų vaistų joms gydyti sąrašą arba Kompensuojamųjų medicinos pagalbos priemonių sąrašą pagal kompensavimo lygius.

50 proc. bazinės kompensuojamųjų vaistų, įrašytų į Kompensuojamųjų vaistų sąrašą, ir medicinos pagalbos priemonių, įrašytų į Kompensuojamųjų medicinos pagalbos priemonių sąrašą, kainos gydant ambulatoriškai kompensuojama šiems Sveikatos draudimo įstatyme nepaminėtiems apdraustiesiems:

- gaunantiems valstybinę socialinio draudimo senatvės pensiją;
- gaunantiems šalpos pensiją;
- gaunantiems II grupės invalidumo pensiją arba iš dalies darbingiems asmenims, kuriems teisės aktuose nustatyta tvarka nustatytas 30–40 proc. darbingumo lygis.

Vaistų ir medicinos pagalbos priemonių, naudojamų hospitalizuotiems stacionarinėse asmens sveikatos priežiūros įstaigose apdraustiesiems gydyti, išlaidos apmokamos iš Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto, išskyrus atvejus, kai apdraustasis savo iniciatyva gydančiojo gydytojo siūlymu pasirenka brangesnius vaistus arba medicinos pagalbos priemones, negu Lietuvos Respublikoje yra taikomi pagal nustatytas gydymo metodikas. Šiuo atveju apdraustasis privalo sveikatos priežiūros įstaigai apmokėti gydytojo skiriamų ir apdraustojai pasirenkamų vaistų arba medicinos pagalbos priemonių kainų skirtumą (šis skirtumas gali būti apmokamas ir iš papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo arba kitų lėšų).

Visa bazinė medicininės rehabilitacijos, įskaitant sveikatą grąžinantį gydymą, kaina kompensuojama šiems apdraustiesiems:

- vaikams iki 18 metų;
- asmenims, pripažintiems nedarbingais, arba asmenims, sukakusiems senatvės pensijos amžių, kuriems teisės aktuose nustatyta tvarka yra nustatytas didelių specialiųjų poreikių lygis;
- asmenims, siunčiamiems baigti gydymą po sunkios ligos arba traumos, kurios įrašytos į sveikatos apsaugos ministro patvirtintą sąrašą.

90 proc. bazinės sanatorinio (antirecidyvinio) gydymo kainos kompensuojama šiems apdraustiesiems:

- vaikams iki 7 metų;
- asmenims iki 18 metų, kurie teisės aktuose nustatyta tvarka pripažinti neįgaliaisiais.

Galūnių, sąnarių ir organų protezavimo, protezų įsigijimo ir centralizuotai apmokamų vaistų bei medicinos pagalbos priemonių išlaidų kompensavimo tvarką ir sąrašą nustato Sveikatos apsaugos ministerija, įvertinusi Valstybinės ligonių kasos ir Privalomojo sveikatos draudimo tarybos nuomones.

12.4. Papildomasis (savanoriškasis) sveikatos draudimas

Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo institucijos yra draudimo įmonės, teisės aktuose nustatyta tvarka gavusios leidimą (licenciją) šiai sveikatos draudimo veiklai.

Sveikatos draudimo įstatyme nustatyta, kad papildomasis (savanoriškasis) sveikatos draudimas grindžiamas draudėjo ir draudiko sutartimis, kurių sudarymo ir vykdymo taisyklės nustato Vyriausybė. Draudėju gali būti juridinis arba fizinis asmuo. Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo lėšas sudaro savanoriškos (papildomos) juridinių ir fizinių asmenų piniginės įmokos savanoriškąjį (papildomąjį) sveikatos draudimą vykdančioms draudimo įmonėms.

Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo draudžiamieji įvykiai yra apdraustojo kreipimasis į sveikatos priežiūros įstaigą dėl papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo sutartyse numatytų ir gydytojo diagnozuotų sveikatos sutrikimų ir (arba) sveikatos būklių, sudarančių pagrindą teikti apdraustiesiems šiose sutartyse numatytų rūšių ir masto asmens sveikatos priežiūros paslaugas bei patarnavimus. Šių paslaugų ir patarnavimų išlaidas papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo sutartyse nustatytais sąlygomis apmoka draudikas.

Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo lėšomis apmokamos sveikatos priežiūros paslaugų išlaidos, taip pat išlaidos kompensuojamiesiems vaistams, kurių neapmoka Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetas, valstybės arba savivaldybių biudžetai. Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo lėšomis gali būti apmokama ir ta sveikatos priežiūros paslaugų arba išlaidų kompensuojamiesiems vaistams dalis, kuri neapmokama Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto, valstybės arba savivaldybių biudžetų lėšomis.

Papildomasis (savanoriškasis) sveikatos draudimas grindžiamas draudėjo ir draudiko sutartimis, kurių sudarymo ir vykdymo taisyklės nustato Vyriausybė. Draudėju gali būti juridinis arba fizinis asmuo.

Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo lėšas sudaro savanoriškosios (papildomos) juridinių ir fizinių asmenų piniginės įmokos papildomąjį (savanoriškąjį) sveikatos draudimą vykdančioms draudimo įmonėms.

Taigi papildomasis sveikatos draudimas yra papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo sutartyse numatytos asmens sveikatos priežiūros paslaugos, atlyginamos pagal šias sutartis po papildomojo sveikatos draudimo draudžiamąjį įvykio¹⁴⁸.

Papildomasis (savanoriškasis) sveikatos draudimas garantuoja sveikatos priežiūros išlaidų, susijusių su apdraustųjų sveikatos sutrikimais bei sveikatos būklės pablogėjimu, kurios yra neatlyginamos iš privalomojo valstybinio sveikatos draudimo fondo, kompensavimą.

Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo reikšmė yra tuo didesnė, kuo didesnius draudimo išmokų apribojimus numato privalomojo sveikatos draudimo sistema. Jei privalomasis sveikatos draudimas visiškai kompensuotų perkamų vaistų, sanatorinio kurortinio gydymo bei kitas sveikatos priežiūros išlaidas, susijusias su sveikatos sutrikimais arba jos būklės pablogėjimu, papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo svarba nebūtų tokia didelė.

Pavyzdžiui, sveikatos draudimo įstatyme numatyta, kad vaistų ir medicinos pagalbos priemonių išlaidos draudžiamiesiems, esantiems stacionarinėse asmens sveikatos priežiūros įstaigose, apmokamos iš privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto, išskyrus atvejus, kai draudžiamasis savo iniciatyva gydančio gydytojo siūlymu pasirenka brangesnius vaistus arba medicinos pagalbos priemones, negu Lietuvos Respublikoje taikomi pagal nustatytas metodikas. Šiuo atveju draudžiamasis privalo sveikatos priežiūros įstaigai apmokėti gydytojo skiriamų ir draudžiamąjį perkamų vaistų arba medicinos pagalbos priemonių kainų skirtumą.

Kad išvengtų nenumatytų išlaidų, asmuo gali sudaryti su draudimo įmone papildomojo sveikatos draudimo sutartį. Papildomojo sveikatos draudimo draudžiamieji įvykiai yra papildomojo sveikatos draudimo sutartyse įrašyti ir gydytojo diagnozuoti apdraustųjų sveikatos sutrikimai, jų sveikatos būklė, taip pat apdraustųjų sveikatos priežiūros sąlygos, sudarantys pagrindą teikti apdraustiesiems šiose sutartyse numatytų rūšių ir apimčių asmens sveikatos priežiūros paslaugas bei patarnavimus, už kuriuos papildomojo sveikatos draudimo sutartyse nustatytomis sąlygomis apmoka draudimo įmonė.

Papildomasis sveikatos draudimas gali reikšti du dalykus: pirma, kad privalu užtikrinti tam tikras sveikatos priežiūros paslaugas; antra, kad turi būti garantuotas tam tikrų išmokų dydis, tačiau įmonės gali laisvai pasi-

148 Lietuvos Respublikos sveikatos draudimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 1996, Nr. 1-1343.

rinkti, kokių paslaugų teikimą nori užsitikrinti neviršydamos tų išmokų. Norint įgyvendinti pirmą modelį būtina, kad Vyriausybė tiksliai apibrėžtų, kurios sveikatos priežiūros paslaugos (neįtrauktos į privalomojo sveikatos draudimo paslaugų krepšelį) turi būti privalomojo sveikatos draudimo sutarčių objektas. Antras modelis suteikia apdraustiesiems daugiau laisvės, tačiau, palyginti su tomis sąlygomis, kai papildomasis sveikatos draudimas yra visiškai savanoriškas, tos laisvės lieka mažiau.

Galimas savarankiškojo ir privalomojo sveikatos draudimo derinys. Jei visiems privalomas yra tik tam tikras privalomojo draudimo lygis, paliekama laisvė pasirinkti ir daugiau draudimo paslaugų¹⁴⁹.

Pasaulyje populiarėja papildomasis sveikatos draudimas, nes jis yra savanoriškas, tie, kas turi pinigų, gali laisvai pasirinkti, nuo kokių įvykių draustis, be to, yra didesnė tikimybė gauti draudimo išmokas.

12.4.1. Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo rūšys

Papildomasis (savanoriškasis) draudimas gali būti tokių rūšių:

1. Ligos gydymo išlaidų draudimas (ambulatorinio ligos gydymo išlaidų draudimas, kai atlyginamos ambulatorinio ligos gydymo išlaidos; stacionarinio ligos gydymo išlaidų draudimas, kai atlyginamos stacionarinio ligos gydymo išlaidos; pilnas ligos gydymo ir išlaidų draudimas, kuris apima ir ambulatorinio, ir stacionarinio gydymo išlaidas.

2. Gydymo įstaigų dienpinių draudimas. Sutartyje numatoma tam tikra pinigų suma, kuri bus mokama draudėjui už kiekvieną gydymo įstaigoje praleistą dieną. Dienpinigiai dažniausiai yra pradedami mokėti tą dieną, kai draudėjas patenka į gydymo įstaigą, ir mokami tol, kol draudėjas iš minėtos gydymo įstaigos yra išleidžiamas. Ši ligos draudimo rūšis gali būti laikoma tam tikru moralinės žalos atlyginimu.

3. Ligos dienpinių draudimas. Jo paskirtis – kompensuoti draudėjų finansinius nuostolius, tiksliau, dėl draudėjo ligos arba nelaimingo atsitikimo negautas pajamas. Ligos dienpinių mokėjimo tvarka yra numatoma draudimo sutartyje. Ligos dienpinigiai gali būti pradėti mokėti tą dieną, kai draudėjas praranda darbingumą, ir mokami tol, kol prarastas darbingumas vėl atkuriamas.

149 *Papildomasis sveikatos draudimas*. Vilnius: Sveikatos ekonomikos centras, 2000, p. 35.

4. Slaugos dienpinigių draudimas. Šiuo draudžiamuoju įvykiu dažniausiai laikoma tokia draudėjo sveikatos būklė, kuriai esant būtina asmens slauga. Slaugos dienpinigių draudimo paskirtis yra su draudėju slaugymu susijusių išlaidų kompensavimas.

5. Į užsienį vykstančių asmenų sveikatos draudimas. Pagal šią draudimo sutartį draudimo įmonė dažniausiai išsipareigoja neperžengdama draudimo sumos ribų kompensuoti draudėjų gydymo išlaidas užsienio gydymo įstaigose bei apdraustų asmenų pervežimo ir parvežimo sąnaudas.

6. Kolektyvinės ligos draudimo sutartys. Jas pasirašo įmonių ir organizacijų vadovai, drausdami įmonėse dirbančius asmenis arba organizacijos narius. Pranašumas tas, kad vienam asmeniui tenkanti ligos draudimo dalis kolektyvinio draudimo sutartyje yra mažesnė už tą draudimo įmoką, kurią mokėtų asmuo, pasirašęs individualią ligos draudimo sutartį.

Privalomąjį sveikatos draudimą vykdo sveikatos priežiūros įstaigos ir draudimo įstaigos, su kuriomis asmuo yra sudaręs sutartį, tai yra sveikatos priežiūros įstaiga, suteikusi apdraustajam papildomuoju sveikatos draudimu asmens sveikatos priežiūros paslaugas, pateikia draudimo įstaigai ir apdraustajam papildomuoju sveikatos draudimu informaciją apie pastarajam suteiktų paslaugų mastą ir išlaidas, o draudimo įstaiga apmoka sveikatos priežiūros įstaigai už apdraustajam papildomuoju sveikatos draudimu suteiktas asmens sveikatos priežiūros paslaugas pagal sutartyje numatytas sąlygas ir kieki. Jeigu asmuo pats atsiskaitė su sveikatos priežiūros įstaiga, tada draudimo įstaiga sumoka jam.

12.4.2. Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo sistemos pranašumai ir trūkumai

Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo sistema papildo privalomojo sveikatos draudimo sąlygas ir todėl turi nemažai pranašumų:

- papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo sistema jungia gerokai daugiau socialinės rizikos veiksnių negu privalomasis draudimas;
- papildomuoju sveikatos draudimu gali draustis visi to pageidaujantys asmenys, o ne vien nuolat Lietuvoje gyvenantys asmenys;
- šio draudimo išmokų rūšys ir dydis gali būti laisvai pasirenkami, o privalomojo sveikatos draudimo atveju išmokų rūšys ir dydžiai reglamentuojami įstatymu;

- papildomojo sveikatos draudimo įmokos priklauso nuo besidraudžiančiojo pageidaujamos draudimo išmokos dydžio, draudėjo amžiaus, lyties, sveikatos būklės ir kitų rizikos požymių bei draudimo sutarties sąlygų. Privalomojo sveikatos draudimo įmokos dydis priklauso nuo draudėjo darbo užmokesčio arba jo mokamo fizinių asmenų pajamų mokesčio;
- papildomojo sveikatos draudimo sutartis gali pasibaigti arba būti nutraukta įstatymų numatyta tvarka ir draudiko, ir draudėjo iniciatyva. Privalomasis sveikatos draudimas pasibaigia draudėjui mirus arba išvykus gyventi į užsienio valstybę;
- ginčus, iškilusius tarp draudžiamųjų bei privalomąjį sveikatos draudimą vykdančių įstaigų, sprendžia prie teritorinių ligonių kasų įsteigtos taikinimo komisijos. Nesutarimai, kilę dėl draudimo įmonių bei draudėjų, apdraustų papildomu sveikatos draudimu, yra sprendžiami teisme, taigi dažnai sprendimas būna operatyvesnis ir objektyvesnis.

Tačiau papildomojo sveikatos draudimo sistema turi ir trūkumų, pavyzdžiui, draudžiamasis papildomu sveikatos draudimu asmuo perkalaui ženklių finansinių išlaidų; dėl sistemos brangumo papildomasis sveikatos draudimas ne visiems pasiekiamas; sistema išryškina socialinę nelygybę visuomenėje.

12.5. Socialinis draudimas ligos atveju

Ligos ir motinystės įstatyme nurodyti asmenys, draudžiami ligos ir motinystės socialiniu draudimu, nustatyta teisė į šio draudimo pašalpas, jų skyrimo, apskaičiavimo bei mokėjimo sąlygos. Pagal šį įstatymą skiriamos ir mokamos ligos, profesinės reabilitacijos, motinystės, tėvystės, motinystės (tėvystės) pašalpos. Profesinės reabilitacijos pašalpos skiriamos ir mokamos turintiems teisę jas gauti apdraustiesiems asmenims, kuriems Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos nustatė profesinės reabilitacijos paslaugų poreikį, jeigu šie asmenys dalyvauja profesinės reabilitacijos programoje. Detali ligos išmokų skyrimo tvarka nustatyta Ligos ir motinystės socialinio draudimo pašalpų nuostatuose.

Ligos socialiniam draudimui skirtos lėšos įtraukiamos į Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžetą įstatymuose nustatyta tvarka pagal Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto rodiklių patvirtinimo įstatyme nustatytus šios valstybinio socialinio draudimo rūšies įmokų tarifus.

Valstybiniu savanoriškuoju socialiniu draudimu ligos ir motinystės pašalpoms gauti gali draustis asmenys, ne jaunesni kaip 16 metų, kurie nėra privalomai draudžiami ligos ir motinystės socialiniu draudimu; nesukakę senatvės pensijos amžiaus; nepripažinti nedarbingais arba iš dalies darbiniais (invalidais) nepriklausomai nuo to, ar jiems paskirta pensija. Sutartys dėl savanoriškojo draudimo ligos ir motinystės pašalpoms sudaromos su Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniu skyriumi pagal apdraustojo nuolatinę gyvenamąją vietą. Vyrų gali sudaryti sutartis ligos pašalpai gauti, moterys – ligos ir motinystės pašalpoms gauti.

12.5.1. Ligos išmokos dydžio apskaičiavimas

Apskaičiuojant ligos išmokų dydį, svarbu nustatyti kompensuojamąjį apdraustojo asmens uždarbį. Kompensuojamasis uždarbis – tai apdraustojo asmens draudžiamųjų pajamų suma, pagal kurią apskaičiuojamos ligos ir motinystės socialinio draudimo pašalpos. Apdraustojo asmens draudžiamosios pajamos – visos asmens pajamos, nuo kurių buvo mokamos arba turėjo būti mokamos valstybinio socialinio draudimo įmokos ligos ir motinystės socialiniam draudimui, nustatytos ir apdraustajam priskaičiuotos ligos (įskaitant darbdavio mokamas dvi pirmąsias ligos dienas), profesinės rehabilitacijos, motinystės, tėvystės, motinystės (tėvystės) pašalpos, ligos dėl nelaimingo atsitikimo darbe arba profesinės ligos pašalpos, mokamos vadovaujantis Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatymu, taip pat priskaičiuotos nedarbo socialinio draudimo išmokos, mokamos vadovaujantis Nedarbo socialinio draudimo įstatymu.

Kompensuojamasis uždarbis, pagal kurį nustatomas ligos ir profesinės rehabilitacijos pašalpų dydis, yra apskaičiuojamas pagal apdraustojo asmens draudžiamąsias pajamas, turėtas per paeiliui einančius tris kalendorinius mėnesius, buvusius iki praeito kalendorinio mėnesio prieš laikinojo nedarbingumo nustatymo arba profesinės rehabilitacijos programos pradžios mėnesį. Kompensuojamasis uždarbis, pagal kurį nustatomas motinystės, tėvystės ir motinystės (tėvystės) pašalpų dydis, yra apskaičiuojamas pagal apdraustojo asmens draudžiamąsias pajamas, turėtas per paeiliui einančius

12 kalendorinių mėnesių, buvusių iki praeito kalendorinio mėnesio prieš nėštumo ir gimdymo, tėvystės arba vaiko priežiūros atostogų pradžios mėnesį. Jeigu vidutinis mėnesinis kompensuojamasis uždarbis ligos pašalpai apskaičiuoti yra mažesnis už nedarbingumo atsiradimo mėnesį galiojusių Vyriausybės patvirtintų einamųjų metų draudžiamųjų pajamų ketvirtadalį, ši pašalpa skaičiuojama taikant pastarąjį dydį. Jeigu vidutinis mėnesinis kompensuojamasis uždarbis motinystės, tėvystės, motinystės (tėvystės) pašalpai apskaičiuoti yra mažesnis už nėštumo ir gimdymo, tėvystės arba vaiko priežiūros atostogų pradžios mėnesį galiojusių Vyriausybės patvirtintų einamųjų metų draudžiamųjų pajamų trečdalį, šios pašalpos skaičiuojamos taikant pastarąjį dydį. Jeigu profesinės rehabilitacijos pašalpos gavėjo vidutinis mėnesinis kompensuojamasis uždarbis yra mažesnis už profesinės rehabilitacijos programos pradžios mėnesį galiojusių dviejų valstybinių socialinio draudimo bazinių pensijų sumą, profesinės rehabilitacijos pašalpa skaičiuojama pagal pastarąjį dydį.

Kompensuojamasis uždarbis pašalpoms apskaičiuoti negali viršyti teisės į atitinkamą pašalpą atsiradimo mėnesį galiojusių Vyriausybės patvirtintų einamųjų metų draudžiamųjų pajamų penkių dydžių (nuo 2011 m. liepos 1 d. – keturių) sumos. Vidutinis mėnesinis kompensuojamasis uždarbis pašalpoms apskaičiuoti apskaičiuojamas Vyriausybės tvirtinamų Ligos ir motinystės socialinio draudimo pašalpų nuostatuose nustatyta tvarka.

12.5.2. Teisė gauti ligos pašalpą

Ligos pašalpos skiriamos turintiems teisę jas gauti asmenims šiais atvejais:

1. apdraustiesiems asmenims, tapusiems laikinai nedarbingais dėl ligos arba traumos ir dėl to praradusiems darbo pajamų, išskyrus Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatymo numatytus ligos pašalpos skyrimo ir mokėjimo atvejus;
2. sergantiems šeimos nariams slaugyti. Ši pašalpa skiriama, jeigu gydytojo nurodymu būtina slaugyti susirgusį apdraustojo asmens šeimos narį;
3. dėl užkrečiamųjų ligų protrūkių arba epidemijų nušalintiems nuo darbo;

4. apdraustiesiems asmenims, kurie gydosi sveikatos priežiūros įstaigoje, teikiančioje ortopedines ir (arba) protezavimo paslaugas. Ši pašalpa skiriama apdraustiesiems asmenims už visą gydymosi tokioje įstaigoje laiką, taip pat vykimo į ją ir grįžimo iš jos laiką;

5. vaikų priežiūrai, jeigu vaikų įstaigose nustatytas infekcijų plitimą ribojantis režimas;

6. vaiko priežiūrai, jeigu asmuo, kuriam suteiktos nėštumo ir gimdymo atostogos arba atostogos vaikui prižiūrėti, kol jam sueis treji metai (toliau – vaiko priežiūros atostogos), dėl savo ligos arba traumos negali šio vaiko prižiūrėti;

7. apdraustiesiems asmenims, tapusiems laikinai nedarbingiems dėl audinių, ląstelių arba organų paėmimo transplantacijai donorystės tikslu.

Teisę gauti ligos pašalpą turi apdraustieji asmenys, jeigu jie:

- tampa laikinai nedarbingi ir dėl to praranda darbo pajamų, taip pat jeigu tuo laikotarpiu jie negauna ligos pašalpos pagal Ne-laimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatymą;
- prieš laikinojo nedarbingumo nustatymo dieną turi ne trumpesnę kaip 3 mėnesių per paskutinius 12 mėnesių arba ne trumpesnę kaip 6 mėnesių per paskutinius 24 mėnesius ligos ir motinystės socialinio draudimo stažą;
- yra iki 26 metų ir jeigu jie iki laikinojo nedarbingumo pradžios neįgijo reikalingo socialinio draudimo stažo dėl to, kad nurodytais laikotarpiais mokėsi nustatyta tvarka įregistruotų aukštųjų, profesinių, bendrojo lavinimo mokyklų dieniniuose skyriuose ir pertrauka nuo mokslo pabaigos (pagal mokslo baigimą įrodantį dokumentą), kol jie tapo apdraustaisiais asmenimis, neviršija trijų mėnesių;
- jeigu jie iki laikinojo nedarbingumo pradžios neįgijo reikalingo socialinio draudimo stažo dėl to, kad nurodytais laikotarpiais buvo draudžiami kaip vidaus tarnybos sistemos pareigūnai, Valskybės saugumo departamento sistemos, Specialiųjų tyrimų tarnybos ir Kalėjimų departamento prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos bei jam pavaldžių įstaigų ir įmonių pareigūnai arba krašto apsaugos sistemos profesinės karo tarnybos kariai, kariai savanoriai ir aktyviojo rezervo kariai, pašaukti į pratybas, mokymus arba vykdyti tarnybos užduočių, Antrajame operatyvi-

nių tarnybų departamente prie Krašto apsaugos ministerijos civilinę krašto apsaugos tarnybą atliekantys statutiniai tarnautojai ir pertrauka nuo jų statuso pasikeitimo neviršija trijų mėnesių.

Ligos pašalpa skiriama, jeigu teisė ją gauti atsirado darbo laikotarpiu, įskaitant bandomąjį laikotarpį, ir atleidimo iš darbo dieną, išskyrus asmenis, kurie gauna pajamas pagal autoriaus sutartis, ligos ir motinystės socialiniu draudimu draudžiami ligos, profesinės rehabilitacijos, motinystės, tėvystės ir motinystės (tėvystės) socialinio draudimo pašalpomis.

Ligos pašalpą taip pat turi teisę gauti asmenys, gaunantys pajamas pagal autoriaus sutartis, jeigu jie turi nustatytą socialinio draudimo stažą, o laikinasis nedarbingumas prasidėjo laikotarpiu, kuriuo šie asmenys laikomi apdraustaisiais.

Pagrindas skirti ligos pašalpą yra nedarbingumo pažymėjimas, išduotas pagal sveikatos apsaugos ir socialinės apsaugos ir darbo ministrų patvirtintas Nedarbingumo pažymėjimų bei nėštumo ir gimdymo atostogų pažymėjimų davimo taisyklės.

12.5.3. Ligos pašalpos dydis ir skyrimo sąlygos

Ligos pašalpa, kurią moka darbdavys dvi pirmąsias kalendorines nedarbingumo dienas, negali būti mažesnė negu 80 proc. ir ne didesnė kaip 100 proc. pašalpos gavėjo vidutinio darbo užmokesčio, apskaičiuoto Vyriausybės nustatyta tvarka. Ligos pašalpa iš Valstybinio socialinio draudimo fondo lėšų nuo trečiosios iki septintosios (įskaitytinai) laikinojo nedarbingumo dienos mokama 40 procentų, o nuo aštuntosios laikinojo nedarbingumo dienos – 80 proc. pašalpos gavėjo kompensuojamojo uždarbio dydžio.

Ligos pašalpa, skiriama asmeniui tapus laikinai nedarbingam dėl auginių, ląstelių arba organų paėmimo transplantacijai donorystės tikslu, mokama 100 proc. pašalpos gavėjo kompensuojamojo uždarbio dydžio. Ligos pašalpa sergančiam šeimos nariui slaugyti arba vaikui prižiūrėti mokama iš Valstybinio socialinio draudimo fondo lėšų, lygi 85 proc. pašalpos gavėjo kompensuojamojo uždarbio dydžio.

Ligos pašalpa, mokama iš Valstybinio socialinio draudimo fondo lėšų, per mėnesį negali būti mažesnė už nedarbingumo atsiradimo mėnesį galiojusių einamųjų metų draudžiamųjų pajamų ketvirtadalį.

Ligos pašalpa apskaičiuojama ir mokama Vyriausybės tvirtinamų Ligos ir motinystės socialinio draudimo pašalpų nuostatuose nustatyta tvarka.

Ligos pašalpa nemokama, jeigu kompetentingos institucijos nustato, kad:

- apdraustasis asmuo tapo laikinai nedarbingas dėl traumos, kurią gavo darydamas nusikalstamą veiką;
- apdraustasis asmuo sužalojo savo sveikatą arba apsimetė sergančiu;
- apdraustasis asmuo tapo nedarbingas dėl neblaivumo (girtumo) arba dėl piktnaudžiavimo psichiką veikiančiomis medžiagomis.

Asmenims, pažeidusiems gydytojo nustatytą gydymo ir slaugos režimą, paskirtu laiku be pateisinamos priežasties neatvykusiems pas gydytoją arba, kaip teisės aktuose nustatyta, pasitikrinti darbingumo, ligos pašalpa gali būti neskiriama arba jos mokėjimas nutraukiamas nuo pažeidimo padarymo dienos Vyriausybės tvirtinamų Ligos ir motinystės socialinio draudimo pašalpų nuostatuose nustatyta tvarka.

12.5.4. Ligos pašalpos dėl apdraustojo asmens ligos arba traumos mokėjimo trukmė

Apdraustiesiems asmenims, tapusiems laikinai nedarbingiems, ligos pašalpą dvi pirmąsias kalendorines nedarbingumo dienas moka darbdavys, išskyrus asmenis, gaunančius pajamas pagal autoriaus sutartį, jeigu jie turi nustatytą socialinio draudimo stažą, o laikinasis nedarbingumas prasidėjo laikotarpiu, kuriuo šie asmenys laikomi apdraustaisiais. Ligos pašalpa iš Valstybinio socialinio draudimo fondo lėšų pradedama mokėti nuo trečios nedarbingumo dienos ir mokama iki darbingumo atgavimo dienos arba darbingumo lygio nustatymo dienos. Tuo atveju, kai asmenims nustatomas profesinės reabilitacijos paslaugų poreikis, ligos pašalpa mokama iki pirmos dalyvavimo profesinės reabilitacijos programoje dienos. Ligos pašalpa po atleidimo iš darbo mokama ne ilgiau kaip penkias kalendorines ligos dienas.

Apdraustiesiems asmenims, gaunantiems valstybinio socialinio draudimo netekto darbingumo (invalidumo) pensiją, ligos pašalpa mokama ne ilgiau kaip 90 kalendorinių dienų per kalendorinius metus.

Apdraustiesiems asmenims, kurie savanoriškai gydosi nuo alkoholizmo, narkomanijos arba toksikomanijos specializuotuose stacionaruose, ligos pašalpa mokama ne ilgiau kaip 14 kalendorinių dienų vieną kartą per kalendorinius metus.

Apdraustiesiems asmenims, tapusiems laikinai nedarbingiems dėl audinių, ląstelių arba organų paėmimo transplantacijai donorystės tikslu, ligos pašalpa pradeda mokėti pirmą nedarbingumo dieną ir mokama iki darbingumo atgavimo dienos arba darbingumo lygio nustatymo dienos.

12.5.5. Ligos pašalpos sergančiam šeimos nariui slaugyti arba vaikui prižiūrėti mokėjimo trukmė

Kai apdraustasis asmuo slaugo sergantį šeimos narį, pašalpa pradeda mokėti nuo pirmosios slaugymo dienos ir mokama ne ilgiau kaip septynias kalendorines dienas. Turinčiam teisę gauti ligos pašalpą šeimos nariui, globėjui, slaugančiam sergantį iki keturiolikos metų vaiką, arba motinai (tėvui), įmotei (įtėviui), prižiūrinčiam vaiką, kurio priežiūrai suteiktos nėštumo ir gimdymo arba vaiko priežiūros atostogos kitam asmeniui, kuris dėl savo ligos arba traumos negali šio vaiko prižiūrėti, pašalpa pradeda mokėti nuo pirmos vaiko slaugymo arba priežiūros dienos ir mokama ne ilgiau kaip keturiolika kalendorinių dienų.

12.5.6. Ligos pašalpos užkrečiamųjų ligų protrūkių arba jų epidemijų metu mokėjimo trukmė

Kai teisės aktuose nustatyta tvarka ypač pavojingų arba nežinomos kilmės užkrečiamųjų ligų protrūkių arba epidemijų židiniuose nustatomas karantino režimas, ligos pašalpa dėl šios priežasties nušalintiems nuo darbo apdraustiesiems asmenims mokama visą nušalinimo nuo darbo laikotarpį iki karantino atšaukimo. Užkrečiamųjų ligų protrūkių arba epidemijų metu, kai apdraustasis asmuo nuo darbo laikinai nušalinamas kaip užkrečiamosios ligos sukėlėjas ir negalima jo perkelti į kitą darbą, ligos pašalpa apskaičiuojama pagal kompensuojamąjį uždarbį, gautą tik toje darbovietėje, kurioje apdraustasis asmuo nušalintas nuo darbo.

12.5.7. Ligos pašalpos asmenims, kurie gydomi sveikatos priežiūros įstaigose, teikiančiose ortopedines ir (arba) protezavimo paslaugas, mokėjimo trukmė

Apdraustajam asmeniui, kuris gydomi sveikatos priežiūros įstaigoje, teikiančioje ortopedines ir (arba) protezavimo paslaugas, pašalpa mokama už visą gydymosi joje laiką, tai pat vykimo į šią įstaigą ir grįžimo iš jos laiką.

12.5.8. Profesinės reabilitacijos pašalpa

Teisę gauti profesinės reabilitacijos pašalpą turi Ligos ir motinystės išstatymo sąlygas atitinkantys apdraustieji asmenys, jeigu jie:

- dalyvauja profesinės reabilitacijos programoje ir dėl to negauna darbo pajamų;
- iki profesinės reabilitacijos programos pradžios turi ne trumpesnę kaip 3 mėnesių per paskutinius 12 mėnesių arba ne trumpesnę kaip 6 mėnesių per paskutinius 24 mėnesius ligos ir motinystės socialinio draudimo stažą.

Pagrindas skirti profesinės reabilitacijos pašalpą yra Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos sprendimas dėl profesinės reabilitacijos paslaugų poreikio nustatymo ir profesinės reabilitacijos pažymėjimas, išduotas vadovaujantis socialinės apsaugos ir darbo ministro patvirtintomis Profesinės reabilitacijos pažymėjimų davimo taisyklėmis.

Profesinės reabilitacijos pašalpa turinčiam teisę ją gauti asmeniui skiriama už dalyvavimo profesinės reabilitacijos programoje laikotarpį ir mokama nuo pirmosios dalyvavimo profesinės reabilitacijos programoje dienos, kol asmuo taps darbingas arba bus pripažintas nedarbingu arba iš dalies darbingu, bet ne ilgiau kaip 180 kalendorinių dienų. Ši pašalpa mokama kiekvieną mėnesį (už praėjusį mėnesį). Profesinės reabilitacijos pašalpa neturinčiam pagal šį įstatymą teisę ją gauti asmeniui skiriama už dalyvavimo profesinės reabilitacijos programoje laikotarpį ir mokama Vyriausybės nustatyta tvarka iš valstybės biudžeto lėšų.

Profesinės reabilitacijos pašalpa, mokama pagal šį įstatymą, lygi 85 proc. pašalpos gavėjo kompensuojamojo uždarbio. Profesinės reabilitaci-

jos pašalpa per mėnesį negali būti mažesnė kaip profesinės reabilitacijos programos pradžioje galiojusių dviejų valstybinių socialinio draudimo bazinių pensijų suma. Profesinės reabilitacijos pašalpa apskaičiuojama ir mokama Vyriausybės patvirtintų Ligos ir motinystės socialinio draudimo pašalpų nuostatuose nustatyta tvarka. Ši pašalpa mokama iš Valstybinio socialinio draudimo fondo lėšų. Jei asmuo nedalyvauja profesinės reabilitacijos programoje, profesinės reabilitacijos pašalpa neskiriama, nepaisant to, kad asmeniui nustatytas profesinės reabilitacijos paslaugų poreikis ir išduotas profesinės reabilitacijos pažymėjimas, o paskirtosios mokėjimas nutraukiamas Vyriausybės patvirtintų Ligos ir motinystės socialinio draudimo pašalpų nuostatuose nustatyta tvarka.

13. Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinis draudimas

Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų įstatyme nustatyti nelaimingų atsitikimų darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo bei profesinių ligų socialinio draudimo santykiai, asmenų, kurie draudžiami šios rūšies socialiniu draudimu, kategorijos bei šių asmenų teisės į šio draudimo išmokas, išmokų skyrimo, apskaičiavimo bei mokėjimo sąlygos, apibrėžiami draudžiamieji bei nedraudžiamieji įvykiai.

Nelaimingų atsitikimų darbe socialinis draudimas kompensuoja dėl draudžiamųjų įvykių (nelaimingų atsitikimų darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba profesinių ligų) negautas pajamas šios rūšies draudimu apdraustiems asmenims, o jų mirties dėl draudžiamųjų įvykių atvejais – jų šeimos nariams. Nukentėjusiųjų gydymo ir medicininės reabilitacijos paslaugos kompensuojamos Sveikatos draudimo įstatyme nustatyta tvarka. Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų įstatymas netaikomas asmenims, kurie įstatymuose nustatyta tvarka valstybės lėšomis yra apdrausti nelaimingų atsitikimų, susijusių su tarnyba, draudimu ir (arba) kurių profesinę veiklą reglamentuojančiuose teisės aktuose numatytas kompensacijų mokėjimas juos sužeidus arba jiems žuvus dėl tarnybos.

Nelaimingų atsitikimų darbe socialinį draudimą vykdo Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos ir jos teritoriniai skyriai.

Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų įstatyme apibrėžtos pagrindinės sąvokos:

- nelaimingas atsitikimas darbe – įvykis darbe, įskaitant eismo įvykį darbo laiku, nustatyta tvarka iširtas ir pripažintas nelaimingu atsitikimu darbe, kurio padarinys – darbuotojo trauma (lengva, sunki, mirtina). Įvykis darbe, kai darbuotojas mirė dėl ligos, nesusijusios su darbu, nepriskiriamas prie nelaimingo atsitikimo darbe;
- nelaimingas atsitikimas pakeliui į darbą arba iš darbo – įvykis, įskaitant eismo įvykį darbuotojui vykstant į darbą arba iš darbo, įvykęs darbuotojo darbo dienomis kelyje tarp darbovietės ir 1) gyvenamosios vietos; 2) ne darbovietėje esančios vietos, kurioje darbuotojui išmokamas darbo užmokestis; 3) vietos ne darbovietės teritorijoje, kurioje darbuotojas gali būti pertraukos pailsėti ir pavalgyti metu;
- nukentėjusysis – apdraustasis, kurio sveikatai yra padaryta žala dėl draudžiamuoju įvykiu pripažinto nelaimingo atsitikimo darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba dėl draudžiamuoju įvykiu pripažintos nustatytos profesinės ligos;
- profesinė liga – ūmus arba lėtinis darbuotojo sveikatos sutrikimas, kurį sukėlė vienas arba daugiau kenksmingų ir (arba) pavojingų darbo aplinkos veiksnių, nustatyta tvarka pripažintas profesine liga.

Nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo pajamas sudaro draudėjų ir valstybės biudžeto asignavimų valdytojų mokamos šiai draudimo rūšiai valstybinio socialinio draudimo įmokos, delspinigiai, baudos ir atgręžtinio reikalavimo tvarka iš kaltų asmenų arba jų draudimo įstai-gų gautos lėšos. Nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo pajamų dalį gali sudaryti lėšos iš Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto rezervo.

13.1. Nelaimingų atsitikimų darbe tarifavimas

Nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo lėšos gali būti naudojamos nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų prevencijai. Nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo lėšų, skirtų prevencijai, dydį

kiekvienais metais nustato Seimas, Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto rodiklių patvirtinimo įstatymu tvirtindamas nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įmokų tarifus.

Nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokų tarifų grupių skaičius ir grupių tarifai tvirtinami Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto rodiklių patvirtinimo įstatymu. Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos, vadovaudamasi patvirtinta metodika ir nurodytais rodikliais, kasmet apskaičiuoja draudėjų darbuotojų apsaugos ir sveikatos būklę apibūdinančių rodiklių dydžius ir priskiria draudėjus nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos tarifų grupėms. Draudėjų priskyrimą prie nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos tarifų grupių tvirtina Valstybinio socialinio draudimo fondo taryba.

Lietuvos Respublikos Vyriausybės patvirtintoje draudėjų priskyrimo prie nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įmokos tarifų grupių metodikoje apibrėžti draudėjo traumatizmo ir profesinio sergamumo rodikliai:

- nelaimingų atsitikimų darbe ir ūmių profesinių ligų, pripažintų draudžiamaisiais įvykiais, sunkumas;
- apdraustųjų, nukentėjusių dėl nelaimingų atsitikimų darbe ir ūmių profesinių ligų, kai šie atsitikimai arba ligos teisės aktuose nustatyta tvarka priskirtini prie sunkių nelaimingų atsitikimų darbe arba ūmių profesinių ligų, skaičius;
- apdraustųjų, nukentėjusių dėl nelaimingų atsitikimų darbe ir ūmių profesinių ligų, kai nukentėjęs asmuo mirė, skaičius.

Nelaimingi atsitikimai darbe ir ūmios profesinės ligos, kurie, juos ištyrus, pripažįstami lengvais, lėtinės profesinės ligos, nelaimingi atsitikimai darbe, įvykę dėl trečiųjų asmenų kaltės, nelaimingi atsitikimai, įvykę pakeičiant darbą arba iš darbo, nedaro įtakos draudėjo traumatizmo ir profesinio sergamumo rodikliams ir padidinto tarifo nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokai mokėti.

Draudėjai, privalantys mokėti už savo apdrauosius nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokas, priskiriami atitinkamai šio draudimo įmokos tarifo grupei pagal šiuos rodiklius:

- nelaimingų atsitikimų darbe sunkumą (sunkūs ar mirtini);
- apdraustųjų, nukentėjusių dėl sunkių nelaimingų atsitikimų darbe, skaičių;

- apdraustųjų, nukentėjusių dėl mirtinų nelaimingų atsitikimų darbe, skaičių;
- draudėjo vidutinį metinį apdraustųjų skaičių.

Priskiriant draudėją prie atitinkamos nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos tarifo grupės, rodikliai nustatomi pagal paskutinių trejų kalendorinių metų duomenis, neįskaitant paskutinių metų, buvusių prieš tuos metus, kuriems Lietuvos Respublikos Seimas Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto rodiklių patvirtinimo įstatymu tvirtina nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos tarifų grupių skaičių ir šių grupių tarifus. Pavyzdžiui, 2009 m. priskiriant draudėjus atitinkamai nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos tarifo grupei, vertinami jų 2007, 2006, 2005 m. rodikliai. Atsižvelgiama tik į tuos nelaimingus atsitikimus darbe, kurie įvyko ir buvo pripažinti draudžiamaisiais įvykiais per paskutinius trejus kalendorinius metus.

Draudėjai atitinkamai nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos tarifo grupei priskiriami tokia tvarka:

- draudėjai, kurių apdraustieji per paskutinius trejus kalendorinius metus nukentėjo dėl sunkių ir (arba) mirtinų nelaimingų atsitikimų darbe, priskiriami pirmajai arba antrajai nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos tarifo grupei. Nustatant, kuriai grupei priskirtinas draudėjas (t. y. pirmajai arba antrajai), taikoma speciali formulė, kurią pasitelkiant apskaičiuojamas kiekvieno draudėjo rizikingumo balas;
- draudėjai, kurių apdraustieji per paskutinius trejus kalendorinius metus nenukentėjo dėl sunkių ir (arba) mirtinų nelaimingų atsitikimų darbe, priskiriami trečiajai nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos tarifo grupei.

Pasiūlymus dėl draudėjų priskyrimo atitinkamai nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos tarifo grupei Valstybinio socialinio draudimo fondo tarybai teikia Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos. Draudėjai, kurių Valstybinio socialinio draudimo fondo taryba nepriskiria pirmajai arba antrajai nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos tarifo grupei, laikomi priskirtais trečiajai nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos tarifo grupei. Jeigu draudėjai, kuriems nustatytas skirtingas nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos tarifas, po

to reorganizuojami sujungimo būdu, nuo naujo draudėjo įregistravimo teisės aktuose nustatyta tvarka iki kalendorinių metų pabaigos šis draudėjas moka nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmoką pagal tarifą, nustatytą tam draudėjui, kurio po reorganizavimo likusių dirbti apdraustųjų skaičius didesnis. Jeigu draudėjas reorganizuojamas prijungimo arba išdalytumo būdu, po jo reorganizavimo nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos iki kalendorinių metų pabaigos mokamos pagal tarifus tų draudėjų, kuriems perėjo arba buvo išdalytos reorganizuoto juridinio asmens teisės ir pareigos.

13.2. Asmenys, draudžiami nelaimingų atsitikimų darbe socialiniu draudimu

Nelaimingų atsitikimų darbe socialiniu draudimu privalomai draudžiami:

1. asmenys, dirbantys pagal darbo sutartis, kandidatai į notarus (asesoriai), asmenys, atlygintinai einantys narystės pagrindu renkamasias pareigas arba paskirti į apygardų, miestų, rajonų, apylinkių rinkimų ir referendumo komisijas, asmenys, susiję su draudėju darbo santykiais arba jų esmę atitinkančiais santykiais taip, kaip šie santykiai apibrėžti Gyventojų pajamų mokesčio įstatyme, tuo pat metu iš šio draudėjo gaunantys pajamas iš sporto veiklos arba atlikėjo veiklos, taip pat šie asmenys – nuolatiniai Lietuvos gyventojai, kaip jie apibrėžti Gyventojų pajamų mokesčio įstatyme, gaunantys pajamas pagal autoriaus sutartis iš draudėjo – Lietuvos vietoje, kaip ši sąvoka apibrėžta Gyventojų pajamų mokesčio įstatyme (toliau šioje dalyje vadinama „darbuotojai“);

2. Valstybės politikų ir valstybės pareigūnų darbo apmokėjimo įstatyme, Teisėjų atlyginimų įstatyme ir Valstybės tarnybos įstatyme nurodyti valstybės politikai, teisėjai, valstybės pareigūnai, valstybės tarnautojai (išskyrus numatytas išimtis), Asmenų delegavimo į tarptautines ir Europos Sąjungos institucijas arba užsienio valstybių institucijas įstatyme nurodyti asmenys, kuriems darbo užmokestį ir nuo jo socialinio draudimo įmokas moka asmenį delegavusi Lietuvos Respublikos delegalizuojanti institucija, taip pat gaunantys darbo užmokestį Seimo, Seimo Pirmininko, Respublikos Prezidento arba Ministro Pirmininko skiriami į pareigas asmenys (toliau šioje dalyje vadinama „valstybės tarnautojai, politikai ir diplomatai“);

3. profesinių mokyklų mokiniai, aukštųjų mokyklų studentai ir asmenys, teritorinių darbo biržų siūsti profesiniam mokymui arba profesinei reabilitacijai, – jų profesinės veiklos praktikos įstaigoje arba įmonėje laikui (toliau šioje dalyje vadinama „studentai“);

4. asmenys, esantys socialinės bei psichologinės reabilitacijos įstaigose, – šių asmenų darbo laikui;

5. nuteistieji laisvės atėmimu – šių asmenų darbo laikui.

Visi asmenys draudžiami, jeigu jiems už darbą arba tarnybą mokamas darbo užmokestis. Specialių kategorijų asmenys (t. y. profesinių mokyklų mokiniai, aukštųjų mokyklų studentai ir asmenys, teritorinių darbo biržų siūsti profesiniam mokymui arba profesinei reabilitacijai, – jų profesinės veiklos praktikos įstaigoje arba įmonėje laikui) draudžiami valstybės biudžeto lėšomis, skaičiuojant nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokas nuo Vyriausybės patvirtintos minimaliosios mėnesinės algos.

13.3. Draudžiamieji įvykiai

Draudžiamaisiais įvykiais pripažįstami nelaimingų atsitikimų darbe socialiniu draudimu apdraustiems darbuotojams, valstybės tarnautojams, politikams ir diplomatams įvykę nelaimingi atsitikimai darbe arba nustatytos profesinės ligos, kuriuos ištyrus nustatoma, kad jie įvyko esant visoms šioms sąlygoms:

- dirbant draudėjo nustatytu darbo laiku, o jeigu darbuotojui darbo laikas draudėjo nėra nustatytas, tai draudėjo nustatytu darbo laiku, taip pat atskiru draudėjo nurodymu paskirtu dirbti laiku bei dirbant tarnybinių komandiruočių laiku;
- dirbant darbo sutartyje suldygtą darbą (įskaitant ir darbo vietos parengimą bei sutvarkymą), taip pat atliekant kitus draudėjo pavestus su jo vykdoma veikla susijusius darbus draudėjo naudai arba atliekant viešojo administravimo funkcijas;
- dirbant darbą, už kurį mokamas darbo užmokestis, nuo kurio mokamos arba turi būti mokamos nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos.

Draudžiamaisiais įvykiais pripažįstami studentams, asmenims, esantiems socialinės bei psichologinės reabilitacijos įstaigose, nuteistiesiems

laisvės atėmimu įvykę nelaimingi atsitikimai darbe arba nustatytos profesinės ligos, kuriuos ištyrus nustatoma, kad jie įvyko esant visoms žemiau išvardytoms sąlygoms:

- dirbant draudėjo nustatytu darbo laiku, o jeigu apdraustajam darbo laikas draudėjo nėra nustatytas, tai draudėjo nustatytu darbo laiku, taip pat atskiru draudėjo nurodymu paskirtu dirbti laiku;
- dirbant draudėjo pavestus darbus (įskaitant ir darbo vietos parenkimą bei sutvarkymą);
- dirbant darbą, už kurį mokamas darbo užmokestis, nuo kurio mokamos arba turi būti mokamos nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos, arba kai nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokas moka Biudžeto sandaros įstatyme nurodyti valstybės biudžeto asignavimų valdytojai.

Draudžiamaisiais įvykiais pripažįstamos nustatytos lėtinės profesinės ligos, kai nustatoma, kad nukentėjusieji, išgaliojus Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatymui, buvo draudžiami nelaimingų atsitikimų darbe socialiniu draudimu.

Draudžiamaisiais įvykiais taip pat pripažįstami apdraustiesiems įvykę nelaimingi atsitikimai, kuriuos ištyrus nustatoma, kad jie yra įvykę šiais atvejais:

1. papildomų, specialių pertraukų arba pertraukų pailsėti ir pavalgyti metu, kai darbuotojas yra darbo vietoje, įmonės patalpose arba jos teritorijoje;
2. pakeliui į darbą arba iš darbo;
3. kai išpėjimo apie darbo sutarties nutraukimą laikotarpiu (pagal Darbo kodekso 130 straipsnio 3 dalį) darbuotojas ieško naujo darbo;
4. apdraustiesiems atliekant įstatymų nustatytas valstybines, visuomenines arba piliečio pareigas, kai už tą laiką mokamas darbo užmokestis arba atitinkama kompensacija, nuo kurių mokamos arba turi būti mokamos nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokos.

Namudininkams, dirbantiems pagal darbo sutartį, draudžiamaisiais įvykiais pripažįstami tik tie nelaimingi atsitikimai ir ūmios profesinės ligos, kuriuos, dirbant darbdavio naudai, lėmė arba sukėlė darbdavio pateiktos medžiagos arba darbo priemonės, taip pat pats gamybos procesas.

Sprendimus dėl nelaimingų atsitikimų darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo ir profesinių ligų pripažinimo draudžiamaisiais įvykiais, remdamiesi

nelaimingų atsitikimų darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo bei profesinių ligų aplinkybių ištyrimo ir patvirtinimo dokumentais, taip pat dėl išmokų nukentėjusiesiems skyrimo ir mokėjimo priima Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniai skyriai, vadovaudamiesi Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatymu, Vyriausybės nutarimu tvirtinamais Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo išmokų nuostatais ir kitais teisės aktais.

13.4. Nedraudžiamieji įvykiai

Draudžiamaisiais įvykiais nepripažįstami nelaimingi atsitikimai darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba nustatytos profesinės ligos, kuriuos ištyrus nustatoma, kad jie neatitinka Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatyme nustatytų sąlygų.

Draudžiamaisiais įvykiais taip pat nepripažįstami nelaimingi atsitikimai darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba nustatytos ūmios profesinės ligos, kuriuos ištyrus nustatoma, kad jie atitinka Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatyme nustatytas sąlygas, tačiau jie įvykę esant bent vienai iš šių aplinkybių:

1. apdraustasis nukentėjo dėl savo veikos, kurioje ikiteisminio tyrimo institucija arba teismas nustatė nusikalstamos veikos požymius arba kad ši veika yra susijusi su administraciniu teisės pažeidimu, išskyrus darbo saugos arba darbo higienos norminių teisės aktų pažeidimus;

2. apdraustasis sąmoningai (tyčia) siekė, kad įvyktų nelaimingas atsitikimas;

3. apdraustasis sirgo liga, nesusijusia su darbu;

4. apdraustasis savavališkai (be darbdavio žinios) dirbo sau (savo interesais);

5. prieš apdraustąjį buvo panaudotas smurtas, jeigu smurto aplinkybės ir motyvai nesusiję su darbu, išskyrus atvejus, kai nelaimingas atsitikimas įvyksta pakeliui į darbą arba iš darbo.

Draudžiamaisiais įvykiais taip pat nepripažįstami nelaimingi atsitikimai darbe arba ūmios profesinės ligos, kuriuos ištyrus nustatoma, kad nelaimingas atsitikimas darbe įvyko, ūmi profesinė liga pasireiškė esant tinkamoms, saugioms, sveikatai nekenksmingoms darbo sąlygoms ir juos lėmė apdraustojo neblaivumas (girtumas) arba apsvaigimas nuo psichiką veikiančių medžiagų. Nelaimingi atsitikimai pakeliui į darbą arba iš darbo

nepripažįstami draudžiamaisiais įvykiais, jei apdraustasis buvo neblaivus arba apsvaigęs nuo psichiką veikiančių medžiagų. Šios dalies nuostatos netaikomos, jei apdraustojo neblaivumas (girtumas) arba apsvaigimas nuo psichiką veikiančių medžiagų buvo susijęs su jam draudėjo pavesto darbo technologijos ypatybėmis.

Pripažinimo nedraudžiamuoju įvykiu problematika įtvirtinta ir Lietuvos Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje.

Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 2008 m. balandžio 29 d. nutarimu pripažino, jog Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų įstatymo 7 str. 2 d. (2005 m. gegužės 19 d. redakcija) nuostata „draudiminius įvykiais taip pat nepripažįstami nelaimingi atsitikimai darbe <...> arba nustatytos ūmios profesinės ligos, kuriuos ištyrus nustatoma, kad <...> jie įvykę esant bent vienai iš šių aplinkybių: 1) apdraustasis buvo neblaivus arba apsvaigęs nuo narkotinių, toksinių arba psichotropinių medžiagų ir tai nebuvo susiję su jam draudėjo pavesto darbo technologijos ypatybėmis“ (2003 m. lapkričio 11 d.) ta apimtimi, kuria draudžiamaisiais įvykiais nepripažįstami nelaimingi atsitikimai darbe arba nustatytos ūmios profesinės ligos, kuriuos ištyrus nustatoma, kad jie yra įvykę apdraustajam esant neblaiviam arba apsvaigusiam nuo narkotinių, toksinių arba psichotropinių medžiagų, bet nelaimingus atsitikimus darbe arba ūmios profesines ligas lėmė ne jo neblaivumas arba apsvaigimas nuo narkotinių, toksinių arba psichotropinių medžiagų, o netinkamos, nesaugios, nesveikos darbo sąlygos, prieštarauja Lietuvos Respublikos Konstitucijos 48 straipsnio 1 dalies nuostatai „kiekvienas žmogus <...> turi teisę turėti tinkamas, saugias ir sveikas darbo sąlygas, gauti <...> socialinę apsaugą nedarbo atveju“, 52 straipsniui, konstituciniam teisinės valstybės principui.

Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas šiuo 2008 m. balandžio 29 d. nutarimu pripažino, kad įstatymų leidėjas pagal Konstituciją negali nustatyti ir tokio teisinio reguliavimo, pagal kurį asmens teisės į socialinę paramą atsiradimas būtų susietas su šio asmens būseną (*inter alia*, jo neblaivumu arba apsvaigimu nuo narkotinių, toksinių arba psichotropinių medžiagų), kai tokia asmens būseną apskritai nelėmė ir negalėjo lemti paženkinimo jo sveikatai. Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas taip pat pažymėjo, kad nustačius tokį teisinį reguliavimą būtų nepagrįstai suabsoliutintas vienas iš minėtų socialinės paramos, kuri kyla iš Konstitucijos, neteikimo pagrindų – asmens būseną, taip būtų nepaisoma iš Konstitucijos, *inter alia*, jos 48 straipsnio 1 dalies, 52 straipsnio, 53 straipsnio 1 dalies, konstitucinio teisinės valstybės principo, kylančių imperatyvų.

13.5. Draudėjų pareigos ir atsakomybė

Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatyme numatyta, kad draudėjai privalo:

1. užtikrinti, kad įmonėse būtų laikomasi darbuotojų saugos ir sveikatos teisės aktų reikalavimų;

2. užtikrinti pirmąją medicinos pagalbą nukentėjusiajam dėl nelaimingo atsitikimo darbe arba ūmios profesinės ligos, taip pat prireikus nugabenti nukentėjusį į sveikatos priežiūros įstaigą;

3. darbuotojų saugos ir sveikatos teisės aktuose nustatyta tvarka pranešti apie nelaimingą atsitikimą darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo, ūmią profesinę ligą Darbuotojų saugos ir sveikatos įstatymo nustatytoms institucijoms bei Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniam skyriui, kurio aptarnaujamoje teritorijoje yra draudėjas;

4. Vyriausybės nustatyta tvarka organizuoti nelaimingų atsitikimų darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo tyrimą bei dalyvauti tiriant profesines ligas;

5. laiku ir teisingai apskaičiuoti bei mokėti nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo įmokas. Šiame punkte nurodytos prievolės draudėjams netaikomos asmenims, kurie draudžiami valstybės biudžeto lėšomis.

Jeigu ištyrus nelaimingą atsitikimą darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba profesinį susirgimą jis nepripažįstamas draudžiamuoju įvykiu, sužalotam arba susirgusiam profesine liga asmeniui ir (arba) jo šeimos nariams žala atlyginama Civiliniame kodekse nustatyta tvarka. Jeigu ištyrus nelaimingą atsitikimą darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo nustatoma, kad jis įvyko dėl trečiojo asmens kaltės, tai Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritorinis skyrius atgėžtinio reikalavimo teise išreikalauja išmokėtas išmokų sumas iš kalto asmens Civiliniame kodekse nustatyta tvarka.

13.6. Žalos atlyginimas

Žalos atlyginimo dėl nelaimingų atsitikimų darbe arba susirgimų profesine liga įstatyme nustatyta žalos atlyginimo dėl nelaimingų atsitikimų darbe arba susirgimų profesine liga tvarka, dydis bei asmenys, turintys

teisę į šį atlyginimą. Pagrindiniu nelaimingo atsitikimo darbe, susirgimo profesine liga arba mirties dėl nelaimingo atsitikimo darbe priežasties įrodymu gali būti nelaimingo atsitikimo darbe arba susirgimo profesine liga tyrimo aktai; teismo nuosprendžiai, sprendimai; profesinės rizikos įvertinimo dokumentai; kiti dokumentai, kuriuose yra žinių apie nelaimingą atsitikimą darbe, susirgimą profesine liga arba apie mirties dėl nelaimingo atsitikimo darbe priežastį.

Šiame įstatyme nurodyta, kad įmonės, įstaigos, organizacijos, ūkinės bendrijos, žemės ūkio bendrovės, kooperatinės organizacijos, ūkininkai, dėl kurių kaltės buvo sužalota nukentėjusiojo sveikata arba dėl to jis mirė, susirgo profesine liga, privalo atlyginti žalą, jeigu tai įvyksta:

- nukentėjusiojo darbo vietoje, įmonės patalpose, įmonės teritorijoje arba už jos ribų, kai jis dirba darbo sutartyje sulygtą darbą arba veikia darbdavio pavedimu arba jo interesais;
- kai darbuotojas savo iniciatyva dirba įmonėje darbo sutartyje nesulygtą darbą darbdavio naudai arba jo interesais;
- kai asmuo darbdavio, jo įgalioto asmens sutikimu dirba įmonėje bet kurį darbą darbdavio naudai arba jo interesais, nors darbo sutartis su juo nustatyta tvarka nesudaryta;
- kai darbuotojas dirba pas ūkininką darbo sutartyje sulygtą darbą.

Nelaimingas atsitikimas, įvykęs ne dėl darbuotojo kaltės, įprastiniu, tiesioginiu maršrutu jam vykstant į darbą arba grįžtant iš darbo, prilyginamas nelaimingam atsitikimui darbe. Išlaidas, patirtas išmokant žalos atlyginimą, įmonė arba ūkininkas atgretintinio reikalavimo teise išreikalauja iš atsakingo už padarytą žalą juridinio arba fizinio asmens – nelaimingo atsitikimo kaltininko.

Juridiniai ir fiziniai asmenys, atsakingi už žalos atlyginimą dėl nukentėjusiojo sveikatos sužalojimo darbe, susirgimo profesine liga arba jo mirties, privalo atlyginti su darbo užmokesčio arba jo dalies netekimu susijusią žalą, apskaičiuotą šio įstatymo nustatyta tvarka, taip pat atlyginti nukentėjusiajam kitus nuostolius (papildomas išlaidas), turėtus dėl sveikatos sužalojimo arba susirgimo profesine liga (pagerintas maitinimas, protezavimas, slauga, gydymo išlaidos ir kt.). Šiame straipsnyje nurodytas žalos atlyginimas mokamas nepaisant nukentėjusiojo gaunamų kitų pajamų.

Jeigu nukentėjusysis dėl nelaimingo atsitikimo darbe arba profesinės ligos miršta, teisę į žalos atlyginimą turi nedarbingi asmenys, kurie buvo

mirusiojo išlaikomi arba jo mirties dieną turėjo teisę gauti iš jo išlaikymą, taip pat mirusiojo vaikas (vaikai), gimęs (gimę) po jo mirties. Žala atlyginama:

- nepilnamečiams – iki jiems sukanka 18 metų, o jeigu jie moko- si arba studijuoja pagal formaliojo švietimo programų dienes arba nuolatinės mokymo (studijų) formas, – iki jiems sukanka 24 metai;
- asmenims, sulaukusiems senatvės pensijos amžiaus, – iki gyvos galvos;
- asmenims, kurie pripažinti neįgaliaisiais, – jų neįgalumo laiko- tarpiau;
- mirusiojo sutuoktiniui arba tėvui (motinai), tėviui, nepaisant amžiaus ir darbingumo, jeigu jis nedirba ir prižiūri mirusiojo vai- kus, vaikaičius, įvaikius, brolius arba seseris, – iki jiems sukanka 8 metai.

Jeigu paties nukentėjusiojo didelis neatsargumas padėjo žalai atsirasti arba jai padidėti, atsižvelgiant į nukentėjusiojo kaltės laipsnį, žalos atly- ginimas turi būti sumažinamas arba reikalavimas atlyginti žalą turi būti atmetamas. Žala visais atvejais neatlyginama, jeigu:

- nelaimingo atsitikimo priežastis yra su technologiniu procesu nesusijęs apsvaigimas nuo alkoholio, narkotinių arba toksinių priemonių;
- ji atsirado nukentėjusiajam darant tyčinį baudžiamąjį nusikalti- mą;
- ji atsirado nukentėjusiajam dirbant darbą savavališkai be darbda- vio, ūkininko leidimo (sutikimo) arba atliekant darbą ne darbda- vio, ūkininko naudai;
- nukentėjusysis sąmoningai siekė, kad įvyktų nelaimingas atsiti- kimas.

Nurodyta žalos atlyginimo mokėjimo prievolė pereina valstybei (ta- čiau valstybė, atlyginusi žalą, turi atgėžtinio reikalavimo teisę į žalos atly- ginimo mokėtoją) šiais atvejais:

- kai įmonei iškelta bankroto byla, kai įmonė likviduojama dėl bankroto, taip pat kai įmonė neveikia ir jai netaikoma bankroto procedūra bei dėl lėšų ir turto stokos įmonėje pagal teismo ants-

tolių kontoros dokumentus nėra galimybės išieškoti nukentėjusiems teismo priteistą žalos atlyginimą;

- kai įmonė yra likviduota ir (arba) išregistruota, kai nėra jos teisių ir pareigų perėmėjo, tačiau žalos atlyginimas nebuvo nei išmokėtas, nei kapitalizuotas, nei ši prievolė perduota aukštesniajai organizacijai;
- kai nukentėjusieji susirgo profesine liga arba buvo sužaloti dėl nelaimingo atsitikimo darbe, dirbdami buvusiose valstybinėse įmonėse ir buvusiose žemės ūkio įmonėse (kolūkiuose, valstybiniuose ūkiuose) iki jų privatizavimo (valstybinių, valstybinių akcinių įmonių ir buvusių žemės ūkio įmonių, reorganizuotų į akcines bendroves, uždarąsias akcines bendroves arba žemės ūkio bendroves, – įregistravimo įmonių rejestre datos). Nustačius profesinę ligą po įmonės privatizavimo, nukentėjusiesiems, dirbantiems toje pačioje arba kitoje įmonėje, kurioje darbo aplinka dėl jos kenksmingo veiksnio (veiksnių) poveikio taip pat turėjo įtakos darbuotojo sveikatos sutrikimui, valstybė atlygina tą darbingumo netekimo dalį, kurios nukentėjusysis neteko dirbdamas buvusioje valstybinėje įmonėje iki jos privatizavimo, atsižvelgdama į darbo sąlygas ir toje įmonėje dirbtą laiką. Kitą darbingumo netekimo dalį atlygina įmonė, kurioje darbas po įmonės privatizavimo turėjo įtakos susirgimui profesine liga. Darbingumo netekimo dalį, kurios nukentėjusysis neteko dirbdamas buvusioje valstybinėje įmonėje iki jos privatizavimo, nustato Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos. Kilus ginčui, darbingumo netekimo ir žalos atlyginimo dalis kiekvienu atveju nustato teismas;
- kai nuolatinis Lietuvos Respublikos gyventojas, turintis teisę gauti žalos atlyginimą tarptautinėje sutartyje nustatyta tvarka iš užsienyje esančios už žalą atsakingos įmonės, jo negauna.

13.7. Nelaimingų atsitikimų darbe socialinio draudimo išmokos

Apdraustajam, dėl pripažinto draudžiamojo įvykio netekusiam dalies arba viso darbingumo, iš Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto nelaimingų atsitikimų darbe socialiniam draudimui skirtų lėšų išmokama:

1. ligos dėl nelaimingo atsitikimo darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba profesinės ligos pašalpa;
2. netekto darbingumo vienkartinė kompensacija;
3. netekto darbingumo periodinė kompensacija;
4. apdraustajam mirus dėl draudžiamojo įvykio, jo šeimos nariams lygiomis dalimis išmokama vienkartinė draudimo išmoka;
5. apdraustajam mirus dėl draudžiamojo įvykio, jo šeimos nariams lygiomis dalimis mokama periodinė draudimo išmoka;
6. laisvės atėmimu nuteistiems asmenims išmokos mokamos paleidus juos iš bausmės atlikimo įstaigos.

Ligos pašalpa skiriama nuo laikinojo nedarbingumo nustatymo dienos, jeigu dėl jos kreipiamasi ne vėliau kaip per trejus metus nuo laikinojo nedarbingumo pabaigos.

Netekto darbingumo vienkartinė kompensacija skiriama, jeigu dėl jos kreipiamasi per trejus metus nuo tos dienos, kai Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos nustato darbingumo netekimą.

Netekto darbingumo periodinė kompensacija skiriama nuo Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos darbingumo netekimo nustatymo dienos, jeigu dėl jos kreipiamasi per trejus metus nuo teisės į šią išmoką atsiradimo dienos. Jeigu asmuo dėl netekto darbingumo periodinės kompensacijos kreipiasi praėjus trejiems metams, išmoka už praėjusį laiką mokama už 12 mėnesių, skaičiuojant atgal nuo kreipimosi dienos.

Periodinė draudimo išmoka apdraustajam mirus skiriama nuo teisės į draudimo išmoką atsiradimo dienos, jeigu dėl jos kreipiamasi per trejus metus nuo teisės į šią išmoką atsiradimo dienos. Jeigu asmuo dėl periodinės draudimo išmokos apdraustajam mirus kreipiasi praėjus trejiems metams, išmoka už praėjusį laiką mokama už 12 mėnesių, skaičiuojant atgal nuo kreipimosi dienos. Kai asmuo, turintis teisę gauti periodinę draudimo

išmoką apdraustajam mirus, kreipiasi dėl šios išmokos po to, kai ji buvo paskirta kitiems asmenims, turintiems teisę ją gauti, periodinė draudimo išmoka apdraustajam mirus perskaičiuojama ir visiems gavėjams mokama nuo mėnesio, einančio po to mėnesio, kurį gautas paskutinis prašymas, pirmos dienos.

Vienartinė draudimo išmoka apdraustajam mirus skiriama ne anksčiau kaip praėjus trijų mėnesių kreipimosi terminui nuo teisės į šią išmoką atsiradimo dienos. Kai per šį terminą nė vienas iš asmenų, turinčių teisę į šią išmoką, nesikreipė, ši išmoka skiriama pirmajam prašymą pateikusiam asmeniui, turinčiam teisę į šią išmoką, jeigu jis kreipėsi per trejus metus nuo apdraustojo mirties dienos.

13.7.1. Ligos dėl nelaimingo atsitikimo darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba profesinės ligos pašalpa

Ligos pašalpa skiriama darbuotojams, valstybės tarnautojams, politikams ir diplomatams bei studentams, tapusiems laikinai nedarbingais dėl nelaimingo atsitikimo darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba profesinės ligos, pripažintų draudžiamaisiais įvykiais. Ligos pašalpa skiriama, jei teisė ją gauti atsirado draudimo laikotarpiu. Pagrindas skirti ligos pašalpą yra nustatyta tvarka išduotas nedarbingumo pažymėjimas ir draudžiamąjį įvykį patvirtinantys dokumentai.

Kompensuojamasis uždarbis ligos pašalpoms apskaičiuojamas Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo išmoku nuostatuose nustatyta tvarka pagal apdraustojo asmens draudžiamąsias pajamas, turėtas per paeiliui einančius tris kalendorinius mėnesius, buvusias iki praeito kalendorinio mėnesio prieš laikinojo nedarbingumo nustatymo mėnesį. Mėnesio kompensuojamasis uždarbis ligos pašalpoms apskaičiuoti negali viršyti Vyriausybės patvirtintų einamųjų metų draudžiamųjų pajamų, galiojusių laikinojo nedarbingumo nustatymo mėnesį, penkių dydžių sumos. Mėnesio kompensuojamasis uždarbis ligos pašalpai apskaičiuoti negali būti mažesnis už ketvirtadalį Vyriausybės patvirtintų einamųjų metų draudžiamųjų pajamų, galiojusių laikinojo nedarbingumo nustatymo mėnesį.

Ligos pašalpa mokama už visą laikotarpį, patvirtintą nustatyta tvarka išduotu nedarbingumo pažymėjimu, nuo pirmos laikinojo nedarbingumo dienos iki darbingumo atgavimo dienos arba darbingumo lygio nustatymo

dienos, taip pat ir už gydymosi laiką sveikatos priežiūros įstaigoje, teikiančioje ortopedines ir (arba) protezavimo paslaugas. Tuo atveju, kai nustatomas profesinės reabilitacijos paslaugų poreikis, ligos pašalpa mokama iki pirmos dalyvavimo profesinės reabilitacijos programoje dienos.

Apdraustajam tapus laikinai nedarbingam dėl paūmėjusios profesinės ligos arba dėl nelaimingo atsitikimo darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo padarinių kasmetinių atostogų metu, ligos pašalpa mokama už visas laikinojo nedarbingumo dienas, patvirtintas nedarbingumo pažymėjimu. Apdraustajam tapus laikinai nedarbingam dėl paūmėjusios profesinės ligos arba dėl nelaimingo atsitikimo darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo padarinių nemokamų atostogų metu arba nušalinus darbuotoją nuo darbo, pašalpa mokama nuo tos dienos, kurią darbuotojas turėjo pradėti dirbti pasibaigus nemokamų atostogų arba nušalinimo nuo darbo laikotarpiui.

Apdraustajam tapus laikinai nedarbingam dėl pripažinto draudžiamąjo įvykio, mokama ligos pašalpa, kurios dydis yra 100 proc. kompensuojamojo uždarbio, taikomo ligos pašalpoms skaičiuoti. Pašalpa mokama už darbo laiką pagal asmens darbo (pamainų) grafiką. Ligos pašalpos, susižalojus darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba susirgus profesine liga, už laikotarpį nuo pirmos laikinojo nedarbingumo dienos mokamos iš Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto nelaimingų atsitikimų darbe socialiniam draudimui skirtų lėšų.

Laikinai nedarbingiems dėl draudžiamąjo įvykio asmenims, pažeidusiems gydytojo nustatytą gydymo režimą, paskirtu laiku be pateisinamos priežasties neatvykusiems pas gydytoją ar, kaip teisės aktuose nustatyta, neatvykusiems pasitikrinti darbingumo, Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritorinio skyriaus sprendimu ligos pašalpa neskiriama arba jos mokėjimas nutraukiamas nuo pažeidimo padarymo dienos Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo išmokų nuostatuose nustatyta tvarka.

Išmokų sumos, kurios priklausė nukentėjusiajam ir kurių jis dėl mirties negavo, išmokamos asmenims, kuriems paveldėjimo tvarka pereina mirusiojo asmens turtas, pateikusiems paveldėjimo teisės liudijimą.

13.7.2. Netekto darbingumo vienkartinė kompensacija

Jeigu nukentėjusysis dėl draudžiamąjo įvykio terminuotai netenka iki 20 proc. darbingumo, jam išmokama netekto darbingumo vienkartinė

kompensacija, kurios dydis yra 10 proc. jo 24 mėnesių kompensuojamojo uždarbio, taikomo vienkartinėi kompensacijai apskaičiuoti.

Jeigu nukentėjusysis dėl draudžiamąjo įvykio terminuotai netenka daugiau kaip 20, bet mažiau kaip 30 proc. darbingumo, jam išmokama netekto darbingumo vienkartinė kompensacija, kurios dydis yra 20 proc. jo 24 mėnesių kompensuojamojo uždarbio, taikomo vienkartinėi kompensacijai apskaičiuoti.

Jeigu nukentėjusiajam nustatytas neterminuotas darbingumo netekimas, tai netekto darbingumo vienkartinė kompensacija išmokama trigubai didesnė.

Mėnesio kompensuojamasis uždarbis vienkartinėi kompensacijai apskaičiuojamas Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo išmokų nuostatuose nustatyta tvarka pagal nukentėjusio asmens draudžiamąsias pajamas, turėtas per paeiliui einančius 12 kalendorinių mėnesių, buvusių iki praeito kalendorinio mėnesio prieš nelaimingo atsitikimo darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba profesinės ligos nustatymo mėnesį.

Mėnesio kompensuojamasis uždarbis vienkartinėi kompensacijai apskaičiuoti negali būti mažesnis už einamųjų metų draudžiamųjų pajamų, galiojusių nelaimingo atsitikimo darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba profesinės ligos nustatymo dieną, ketvirtadalį ir negali viršyti šių draudžiamųjų pajamų trijų su puse dydžių sumos.

Jeigu apdraustajam, kuriam jau buvo išmokėta netekto darbingumo vienkartinė kompensacija, netektas darbingumas pasikeičia ir neviršija pagal šį straipsnį nustatytų dydžių, o naujai apskaičiuota vienkartinė kompensacija yra didesnė už gautąją, išmokamas naujai apskaičiuotos ir jau išmokėtos kompensacijos skirtumas.

13.7.3. Netekto darbingumo periodinė kompensacija

Jeigu nustatoma, kad nukentėjusysis dėl draudžiamąjo įvykio neteko 30 ir daugiau proc. darbingumo, jam mokama netekto darbingumo periodinė kompensacija. Netekto darbingumo periodinė kompensacija nukentėjusiajam mokama kas mėnesį. Ji apskaičiuojama pagal Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų įstatyme nustatytą formulę, atsižvelgiant į darbingumo netekimo koeficientą, kompensavimo koeficientą ir mokėjimo mėnesį galiojančių einamųjų metų draudžiamąsias pajamas.

Jeigu Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos iš naujo nustato, kad nukentėjusysis, turėjęs teisę gauti netekto darbingumo vienkartinę kompensaciją, neteko 30 ir daugiau proc. darbingumo, periodinė netekto darbingumo kompensacija mokama šio įstatymo 20 straipsnyje nustatyta tvarka nuo netekto darbingumo pasikeitimo dienos.

Jeigu Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos iš naujo nustato, kad nukentėjusysis, turėjęs teisę gauti netekto darbingumo periodinę kompensaciją, neteko mažiau kaip 30 proc. darbingumo, jam išmokama netekto darbingumo vienkartinė kompensacija, o netekto darbingumo periodinės kompensacijos mokėjimas nutraukiamas nuo netekto darbingumo pasikeitimo dienos.

Jeigu nukentėjusiojo, gavusio netekto darbingumo periodinę ir vienkartinę kompensacijas (arba vienkartinės kompensacijos skirtumą), netektas darbingumas, nepraėjus 24 mėnesiams nuo teisės į vienkartinę kompensaciją atsiradimo dienos, pakartotinai padidėja iki 30 ir daugiau proc., iš apskaičiuotos netekto darbingumo periodinės kompensacijos sumos Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo išmokų nuostatuose nustatyta tvarka išskaičiuojama išmokėtos netekto darbingumo vienkartinės kompensacijos (arba jos skirtumo) dalis už likusį iki 24 mėnesių laikotarpį.

Nukentėjusiajam dėl kelių įvykių Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos nustato darbingumo netekimo procentą dėl kiekvieno įvykio.

Netekto darbingumo periodinė kompensacija mokama iki nustatyto darbingumo netekimo termino pabaigos.

Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritorinis skyrius atitinkamai sumažina apdraustajam išmoką dėl nelaimingo atsitikimo darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba susirgimo profesine liga, jeigu Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos iš naujo nustato, kad apdraustojo netektas darbingumas sumažėjo. Jei darbingumo netekimas dėl draudžiamąjo įvykio buvo nustatytas teismo sprendimu, draudimo išmoka šiame straipsnyje nustatytu atveju gali būti atitinkamai sumažinta tik teismo tvarka.

Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritorinis skyrius atitinkamai padidina išmokos dydį apdraustajam, netekusiame darbingumo dėl nelaimingo atsitikimo darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba susirgimo profesine liga, jeigu Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnyba prie

Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos iš naujo nustato, kad apdraustojo netektas darbingumas padidėjo.

13.7.4. Periodinė draudimo išmoka apdraustajam mirus

Jeigu apdraustasis dėl nelaimingo atsitikimo darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba ūmios profesinės ligos, pripažintų draudžiamaisiais įvykiais, miršta, teisę į periodinę draudimo išmoką turi nedarbingi asmenys, kurie buvo mirusiojo išlaikomi arba jo mirties dieną turėjo teisę gauti jo išlaikymą, taip pat mirusiojo vaikas (vaikai), gimęs (gimę) praėjus ne daugiau kaip 300 dienų po jo mirties. Periodinę draudimo išmoką taip pat turi teisę gauti mirusiojo vaikai (įvaikiai), kurie buvo mirusiojo išlaikomi arba po jo mirties dienos įgijo teisę į jo išlaikymą. Išmoka mokama:

- vaikams (įvaikiams) – kol jiems sukaks 18 metų, o jeigu jie mokosi nustatyta tvarka įregistruotų aukštųjų, profesinių, bendrojo lavinimo mokyklų dieniniuose skyriuose, – kol jiems sukaks 24 metai;
- mirusiojo sutuoktiniui arba tėvui (motinai), tėviui (įmotei), nepaisant amžiaus ir darbingumo, jeigu jis nedirba ir prižiūri mirusiojo vaikus (įvaikius), vaikaičius, brolius arba seseris, – kol jiems sukaks 8 metai;
- mirusiojo sutuoktiniui, sukakusiam Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo nustatytą senatvės pensijos amžių, – iki gyvos galvos;
- mirusiojo sutuoktiniui, kuris pripažintas nedarbingu arba iš dalies darbingu (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidu), ir mirusiojo vaikams (įvaikiams), vyresniems kaip 18 metų, jeigu jie pripažinti neįgaliais (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidais) iki 18 metų, – kol jie yra nedarbingi arba iš dalies darbingi (invalidai);
- kitiems pripažintiems nedarbingais arba iš dalies darbingais (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidais) arba sukakusiems senatvės pensijos amžių asmenims, kurie buvo mirusiojo išlaikomi arba jo mirties dieną turėjo gauti jo išlaikymą. Šių asmenų išlaikymo arba teisių į išlaikymą faktas įrodomas teismo tvarka, o jų nedarbingumo faktas nustatomas Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos arba teismo sprendimu.

Asmenims kas mėnesį mokama draudimo išmoka, lygi periodinei netekto darbingumo kompensacijai, padalytai iš vienetu padidinto nustatytų asmenų skaičiaus. Išmoka mokama neatsižvelgiant į jos gavėjų kitas gaunamas pajamas.

13.7.5. Vienkartinė draudimo išmoka apdraustajam mirus

Apdraustajam mirus dėl nelaimingo atsitikimo darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba ūmios profesinės ligos, pripažintų draudžiamaisiais įvykiais, mirusiojo šeimai išmokama vienkartinė draudimo išmoka, lygi 100 dydžių einamųjų metų draudžiamųjų pajamų, galiojusių mirties dėl nelaimingo atsitikimo darbe, pakeliui į darbą arba iš darbo arba ūmios profesinės ligos mėnesį. Ši išmoka lygiomis dalimis išmokama kiekvienam mirusiojo šeimos nariui.

Mirusiojo šeimos nariais laikomi jo sutuoktinis, nepilnamečiai vaikai (įvaikiai), kol jiems sukaks 18 metų, taip pat besimokantys nustatyta tvarka įregistruotų aukštųjų, profesinių, bendrojo lavinimo mokyklų dieniniuose skyriuose, kol jiems sukaks 24 metai, mirusiojo vaikai (įvaikiai), vyresni kaip 18 metų, jeigu jie pripažinti neįgaliaisiais (iki 2005 m. liepos 1 d. – invalidais) iki 18 metų, mirusiojo vaikai, gimę po jo mirties, tėvas (įtėvis) ir motina (įmotė).

13.8. Nelaimingų atsitikimų darbe tyrimas

Lietuvos Respublikos Vyriausybės patvirtintuose Nelaimingų atsitikimų darbe tyrimo ir apskaitos nuostatuose numatyta, kad šiuose nuostatuose nustatyta lengvų, sunkių nelaimingų atsitikimų darbe, nelaimingų atsitikimų darbe, sukėlusių darbuotojo mirtį, ir nelaimingų atsitikimų pakeliui į darbą arba iš darbo tyrimo, apskaitos, tyrimo dokumentų saugojimo, skundų ir pareiškimų, susijusių su nelaimingų atsitikimų darbe tyrimu, nagrinėjimo tvarka.

Nelaimingi atsitikimai darbe, įvykę krašto apsaugos sistemos pareigūnams ir kariams, vidaus reikalų sistemos, muitinės, valstybės saugumo ir kitų institucijų pareigūnams, kurių tarnybinius santykius nustato atitinkami statutai, kai šie asmenys vykdo veiklą, kuriai būdingi specifiniai veiklos požymiai, tiriami pagal šių institucijų parengtus ir patvirtintus nelaimingų

atsitikimų, įvykusių vykdant tarnybines pareigas, tyrimo ir apskaitos nuostatus. Tiriant nelaimingus atsitikimus darbe, įvykusių vykdant tarnybines pareigas, Lietuvos Respublikos valstybinės darbo inspekcijos inspektoriai gali būti kviečiami dalyvauti kaip specialistai. Tačiau nelaimingus atsitikimus darbe, įvykusių nurodytiems pareigūnams ir asmenims, vykdantiems veiklą arba dirbantiems darbus, nebūdingus šių institucijų specifinei veiklai, taip pat nelaimingus atsitikimus darbe, įvykusių darbuotojams, dirbantiems šiose specifinėse institucijose pagal darbo sutartis, tiria Valstybinė darbo inspekcija.

Ištyrus nelaimingą atsitikimą, nustatomas jo ryšys su darbu ir surašomas N-1 formos nelaimingo atsitikimo darbe aktas (pagal tipinę formą) arba N-2 formos nelaimingo atsitikimo pakeliui į darbą (iš darbo) aktas (pagal tipinę formą). Visų N-1 ir N-2 formos aktų kodai surašomi Valstybinės darbo inspekcijos inspektoriaus, vadovaujantis Nelaimingų atsitikimų tyrimo dokumentų tvarkymo, pranešimų ir nelaimingų atsitikimų darbe registravimo bei analizės metodiniais nurodymais, tvirtinamais Lietuvos Respublikos vyriausiojo valstybinio darbo inspektoriaus. N-1 ar N-2 formos aktai surašomi, jeigu nukentėjusysis buvo nedarbingas dėl nelaimingo atsitikimo darbe nors vieną dieną.

N-1 formos aktas surašomas asmeniui, kai nelaimingas atsitikimas darbe įvyksta:

- dirbant darbo sutartimi sulygtą arba kitą darbdavio pavestą arba su darbdaviui atstovaujančio asmens arba jo įgalioto asmens žinia atliekamą darbą arba atliekant viešojo administravimo funkcijas;
- parengiant darbui ir tvarkant darbo vietą, darbo priemonės (prieš pradedant darbą, darbo laiku arba po darbo) arba atliekant kitus su darbu susijusius veiksmus darbo vietoje, įmonės patalpose arba teritorijoje;
- darbuotojui darbo metu vykstant darbo reikalais (vykdant darbdavio pavestą užduotį, įskaitant darbuotojo siuntimą tikrintis sveikatos);
- vykstant į darbą arba iš darbo įmonės arba jos samdomu transportu;
- dėl smurto, jeigu smurto aplinkybės ir motyvai susiję su darbu;
- papildomų ir specialių pertraukų metu darbo vietoje, įmonės patalpose arba jos teritorijoje;

- darbuotojui dirbant sau (savo interesais) įmonėje leidus įmonės vadovui arba padalinio vadovui;
- darbuotoją nušalinus nuo darbo, tačiau nušalintajam esant įmonės patalpose, teritorijoje, kai nušalintas darbuotojas privalo laikytis nustatytos darbovietėje tvarkos.

N-1 formos aktai surašomi ir tais atvejais, kai nelaimingas atsitikimas įvyksta:

- darbuotojui dirbant darbus, numatytus darbo sutartyje su namudininkais, jeigu nelaimingas atsitikimas įvyksta dėl darbdavio pateiktų medžiagų arba darbo priemonių, taip pat darbo (gamybos) proceso;
- darbo metu atliekant pilietinę pareigą: gelbstint žmones, materialines vertybes gaisro, avarijos, stichinės ir kitos nelaimės padarinių įmonėje likvidavimo metu;
- įmonės vadovo arba darbdavio įgalioto asmens rašytiniu pavedimu (nurodymu) darbuotojui dalyvaujant sporto, kultūros ir kituose panašiuose renginiuose; darbo metu dalyvaujant įstatyme numatytoje visuomeninėje veikloje;
- darbuotojams, atleistiems nuo darbo valstybinėms arba visuomeninėms pareigoms atlikti;
- išpėjimo apie darbo sutarties nutraukimą laikotarpiu darbdavio suteiktu darbuotojui laisvu nuo darbo laiku ieškotis naujo darbo, esant kitoje įmonėje;
- asmens pertraukos pailsėti ir pavalgyti metu darbo vietoje, įmonės patalpose arba jos teritorijoje.

Dėl nelaimingo atsitikimo, įvykusio darbuotojui esant komandiruotėje, surašomi arba N-1 formos aktas (kai nelaimingas atsitikimas įvyksta vykdant darbdavio užduotį paskirties vietoje arba vykstant iš poilsio vietos į užduoties vykdymo vietą arba atgal įmonės, su kuria sudaryta darbo sutartis, ar įmonės, į kurią darbuotojas komandiruotas, transportu arba jų samdytu transportu) arba N-2 formos aktas (kai nelaimingas atsitikimas įvyksta pakeliui į darbdavio nurodytą užduoties vykdymo vietą ir iš jos, taip pat užduoties vykdymo vietovėje vykstant į poilsio (nakvynės) vietą ir iš jos).

Nelaimingo atsitikimo darbe tyrimo rezultatai surašomi N-2 formos akte, kai nelaimingas atsitikimas įvyksta darbuotojo darbo dienomis kelyje tarp darbovietės ir:

- gyvenamosios vietos (išskyrus nustatytas išimtis);
- ne darbovietėje esančios vietos, kurioje darbuotojui išmokamas darbo užmokestis;
- vietos ne įmonės teritorijoje, kur darbuotojas gali būti pertraukos pailsėti ir pavalgyti metu;
- įspėjimo apie darbo sutarties nutraukimą laikotarpiu darbdavio suteiktu darbuotojui laisvu nuo darbo laiku ieškotis naujo darbo, vykstant į kitą įmonę ir iš jos.

Nelaimingo atsitikimo tyrimo metu nustačius, kad asmuo mirė dėl ligos, nesusijusios su darbu, arba kad įvykis darbe nesusijęs su darbu, įvykio tyrimas nutraukiamas, ir N-1 ar N-2 formos aktas nesurašomas. Nelaimingi atsitikimai, nesusiję su darbu, yra įvykiai, kuriuos ištyrus nustatoma, kad nukentėjusysis:

- sąmoningai (tyčia) siekė, kad įvyktų nelaimingas atsitikimas;
- susižalojo arba mirė darydamas nusikalstamą veiką;
- savavališkai be įmonės vadovo arba padalinio vadovo žinios dirbo sau (savo interesais);
- nukentėjo, kai prieš jį buvo panaudotas smurtas, jeigu smurto aplinkybės ir motyvai nesusiję su darbu.

Mirties ir sunkių sužalojimų atvejais informuojamos Valstybinė darbo inspekcija, apylinkės prokuratūra ir joms pateikiama tyrimo medžiaga. Grupinio nelaimingo atsitikimo darbe atveju, kai nukentėjo daugiau negu vienas asmuo, atitinkamos formos aktas surašomas kiekvienam nukentėjusiajam atskirai.

Incidentai tiriami kaip lengvi nelaimingi atsitikimai darbe, juos tiria komisijos ir asmenys. Ištyrus incidentą, surašomas laisvos formos aktas. Incidento tyrimo akte turi būti nurodytos jo aplinkybės ir priežastys, priemonės panašiems incidentams išvengti.

Asmuo, nukentėjęs dėl nelaimingo atsitikimo darbe (jeigu jis pajėgia), arba matęs įvykį arba jo padarinius, privalo apie nelaimingą atsitikimą darbe nedelsdamas pranešti padalinio vadovui arba įmonės vadovui, įmonės darbuotojų saugos ir sveikatos tarnybai. Asmuo, matęs nelaimingą

atsitikimą darbe arba jo padarinius, privalo nedelsdamas suteikti nukentėjusiajam pirmąją medicinos pagalbą.

Įmonės vadovas arba padalinio vadovas įmonėje, kurioje įvyko nelaimingas atsitikimas darbe, privalo darbo vietą ir įrenginių būklę iki nelaimingo atsitikimo darbe tyrimo pradžios išsaugoti tokius, kokie jie buvo nelaimingo atsitikimo darbe metu. Būtinai pakeitimai gali būti daromi, jeigu jų nepadarius kiltų pavojus aplinkinių asmenų gyvybei ir sveikatai, tačiau visa tai, kas buvo iki pakeitimų, turi būti raštu ir grafiškai įforminta, nufotografuota arba nufilmuota.

Lengvus nelaimingus atsitikimus darbe tiria įmonės vadovo įsakymu arba kitu tvarkomuoju dokumentu patvirtinta dvišalė komisija, sudaryta iš darbdavio atstovo, kurį skiria įmonės vadovas, ir darbuotojų atstovo saugai ir sveikatai, išrinkto Lietuvos Respublikos darbuotojų saugos ir sveikatos įstatyme nustatyta tvarka. Atliekant tyrimą, gali dalyvauti nukentėjusysis. Jeigu darbdavys yra fizinis asmuo, lengvą nelaimingą atsitikimą darbe tiria darbdavio pareigas vykdantis asmuo arba paskirtas jo darbuotojas ir darbuotojų atstovas arba nukentėjusysis, arba jo atstovas. Lengvas nelaimingas atsitikimas darbe turi būti ištirtas per 7 darbo dienas nuo įvykio.

Sunkius ir mirtinus nelaimingus atsitikimus darbe tiria Valstybinės darbo inspekcijos inspektorius, dalyvaujant darbdavio atstovui ir darbuotojų atstovui saugai ir sveikatai. Atliekant tyrimą, gali dalyvauti draudimo įstaigos atstovas, mokymo įstaigos atstovas, nukentėjusysis arba jo atstovas. Jeigu darbdavio ir (arba) darbuotojų, nukentėjusiojo arba draudimo įstaigos atstovai nedalyvauja atliekant tyrimą, Valstybinės darbo inspekcijos inspektorius tiria nelaimingą atsitikimą darbe be jų. Sunkaus arba mirtino nelaimingo atsitikimo darbe tyrimas turi būti baigtas per 20 darbo dienų nuo įvykio. Lietuvos Respublikos vyriausiasis valstybinis darbo inspektorius arba jo pavaduotojas, atsižvelgdami į tyrimo sudėtingumą ir Valstybinės darbo inspekcijos inspektoriaus, tiriančio nelaimingą atsitikimą darbe, motyvuotą prašymą, gali pratęsti tyrimo trukmę ne ilgiau kaip 20 darbo dienų. Nelaimingo atsitikimo darbe, dėl kurio mirė trys ir daugiau asmenų, tyrimo trukmė gali būti pratęsta apibrėžtam laikui komisijos, tiriančios nelaimingą atsitikimą darbe, sprendimu.

Baigus sunkaus arba mirtino nelaimingo atsitikimo darbe tyrimą, Valstybinės darbo inspekcijos inspektorius surašo N-1 arba N-2 formos aktą. Valstybinės darbo inspekcijos inspektoriaus ir atliekant tyrimą dalyvavusių asmenų pasirašytas nelaimingo atsitikimo darbe aktas ir tyrimo

medžiaga perduodami pasirašyti įmonės vadovui. Lengvų nelaimingų atsitikimų darbe N-1 ir N-2 formos aktus, dalyvaujant darbuotojų atstovui, surašo darbdavio atstovas. Dvišalės komisijos pasirašyti nelaimingo atsitikimo darbe aktai įteikiami įmonės vadovui. Jeigu asmuo, dalyvavęs tiriant nelaimingą atsitikimą darbe, nesutinka su akto turiniu, jis aktą gali pasirašyti su pastaba, o savo nuomonę išdėstyti nelaimingo atsitikimo darbe N-1 ar N-2 formos akto priede.

Lengvų nelaimingų atsitikimų darbe N-1 arba N-2 formos akto vienas egzempliorius ir tyrimo medžiagos originalai paliekami įmonėje, o po vieną akto egzempliorių įmonės vadovas arba darbdavio įgaliotas asmuo ne vėliau kaip per tris darbo dienas nuo akto gavimo privalo įteikti arba išsiųsti Valstybinės darbo inspekcijos teritoriniam skyriui; nukentėjusiajam arba jo atstovui, arba jo šeimai; draudimo įstaigai, kurioje nukentėjęs asmuo apdraustas nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialiniu draudimu (su patvirtintomis tyrimo dokumentų kopijomis); mokymo įstaigai, kurios mokinys arba studentas per praktiką įmonėje sužalotas.

Tyręs nelaimingą atsitikimą darbe Valstybinės darbo inspekcijos inspektorius, gavęs įmonės vadovo pasirašytus sunkių arba mirtinų nelaimingų atsitikimų darbe N-1 arba N-2 formos aktus ir tyrimo dokumentų įmonėje patvirtintas kopijas, ne vėliau kaip per tris darbo dienas tyrimo medžiagą įteikia (išsiunčia) Valstybinei darbo inspekcijai; atitinkamos apylinkės prokuratūrai; nukentėjusiajam arba jo atstovui, arba jo šeimai; draudimo įstaigai, kurioje nukentėjęsysis apdraustas nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialiniu draudimu; įmonėms arba įstaigoms, kurių atstovai dalyvavo tiriant nelaimingą atsitikimą darbe (joms pageidaujant); profesinei sąjungai, kurios narys yra nukentėjęsysis, arba kitiems darbuotojų atstovams (jiems pageidaujant); mokymo įstaigai, kurios mokinys arba studentas per praktiką įmonėje sužalotas.

Įmonėje įvykę incidentai, nelaimingi atsitikimai darbe ir mirties atvejai darbe privalo būti užregistruoti nelaimingų atsitikimų darbe, incidentų ir nelaimingų atsitikimų darbe aktų registravimo žurnale.

14. Išmokos šeimai

14.1. Valstybės parama šeimai

Vaiko auginimas priskiriamas prie socialinės rizikos atveju, kaip ir nedarbas, liga, senatvė, negalia ir kt. Pagrindiniai tikslai, kurių siekiama socialinės apsaugos išmokomis šeimai, yra: padengti ypatingas išlaidas, kurių turi tėvai arba kiti asmenys, augindami vaikus, kompensuoti tam tikrą dalį dėl vaiko auginimo namuose prarandamų profesinių pajamų bei ypatingųjų išlaidų arba profesinių pajamų dalinio kompensavimo sąskaita atkurti pusiausvyrą tarp bevaikių ir vaikus auginančių šeimų. Anksčiau buvo daroma prielaida, kad demografinė situacija yra susijusi su šių išmokų dydžiu ir jų mokėjimo trukme, tačiau šiandien jau aišku, kad minėtoji prielaida nepasitvirtino. Ypatingas šios rūšies išmokų bruožas yra tas, kad išmokos dažniausiai nustatomos neatsižvelgiant į tikrąsias vaikų auginimo išlaidas. Atsižvelgiant į tai, buvo svarstoma pertvarkyti išmokų sistemą taip, kad būtų atlyginamos realios ir aiškiai apibrėžtos vaiko auginimo išlaidos. Šios sistemos pertvarkymo tikslingumas motyvuojamas tuo, kad tokiu būdu būtų sudarytos optimalesnės sąlygos tėvams dalyvauti darbo rinkoje.

Išmokos šeimai gali būti dvejopos: mokamos periodiškai ir vienkartinės.

Periodiškai išmokamos išmokos vaikams skiriamos tol, kol vaikas sulaukia tam tikro teisės aktuose numatyto amžiaus. Šių išmokų dydis nėra vienodas. Jis priklauso nuo turinčių teisę į išmokas vaikų skaičiaus ir jų amžiaus.

Dėl specialaus vaiko priežiūros poreikio (pvz., vaiko ligos arba negalios atveju) periodiškai mokama išmoka gali būti padidinta.

Pastebėtina, kad vienkartinės išmokos dažniausiai būna susijusios su vaiko gimimu. Kai kuriose šalyse laikomasi požiūrio, kad, gimus antram vaikui, išlaidos mažesnės, nei gimus pirmam vaikui, todėl vienkartinės vaiko gimimo pašalpos mažinamos po antro ir kiekvieno tolesnio vaiko gimimo.

Išmokos vaikams ypatingos tuo, kad, nors ir vadinamos „išmokomis vaikams“, bet mokamos ne patiems vaikams, o tam asmeniui, kuris faktiškai rūpinasi vaiku ir turi atitinkamų išlaidų (ypatingos išlaidos). Taip pat reikalaujama, kad vaikas, už kurį mokama pašalpa, ir asmuo, kuriam

ji mokama, būtų susiję šeimos ryšiais. Įvaikinimas paprastai prilyginamas vaiko gimimui šeimoje.

Dažniausiai pašalpa vaikui (ir periodinė, ir vienkartinė) būna fiksuota pinigine suma. Šios pašalpos skyrimas gali priklausyti nuo lėšų testo.

Kartais socialinė parama šeimoms, auginančioms vaikus, teikiama ne pašalpos forma, o „paslėpta“ forma per mokesčių sistemą, t. y. ypatingas išlaidas kompensuojant įvairių rūšių nuolaidomis mokant tiesioginius mokesčius. Pavyzdžiui, kai kuriose šalyse taip reguliuojamas pajamų mokestis.

Vaiko išmokos gali būti ne tik išlaidas padengiančios pašalpos. Kai kuriose šalyse (taip pat ir Lietuvoje) tėvams, kurie tam tikrą laiką augina vaikus namuose, gali būti skiriama turėtų profesinių pajamų kompensacija. Pajamas kompensuojančios pašalpos paprastai priklauso nuo ankstesnių profesinių pajamų dydžio.

Svarbu pažymėti, kad pajamas kompensuojančios pašalpos dažniausiai mokamos su sąlyga, kad vienas iš vaiką prižiūrinčių tėvų toliau nedalyvauja aktyvioje profesinėje veikloje. Kai kuriose šalyse teisė į pajamas kompensuojančias pašalpas numatyta tik motinai. Praktiškai tokia pašalpų mokėjimo tvarka sukelia kliūčių moterims dalyvauti darbo rinkoje.

14.2. Piniginės paramos šeimai rūšys

Išmokas šeimai ir vaikams, priklausomai nuo jų mokėjimo trukmės, galima skirstyti į periodines ir vienkartines. Periodinės išmokos yra skiriamos tol, kol vaikas sulaukia tam tikro amžiaus. Tokia amžiaus riba gali būti nustatoma visiems vienoda, tačiau dažnai ji priklauso ir nuo kitų veiksnių, pavyzdžiui, nuo mokymosi laiko. Vienkartinės išmokos dažniausiai gali būti susijusios su vaiko gimimu, savarankiško gyvenimo pradžia, mirtimi ir t. t.

Be to, išmokas šeimai ir vaikams pagal jų tikslinę paskirtį galima suskirstyti į dvi grupes: tai išmokos, kuriomis kompensuojamos laikinai prarastos pajamos, ir išmokos, kuriomis padengiamos (kompensuojamos) ypatingos išlaidos, mokama kaip papildoma parama šalia uždarbio arba kitų pajamų.

Lietuvoje šeimai įstatymų nustatytais atvejais teikiama:

1. motinystės pašalpa;
2. vienkartinė išmoka nėščiai moteriai;

3. vienkartinė išmoka gimus vaikui;
4. išmokos įvaikintam vaikui;
5. išmoka vaikui;
6. išmoka privalomosios tarnybos kario vaikui;
7. tėvystės pašalpa;
8. motinystės (tėvystės) pašalpa;
9. globos (rūpybos) išmoka;
10. vienkartinė išmoka būstui įsigyti arba įsikurti;
11. kitos socialinės paramos išmokos, teikiamos mažas pajamas gaunančioms (nepasiturinčioms) šeimoms.

14.3. Motinystės pašalpa

Tai – socialinio draudimo pašalpa, mokama moteriai, apdraustai ligos ir motinystės socialiniu draudimu, jos nėštumo ir gimdymo atostogų metu. Šia pašalpa kompensuojamos darbo pajamos, kurias apdraustoji moteris prarado dėl motinystės. Teisę ją gauti apdraustosios moterys turi, jei iki pirmosios nėštumo ir gimdymo atostogų dienos yra įgijusios nustatytos trukmės ligos ir motinystės socialinio draudimo stažą – ne trumpesnę kaip 12 mėnesių per paskutinius 24 mėnesius iki pirmosios nėštumo ir gimdymo dienos. Tai bendra taisyklė, bet teisės aktuose nurodyta ir išimčių, kada ši pašalpa skiriama ir neturint nustatytos trukmės stažo.

Ši pašalpa mokama už 126 kalendorines dienas (suėjus 30 ir daugiau nėštumo savaitių). Moterims, pagimdžiusioms 22–30 nėštumo savaitę, motinystės pašalpa mokama už 28 kalendorines dienas po gimdymo arba už 126 kalendorines dienas po gimdymo, jei kūdikis gyvena 28 paras ir ilgiau.

Motinystės pašalpos dydis – 100 proc. kompensuojamojo uždarbio¹⁵⁰. Nustatytas minimalus šios pašalpos dydis – ši išmoka per mėnesį negali

150 Kompensuojamasis uždarbis, pagal kurį nustatomas motinystės, tėvystės ir motinystės (tėvystės) pašalpų dydis, apskaičiuojamas pagal apdraustojo asmens draudžiamąsias pajamas, turėtas per paeilui einančius 12 kalendorinių mėnesių (nuo 2011 m. liepos 1 d. – per 24 kalendorinius mėnesius), buvusių iki praeito kalendorinio mėnesio prieš nėštumo ir gimdymo, tėvystės arba vaiko priežiūros atostogų mėnesį – jei vidutinis mėnesinis kompensuojamasis uždarbis yra mažesnis už nėštumo ir gimdymo, tėvystės arba vaiko priežiūros atostogų mėnesį galiojusį Vyriausybės patvirtintų einamųjų draudžiamųjų pajamų trečdalį, šios pašalpos apskaičiuojamos taikant pastarąjį dydį;

būti mažesnė už nėštumo ir gimdymo atostogų pradžios mėnesį galiojusį einamųjų metų draudžiamųjų pajamų trečdalį. Nuo 2008 m. sausio 1 d. iki 2011 m. liepos 1 d. galiojo nuostata, pagal kurią, jei gimė daugiau negu vienas vaikas, motinystės pašalpa didinama atsižvelgiant į vienu metu gimusių vaikų skaičių (gimus dvynukams – 2 kartus, gimus trynukams – 3 kartus ir t. t.).

Motinystės pašalpa nemokama, jeigu šios pašalpos gavimo laikotarpiu moteris turi pajamų, nuo kurių skaičiuojamos ligos ir motinystės socialinio draudimo įmokos (draudžiamųjų pajamų).

Motinystės pašalpos mokamos iš Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto lėšų. Jas skiria ir moka Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniai skyriai. Asmuo, nesutinkantis su sprendimu, per 30 kalendorinių dienų nuo šio sprendimo įteikimo turi teisę jį apskųsti Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos arba teismui įstatymų nustatyta tvarka.

Pagrindinis teisės aktas, reglamentuojantis motinystės pašalpų skyrimą ir mokėjimą, yra Ligos ir motinystės socialinio draudimo įstatymas.

14.4. Vienkartinė išmoka nėščiai moteriai

Tai – socialinės paramos išmoka, mokama Lietuvoje nuolat gyvenančiai nėščiai moteriai, neapdraustai ligos ir motinystės socialiniu draudimu, taip pat apdraustai šiuo draudimu nėščiajai, kuri neturi teisės gauti socialinio draudimo motinystės pašalpos. Ji mokama likus 70 kalendorinių dienų iki numatomos gimdymo datos. Ši išmoka yra vienkartinė, teikiama nevertinant nėščiosios (jos šeimos) pajamų / turto, nustatyto (fiksuito) dydžio – ji yra dviejų bazinių socialinių išmokų (BSI) dydžio. Šią išmoką moka savivaldybių administracijos iš valstybės biudžeto lėšų. Sprendimas dėl šios išmokos skyrimo gali būti skundžiamas savivaldybės administracijos direktoriui, administracinių ginčų komisijai ir apygardos administraciniam teismui Administracinių bylų teisenos įstatyme nustatyta tvarka. Pagrindinis teisės aktas, reglamentuojantis išmokos nėščiai moteriai skyrimą ir mokėjimą, yra Išmokų vaikams įstatymas.

kompensuojamasis uždarbis šioms pašalpoms apskaičiuoti negali viršyti einamųjų metų draudžiamųjų pajamų penkių dydžių sumos (nuo 2010 m. liepos 1 d. – keturių dydžių sumos).

14.5. Vienkartinė išmoka gimus vaikui

Siekiant padengti bent dalį išlaidų, kiekvienam gimusiam vaikui skiriama vienkartinė išmoka. Ši išmoka mokama vienam iš vaiką auginančių tėvų (arba turimam vieninteliui iš tėvų), tėvių arba vaiko globėjui, jei nors vienas iš vaiko tėvų (vienintelis tėvas / motina arba globėjas) kartu su vaiku nuolat gyvena Lietuvoje. Ši išmoka neskiriama tais atvejais, kai vaikas gimė negyvas arba yra išlaikomas valstybės arba savivaldybės finansuojamoje įstaigoje. Ši išmoka yra 11 bazinių socialinių išmokų dydžio, teikiama nevertinant šeimos pajamų / turto. Ją iš valstybės biudžeto lėšų moka savivaldybių administracijos. Jų sprendimas gali būti skundžiamas administracijos direktoriui, administracinių ginčų komisijai, apygardos administraciniam teismui Administracinių bylų teisenos įstatyme nustatyta tvarka. Pagrindinis teisės aktas, kuriame reglamentuojamas išmokų gimus vaikui skyrimas ir mokėjimas, yra Išmokų vaikams įstatymas.

14.6. Išmokos įvaikintam vaikui

Įvaikinusiam naujagimį asmeniui gali būti skiriamos socialinio draudimo motinystės, motinystės (tėvystės) pašalpos, jei jis atitinka šioms pašalpoms paskirti nustatytas sąlygas: yra apdraustas ligos ir motinystės draudimu ir turi reikiamos trukmės ligos ir motinystės socialinio draudimo stažą. Įvaikinto vaiko tėviui taip pat gali būti skiriama vienkartinė išmoka vaikui gimus (11 bazinių socialinių išmokų), neatsižvelgiant į tai, kad ši išmoka jau buvo išmokėta ir mokama išmoka vaikui.

14.7. Išmoka vaikui

Išmoka vaikui nustatyta siekiant materialiai padėti Lietuvoje gyvenančioms šeimoms su vaikams, skatinti šeimas auginti ir išlaikyti savo vaikus. Ši išmoka teikiama nevertinant šeimos pajamų / turto ir nepaisant šeimos poreikių.

Šeimai, auginančiai vieną arba du vaikus, kiekvienam vaikui skiriama 0,75 bazinės socialinės išmokos dydžio suma, o šeimai, auginančiai tris ir daugiau vaikų, – 1,1 bazinės socialinės išmokos dydžio suma per mėnesį nuo vaiko gimimo dienos iki jam sukaks treji metai. Kiekvienam

globojamam vaikui skiriama 0,75 bazinės socialinės išmokos dydžio išmoka per mėnesį nuo gimimo dienos, iki jam sukanka treji metai. Ji mokama nepriklausomai nuo socialinio draudimo motinystės, tėvystės, motinystės (tėvystės) pašalpų mokėjimo fakto¹⁵¹.

Šeimos auginamam vaikui arba globojamam (rūpinamam) vaikui nuo 3 iki 18 metų ir vyresniems vaikams, kurie mokosi pagal bendrojo lavinimo programą ir (arba) pagal formaliojo profesinio mokymo programą pirmajai kvalifikacijai įgyti, bet ne ilgiau, kaip iki jiems sukanka 21 metai, skiriama 0,4 bazinės socialinės išmokos dydžio išmoka per mėnesį (kiekvienam vaikui)¹⁵².

Šeimoje, auginančioje tris arba daugiau vaikų, kiekvienam vaikui nuo 3 iki 18 metų ir vyresniams, jei jis mokosi pagal bendrojo lavinimo programą, pagal formaliojo profesinio mokymo programą pirmajai kvalifikacijai įgyti arba studijuoja aukštojoje mokykloje pagal dieninės studijų formos nuosekliųjų studijų programą arba nuolatinės studijų formos programą (įskaitant ir akademinį atostogų laikotarpį), bet ne ilgiau, kaip iki jam sukanka 24 metai, skiriama 0,75 bazinės socialinės išmokos dydžio išmoka per mėnesį.

Socialinės rizikos šeimai ši išmoka gali būti teikiama ir kitais būdais, pavyzdžiui, maisto produktais, drabužiais, avalyne ir kitomis vaikui

151 Lietuvos Respublikos socialinių išmokų perskaičiavimo ir mokėjimo laikinojo įstatymo (Valstybės žinios, 2009, Nr. 152-6820) galiojimo laikotarpiu nuo 2010 m. sausio 1 d. iki 2011 m. gruodžio 31 d. galioja nuostata, kad išmoka vaikui iki dvejų metų yra skiriama ir mokama, jeigu vaiko tėvai arba globėjai negauna socialinio draudimo motinystės (tėvystės) pašalpos arba ją gauna, bet ši pašalpa yra mažesnė negu 1,5 valstybės remiamų pajamų dydžio, o nuo vaikui nuo 2 iki 7 metų – jei vidutinės pajamos vienam šeimos nariui per mėnesį yra mažesnės negu 1,5 valstybės remiamų pajamų dydžio.

152 Nuo 2009 m. kovo 1 d. iki 2010 m. gruodžio 31 d. išmoka vaikui, šeimai, auginančiai vieną arba du vaikus, skiriama, jei vidutinės pajamos, nustatytos Lietuvos Respublikos piniginės socialinės paramos nepasiturinčioms šeimoms ir vieniems gyvenantiems asmenims įstatyme, vienam šeimos nariui per mėnesį yra mažesnės kaip trijų valstybės remiamų pajamų dydžiai.

Lietuvos Respublikos socialinių išmokų perskaičiavimo ir mokėjimo laikinojo įstatymo (Valstybės žinios, 2009, Nr. 152-6820) galiojimo laikotarpiu nuo 2010 m. sausio 1 d. iki 2011 m. gruodžio 31 d. galioja nuostata, kad vyresniems kaip 7 metų vaikams išmoka vaikui nemokama, išskyrus atvejį, kai vidutinės pajamos, nustatytos Lietuvos Respublikos piniginės socialinės paramos nepasiturinčioms šeimoms ir vieniems gyvenantiems asmenims įstatyme, vienam šeimos nariui per mėnesį yra mažesnės negu 1,5 valstybės remiamų pajamų dydžio.

būtinomis prekėmis, talonais maitinimui, apmokant vaikų maitinimo arba išlaikymo išlaidas mokyklose arba ikimokyklinėse įstaigose, pinigėmis lėšomis vyresniam kaip 16 metų vaikui ir kitais savivaldybių tarybų nustatytais būdais.

Išmoką vaikui iš valstybės biudžeto lėšų moka savivaldybių administracijos. Pagrindinis teisės aktas, kuriame reglamentuojamas išmokų vaikams skyrimas ir mokėjimas, yra Išmokų vaikams įstatymas.

14.8. Išmoka privalomosios karo tarnybos vaikui

Privalomosios karo tarnybos karių šeimoms suteikiama teisė gauti papildomą išmoką vaikui (ši išmoka mokama kartu ir su išmoka vaikui, ir su socialinio draudimo motinystės, tėvystės, motinystės (tėvystės) pašalpomis). Ši socialinės paramos išmoka teikiama nevertinant šeimos pajamų (turto). Ji skiriama tėvo tarnybos laikotarpiu ir mokama vaiko motinai, jei ji yra nuolatinė Lietuvos gyventoja. Jeigu motina nėra Lietuvos gyventoja, išmoka mokama vaiko tėvui. Išmokos privalomosios karo tarnybos vaikui dydis – 1,5 bazinės socialinės išmokos. Išmoką kas mėnesį moka savivaldybių administracijos iš valstybės biudžeto lėšų. Sprendimas dėl šios išmokos skyrimo gali būti skundžiamas administracijos direktoriui, administracinių ginčų komisijai, apygardos administraciniam teismui Administracinių bylų teisenos įstatyme nustatyta tvarka.

14.9. Tėvystės pašalpa

Tai – socialinio draudimo pašalpa, mokama vaiko tėvui, apdraustam ligos ir motinystės socialiniu draudimu, tėvystės atostogų metu, kol vaikui sukaks vienas mėnuo. Šia pašalpa kompensuojamos darbo pajamos, kurias apdraustasis tėvas prarado išėjęs tėvystės atostogų. Teisę gauti šią pašalpą turi išleistas tėvystės atostogų vaiko tėvas, jei jis yra įgijęs nustatytos trukmės ligos ir motinystės socialinio draudimo stažą (12 mėnesių per paskutinius 24 mėnesius iki pirmosios tėvystės atostogų dienos). Tai bendra taisyklė, tačiau teisės aktuose nurodyta išimčių, kada ši pašalpa skiriama ir neturint nustatytos trukmės stažo. Ši pašalpa mokama nuo vaiko gimimo dienos iki vaikui sukaks vienas mėnuo. Jos dydis – 100 procentų kompen-

suojamą uždarbio, bet ne mažiau kaip tėvystės atostogų suteikimo mėnesį galiojusių einamųjų metų draudžiamųjų pajamų trečdalis.

Tėvystės pašalpos mokamos iš Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto lėšų. Jas skiria ir moka Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniai skyriai. Asmuo, nesutinkantis su sprendimu, per 30 kalendorinių dienų nuo šio sprendimo įteikimo jam turi teisę apskųsti sprendimą Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos arba teismui įstatymuose nustatyta tvarka.

Pagrindinis teisės aktas, reglamentuojantis tėvystės pašalpų skyrimą ir mokėjimą, yra Ligos ir motinystės socialinio draudimo įstatymas.

14.10. Motinystės (tėvystės) pašalpa

Tai – socialinio draudimo pašalpa, mokama apdraustam ligos ir motinystės socialiniu draudimu vienam iš tėvų (įtėvių) arba globėjui, pasibaigus motinystės pašalpos mokėjimo laikotarpiui. Jei motina negavo motinystės pašalpos už nėštumo ir gimdymo laikotarpį, tai motinystės (tėvystės) pašalpa mokama nuo vaiko gimimo dienos. Jeigu motinystės pašalpą už nėštumo ir gimdymo atostogų laikotarpį gavusi motina mirė, motinystės (tėvystės) pašalpa skiriama nuo motinos mirties dienos. Teisę gauti šią pašalpą minėti asmenys turi, jei jie yra išleisti vaiko priežiūros atostogų ir yra įgiję nustatytos trukmės ligos ir motinystės socialinio draudimo stažą – ne trumpesnę kaip 12 mėnesių per paskutinius 24 mėnesius iki pirmosios vaiko priežiūros atostogų dienos. Tai bendra taisyklė, bet teisės aktuose nurodyta išimčių, kada ši pašalpa skiriama ir neturint nustatytos trukmės stažo.

Motinystės (tėvystės) pašalpa mokama tol, kol vaikui sueis dveji metai: iki vaikui sueis vieni metai motinystės (tėvystės) pašalpa yra 90 procentų, o iki vaikui sueis dveji metai, – 75 procentai pašalpos gavėjo kompensojamą uždarbio dydžio. Jeigu apdraustajam gimsta du ir daugiau vaikų ir jis yra šių vaikų priežiūros atostogose, motinystės (tėvystės) pašalpa didinama atsižvelgiant į vienu metu gimusių vaikų skaičių (gimus dvynukams – du kartus, gimus trynukams – tris kartus ir t. t.). Jeigu apdraustasis, kuris buvo arba yra išleistas vaiko priežiūros atostogų, turi draudžiamųjų pajamų, kurių dydis mažesnis už motinystės (tėvystės) pašalpą (bendrą šių

pašalpų sumą), jam mokamas šios pašalpos (bendros šių pašalpų sumos) ir jo atitinkamą mėnesį turėtų draudžiamųjų pajamų skirtumas.

Nuo 2011 m. liepos 1 d. motinystės (tėvystės) pašalpa mokama tol, kol vaikui sueis vieni arba dveji metai (tai pasirenka apdraustasis asmuo). Jeigu apdraustasis pasirenka gauti šią pašalpą, kol vaikui sueis vieni metai, motinystės (tėvystės) pašalpos dydis yra 100 procentų pašalpos gavėjo kompensuojamojo uždarbio dydžio. Jeigu apdraustasis pasirenka gauti motinystės (tėvystės) pašalpą, kol vaikui sueis dveji metai, šios pašalpos dydis tol, kol vaikui sueis vieni metai, yra 70 procentų, o kol vaikui sueis dveji metai, – 40 procentų pašalpos gavėjo kompensuojamojo uždarbio dydžio. Jeigu apdraustajam gimsta du ir daugiau vaikų ir jis yra šių vaikų priežiūros atostogose, motinystės (tėvystės) pašalpa didinama atsižvelgiant į vienu metu gimusių vaikų skaičių, tačiau mokama bendra pašalpų suma negali būti didesnė kaip 100 procentų pašalpos gavėjo kompensuojamojo uždarbio dydžio. Jeigu apdraustasis, kuris buvo arba yra išleistas vaiko priežiūros atostogų, kol vaikui sueis vieni metai, turi draudžiamųjų pajamų, kurių dydis mažesnis už motinystės (tėvystės) pašalpą (bendrą šių pašalpų sumą), jam mokamas šios pašalpos (bendros šių pašalpų sumos) ir jo atitinkamą mėnesį turėtų draudžiamųjų pajamų skirtumas.

Motinystės (tėvystės) pašalpa per mėnesį negali būti mažesnė nei vaiko priežiūros atostogų suteikimo mėnesį galiojusių einamųjų metų draudžiamųjų pajamų trečdalis. Kai moteriai, gaunančiai motinystės (tėvystės) pašalpą, suteikiamos nėštumo ir gimdymo atostogos ir ji įgyja teisę gauti motinystės pašalpą nėštumo ir gimdymo atostogų laikotarpiu, jai mokamos abi pašalpos. Tėvystės atostogų metu tėvui, gaunančiam tėvystės pašalpą, motinystės (tėvystės) pašalpa nemokama.

Motinystės (tėvystės) pašalpos mokamos iš Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto lėšų. Jas skiria ir moka Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniai skyriai. Asmuo, nesutinkantis su sprendimu, per 30 kalendorinių dienų nuo šio sprendimo įteikimo jam turi teisę apskusti sprendimą Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos arba teismui įstatymų nustatyta tvarka. Pagrindinis teisės aktas, reglamentuojantis motinystės (tėvystės) pašalpų skyrimą ir mokėjimą, yra Ligos ir motinystės socialinio draudimo įstatymas

14.11. Globos (rūpybos) išmoka

Ši išmoka skiriama vaikui, kuriam nustatyta globa (rūpyba). Ji mokama vaiko globos (rūpybos) laikotarpiu.

Vaikui, kuriam nustatyta globa (rūpyba) šeimoje arba vaikų globos institucijoje, jo globos (rūpybos) laikotarpiu skiriama 4 bazinių socialinių išmokų dydžio išmoka per mėnesį. Vaikui, kuriam nustatyta globa (rūpyba) šeiminoje, jo globos (rūpybos) laikotarpiu skiriama 8 bazinių socialinių išmokų dydžio išmoka per mėnesį.

Jei pasibaigus vaiko globai (rūpybai) dėl pilnametystės, emancipacijos arba santuokos sudarymo asmuo mokosi pagal bendrojo lavinimo programą, pagal formaliojo profesinio mokymo programą arba studijuoja aukštojoje mokykloje pagal dieninės studijų formos nuosekliųjų studijų programą arba nuolatinės studijų formos programą (įskaitant ir akademinį atostogų laikotarpį), taip pat tuo atveju, kai yra mirę pilnamečio asmens abu tėvai (turėtas vienintelis iš tėvų), mokymosi laikotarpiu, bet ne ilgiau, kaip iki asmeniui sukanka 24 metai, skiriama ir kartą per mėnesį mokama 4 bazinių socialinių išmokų dydžio išmoka. Ši išmoka neskiriama ir nemokama asmenims, daugiau kaip du kartus įstojusiems į tos pačios mokyklų grupės mokyklą (kaip suskirstyta pagal Lietuvos Respublikos švietimo įstatymą).

Kai išmokos gavėjas, gaunantis globos (rūpybos) išmoką, įstatymų nustatyta tvarka gauna našlaičių pensiją ir (arba) vaiko išlaikymui kas mėnesį mokamą periodinę išmoką, vaiko globos (rūpybos) išmokos dydis yra lygus skirtumui tarp išmokos gavėjui nustatyto vaiko globos (rūpybos) išmokos dydžio ir gaunamos našlaičių pensijos bei (arba) vaiko išlaikymui kas mėnesį mokamos periodinės išmokos dydžio.

Vaikui (asmeniui), kuris mokosi pagal bendrojo lavinimo ir (arba) pagal formaliojo profesinio mokymo programas ir yra išlaikomas (nemokamai gauna nakvynę ir maistą) bendrojo lavinimo mokyklos arba profesinio mokymo įstaigos bendrabutyje, skiriama 2 bazinių socialinių išmokų dydžio išmoka per mėnesį.

Globos (rūpybos) išmoka nemokama, jei vaikas yra sulaikomas, sumamas, atlieka bausmę, paskelbta jo paieška arba jis teismo pripažintas nežinia kur esančiu, taip pat jei vaiko laikinoji globa (rūpyba) nustatyta tėvų prašymu dėl jų laikino išvykimo iš Lietuvos Respublikos.

Šią išmoką moka savivaldybių administracijos iš valstybės biudžeto lėšų. Sprendimas dėl šios išmokos skyrimo gali būti skundžiamas savivaldybės administracijos direktoriui, administracinių ginčų komisijai ir apygardos administraciniam teismui Administracinių bylų teisenos įstatyme nustatyta tvarka. Pagrindinis teisės aktas, reglamentuojantis globos (rūpybos) išmokos skyrimą ir mokėjimą, yra Išmokų vaikams įstatymas.

14.12. Vienkartinė išmoka būstui įsigyti arba įsikurti

Pasibaigus našlaičio globai / rūpybai dėl pilnametystės, emancipacijos arba santuokos sudarymo, jam skiriama vienkartinė 75 bazinių socialinių išmokų dydžio suma būstui įsigyti arba įsikurti. Ši išmoka pinigais neišmokama, išskyrus atvejus, kai lieka nepanaudota mažesnė negu vienos bazinės socialinės išmokos dydžio suma, tie pinigai gali būti išmokėti grynaisiais išmokos gavėjui. Vienkartinė išmoka būstui įsigyti arba įsikurti gali būti panaudota būstui pirkti, remontuoti arba rekonstruoti, būsto nuomai, studijų kainai padengti, žemės sklypui įsigyti. Pagrindinis teisės aktas, kuriame reglamentuojamas išmokos būstui įsigyti arba įsikurti skyrimas ir mokėjimas, yra Išmokų vaikams įstatymas.

14.13. Kitos socialinės paramos išmokos, teikiamos mažas pajamas gaunančioms (nepasiturinčioms) šeimoms

Nepriteklių (skurdą) patiriantiems nuolat Lietuvoje gyvenantiems asmenims (šeimoms), kurių pajamų iš darbo, socialinio draudimo ir kitų šaltinių neužtenka būtiniausiems poreikiams patenkinti, teikiamos socialinės paramos išmokos. Šios išmokos gali būti teikiamos ir pinigine, ir nepinigine forma. Skiriant šias išmokas tikrinamos besikreipiančiojo turimos lėšos siekiant nustatyti, ar iš tiesų jis yra skurstantis (reikalingas valstybės paramos). Lėšų testas neapsiriboja vien tik asmens darbo arba kitomis pajamomis, atsižvelgiama ir į jų turta, taip pat kitų šeimos narių pajamas ir turta. Nepritekliaus atveju teikiamos piniginės socialinės paramos išmokos negali užtikrinti ir neužtikrina ilgalaikio ekonominio ir socialinio saugumo – jomis siekiama garantuoti būtinas gyvenimo lėšas asmeniui (šeimai),

patekusiame į socialinę riziką, padėti jiems išgyventi. Piniginei socialinei paramai apskaičiuoti taikomas valstybės remiamų pajamų dydis (VRP). Šeimoms ir vieniems gyvenantiems asmenims, įrodžiusiems, kad jie gauna mažesnes nei nustatytas remiamas pajamas, teikiamos šios išmokos ir paslaugos:

1. socialinė pašalpa būsto šildymo išlaidų, išlaidų šaltam vandeniui ir išlaidų karštam vandeniui kompensacijos;
2. mokinių aprūpinimas mokinio reikmenimis;
3. nemokamas mokinių maitinimas;
4. nemokamas socialiai remtinų asmenų maitinimas;
5. savivaldybių teikiama parama.

14.13.1. Socialinė pašalpa ir būsto šildymo išlaidų, išlaidų šaltam vandeniui ir išlaidų karštam vandeniui kompensacijos

Šios išmokos, kaip pagrindinės pagalbos pinigais nepasiturinčioms šeimoms arba vieniems gyvenantiems asmenims priemonės, sudaro svarbiausią tokiems asmenims teikiamos piniginės socialinės paramos dalį. Šios išmokos mokamos pajamų ir turto įvertinimo principu šeimoms ir atskiriems asmenims, kurie dėl objektyvių priežasčių neturi pakankamai lėšų minimaliems gyvenimo poreikiams patenkinti, t. y. kai darbingi asmenys dirba ir nepakankamai uždirba arba nedirba dėl pateisinamų priežasčių. Šios išmokos neskiriamos šeimoms ir vieniems gyvenantiems asmenims, kurie yra darbingi ir gali dirbti, bet nedirba ir darbo neieško. Šeima laikomi sutuoktiniai arba bendrai gyvenantys neįregistravę santuokos pilnamečiai vyras ir moteris, taip pat susituokęs asmuo, su kuriuo, remiantis teismo sprendimu dėl sutuoktinių gyvenimo skyrium, yra likę gyventi jų vaikai, arba vienas iš tėvų, jų vaikai iki 18 metų. Į šeimos sudėtį taip pat įskaitomi nedirbantys nesusituokę ir su kitu asmeniu bendrai negyvenantys asmenys nuo 18 iki 24 metų, kurie mokosi dieninėse bendrojo lavinimo mokyklose ir kitų formaliojo švietimo įstaigų dieniniuose skyriuose (mokiniai arba studentai). Vaikai, kuriems yra nustatyta globa arba rūpyba, į globėjų (rūpintojų) šeimų sudėtį neįskaitomi. Teisę į socialinę pašalpą ir būsto šildymo išlaidų, išlaidų šaltam vandeniui ir išlaidų karštam vandeniui kompensacijas turi šeimos, kurių vyresni kaip 18 metų nariai *dirba*; *mokosi* dieninėse bendrojo lavinimo mokyklose ir kitų formaliojo švietimo

įstaigų dieniniuose skyriuose, kol jiems sukaks 24 metai; yra *bedarbiai*, ne trumpiau kaip 6 mėnesius įsiregistravę teritorinėje darbo biržoje arba gaunantys nedarbo socialinio draudimo išmoką, arba mokymosi stipendiją, arba dirbantys viešuosius arba Užimtumo fondo remiamus darbus; yra *pensijų gavėjai* (išskyrus pensijų, paskirtų netekus 45–55 proc. darbingumo) arba sukakę senatvės pensijos amžių; ne trumpiau kaip vieną mėnesį *gydosi* sveikatos priežiūros įstaigos stacionare arba ne trumpiau kaip vieną mėnesį turi nedarbingumo pažymėjimą; moteris yra *nėščia* ir iki numatomos gimdymo datos yra likę 70 kalendorinių dienų; vienas gyvenantis asmuo arba vienas iš šeimos narių *slaugo vaiką* (vaikus), kuriam (kuriems) nustatyta globa (rūpyba) šeimoje, šeimos narį (narius), artimą savo arba sutuoktinio giminaitį, jei jiems yra mokamos slaugos arba priežiūros (pagalbos) išlaidų tikslinės kompensacijos arba jie pripažinti neveiksniais; motina (tėvas) arba globėja (globėjas) namuose augina nelankantį ugdymo įstaigos vaiką iki trejų metų arba pagal gydytojų rekomendaciją – vaiką iki 8 metų, arba *vaiką namuose augina* todėl, kad nėra vietų ikimokyklinėse ugdymo įstaigose arba šeima gyvena kaimo vietovėje didesniu kaip trijų kilometrų atstumu nuo ikimokyklinio ugdymo įstaigos, arba, jei šeimoje auginami trys ir daugiau vaikų iki 14 metų, – bent vieną nelankantį ugdymo įstaigos vaiką iki 8 metų; motina arba tėvas, kai vieno iš jų nėra arba jis (ji) dėl ligos, neįgalumo, bausmės atlikimo ir kitų svarbių priežasčių negali prižiūrėti vaiko (vaikų), augina namuose vaiką (vaikus) iki 14 metų ir dirba šeimai nuosavybės teise priklausančius arba išsinuotomus ne mažiau kaip du hektarus žemės ūkio naudmenų ir kt.

Auginančių vaikus iki 18 metų nesusituokusių asmenų, nutraukusių santuoką arba gyvenančių skyrium sutuoktinių šeimos teisę į socialinę pašalpą turi, jei teismo patvirtinta sutartis dėl vaiko (vaikų), kuriam (kuriems) yra pripažinta tėvystė, materialinio išlaikymo arba teismo priteistas šiam vaikui (šiems vaikams) išlaikymas. Teisė į šią pašalpą suteikiama ir tėvystės nustatymo, vaiko (vaikų) išlaikymo priteisimo bylos nagrinėjimo teisme laikotarpiu. Jei šeima nėra sudariusi teismo patvirtintos sutarties dėl vaiko materialinio išlaikymo arba dėl išlaikymo ir (arba) tėvystės nustatymo nesikreipė į teismą arba kreipėsi, bet tėvystė nebuvo nustatyta ir (arba) išlaikymas nebuvo priteistas, ši šeima turi teisę gauti kompensaciją, o socialinę pašalpą turi teisę gauti tik vaikas (vaikai).

Šios piniginės socialinės paramos išmokos šeimos nariui arba vienam gyvenančiam asmeniui neteikiamos, jei jis yra nuolat arba darbo dienomis išlaikomas (nemokamai gauna nakvynę ir maistą) valstybės arba savival-

dybės finansuojamoje įstaigoje; yra užsienio valstybėje besimokantis ir gyvenantis mokinys arba studentas iki 24 metų; atlieka bausmę, yra sulaikytas arba suimtas, jam paskelbta paieška arba jis teismo pripažintas nežinia kur esančiu; atlieka privalomąją pradinę karo tarnybą.

Šeima arba vienas gyvenantis asmuo turi teisę į socialinę pašalpa, jei jų nuosavybės teise turimo turto vertė neviršija turto vertės normatyvo ir pajamos yra mažesnės už valstybės remiamas pajamas (VRP) šeimai arba vienam gyvenančiam asmeniui. Socialinės pašalpos dydis – 90 proc. skirtumo tarp valstybės remiamų pajamų šeimai arba vienam gyvenančiam asmeniui ir vidutinių šeimos arba vieno gyvenančio asmens pajamų per mėnesį. Valstybės remiamos pajamos šeimai arba vienam gyvenančiam asmeniui nustatomos valstybės remiamų pajamų dydį padauginus iš šeimos narių skaičiaus. Socialinė pašalpa gali būti teikiama ir nepinigine forma (maisto produktais, drabužiais ir kitomis reikalingomis prekėmis, kortelėmis, skirtomis pirkti maisto parduotuvėse, maitinimo talonais, apmokant vaikų maitinimo išlaidas mokyklose arba dienos centruose ir kt.). Nepinigine forma ši išmoka paprastai mokama socialinės rizikos šeimoms, taip pat gavėjams, kurie atsisako dalyvauti organizuojamuose visuomenei naudinguose darbuose, o jei gavėjas yra bedarbis – atsisako vykdyti teritorinių darbo biržų sudarytuose individualiuose įdarbinimo planuose nustatytus įsipareigojimus (atsisako profesinio mokymo arba kvalifikacijos tobulinimo, siūlomo darbo, viešųjų bei Užimtumo fondo remiamų darbų ir kita).

Šeima arba vienas gyvenantis asmuo turi teisę į būsto šildymo išlaidų, išlaidų šaltam vandeniui ir išlaidų karštam vandeniui kompensacijas, jei šeimos arba vieno gyvenančio asmens nuosavybės teise turimo turto vertė neviršija turto vertės normatyvo ir išlaidos už būsto šildymą, kai būsto naudingasis plotas bei atskirų energijos ir kuro rūšių sąnaudos būstui šildyti ne didesni už nustatytus normatyvus, viršija 20 proc. skirtumo tarp šeimos arba vieno gyvenančio asmens pajamų ir valstybės remiamų pajamų šeimai arba vienam gyvenančiam asmeniui dydžio arba (ir) išlaidos už faktinį šalto vandens bei nuotekų kiekį, bet ne didesni už nustatytą normatyvą, viršija du procentus šeimos arba vieno gyvenančio asmens pajamų, arba (ir) išlaidos už karštą vandenį, kurio kiekis bei atskirų energijos arba kuro rūšių sąnaudos karštam vandeniui ne didesni už nustatytus normatyvus, viršija penkis procentus šeimos arba vieno gyvenančio asmens pajamų. Kompensacijų dydis – kompensuojama išlaidų už būsto šildymą dalis, viršijanti 20

proc. skirtumo tarp šeimos arba vieno gyvenančio asmens pajamų ir valstybės remiamų pajamų šeimai arba vienam gyvenančiam asmeniui dydžio, išlaidų už faktinį šalto vandens sunaudojimą dalis, viršijanti du procentus šeimos arba vieno gyvenančio asmens pajamų, ir išlaidų už karštą vandenį dalis, viršijanti penkis procentus šeimos arba vieno gyvenančio asmens pajamų. Kompensacijos gali būti teikiamos ne tik pinigais, bet ir apskaičiuotų kompensacijų sumą pervedant į energiją, kūrą, šaltą bei karštą vandenį tiekiančių įmonių atsiskaitomąsias sąskaitas bankuose. Dažniausiai tokiu būdu kompensacijos teikiamos šeimai arba vienam gyvenančiam asmeniui, įsiskolinusiems už būsto šildymą, karštą arba šaltą vandenį.

Į šeimos (vieno asmens) *pajamas*, skiriant abi šias išmokas, įskaitomos visų šeimos narių arba vieno gyvenančio asmens su darbo santykiais susijusios pajamos, autoriaus atlyginimas, pensijos ir (arba) pensijų išmokos, šalpos išmokos (išskyrus slaugos arba priežiūros (pagalbos) išlaidų tikslines kompensacijas), dividendai, palūkanos, individualios įmonės savininko pajamos, gautos iš šios įmonės apmokestinto pelno, individualios veiklos pajamos, pajamos iš žemės ūkio veiklos, išmokos žemės ūkio veiklai, piniginės lėšos, gautos vaikui išlaikyti (alimentai), kas mėnesį gaunamos socialinio pobūdžio pajamos (išskyrus transporto išlaidų kompensacijas neįgaliesiems), periodinės pašalpos (išskyrus socialinę pašalpą ir būsto šildymo išlaidų, išlaidų šaltam vandeniui ir karštam vandeniui kompensacijas), turtinės arba neturtinės žalos atlyginimas (įskaitant vienkartinę netekto darbingumo kompensaciją), labdara pinigineis lėšomis, kurios bendra suma viršija keturis valstybės remiamų pajamų dydžius, gautos dovanų piniginės lėšos, paveldėtos piniginės lėšos, užsienyje arba iš užsienio valstybės gautos piniginės lėšos, turto pardavimo pajamos, turto nuomos pajamos, loterijų arba kitų žaidimų laimėjimai, prizai ir kitos faktiškai gaunamos pajamos. Vidutinės šeimos arba vieno gyvenančio asmens pajamos apskaičiuojamos pagal trijų praėjusių mėnesių pajamas.

Į šeimos (vieno asmens) *turtą* įskaitomas šeimos narių arba vieno gyvenančio asmens nuosavybės teise turimas turtas: statiniai, privalomi registruoti transporto priemonės ir žemės ūkio technika, žemė, gyvuliai, paukščiai, žvėreliai, bičių šeimos (jei jų bendra vertė viršija 4 tūkst. Lt), akcijos, obligacijos, vekseliai ir kiti vertybiniai popieriai, pajai (jei jų bendra vertė viršija 2 tūkst. Lt), meno kūriniai, brangakmeniai, juvelyriniai dirbiniai, taurieji metalai (kurių vieneto vertė viršija 2 tūkst. Lt), piniginės lėšos, turimos bankuose bei kitose kredito įstaigose ir ne bankuose bei ne kitose kredito įstaigose (jei jų bendra suma viršija 2 tūkst. Lt), gautos

(negražintos) paskolos (jei jų bendra suma viršija 2 tūkst. Lt), išskyrus valstybės paskolas aukštųjų mokyklų studentams, kitiems asmenims paskolintos (negražintos) piniginės lėšos (jei jų bendra suma viršija 2 tūkst. Lt), valstybės kompensacijos už valstybės išperkamą nekilnojamąjį turtą bei atkuriamos santaupos ir kitos atkuriamos lėšos.

Socialinė pašalpa ir būsto šildymo išlaidų, išlaidų šaltam vandeniui ir išlaidų karštam vandeniui kompensacijos skiriamos trim mėnesiams. Šios piniginės socialinės paramos išmokos gali būti skiriamos ir ilgesniam negu trijų mėnesių laikotarpiui, jei nesikeičia šeimos sudėtis ir šeimos arba vieno gyvenančio asmens pajamos, ir trumpesniam negu trijų mėnesių laikotarpiui, jei yra žinoma, kad per tą laikotarpį šeima arba vienas gyvenantis asmuo neteks teisės į piniginę socialinę paramą arba piniginės socialinės paramos dydis pasikeis (dėl šeimos sudėties, pajamų šaltinio (bet ne jo dydžio) pasikeitimo, šeimos nariui pradėjus gauti valstybės arba savivaldybės išlaikymą ir kita).

Šias išmokas skiria ir moka savivaldybių socialinės paramos skyriai. Išmokos mokamos už kiekvieną praėjusį mėnesį. Sprendimas dėl piniginės socialinės paramos skyrimo / neskyrimo gali būti skundžiamas savivaldybės administracijos direktoriui, administracinių ginčų komisijai, apygardos administraciniam teismui Administracinių bylų teisenos įstatyme nustatyta tvarka. Ši parama finansuojama iš valstybės ir savivaldybių biudžetų. Pagrindinis teisės aktas, kuriame reglamentuojamas socialinės pašalpos ir būsto šildymo išlaidų, išlaidų šaltam vandeniui ir išlaidų karštam vandeniui kompensacijų skyrimas ir mokėjimas, – Lietuvos Respublikos piniginės socialinės paramos nepasiturinčioms šeimoms ir vieniems gyvenantiems asmenims įstatymas.

14.13.2. Mokinių aprūpinimas mokinio reikmenimis

Aprūpinimas skiriamas tik nepasiturinčių šeimų mokyklinio amžiaus vaikams, įvertinus šių šeimų pajamas. Teisę į aprūpinimą mokinio reikmenimis turi mokiniai, jei vidutinės pajamos vienam šeimos nariui yra mažesnės kaip 1,5 valstybės remiamų pajamų (VRP).

Mokinio reikmenims įsigyti skiriama 120 procentų bazinės socialinės išmokos dydžio sumos vienam mokiniui per kalendorinius metus. Mokinio reikmenų rinkiniai kiekvienam mokiniui sudaromi pagal jo individualius poreikius, atsižvelgiant į mokinių skaičių šeimoje, jų jau turimus mokinio reikmenis ir vadovaujantis savivaldybės tarybos patvirtinta mokinių aprū-

pinimo mokinio reikmenimis tvarka. Mokinio reikmenys skiriami mokslo metų pradžioje. Parama mokinio reikmenims įsigyti teikiama pinigais arba nepinigine forma, jei mokinyš auga socialinės rizikos šeimoje. Socialinės rizikos šeimoje augančiam mokiniui sudaromas mokinio reikmenų rinkinys atsižvelgiant į mokinio poreikius, mokinių skaičių šeimoje, jų jau turimus mokinio reikmenis (mokinių aprūpinimo mokinio reikmenimis tvarką tvirtina savivaldybės taryba).

Parama mokinio reikmenims įsigyti skiriama iki prasidedant mokslo metams arba mokslo metų pradžioje.

Mokinių aprūpinimą mokinio reikmenimis iš valstybės ir savivaldybės biudžeto lėšų administruoja savivaldybių administracijos.

14.13.3. Mokinių nemokamas maitinimas

Siekiant užtikrinti paramą mažas pajamas gaunančioms šeimoms, auginančioms mokyklinio amžiaus vaikus, skiriamas nemokamas maitinimas.

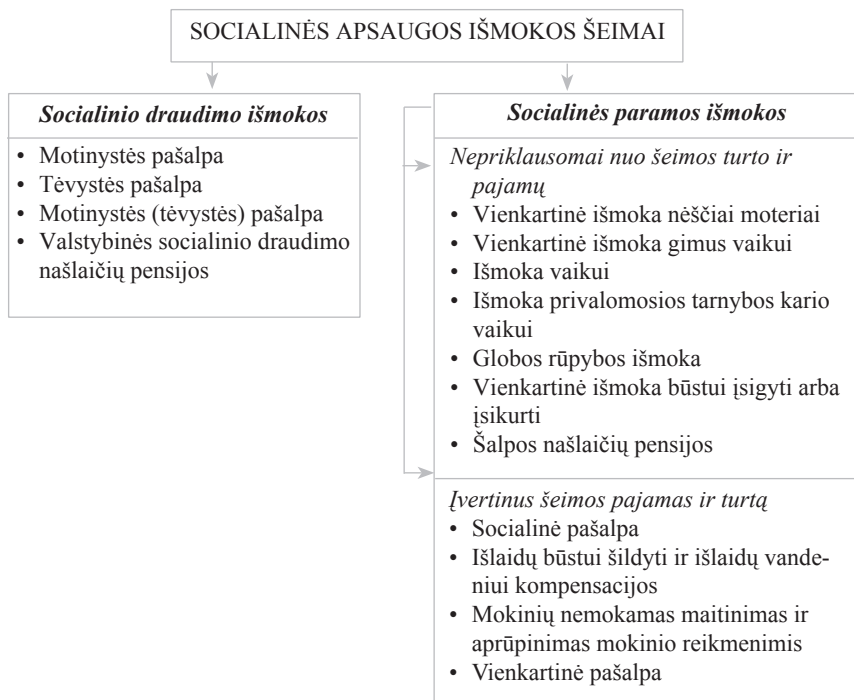
Teisę į nemokamą maitinimą turi mokiniai, jei pajamos vienam jų šeimos nariui yra mažesnės nei 1,5 valstybės remiamų pajamų dydžio. Kitais savivaldybės tarybos numatytais atvejais (ligos, nelaimingo atsitikimo, netekus maitintojo, mokiniui iš tris ir daugiau vaikų auginančios arba negalių tėvų šeimos ir kt.), atsižvelgiant į šeimos gyvenimo sąlygas, teisę į nemokamą maitinimą turi mokinyš, jeigu vidutinės pajamos vienam šeimos nariui yra mažesnės kaip du valstybės remiamų pajamų dydžiai dydžiai. Mokiniams vietoj nemokamo maitinimo negali būti išmokami pinigai.

Nemokamą maitinimą valstybinėse mokyklose administruoja Švietimo ir mokslo ministerija. Savivaldybių administracijos administruoja mokinių nemokamą maitinimą savivaldybių mokyklose ir savivaldybių teritorijose įsteigtose nevalstybinėse mokyklose.

Sprendimas dėl socialinės paramos mokiniams skyrimo gali būti skundžiamas Lietuvos Respublikos administracinių bylų teisenos įstatymo nustatyta tvarka. Pagrindinis teisės aktas, kuriame reglamentuojamas socialinės paramos išmokų skyrimas mokiniams, yra Socialinės paramos mokiniams įstatymas.

14.13.4. Savivaldybių teikiama parama

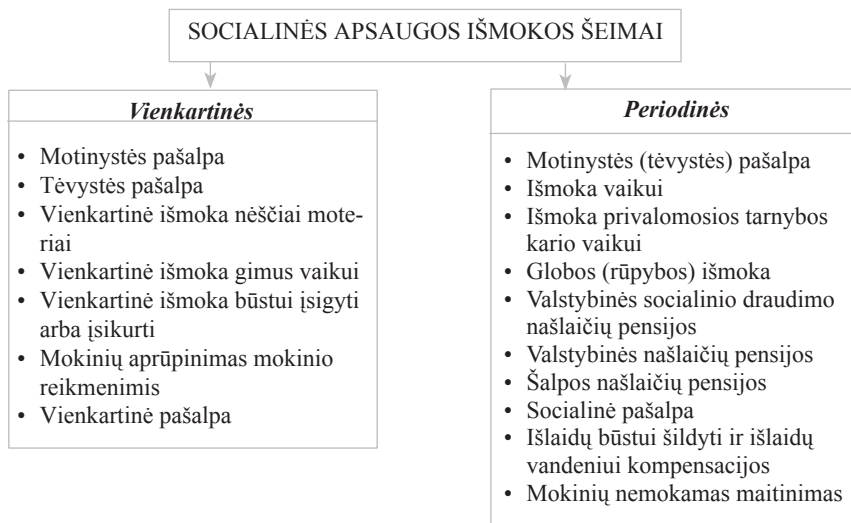
Savivaldybės tarybos nustatyta tvarka iš savivaldybės biudžeto lėšų nepasiturintiems šeimoms ir vieniems gyvenantiems asmenims socialinė parama gali būti skiriama ir kitais atvejais (skiriama vienkartinė pašalpa; padengiamas išsiskolinimas už būstą; kompensuojamos išlaidos už didesnį karšto ir šalto vandens kiekį, negu kad nustatytas normatyvas; kompensuojamos kitos būsto išlaikymo išlaidos, kuro įsigijimo išlaidos ir kita).

4 pav. Socialinės apsaugos išmokos šeimai

5 pav. Socialinės apsaugos išmokų šeimai mokėjimo šaltiniai

6 pav. Socialinių išmokų šeimai rūšys

III. TARPTAUTINIAI TEISĖS ŠALTINIAI

15. Tarptautiniai teisės šaltiniai

Tarptautiniai dokumentai turi didelę reikšmę nacionalinėms socialinės apsaugos teisės sistemoms. Ir Jungtinių Tautų organizacija, ir Europos Taryba, ir Europos Sąjungos institucijos reglamentuoja tam tikrus socialinės apsaugos teisės dalykus. Kai kurie teisės aktai yra deklaratyvaus arba rekomendacinio pobūdžio, kai kurie – privalomojo. Tarptautinių teisės šaltinių rūšys yra įvairios: deklaracijos, standartai, normos, reglamentai, kodeksai, direktyvos, rekomendacijos, rezoliucijos, darbotvarkės, dvišalės sutartys arba susitarimai. Kiekviename tarptautiniame teisės akte yra trys pagrindiniai elementai: teritorija (kam taikoma), kokioms socialinės apsaugos sistemoms ir kokioms rizikoms taikoma ir kokiems subjektams taikoma.

Kai kurie tarptautiniai teisės šaltiniai yra deklaratyvūs ir juose nustatytos žmogaus teisės į socialinę apsaugą, būstą, sistemos plėtrą ir pan. Kiti šaltiniai yra privalomojo pobūdžio ir skirti migruojančių asmenų socialinei apsaugai, juose nustatyti socialinės apsaugos sistemų koordinavimo principai ir standartai. Pagrindinis uždavinys Europos Sąjungoje – privalomų teisės aktų (reglamentai, direktyvos) forma koordinuoti socialinės apsaugos sistemas, nes kiekviena valstybė pati gali nusistatyti socialinės apsaugos teisinį reguliavimą. Kita Europos Sąjungos institucijų poveikio forma – neprivalomojo pobūdžio rezoliucijos, socialinės darbotvarkės, strategijos ir atviro koordinavimo metodas.

Europos sanglauda vyksta tarptautinių teisės aktų pagrindu, o tokius teisės aktus teikia ir įgyvendina tarptautinės institucijos. Vienos Europos sanglaudą įgyvendinančios institucijos veikia Europos Sąjungos šalyse, kitos – Europos Tarybos šalyse. Pagrindinės Europos socialinę politiką vyk-

dančios organizacijos yra Europos Taryba, Tarptautinė darbo organizacija, Europos Sąjungos Taryba, Europos Sąjungos Komisija, Europos Sąjungos socialinis fondas, Europos Sąjungos ekonomikos ir socialinių reikalų komitetas ir Europos Teisingumo Teismas.

15.1. Tarptautiniai dokumentai ir priemonės

Pagal teisinio poveikio lygį galima išskirti deklaratyvius (neturinčius realių sankcijų už nevykdymą) tarptautinius socialinės apsaugos teisės šaltinius ir normatyvinius (privalomus) socialinės apsaugos teisės šaltinius.

Europos Taryba įkurta 1949 m. 2010 m. jos veikloje dalyvavo 47 Europos valstybės. Europos Taryba įgyvendina žmonių socialines teises ir skatina socialinę sanglaudą. Trys pagrindiniai žmonių socialinių teisių įgyvendinimo teisiniai dokumentai yra Europos socialinės apsaugos kodeksas (1964 m.), pataisytas Europos socialinės apsaugos kodeksas (1999 m.) ir jo protokolai bei Socialinės sanglaudos strategija (2001). Europos Taryba analizuoja socialinių teisių įgyvendinimo problemas, rengia rekomendacijas, kurias leistų sumažinti socialinių teisių teisinių garantijų ir realaus naudojimosi jomis valstybėse narėse skirtumus Europos konvencijos socialinėms teisėms apginti. Pagrindiniai Europos Sąjungos Tarybos tikslai yra pakankamo socialinės apsaugos lygio garantijos, užimtumo ir profesinio rengimo skatinimas, darbuotojų teisių, lygių galimybių garantijos, kova su socialine atskirtimi ir diskriminacija bei migracijos klausimų koordinavimas.

Europos Sąjungos Tarybos pagrindinis vaidmuo – sprendimų priėmimas ir koordinavimas socialinės apsaugos srityje.

Europos Sąjungos Komisija atsakinga už Europos teisės aktų (direktyvų, reglamentų, sprendimų) įgyvendinimą bei Parlamento ir Tarybos patvirtinto biudžeto ir programų vykdymą, prižiūri, ar Bendrijos teisė tinkamai taikoma. Komisija atstovauja Europos Sąjungai ir derasi dėl tarptautinių sutarčių socialinės apsaugos srityje.

Europos socialinis fondas skirtas žmogiškųjų išteklių vystymui, darbo rinkos funkcionavimo gerinimui. Fondas remia priemones, siekiančias užkirsti kelią nedarbiui ir su juo kovoti bei vystyti žmogiškuosius išteklius, siekia skatinti aukštą užimtumo lygį, vyrų ir moterų lygybę, tvarią plėtrą bei ekonominę ir socialinę sanglaudą.

Ekonomikos ir socialinių reikalų komitetas Europos Sąjungoje atstovauja įvairioms ekonominėms ir socialinėms pilietinėms visuomenės grupėms. Su šiuo Komitetu privaloma konsultuotis ekonominės ir socialinės politikos klausimais. Komitetas atlieka trejopą vaidmenį: pataria Europos Sąjungos Tarybai, Europos Komisijai bei Europos Parlamentui, skatina nevyriausybių organizacijų veiklą ekonominiais ir socialiniais klausimais, skatina aktyviai reikšti nuomonę, struktūrinį dialogą, remia patariamųjų struktūrų kūrimą ir pan.

Europos Teisingumo Teismas yra laikomas vienu iš pagrindinių socialinės politikos plėtotojų ir gynėjų. Europos Teisingumo Teismas, sprenddamas bylas, skatina Europos Sąjungos vidaus rinkos veikimą ir laisvą darbuotojų judėjimą, svariai prisideda prie diskriminacijos mažinimo Europos Sąjungoje.

15.1.1. Deklaratyvūs tarptautiniai socialinės apsaugos teisės šaltiniai

Galima išskirti Europos Tarybos dokumentus socialinės apsaugos teisės srityje ir Europos Sąjungos socialinės apsaugos teisės šaltinius.

1. Tarptautiniai ir Europos socialinės apsaugos teisės dokumentai. Teisė į socialinį draudimą minima jau 1919 m. birželio 28 d. Versalio sutartyje, taip pat įtraukta į Tarptautinės darbo organizacijos statutą ir 1944 m. gegužės 10 d. Filadelfijos deklaraciją („socialinės apsaugos priemonių plėtra“, „darbuotojų gyvenimo ir sveikatos apsauga“ ir pan.).

Teisė į socialinę apsaugą kaip viena iš žmogaus teisių įtvirtinta ir 1948 m. gruodžio 10 d. Jungtinių Tautų visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje (22 str. ir 25 str.) ir 1966 m. gruodžio 16 d. Jungtinių Tautų tarptautiniame ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakte. Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 25 straipsnyje teigiama, kad kiekvienas žmogus turi teisę į tokį gyvenimo lygį, kuris užtikrintų jo ir jo šeimos sveikatą ir gerovę, ypač teisę į maistą, drabužius, būstą, medicininę priežiūrą ir būtiną socialinį aptarnavimą; jis turi teisę į aprūpinimą nedarbo, ligos, invalidumo, našlystės, senatvės arba kitokio pragyvenimo šaltinių netekimo atveju dėl nepriklausančių nuo jo aplinkybių. 1966 m. Tarptautinio ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakto 9 straipsnyje nustatyta, kad valstybės, šio pakto ša-

lys, pripažįsta kiekvieno žmogaus teisę į socialinę apsaugą, įskaitant socialinį draudimą.

Taigi socialinio draudimo teisės įtvirtinimas Jungtinių Tautų dokumentuose tapo svarbiu postūmiu įtvirtinant bendruosius socialinio draudimo principus nacionalinėse teisės sistemose ir įtvirtino valstybėms pareigą užtikrinti, kad teisė į socialinį draudimą būtų įgyvendinama.

Keletą dokumentų yra priėmusi Europos Taryba. 1996 m. Europos socialinės chartijos 12 ir 13 straipsniuose nustatyta teisė į socialinį draudimą ir socialinę paramą. Teisių gynimas vykdomas nagrinėjant valstybių metinius pranešimus ir pagal kolektyvinio skundo procedūras. Socialinės chartijos 12 straipsnyje nustatyta, kad, siekdamos užtikrinti veiksmingą teisės į socialinę apsaugą įgyvendinimą, šalys įsipareigoja sukurti arba toliau išlaikyti socialinės apsaugos sistemą; išlaikyti tinkamo lygio socialinės apsaugos sistemą – bent tokio, koks yra būtinas Europos socialinės apsaugos kodeksui ratifikuoti; stengtis, kad socialinės apsaugos sistema nuolat tobulėtų, pasiektų aukštesnį lygį.

1997 m. Europos Taryba priėmė Socialinės sanglaudos strategiją, kuri apibrėžiama kaip „būtina priemonė vystyti žmogaus teises ir orumą“, strategijoje socialinė apsauga apibrėžiama kaip esminis socialinės sanglaudos veiksnys, o socialinės apsaugos sistemos išreiškia vieną iš stipriausių socialinio solidarumo elementų¹⁵³.

2. *Europos Sąjungos dokumentai.* Europos Sąjunga apibrėžiama kaip Europos valstybių asociacija, siekianti platesnės ir gilesnės ekonominės bei politinės joje dalyvaujančių šalių integracijos. Šiandien Europos Sąjunga yra didžiausia pasaulyje tarptautinė organizacija, apimanti 4326 mln. kv. kilometrų, vienijanti 27 valstybes ir daugiau nei 496 milijonus gyventojų. Šios didžiausios tarptautinės organizacijos socialinė politika paremta visuotinėmis vertybėmis: demokratija, solidarumu, vienodų galimybių suteikimu, kolektyvine derybų laisve bei viena iš svarbiausių vertybių – socialine apsauga. Europos socialine politika siekiama skatinti visuotinę tinkamą gyvenimo kokybę, užtikrinant galimybę gyventi aktyvioje ir sveikoje visuomenėje.

Pagrindiniai tuometinės Europos Ekonominės Bendrijos (EEB) 1957 m. kovo 25 d. steigimo sutartyje nurodyti tikslai socialinės apsaugos srityje buvo trys: padidinti užimtumo lygį Bendrijoje, skatinant laisvą darbuotojų judėjimą, pagerinti darbuotojų darbo ir gyvenimo sąlygas ir sukurti profe-

153 Kessler, F. *Droit de la protection sociale*. Paris: Dalloz, 2009, p. 151.

sinio mokymo politiką. Siekdama tai užtikrinti, EEB reikalingas teisinės priemonės koordinuojant valstybių narių teisės sistemas ir kuria bendrąją vidaus rinką.

1953 m. Europos socialinės paramos ir medicinos pagalbos konvencija paremta įvairių valstybių piliečių statuso lygybės principu: „Kiekviena prie jos prisijungusi valstybė įsipareigoja aprūpinti kitų valstybių, Konvencijos šalių, piliečius, teisėtai esančius jų teritorijoje, tokia pat socialine ir medicinos pagalba, kaip ir jų pačių piliečius“.

1972 m. Europos socialinės apsaugos konvencija paremta keturiais pagrindiniais principais, tai: 1) lygus elgesys su visais; 2) vienodas įstatymų taikymas; 3) teisių išsaugojimas; 4) išmokų mokėjimas užsienyje. Konvencija aprėpia visus įstatymus, kurie susiję su šiomis socialinės apsaugos sritimis: ligos ir motinystės išmokų, invalidumo, senatvės ir maitintojo netekimo išmokų, išmokų dėl susižalojimo darbe, profesinio susirgimo arba mirties, bedarbio išmokų ir šeimos palaikymo išmokų.

1977 m. Europos konvencijoje dėl darbuotojų migrantų teisinio statuso įtvirtintas darbuotojų migrantų ir priimančios šalies piliečių lygiateisiškumo principas, garantuojama šeimų susijungimo teisė. Šios konvencijos įgyvendinimą kontroliuoja konsultacinis komitetas.

2000 m. Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijoje nustatyta, kad Europos Sąjunga pripažįsta ir gerbia teisę gauti socialinio draudimo pašalpas ir naudotis socialinėmis paslaugomis, suteikiančiomis apsaugą pagal Europos Sąjungos teisės ir nacionalinių teisės aktų nustatytas taisykles ir praktiką motinystės atveju, susirgus, patyrus nelaimingą atsitikimą darbe, esant išlaikytiniu arba sulaukus senatvės, taip pat netekus darbo. Be to, numatyta, kad kiekvienas Europos Sąjungoje teisėtai gyvenantis ir teisėtai keičiantis gyvenamąją vietą asmuo turi teisę gauti socialines pašalpas ir naudotis socialinėmis lengvatomis pagal Europos Sąjungos teisę ir nacionalinius teisės aktus ir praktiką.

15.1.2. Norminiai tarptautiniai socialinės apsaugos teisės šaltiniai

Norminių tarptautinių socialinės apsaugos teisės šaltinių paskirtis – koordinuoti valstybių socialinės apsaugos sistemas ir nustatyti privalomas taisykles darbuotojų, judančių Europos Sąjungos viduje, atžvilgiu arba nustatyti privalomus tam tikrus socialinės apsaugos standartus arba

normatyvus. Šių norminių teisės aktų ypatumas yra tai, kad valstybėms gresia sankcijos, jeigu nesilaikoma norminių teisės aktų.

1. Tarptautinės darbo organizacijos norminiai dokumentai. Tarptautinė darbo organizacija yra specializuota Jungtinių Tautų organizacijos agentūra, kurios tikslas – siekti socialinio teisingumo, žmogaus ir darbo teisių tarptautinio pripažinimo. Ji įsteigta 1919 m. Versalio sutarties pagrindu. Tarptautinės darbo organizacijos įkūrimo idėja buvo tai, kad ilgalaikė ir visuotinė taika galima tuo atveju, kai yra socialinis teisingumas. Tarptautinė darbo organizacija konvencijų (privalomas teisės šaltinis) ir rekomendacijų forma nustato minimalius bazinius darbo teisės standartus: asociacijų laisvę, teisę jungtis į organizacijas, kolektyvines derybas, priverstinio darbo panaikinimą, lygias galimybes ir kitus darbo santykių standartus. Tarptautinė darbo organizacija veikia šiose srityse: profesinio mokymo ir profesinės rehabilitacijos, užimtumo politikos, darbo teisės, darbo santykių ir darbo sąlygų, socialinės partnerystės, darbo statistikos; darbų saugos ir sveikatos. Tarptautinė darbo organizacija valdoma socialinės partnerystės pagrindais.

1944 m. gegužės 10 d. Filadelfijos deklaracijoje numatyta socialinės apsaugos priemonių plėtra. Tai yra esminis Tarptautinės darbo organizacijos tikslas – priimti minimaliuosius standartus, būtinus socialinės apsaugos teisės plėtrai.

Tarptautinės darbo organizacijos 102-ojoje konvencijoje numatytos minimaliosios socialinės apsaugos normos: medicininė priežiūra, laikino nedarbingumo kompensacija, nedarbo pašalpa, senatvės pensija, išmokos nelaimingo atsitikimo darbe arba profesinės ligos atveju, išmokos šeimai, motinystės išmokos, neįgalumo išmokos, maitintojo netekimo išmokos.

2. Europos Tarybos norminiai dokumentai. Europoje teisę į socialinę apsaugą reglamentuoja 1950 m. lapkričio 4 d. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių deklaracija, nustatanti ne tik teisę bei pareigą valstybėms užtikrinti socialinį draudimą, bet ir jos apsaugą. Šios deklaracijos 22 straipsnyje nustatyta, kad kiekvienas visuomenės narys turi teisę į socialinę apsaugą ir teisę, kad valstybės pastangomis bei bendradarbiaujant tarptautiniu lygiu ir pagal kiekvienos valstybės struktūrą bei išteklius būtų įgyvendinamos jo orumui ir laisvam asmenybės vystymuisi būtinos ekonominės, socialinės ir kultūrinės teisės. Kiekvienas asmuo, manantis, kad valstybė pažeidė jo teises, ir išnaudojęs nacionalines teisinio gynimo priemones, gali kreiptis į Europos Žmogaus Teisių Teismą.

1964 m. balandžio 16 d. Europos socialinės apsaugos kodeksas įpareigoja valstybes socialinės apsaugos sistemos tobulinimo procese priimti kuo palankesnius sprendimus savo piliečių atžvilgiu. Šiame kodekse numatyta paspartinti valstybių socialinę pažangą ir skatinti visas valstybes nares toliau plėtoti savo socialinės apsaugos sistemas.

1996 m. Europos Tarybos priimtos Socialinės chartijos 13 straipsnyje nustatyta, kad, siekdamos užtikrinti veiksmingą teisės į socialinę paramą ir medicinos pagalbą įgyvendinimą, šalys įsipareigoja užtikrinti, kad kiekvienas asmuo, kuris neturi pakankamų lėšų pragyvenimui, gautų reikiama paramą, o susirgęs – priežiūrą, kuri yra būtina pagal jo sveikatos būklę.

3. *Europos Sąjungos socialinės apsaugos teisės plėtra ir dokumentai.* Galima išskirti penkis Europos socialinės politikos plėtros etapus: pirmame etape (1958–1973 m.), kai tuometinės Europos Ekonominės Bendrijos valstybės išgyveno ekonominę plėtrą ir sparčiai vyko gerovės valstybės plėtra, Europos socialinės politikos pagrindiniai uždaviniai buvo migruojančių asmenų socialinė apsauga ir Europos socialinio fondo įsteigimas. 1973–1981 m. paaštrėjo socialiniai konfliktai, todėl antrame Europos socialinės politikos plėtros etape daugiausia dėmesio buvo skiriama sveikatai ir saugai darbe, lyčių lygybei ir darbuotojų teisių apsaugai. Trečiame plėtros etape (1981–1989 m.) Europoje prasidėjo viešojo sektoriaus privatizavimo procesai, vystėsi neoliberalizmas, ekonominė dereguliacija ir sustiprėjo globalizacija, todėl buvo stiprinamas teisinis reguliavimas sveikatos ir saugos darbe bei lyčių lygybės srityse, taip pat pradėta struktūrinių fondų plėtra. 1989–1997 m. ES valstybės išgyveno ekonominę krizę, todėl ketvirtame Europos socialinės politikos plėtros etape priimti teisės aktai, užtikrinantys pagrindines ir minimaliąsias socialines žmogaus teises, skatinamas socialinių partnerių atstovavimas ES institucijose ir įsteigtas Sanglaudos fondas. Nuo 1997 m. ES valstybėse išaugo nedarbo lygis, paaštrėjo demografiniai reiškiniai ir pradėtos pensijų sistemų reformos, todėl daugiausia dėmesio buvo skiriama Europos užimtumo strategijos įgyvendinimui, antidiskriminacinėms direktyvoms ir socialinio dialogo bei atviro koordinavimo metodo plėtrai¹⁵⁴.

1951 m. Europos anglies ir plieno bendrijos steigimo sutartyje numatyta gerinti darbuotojų darbo sąlygas ir kelti gyvenimo lygį, 1957 m. Eu-

154 Pochet, Ph. The streamlining of the Open Method of Coordination in the enlarged EU. Paola, E.; Savio, A. *Refining the social dimension in an enlarged EU*. Helsinki: Stakes, 2005, p. 8.

ropos Ekonominės Bendrijos sutartyje numatyta panaikinti kliūtis laisvam asmenų, prekių, paslaugų ir kapitalo judėjimui bei užtikrinti migruojančių asmenų teises. Tuometinė ES teisė daugiausia dėmesio skyrė dirbančių asmenų socialinės apsaugos teisėms, nes pagrindinis ES teisinio reglamentavimo uždavinys – ekonominė plėtra ir dirbančių asmenų teisių garantijos.

Europos socialinės apsaugos kodekse (1964 m. ir 1990 m.) garantuojamas minimalusis socialinės apsaugos lygis, t. y. nurodyti minimalieji sveikatos priežiūros, ligų, gamybinių traumų, motinystės, nedarbo, invalidumo, maitintojo netekimo pašalpų ir pensijų standartai. Pirminis Kodeksas buvo priimtas 1964 m. Strasbūre, vėliau siekiant patobulinti minimaliuosius standartus, 1990 m. buvo išleistas pataisytas Europos socialinės apsaugos kodeksas. Europos socialinės apsaugos kodekse yra nustatyti socialinės apsaugos minimalieji standartai, kurių turi laikytis visos kodeksą ratifikavusios šalys. Minimalieji standartai yra labai svarbūs Europos integracijos procese, jie daro teigiamą įtaką laisvam darbuotojų judėjimui. Pataisytame Europos socialinės apsaugos kodekse yra nurodyti šių draudžiamųjų įvykių minimalieji standartai: sveikatos priežiūros, ligos, nedarbo, senatvės, nelaimingų atsitikimų darbe, šeimos, motinystės, invalidumo bei maitintojo netekimo. 1964 m. Europos socialinės apsaugos kodeksas yra svarbus ne tik Europos Tarybos, bet ir ES mastu, nes ES nėra dokumento, kuriame būtų nustatyti privalomi minimalieji socialinės apsaugos standartai arba būtų užtikrinta teisė į socialinį draudimą. ES institucijų kompetencija, ypač pensijų sistemų srityje, yra ribota, todėl reikšmingą įtaką ES socialinės apsaugos politikos plėtrai daro Europos Teisingumo Teismas, kurio jurisprudencija skatina ES institucijų sprendimus reformuojant pensijų sistemas.

1968 m. spalio 15 d. priimtas EEB reglamentas Nr. 1612/68 dėl laisvo darbuotojų judėjimo Bendrijoje, atsižvelgiant į tai, kad Bendrijoje iki pereinamojo laikotarpio pabaigos turi būti užtikrintas laisvas darbuotojų judėjimas. Šiame Reglamente numatyta, kad siekiant šio tikslo turi būti panaikinta bet kokia valstybėse narėse dirbančių darbuotojų diskriminacija dėl pilietybės juos įdarbinant, mokant atlyginimą už darbą ir sudarant jiems darbo ir įsidarbinimo sąlygas, taip pat užtikrinant tokiems darbuotojams teisę laisvai judėti Bendrijoje ir įsidarbinti kaip asmenims, kuriems gali būti taikomi apribojimai, pagrįsti valstybės politika, viešąja tvarka ir visuomenės sveikata, nustatytos tokios teisės: teisė būti įdarbintam (pilietis turi tokią pat pirmumo teisę užimti laisvas darbo vietas kitos valstybės

narės teritorijoje kaip ir tos šalies piliečiai). Reglamente taip pat numatytas įdarbinimas lygiateisiais pagrindais ir numatytas valstybių narių bendradarbiavimas, įsteigtas Europos koordinavimo centras (jo pagrindinis uždavinys yra padėti žmonėms užimti laisvas darbo vietas Bendrijoje).

1974 m. Europos Ekonominės Bendrijos Tarybos rezoliucijoje „Dėl socialinių veiksmų programos“ numatyta, kad ekonominė plėtra turi būti neatsiejama nuo socialinės politikos. Socialinių veiksmų programoje numatyta gerinti užimtumą, tobulinti sprendimų socialiniais, ekonominiais ir darbo klausimais įgyvendinimą¹⁵⁵.

ES teisės aktuose socialinio draudimo sąvokos nėra, tačiau pirmieji reglamentai, nustatantys koordinavimo normas pagrindinėse socialinio draudimo srityse (ligos ir motinystės išmokos, neįgalumo, senatvės ir našlių pensijos, nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų išmokos, nedarbo išmokos, šeimos išmokos), Europos Ekonominės Bendrijos Tarybos priimti 1958 m. (Reglamentai Nr. 3 ir Nr. 4).

1971 m. birželio 14 d. buvo priimtas Europos Tarybos reglamentas (EEB) Nr. 1408/71 „Dėl socialinės apsaugos sistemų taikymo pagal darbo sutartį dirbantiems asmenims ir jų šeimų nariams, persikeliantiems Bendrijoje“, 1972 m. kovo 21 d. buvo priimtas Europos Tarybos (EEB) reglamentas Nr. 574/72, nustatantis reglamento Nr. 1408/71 įgyvendinimo tvarką. 2004 m. balandžio 29 d. buvo priimtas Europos Parlamento ir Tarybos reglamentas Nr. 883/2004 dėl socialinės apsaugos sistemų koordinavimo, o 2009 m. rugsėjo 16 d. priimtas Europos Parlamento ir Tarybos reglamentas 987/2009, kurie nuo 2010 m. gegužės 1 d. pakeitė 1408/71/EEB ir 574/72/EEB reglamentus.

1986 m. Suvestiniame Europos akte nustatyta Europos socialinės erdvės reikšmė įgyvendinant ekonominę plėtrą ir iškelta socialinio dialogo svarba. Šio akto 118A straipsnyje nurodyta, kad „valstybės narės labai rūpinasi, kad būtų skatinama pažanga, ypač darbo aplinkos srityje, susijusi su darbuotojų sveikata ir sauga, bei kelia sau tikslą suderinti šios srities sąlygas, kartu išlaikant turimus pasiekimus“.

1989 m. Strasbūre priimtoje Europos Ekonominės Bendrijos darbuotojų pagrindinių socialinių teisių chartijoje numatyta, kad socialiniams klausimams turi būti skiriamas toks pat dėmesys kaip ir ekonominiams. Nors Chartija buvo deklaratyvus pobūdžio dokumentas, tačiau ji parodė

155 Bernotas, D.; Guogis, A. *Globalizacija, socialinė apsauga ir Baltijos šalys*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2006, p. 67.

ES valstybių siekį detalčiau reglamentuoti socialinės apsaugos teises ir skatinti ES valstybių socialinę integraciją.

Šiame dokumente įtvirtintos tokios teisės: laisvas darbuotojų judėjimas Bendrijos viduje, laisvė pasirinkti profesiją ir gauti teisingą darbo užmokestį, teisė į gyvenimo sąlygų pagerinimą, teisė į pakankamą socialinę apsaugą, teisė gauti profesinį mokymą ir mokymą viso gyvenimo metu, vyrų ir moterų lyčių lygybė, darbuotojų ir darbdavių informavimas ir konsultavimas, saugos ir sveikatos apsauga darbo vietoje, išskirtinė apsauga pažeidžiamiesiems asmenims: vaikams, paaugliams, vyresniojo amžiaus žmonėms, neįgaliesiems.

1992 m. pasirašytos Maastrichto sutarties priede – Susitarime dėl socialinės apsaugos – buvo išdėstyti Chartijos principai. Maastrichto sutartis yra fundamentalus Europos Sąjungos teisės aktas, svarbus ne tik socialinei apsaugai, bet ir tolesnei Europos Sąjungos integracijai. Maastrichto sutartis ne tik suteikė naujų kompetencijų Europos Sąjungos institucijoms (teisingumo, vidaus reikalų, saugumo srityje), bet ir sukūrė Europos pilietybę ir padėjo pagrindą ekonominei ir pinigų sanglaudai¹⁵⁶.

1997 m. ES valstybių pasirašytoje Amsterdamo sutartyje įtvirtintos nuostatos, skirtos socialinei politikai, švietimui, profesiniam mokymui vystyti, taip pat užimtumui didinti. Amsterdamo sutartyje aiškiai nubrėžtos ateities socialinės politikos ir pensijų sistemų reformų gairės: skatinti užimtumą, gerinti ir derinti gyvenimo ir darbo sąlygas, užtikrinti reikiamą socialinę apsaugą, socialinį dialogą ir garantuoti ilgalaikį aukštą užimtumo lygį. Amsterdamo sutartyje reglamentuojama užimtumo politika, kurios pagrindinis tikslas yra siekti koordinuoti užimtumo strategiją, t. y. ugdyti įgudusius ir mokančius prisitaikyti darbuotojus ir siekti, kad darbo rinka reaguotų į ekonominius pokyčius.

ES Taryba ir Komisija pagal ES valstybių nacionalinius pranešimus kasmet parengia bendrą ataskaitą ir pateikia ją ES Vadovų Tarybai apsvarstyti.

ES institucijų vaidmuo ypač sustiprėjo po 2000 m. kovą Lisabonoje vykusio ES Vadovų Tarybos susirinkimo, kuriame buvo nustatyta, kad socialinė politika ir socialinė apsauga yra ES prioritetas, o ekonominis augimas turi būti siejamas su socialine integracija valstybėse. Ši Vadovų Taryba patvirtino Lisabonos strategiją, kurioje nustatytas strateginis tikslas

156 Kessler, F., Lhernould, J. P. *Droit social et politiques sociales communautaires*. Paris: Editions LIASONS, 2003, p. 63.

– per 10 metų Europos Sąjungos ekonomiką padaryti konkurencingiausia ir dinamiškiausia žinių pagrindu augančia ekonomika pasaulyje, kurti ir tobulinti technologinę pažangą bei žinių visuomenę, taip pat atlikti reikalingas reformas ir mažinti socialinę atskirtį. Socialinės apsaugos sistemos turi padėti visuomenei prisitaikyti prie ekonominių pokyčių, valstybės turi skirti daug dėmesio pensijų sistemų pakankamumui ir stabilumui: didinti užimtumą, mažinti viešojo sektoriaus skolą ir vykdyti pensijų sistemų reformas.

2000 m. gruodį Nicoje susirinkusi ES Vadovų Taryba priėmė Europos socialinę darbotvarkę, kurioje nustatyti tikslai modernizuoti socialinę apsaugą, skatinti lyčių lygybę, kovoti su socialine atskirtimi, siekti kuo didesnio užimtumo. Be to, numatyta valstybėms keistis informacija apie pensijų sistemų reformas ir diskutuoti apie pensijų sistemų ateitį. Taryba patvirtino tris principus: išsaugoti pensijų sistemų socialinę paskirtį, užtikrinti ateities pensijų finansavimą ir reaguoti į besikeičiančios visuomenės poreikius.

2001 m. kovą Stokholme susirinkusios ES Vadovų Tarybos buvo nutarta, kad 2010 m. vyresnio amžiaus žmonių (asmenų nuo 60 m. iki 64 m.) užimtumo lygis ES valstybėse turi pasiekti 50 proc., taip pat pateikta užimtumo lygio didinimo, viešojo sektoriaus skolos mažinimo ir pensijų sistemų pritaikymo prie vykstančių pokyčių strategija¹⁵⁷.

2001 m. Nicoje pasirašytos dabartinės ES sutarties 137 straipsnyje yra numatyta modernizuoti socialinės apsaugos sistemas. Europos Ekonominės Bendrijos darbuotojų pagrindinių socialinių teisių chartija pridėta kaip priedas prie Nicos sutarties.

2001 m. gruodžio mėn. Lakene ES Vadovų Tarybos buvo patvirtinta vienuolika pensijų sistemų reformų tikslų (kriterijų)¹⁵⁸. Šiuos tikslus (kriterijus) galima suskirstyti į keturias kategorijas, tai – bendrieji pensijų sistemos veikimo principai, darbo rinkos skatinimas, finansinės priemonės ir išmokų pakankamumas.

- *Bendrieji pensijų sistemos veikimo principai*: užtikrinti, kad pensijų sistemos būtų aiškios ir pritaikytos prie socialinių bei ekonominių realijų, taip padidinant asmenų pasitikėjimą pensijų

157 Palier, B. *La réforme des retraites*. Paris: Presses Universitaires de France, 2003, p. 64.

158 Commission européenne, Conseil de l'Union européenne. *Rapport sur des pensions viables et adéquates*. 2003, p. 25–116.

sistemomis, skatinti skirtingų kartų solidarumą ir didesnę lyčių lygybę.

- *Darbo rinkos skatinimas*: siekti aukšto užimtumo lygio ir, jeigu tai reikalinga, vykdyti atitinkamas reformas, stabdyti asmenų išėjimo į išankstines pensijas procesus, taikyti lankstesnę darbo ir karjeros tvarką.
- *Finansinės priemonės*: pensijų reformos turi būti vykdomos kartu su viešojo sektoriaus finansų stabilizavimu ir laikantis fiskalinės politikos, reikia mažinti viešojo sektoriaus skolą, steigti pensijų rezervo fondus. Be to, reikia nustatyti, kad socialinio draudimo įmokos nebūtų pernelyg didelės dirbančių asmenų atžvilgiu, ir siekti, kad privatūs ir valstybiniai pensijų fondai galėtų užtikrinti efektyvias, prieinamas, perkeliamas ir pakankamas pensijas.
- *Išmokų pakankamumas*: užtikrinti, kad vyresnio amžiaus žmonės neatsidurtų prie skurdo ribos ir galėtų aktyviai dalyvauti socialiniame ir ekonominiame gyvenime. Suteikti visiems asmenims teisę į pensiją (ir į valstybinio socialinio draudimo, ir į privačią), kurios dydis leistų išlaikyti buvusį gyvenimo lygį.

Taikydamos atviro koordinavimo metodą, įgyvendindamos Lakeno tikslus (kriterijus) 2002 m. ES valstybės pateikė pirmuosius nacionalinius pranešimus dėl pakankamų ir stabilių pensijų strategijos.

Remdamosi ES valstybių nacionaliniais pranešimais, ES Taryba ir ES Komisija 2003 m. patvirtino bendrą pranešimą dėl pakankamų ir stabilių pensijų, kuriame numatyta¹⁵⁹:

- skatinti darbuotojų darbo trukmės pratęsimą;
- siekti kuo glaudesnio ryšio tarp sumokėtų įmokų ir gaunamų išmokų;
- siekti pensijų dydžio pakankamumo;
- siekti, kad pensijų sistemos galėtų lanksčiai prisitaikyti prie išorinės aplinkos pokyčių;
- padidinti minimalios pensijos reikšmę ir siekti įvairių pensijų sistemų solidarumo;

159 Commission européenne, Conseil de l'Union européenne. *Rapport sur des pensions viables et adéquates*. 2003, p. 25–116.

- įvesti privačias pensijas, papildančias arba iš dalies pakeičiančias valstybinio socialinio draudimo pensijas;
- didinti pensijų sistemos skaidrumą;
- konsoliduoti pensijų sistemos valdymą.

Europos Sąjungos Taryba daug reikšmės teikia lygioms galimybėms. Jau 1975 m. buvo priimta direktyva Nr. 75/117 dėl vienodo vyrų ir moterų darbo užmokesčio, 1976 m. priimta direktyva Nr. 76/207 dėl vienodo požiūrio į vyrus ir moteris principo taikymo įsidarbinimo, profesinio mokymo, pareigų paaugstinimo ir darbo sąlygų atžvilgiu, 1979 m. priimta direktyva Nr. 79/7 dėl vienodo požiūrio į vyrus ir moteris principo nuoseklaus įgyvendinimo socialinės apsaugos srityje, 1986 m. direktyva Nr. 86/378 dėl vienodo požiūrio į vyrus ir moteris principo įgyvendinimo profesinėse socialinės apsaugos sistemose, 1986 m. direktyva Nr. 86/613 dėl vienodo požiūrio į vyrus ir moteris, kurie verčiasi savarankiška darbo veikla, įskaitant žemės ūkyje, principo taikymo ir dėl savarankiškai dirbančių moterų apsaugos nėštumo ir motinystės metu, 2000 m. direktyva Nr. 2000/43, įgyvendinanti vienodo požiūrio principą asmenims nepriklausomai nuo jų rasės arba etninės priklausomybės, 2000 m. direktyva Nr. 2000/78, nustatanti vienodo požiūrio užimtumo ir profesinėje srityje bendruosius pagrindus, 2006 m. direktyva Nr. 2006/54 dėl moterų ir vyrų lygių galimybių ir vienodo požiūrio į moteris ir vyrus užimtumo bei profesinės veiklos srityje principo įgyvendinimo (nauja redakcija).

Atkreiptinas dėmesys į Europos Bendrijų Teisingumo Teismo jurisprudenciją lyčių lygybės klausimu. EEB steigimo sutarties 119 straipsnyje numatyta, kad kiekviena valstybė narė užtikrina, kad jau per pirmąjį etapą būtų taikomas principas už vienodą darbą abiejų lyčių darbuotojams mokėti vienodą užmokestį ir kad vėliau būtų jo laikomasi. Kaip jau minėta, lyčių lygybė įtvirtinta ir 1979 m. priimtoje direktyvoje Nr. 79/7 dėl vienodo požiūrio į vyrus ir moteris principo nuoseklaus įgyvendinimo socialinės apsaugos srityje. Šios nuostatos dėl diskriminacijos netaikomos, jei tai pateisinama socialinės politikos tikslu. Europos Bendrijų Teisingumo Teismas 1982 m. vasario 16 d. byloje Nr. 19/81 (*Burton* byla) konstatavo, kad tai pateisinama nustatant senatvės pensijos amžių, taip pat skiriant nedarbo arba neįgalumo išmokas (Europos Bendrijų Teisingumo Teismo 1991 m. gegužės 7 d. byla Nr. 229/89 (*ES Komisija prieš Jungtinę Karalystę*)). Tačiau daugelyje Europos Bendrijų Teisingumo Teismo sprendimų diskriminacija vyrų ir moterų atžvilgiu yra įvertinta nepalankiai (pvz., Europos

Bendrijų Teisingumo Teismo 1995 m. rugpjūčio 11 d. byla Nr. C-92/94 (*Graham* byla)¹⁶⁰.

2010 m. pasirašytos Europos Sąjungos pagrindinių teisų chartijos (2010/C 83/02, šios Chartijos tekstas yra 2000 m. gruodžio 7 d. paskelbtos Chartijos tekstas su pataisomis; jis pakeičia minėtą Chartiją nuo Lisabonos sutarties įsigaliojimo dienos) 34 straipsnyje nustatyta, kad Sąjunga pripažįsta ir gerbia teisę gauti socialinio draudimo pašalpas ir naudotis socialinėmis paslaugomis, suteikiančiomis apsaugą pagal Sąjungos teisės ir nacionalinių teisės aktų nustatytas taisykles ir praktiką motinystės atveju, susirgus, patyrus nelaimingą atsitikimą darbe, esant išlaikytiniu arba sulaukus senatvės, taip pat netekus darbo. Siekdama įveikti socialinę atskirtį ir skurdą, Sąjunga pripažįsta ir gerbia teisę į socialinę paramą ir paramą aprūpinant būstu, kad pagal Sąjungos teisės ir nacionalinių teisės aktų nustatytas taisykles bei praktiką būtų užtikrintos tinkamos gyvenimo sąlygos visiems neturintiems pakankamai lėšų. Chartijos 35 straipsnyje teigiama, kad „kiekvienas turi teisę į profilaktinę sveikatos priežiūrą ir teisę į gydymą nacionalinių teisės aktų ir praktikos nustatyta tvarka“.

2010 m. Europos Sąjungos Lisabonos sutartyje (iš dalies keičiančioje Europos Sąjungos sutartį ir Europos Bendrijos steigimo sutartį) nurodyta, kad Europos Sąjunga kovoja su socialine atskirtimi ir diskriminacija bei skatina socialinį teisingumą ir apsaugą, moterų ir vyrų lygybę, kartų solidarumą ir vaiko teisių apsaugą, Sąjunga skatina ekonominę, socialinę ir teritorinę sanglaudą bei valstybių narių solidarumą.

Taigi Europos Sąjungos socialinės apsaugos teisės plėtra nuo 1957 m. Romos sutarties pasirašymo ir jos įtaka nacionalinėms teisės sistemoms yra akivaizdi. Romos sutartyje daugiausia dėmesio skiriama laisvam asmenų judėjimui, o 1985–1997 m. įvykę pokyčiai įtvirtino glaudesnę valstybių integraciją ir atskirų socialinės apsaugos teisės skyrių derinimą. Europa po Amsterdamo sutarties tapo „Užimtumo Europa“¹⁶¹.

Europos Sąjungos socialinės politikos uždavinys – derinant ekonominių augimą su socialinės apsaugos teisių išsaugojimu gerinti gyvenimo kokybę. Įgyvendindamos šį tikslą, ES institucijos koordinuoja socialinę politiką ir teikia rekomendacijas ES valstybių vykdomoms apsaugos sistemų reformoms. ES institucijos siekia nustatyti tam tikrus bendrus visoms

160 Prétot, X. *Les grands arrêts du droit de la Sécurité sociale*. Paris: Dalloz, 1998, p. 703.

161 Kessler, F.; Lhernould, J. P. *Droit social et politiques sociales communautaires*. Paris: Editions LIASONS, 2003.

valstybėms kriterijus, kurie galėtų būti išskiriami kaip unikalūs Europos Sąjungos socialinio modelio bruožai. Tai galėtų būti atviro koordinavimo metodas, Lisabonos strategija, socialinis dialogas, ES plėtra ir Europos Teisingumo Teismo jurisprudencija.

15.2. Socialinės apsaugos koordinavimo priemonės

Bendros ES valiutos įvedimas, laisvas (bevizis) asmenų judėjimas ES erdvėje, ES užimtumo strategija skatina glaudesnę valstybių bendradarbiavimą ir ekonominę migraciją. Pažymėtina, kad iki praėjusio amžiaus septintojo dešimtmečio daugiausia kilnojosi darbininkai, vėliau atsirado aukštos kvalifikacijos darbuotojų poreikis, paplito laikinas darbuotojų komandiravimas į kitas valstybes. Kartu su komandiruoju darbuotoju pradėjo keltis ir jo šeimos nariai. Laisvas asmenų, prekių, paslaugų ir kapitalo judėjimas yra kertinis ES socialinės apsaugos ramstis, todėl ES teisės aktai ir buvo skiriami pirmiausia sudaryti prielaidas laisvam asmenų judėjimui.

15.2.1. Koordinavimo principai

Teisinis koordinavimas socialinės apsaugos teisėje paremtas šiais principais: vienos valstybės teisės aktų taikymas, piliečių lygiateisiškumas, teisių išsaugojimas (sumavimas), išmokų eksportavimas ir valstybių bendradarbiavimas. Kaip jau minėta, ES teisės aktuose bendros taisyklės nustatomos tik koordinuojant nacionalines teisės sistemas.

Naujame Europos Tarybos reglamente Nr. 883/2004 (kuris įsigaliojo 2010 m. gegužės 1 d.) įvestas dar vienas principas – vienodas požiūris į išmokas, pajamas, faktus ir įvykius. Šis principas reiškia, kad:

- jeigu pagal kompetentingos valstybės narės teisės aktus socialinės apsaugos išmokų ir kitų pajamų gavimas turi tam tikras teises pasekmes, atitinkamos tų teisės aktų nuostatos taip pat taikomos gaunant lygiavertes išmokas, teisė į kurias buvo įgyta pagal kitos valstybės narės teisės aktus;
- jeigu pagal kompetentingos valstybės narės teisės aktus laikoma, kad teisinės pasekmės atsirado dėl tam tikrų faktų arba įvykių, ta valstybė narė atsižvelgia į tokius faktus arba įvykius, atsira-

dusius bet kurioje valstybėje narėje, tartum jie būtų atsiradę jos teritorijoje.

Esminis koordinavimo uždavinys – taikytinos teisės nustatymas. Europos Sąjungos teisės aktuose ir tarptautinėse sutartyse nustatyta, kad bet kuriuo metu turėtų būti taikoma tik vienos valstybės teisė ir numatyta taisyklių sistema, kurios būtent valstybės teisė turėtų būti taikoma.

Piliečių lygiateisiškumas reiškia, kad bet kurios valstybės narės teritorijoje gyvenantys asmenys, kuriems taikomas šis reglamentas, pagal tos valstybės teisės aktus turi tas pačias pareigas ir teises (įskaitant teises į išmokas) kaip ir tos valstybės narės piliečiai. Europos Teisingumo Teismo precedentinėje teisėje lygių galimybių principas draudžia ne tik tiesioginę (atvirą) diskriminaciją pilietybės atžvilgiu, bet ir netiesioginę (paslėptą) diskriminacijos formą.

Teisių išsaugojimas (sumavimas) reiškia, kad valstybės narės institucija, skirianti išmoką, turi atsižvelgti į kitoje valstybėje narėje įgytą socialinio draudimo stažą (tos rūšies išmokai gauti), tarytum jis būtų įgytas pirmoje valstybėje. Sumavimo principas taikomas tik laikotarpių, o ne įmokų sumavimui, o kiekviena valstybė narė išmokas apskaičiuoja ir moka pagal savo nacionalinės teisės normas, atsižvelgdama tik į tą stažą, kurį asmuo yra įgijęs toje valstybėje.

Išmokų eksportavimas reiškia, kad invalidumo, senatvės arba maitintojo netekimo išmokos pinigais, išmokos dėl nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų bei išmokos mirties atveju, įgytos pagal vienos arba daugiau valstybių narių teisės aktus, negali būti kaip nors mažinamos, pakeičiamos, nemokamos arba anuliuojamos dėl to, kad jų gavėjas gyvena kitos valstybės narės teritorijoje. Išmokų eksportavimo principas nėra taikomas socialinės paramos išmokoms ir neįmokinėms išmokoms, nereguliuoja išmokų eksporto į trečiąsias valstybes (valstybes, kuriose netaikoma ES socialinės apsaugos teisė).

Bendradarbiavimas tarp nacionalinių socialinės apsaugos institucijų užtikrinamas įsteigiant atitinkamas administracines struktūras (komitetus ir pan.) Europos Sąjungoje.

15.2.2. Dvišalės sutartys ir susitarimai

Rengiant ir sudarant tarptautines sutartis darbo ir socialinės apsaugos srityje vienas iš svarbiausių kriterijų, į kuriuos atsižvelgiama, yra tarptautinė migracija. Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo emigracija padidėjo, o daugiausia išvykstančiųjų sudarė ne lietuvių kilmės asmenys. Emigruojama daugiausia į Rusiją, Baltarusiją, Ukrainą ir kitas buvusias Sovietų Sąjungos valstybes ir Europos Sąjungos valstybes. Tai paskatino sudaryti tarptautines sutartis dėl socialinės apsaugos ir taip užtikrinti emigravusių asmenų socialinę apsaugą.

Tarptautinėse dvišalėse sutartyse socialinė apsauga yra užtikrinama pagal pagrindines socialines rizikas, teikiamos tokios socialinės paslaugos:

- garantijos vaikams, jaunimui ir šeimoms;
- sveikatos draudimas (ir medicininis aptarnavimas, medicininės reabilitacijos paslaugos, aprūpinimas vaistais, medicinos technikos pirkimas);
- draudimas nuo neįgalumo;
- draudimas nelaimingų atsitikimų ir profesinių ligų atvejais;
- apsauga senatvėje ir mirties atveju;
- laikino nedarbingumo ir motinystės išmokos;
- išmokos šeimai;
- aprūpinimas nedarbo atveju.

Lietuvos Respublika yra pasirašiusi 13 tarptautinių dvišalių sutarčių dėl socialinės apsaugos su Baltarusija, Čekija, Estija, Jungtinėmis Valstijomis, Kanada, Latvija, Lenkija, Nyderlandais, Rusija, Suomija ir Ukraina.

Su Baltarusija, Čekija, Estija, Latvija, Nyderlandais, Suomija ir Ukraina sudarytos sutartys dėl socialinės apsaugos. Šios sutartys aprėpia pagrindines socialinės apsaugos sritis, t. y. motinystės, ligos, invalidumo, bedarbystės pašalpas ir išmokas dėl nelaimingų atsitikimų darbe, profesinių ligų pašalpas, senatvės, išarnauto laiko pensijas ir kt.

Sutarčių su Jungtinėmis Valstijomis, Kanada, Lenkija ir Rusija objektas yra tik pensijos. Susitarimo su Estija objektas – draudimo stažas, įgytas buvusios SSRS teritorijoje.

Lietuvos Respublikos ir Nyderlandų sutarties dėl socialinės apsaugos išmokų išmokėjimo užsienyje (įsigaliojo 2002 m. gruodžio 12 d.) tikslas

– valstybių noras suderinti abiejų valstybių bendradarbiavimą, kad būtų užtikrintas vienos valstybės teisės aktų vykdymas kitoje valstybėje. Šioje sutartyje nustatomas bendradarbiavimas dėl tapatybės nustatymo, sveikatos tikrinimo, sprendimų pripažinimo ir vykdymo ir pan.

Susitarimas tarp Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir Rusijos Federacijos Vyriausybės dėl socialinių garantijų teikimo tvarkos nuolat Lietuvos Respublikoje gyvenantiems Rusijos Federacijos kariškiams pensininkams įsigaliojo 1993 lapkričio 18 d. Susitarimo 1 straipsnyje nustatyta, kad šis susitarimas taikomas Lietuvos Respublikoje pagal jos įstatymus nuolat gyvenantiems buvusios TSRS (Rusijos Federacijos) ginkluotųjų pajėgų, pasienio, vidaus, geležinkelių ir kitų kariuomenės rūšių atsargos ir dimisijos admirolams, generolams, karininkams, praporščikams, mičmanams, liktinės tarnybos kariams, buvusios TSRS (Rusijos Federacijos) vidaus reikalų ministerijos organų eiliniams ir viršininkams, taip pat šių asmenų šeimoms, gaunantiems pensijas ir pašalpas iš Rusijos Federacijos biudžeto. Nepriklausomai nuo pilietybės nurodytųjų asmenų pensinį aprūpinimą Rusijos Federacija vykdo pagal savo įstatymų sąlygas ir normas. Rusijos Federacijos kariškių pensininkų pensijų ir pašalpų skyrimo, perskaičiavimo, mokėjimo sąlygų nustatymo klausimus sprendžia socialinio aprūpinimo skyrius prie Rusijos Federacijos ambasados Lietuvos Respublikoje. Kariškiams pensininkams ir jų šeimoms Lietuvos gydymo įstaigose teikiama medicininė ir protezavimo pagalba, medicininis aptarnavimas. Išlaidas už išvardintas šiame straipsnyje medicinos paslaugas apmoka Rusijos Federacija. Suteikta teisė apsigyventi senelių ir invalidų pensionatuose Lietuvos Respublikos įstatymų nustatyta tvarka ir sąlygomis ir teisė naudotis visomis teisėmis, tarp jų turтинėmis, kurios Lietuvos Respublikos įstatymais yra nustatytos užsieniečiams, nuolat gyvenantiems Lietuvoje.

Lietuvos Respublikos ir Kanados sutartis dėl socialinės apsaugos įsigaliojo 2006 lapkričio 1 d. Ši sutartis taikoma bet kuriam asmeniui (ir to asmens išlaikytiniams arba maitintojo netekusiems asmenims, apibrėžtiems kiekvienos iš šalių taikomuose teisės aktuose), kuriam yra arba buvo taikomi Lietuvos Respublikos arba Kanados teisės aktai. Asmenys, kuriems taikoma sutartis, turi teisę į kitos šalies numatytas išmokas tomis pačiomis sąlygomis, kaip ir tos šalies piliečiai. Nuostatose dėl taikomų teisės aktų nurodytos bendrosios taisyklės, taikomos pagal darbo sutartį dirbantiems ir savarankiškai dirbantiems asmenims: (a) vienos šalies teritorijoje pagal darbo sutartį dirbančiam asmeniui to darbo laikotarpiu taikomi tik tos šalies teisės aktai; (b) savarankiškai dirbančiam asmeniui, gyvenančiam vienos

šalies teritorijoje ir dirbančiam sau kitos šalies teritorijoje arba abiejų šalių teritorijose, to darbo laikotarpiu taikomi tik pirmosios šalies teisės aktai.

Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir Jungtinių Amerikos Valstijų Vyriausybės susitarimas dėl socialinio draudimo pensijų mokėjimo į užsienį, sudarytas pasikeičiant notomis (JAV ambasados 2003 m. sausio 7 d. nota Nr. 03/03, Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerijos 2003 m. sausio 17 d. nota Nr. 26/2003, Vilnius), įsigaliojo 2003 m. sausio 17 d. Apsikeičiant diplomatinėmis notomis susitarta, kad atitinkamos Jungtinių Amerikos Valstijų ir Lietuvos Respublikos socialinio draudimo sistemos mokės viso dydžio išmokas kitos šalies piliečiams, turintiems į jas teisę, tačiau esantiems už išmokančiosios šalies ribų, neatsižvelgiant į jų nebuvimo šalyje trukmę. Taip pat susitarta užtikrinti, kad pareiškimai išmokoms gauti gali būti pateikiami esant už jas išmokančiosios šalies ribų, kad ištarnauto laiko pensijos arba senatvės išmokos, taip pat maitintojo netekties išmokos apskaičiavimas ir šių išmokų išmokėjimas bus atliekami pagal tokias pat taisykles, kokios taikomos mokančiosios šalies piliečiams.

Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir Estijos Respublikos Vyriausybės susitarime dėl draudimo stažo, įgyto buvusios SSRS teritorijoje, įskaitymo (įsigaliojo 2008 m. liepos 17 d.) įtvirtintos sovietinio draudimo stažo įskaitymo taisyklės: a) sovietinį draudimo stažą įskaito tik tos valstybės, kurioje draudimo stažas yra ilgesnis, kompetentinga įstaiga; b) jei draudimo stažo trukmė vienoda, sovietinį draudimo stažą įskaito tos valstybės, kurios teisės aktai asmeniui buvo taikomi vėliausiai, kompetentinga įstaiga; c) pensija už sovietinį draudimo stažą skiriama vadovaujantis Lietuvos Respublikos arba Estijos Respublikos teisės aktais.

Lietuvos ir Baltarusijos sutartyje dėl socialinės apsaugos (įsigaliojo 1999 m. gruodžio 15 d.) numatyta, kad ši sutartis taikoma šioms kiekvienos šalies teisės aktais numatytiems socialinės apsaugos rūšims: ligos ir motinystės (laikinojo nedarbingumo) pašalpoms; invalidumo pensijoms; senatvės (amžiaus) pensijoms; ištarnauto laiko pensijoms; našlių ir našlaičių (maitintojo netekimo) pensijoms; žalos atlyginimui; bedarbio pašalpoms; laidojimo pašalpoms; pašalpoms šeimai. Sutartyje nurodyta, kad, jeigu šioje sutartyje nenumatyta kitaip, taikant kitos šalies teisės aktus, vienos šalies piliečių ir jų šeimos narių teisės nepriklausomai nuo pilietybės prilyginamos savo šalies piliečių teisėms. Be to, sutartyje nustatyta, kad, jeigu šia sutartimi nenumatyta kitaip, negalima neskirti pensijų ir pašalpų, taip pat žalos atlyginimo, į kurias asmuo turi teisę pagal vienos šalies tei-

sės aktus (išskyrus pensijas ir pašalpas, nesusijusias su įmokų mokėjimu (darbo stažu), o paskirtas sumažinti, sustabdyti arba nutraukti jų mokėjimą dėl to, kad tas asmuo nuolat gyvena kitos šalies teritorijoje. Asmenims, kuriems galioja ši sutartis, valstybinio socialinio draudimo srityje taikomi tik vienos šalies teisės aktai pagal minėtos sutarties šios dalies nuostatas.

15.2.3. Daugiašalės priemonės: norminiai dokumentai, reglamentuojantys ir koordinuojantys socialinę apsaugą Europos Sąjungoje migruojantiems asmenims

1. Principai ir šaltiniai. Skiriamasis ES socialinės apsaugos teisės bruožas yra tai, kad ES teisės aktai yra skirti koordinuoti, o ne suvienodinti nacionalines socialinės apsaugos sistemas. Pirminis ES teisės šaltinis, reglamentuojantis taikytinos teisės nustatymą pagal darbo sutartį dirbantiems asmenims, savarankiškai dirbantiems asmenims bei jų šeimos nariams, persikeliantiems Bendrijoje, yra Europos Bendrijų steigimo sutarties 48 ir 51 straipsniai (2002 m. Europos Bendrijos steigimo sutartyje atitinkamai tapo 39 ir 42 str.), reglamentuojantys laisvą darbuotojų ir savarankiškai dirbančių asmenų judėjimą ir numatantys teisinį koordinavimo pagrindą.

Europos Ekonominės Bendrijos 48 straipsnyje nustatyta, kad užtikrinamas laisvas darbuotojų judėjimas Bendrijos viduje. Laisvas darbuotojų judėjimo pagrindas – bet kokios diskriminacijos dėl pilietybės panaikinimas, kai tai susiję su darbo santykiais, darbo užmokesčiu arba kitomis darbo sąlygomis. Darbuotojams užtikrinama teisė ieškoti ir gauti darbo pasiūlymus, laisvai judėti Bendrijos viduje, apsigyventi kitose valstybėse darbo tikslu. Europos Ekonominės Bendrijos 48 straipsnis suteikia teisę Tarybai (pagal Komisijos pasiūlymą ir Ekonominių ir socialinių reikalų komiteto nuomonę) imtis priemonių, kad būtų užtikrintas laisvas asmenų judėjimas: bendradarbiauti su darbo administracijomis, pašalinti procedūrinius trūkumus, trukdančius laisvam darbuotojų judėjimui. Sutarties 51 straipsnyje nustatytas koordinavimo principas.

Pagrindiniai principai, nustatyti 2002 m. Europos Bendrijos steigimo sutartyje, yra šie:

- darbuotojų judėjimo laisvė;
- vienodas kitų ES šalių darbuotojų vertinimas;
- draudimo laikotarpių kitose ES valstybėse narėse sumavimas;

- laisvas išmokų eksportas ES teritorijoje.

Antriniai teisės šaltiniai – 1971 m. birželio 14 d. Europos Tarybos reglamentas (EEB) Nr. 1408/71 „Dėl socialinės apsaugos sistemų taikymo pagal darbo sutartį dirbantiems asmenims ir jų šeimų nariams, persikeliančiams Bendrijoje“ ir 1972 m. kovo 21 d. Europos Tarybos (EEB) reglamentas Nr. 574/72, nustatantis 1408/71 reglamento įgyvendinimo tvarką. 2004 m. balandžio 29 d. buvo priimtas Europos Parlamento ir Tarybos reglamentas Nr. 883/2004 dėl socialinės apsaugos sistemų koordinavimo, o 2009 m. rugsėjo 16 d. priimtas Europos Parlamento ir Tarybos reglamentas Nr. 987/2009, kurie nuo 2010 m. gegužės 1 d. pakeitė reglamentą Nr. 1408/71/EEB ir reglamentą Nr. 574/72/EEB. Šiuose ES reglamentuose nurodyta, kad koordinuojamos tik valstybinio socialinio draudimo išmokos: ligos ir motinystės; invalidumo; senatvės; maitintojo netekimo; nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų; mirties atveju; bedarbio; šeimos. Reglamentai netaikomi socialinei ir medicininei paramai, karo aukų arba jo padarinių išmokų sistemoms arba valstybės tarnautojų ir jiems prilygintų asmenų specialioms sistemoms.

Koordinuojant socialinės apsaugos sistemas sumuojami socialinio draudimo laikotarpiai, užtikrinamos įgytų teisių išsaugojimo garantijos (t. y. išmokos negali būti mokamos daugiau nei vienoje valstybėje tuo pat metu), asmenims taikoma ne daugiau kaip viena ir bent viena socialinės apsaugos sistema, įtvirtintas tiesioginės arba netiesioginės diskriminacijos dėl pilietybės draudimas, taikomi tos valstybės teisės aktai, kurioje asmuo dirba, ir skatinamas socialinės apsaugos institucijų bendradarbiavimas.

ES reglamentai atitinka daugiašalį susitarimą dėl socialinio draudimo. Šiame reglamente yra kur kas daugiau išsamių nuostatų dėl socialinio draudimo nei įprastiniuose susitarimuose. ES teisės aktai yra viršesni už nacionalinius įstatymus. Šiuose reglamentuose numatytas tik įstatymais pagrįstas socialinis draudimas, todėl, pavyzdžiui, kolektyvinėmis sutartimis grindžiamos pensijų sistemos, įprastos Europoje, į reglamento turinį nepatenka.

Prie antrinių teisės šaltinių galima priskirti ir Europos Teisingumo Teismo sprendimus, Europos Komisijos darbuotojų migrantų socialinės apsaugos administracinės komisijos sprendimus ir rekomendacijas bei nacionalinių institucijų teisės aktus. Pažymėtina, kad Europos Sąjungos Socialinės apsaugos administracinė komisija gali priimti sprendimus dėl minėtų reglamentų interpretavimo ir rekomendacijas. Tai neoficialus Eu-

ropos socialinės apsaugos teisės šaltinis. Tačiau atkreiptinas dėmesys į tai, kad Europos Teisingumo Teismas nusprendė, kad negalima deleguoti teisės aktų kūrimo teisių administracinėms komisijoms, jeigu nėra konkretaus pagrindo, numatyto pačioje Steigimo sutartyje, todėl Europos Sąjungos Socialinės apsaugos administracinė komisija priima tik neprivalomus sprendimus bei rekomendacijas.

1998 m. Europos Sąjungos Taryba priėmė direktyvą Nr. 98/49/EB dėl pagal darbo sutartį dirbančių asmenų ir savarankiškai dirbančių asmenų, judančių Bendrijoje, teisių į papildomą pensiją išsaugojimo. Šioje direktyvoje nustatyta, kad papildomų pensijų sistema – tai bet kokia pagal nacionalinės teisės aktus ir nacionalinę praktiką sukurta profesinių pensijų sistema arba bet kokios kolektyvinės arba kitos panašios priemonės, skirtos pagal darbo sutartis dirbančių asmenų arba savarankiškai dirbančių asmenų papildomoms pensijoms užtikrinti, neatsižvelgiant į tai, ar tokios sistemos yra privalomos, ar savanoriškos. Direktyvoje nustatyta: jei darbuotojas, kuris vienoje valstybėje narėje pagal atitinkamą papildomų pensijų sistemą įgijo teisę gauti pensiją, persikelia į kitą valstybę narę, tai jo teisė gauti pensiją turi būti išsaugota bent tokios pat apimties, kurią turi darbuotojai (kurie išėjo iš darbo, bet liko toje pačioje valstybėje narėje). Šio straipsnio tikslas – užtikrinti, kad asmenys, persikeliantys į kitą valstybę narę, negyventų blogiau už tuos, kurie išeina iš darbo, bet lieka gyventi toje valstybėje narėje.

2. *Taikytinos teisės nustatymas.* Taikytina teisė nustatoma, siekiant atsakyti į klausimą, kurios valstybės socialinio draudimo teisė turi būti taikoma, neleisti susidaryti situacijai, kad nebus taikoma nė vienos valstybės socialinio draudimo teisė, ir neleisti susidaryti situacijai, kad bus taikoma dviejų arba daugiau valstybių socialinio draudimo teisė vienu metu (t. y. kad nesusidarytų dvigubas socialinis draudimas).

Taikytinos teisės nustatymo pagrindinė taisyklė – pagal darbo sutartį dirbantiems asmenims ir savarankiškai dirbantiems asmenims taikomi darbo vietos teisės aktai (*lex loci laboris* principas). Išimtis – siuntimas laikinai dirbti į užsienį (angl. *Posting*).

Taikomos tokios pagrindinės taisyklės, nustatant taikytiną teisę:

- darbuotojams taikomi tik vienos valstybės teisės aktai;
- net jei asmens gyvenamoji vieta arba įmonės buveinė yra kitoje valstybėje, taikomi darbo vietos teisės aktai;

- ES teisės aktų nuostatos yra privalomojo pobūdžio ir neleidžia pasirinkti „geresnės“ teisės arba išvengti „blogesnės“.

Siuntimas laikinai dirbti į užsienį – tokia situacija, kai asmeniui (siunčiamam laikinam darbuvi) lieka galioti valstybės, iš kurios darbuotojas buvo atsiųstas, teisės aktai. Tačiau turi būti išlaikomos tokios sąlygos:

- darbuotojas siunčiamas dirbti į siuntusios įmonės naudai;
- siuntimo trukmė neviršija 12 mėnesių (siuntimo laikotarpis gali būti pratęstas, jei dėl to sutinka priimančios valstybės kompetentinga įstaiga);
- darbuotojas nesiunčiamas pakeisti kito asmens, kurio siuntimo laikas baigėsi.

Jeigu asmuo dirba keliems darbdaviams, kurių būstinės juridiskai įregistruotos keliose skirtingose valstybėse narėse, taikytina teisė būtų tos valstybės narės, kurioje yra asmens gyvenamoji vieta.

Dviejų arba daugiau valstybių narių teritorijoje savarankiškai dirbančiam asmeniui taikomi teisės aktai tos valstybės narės, kurios teritorijoje jis gyvena, jeigu dalis jo veiklos atliekama tos valstybės narės teritorijoje. Jei jis neužsiima jokia veikla toje valstybėje, kurioje gyvena, jam taikomi teisės aktai tos valstybės narės, kurioje jis atlieka savo pagrindinę veiklą. Nustatant, kur yra atliekama pagrindinė veikla, pirmiausia atsižvelgiama į nuolatines patalpas, kuriose vykdoma veikla. Kai to negalima nustatyti, atsižvelgiama į vykdomos veiklos įprastinį pobūdį arba trukmę, suteiktų paslaugų skaičių ir pajamas, gautas iš šios veiklos.

Asmeniui, kuris vienu metu dirba pagal darbo sutartį vienos valstybės narės teritorijoje ir savarankiškai dirba kitos valstybės narės teritorijoje, taikomi valstybės narės, kurios teritorijoje jis dirba mokamą darbą pagal darbo sutartį, teisės aktai.

Kai kurioms asmenų kategorijoms taikomos specifinės taisyklės:

- laive, kuris plaukioja su valstybės narės vėliava, pagal darbo sutartį dirbančiam asmeniui taikomi tos valstybės teisės aktai;
- tarptautinio transporto darbuotojams taikoma teisė tos valstybės narės, kurioje yra įregistruota įmonės būstinė;
- valstybės tarnautojams ir jiems prilygintiems asmenims taikomi tos valstybės narės teisės aktai, kurie galioja juos į darbą priėmusiai administracijai;
- asmeniui, kuriam nustoja galioję valstybės narės teisės aktai, kol bus pradėti taikyti kitos valstybės narės teisės aktai, taikomos

valstybės narės, kurios teritorijoje jis gyvena, teisės aktų nuostatos;

- asmeniui, pagal darbo sutartį dirbančiam vienos valstybės narės teritorijoje esančioje įmonėje, kurios būstinė arba veiklos vieta juridiskai įregistruota kitos valstybės narės teritorijoje ir kurią kerta bendra šių valstybių siena, taikomi tos valstybės narės, kurios teritorijoje yra juridiskai įregistruota jos būstinė arba veiklos vieta, teisės aktai;
- diplomatinė atstovybė arba konsulinė įstaiga darbuotojai – jei jie yra valstybės narės piliečiai, tos valstybės atsiųsti į kitą valstybę narę arba akredituoti joje, taikytiną teisę gali pasirinkti.

3. *Laikinas siuntimas dirbti*. Siuntimas laikinai dirbti į užsienį įforminamas pažyma dėl taikytinos teisės (E 101LT forma) nustatymo, kurią Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos nustatyta tvarka išduoda Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos Užsienio išmokų tarnyba. Pažymos dėl taikytinos teisės nustatymo išduodamos Lietuvos Respublikoje apdraustiems valstybiniu socialiniu draudimu asmenims, laikinai siunčiamiems dirbti iš Lietuvos į Europos Sąjungos arba Europos ekonominės erdvės (Norvegija, Islandija ir Lichtenšteinas) valstybes nares, arba Šveicariją, arba asmenims, vienu metu dirbantiems pagal darbo sutartį ir (arba) užsiimantiems savarankiška veikla Lietuvoje ir kitoje Europos Sąjungos arba Europos ekonominės erdvės (Norvegija, Islandija ir Lichtenšteinas) valstybėje narėje, arba Šveicarijoje. Šios formos patvirtina, kad jas turintis asmuo yra apdraustas Lietuvoje valstybiniu socialiniu draudimu.

E 102LT formos pažyma išduodama asmenims, kurie jau yra gavę E 101LT formos pažymą ir kuriems baigiasi laikino siuntimo dirbti terminas, o dėl nenumatytų aplinkybių darbas trunka ilgiau. E 102LT formos pažyma gali būti išduodama tik su sąlyga, kad valstybės narės, į kurios teritoriją atitinkamas asmuo yra atsiųstas, kompetentinga valdžios institucija arba tos institucijos įgaliotoji įstaiga duoda savo sutikimą.

E 103LT formos pažyma išduodama Europos Bendrijų pagalbiniam darbuotojams, kurie yra Lietuvos Respublikos piliečiai arba kuriems pastaruoju metu iki darbo Europos Bendrijų atitinkamose institucijose pradžios galiojo Lietuvos valstybinio socialinio draudimo teisės aktai ir kurie pasirinko, kad jiems būtų taikomi Lietuvos valstybinio socialinio draudimo teisės aktai. E 103LT formos pažyma taip pat išduodama Lietuvos Res-

publikos atsiųstiems arba akredituotiems diplomatinėse atstovybėse arba konsulinėse įstaigose pagal darbo sutartį dirbantiems Lietuvos Respublikos piliečiams, kai jie pasirenka, kad jiems liktų galioti Lietuvos valstybinio socialinio draudimo teisės aktai.

E 101LT formos pažymos išdavimo Lietuvoje pagrindinės sąlygos:

- iki siuntimo laikinai dirbti į ES valstybę narę pradžios siunčiamas asmuo yra apdraustas valstybiniu socialiniu draudimu Lietuvoje;
- numatoma darbo ES valstybėje narėje trukmė neviršija 24 mėnesių;
- darbuotojas nėra siunčiamas pakeisti kitą darbuotoją, kurio siuntimo dirbti laikotarpis baigėsi;
- siuntimo dirbti laikotarpiu išsaugomas tiesioginis ryšys tarp siunčiamo darbuotojo ir darbdavio Lietuvoje (lieka galioti Lietuvoje sudaryta darbo sutartis; Lietuvos darbdavys garantuoja darbo sutartyje numatytų įsipareigojimų vykdymą; Lietuvos darbdavys turi teisę atleisti darbuotoją iš darbo; Lietuvos darbdavys nustato atliekamo darbo pobūdį; Lietuvos darbdavys moka už išsiųstą darbuotoją valstybinio socialinio draudimo įmokas);
- siunčiantis darbdavys vykdo didelę veiklos dalį Lietuvoje. Nustatant, ar darbdavio vykdoma veiklos dalis Lietuvoje yra didelė, atsižvelgiama į: buveinės registracijos ir administracijos vietą; administracijos darbuotojų skaičių ir vietą, kur dirba samdomi darbuotojai ir administracijos personalas; sutartis, sudarytas vykdant ekonominę veiklą Lietuvoje ir užsienyje; pajamas iš veiklos Lietuvoje ir užsienyje per pastaruosius 12 mėnesių; ekonominės veiklos Lietuvoje trukmę per pastaruosius 12 mėnesių iki darbuotojų siuntimo dirbti (įmonės, pradedančios veiklą Lietuvoje, – visą veiklos vykdymo laikotarpį); ekonominę veiklą Lietuvoje po darbuotojų siuntimo dirbti; kitus objektyvius kriterijus, atsižvelgiant į vykdomos veiklos pobūdį;
- darbdavio veiklos Lietuvoje dalis negali būti pripažinta didele, jei: iki darbuotojų siuntimo dirbti į ES valstybę narę darbdavys Lietuvoje vykdė ekonominę veiklą trumpiau nei 2 mėnesius per pastaruosius 12 mėnesių; po darbuotojų siuntimo dirbti darbdavys netęsia ekonominės veiklos Lietuvoje; Lietuvoje darbdavys atlieka tik vidaus valdymo veiklą; darbdavio pajamos iš veiklos

Lietuvoje sudaro mažiau nei 10 procentų visų to darbdavio pajamų. Ši nuostata nėra taikoma įmonėms, pradedančioms veiklą Lietuvoje. Ši nuostata gali būti netaikoma, atsižvelgiant į įmonės veiklos, vykdomos Lietuvoje, pobūdį.

Išsiuntus darbuotoją į užsienį, socialinio draudimo įmokos mokamos nuo viso darbuotojo atlyginimo, kurį jam moka darbdavys siuntimo dirbti į užsienį metu. Jei darbuotojas dirba pagal darbo sutartį keliose valstybėse, socialinio draudimo įmokos skaičiuojamos nuo visų gaunamų atlyginimų bendros sumos.

4. Koordinuojamos socialinio draudimo išmokos.

1971 m. birželio 14 d. Europos Tarybos reglamente (EEB) Nr. 1408/71 „Dėl socialinės apsaugos sistemų taikymo pagal darbo sutartį dirbantiems asmenims ir jų šeimų nariams, persikeliantiems Bendrijoje“ ir nuo 2010 m. gegužės 1 d. jį pakeitusiame 2004 m. balandžio 29 d. Europos Parlamento ir Tarybos reglamente Nr. 883/2004 nustatyta, kokių asmenų atžvilgiu taikomos ES teisės normos, kokiai teritorijai ir kokios socialinės apsaugos išmokos koordinuojamos.

ES teisės aktai taikomi tokioms asmenų grupėms:

- pagal darbo sutartį arba savarankiškai dirbantiems asmenims, kurie yra arba buvo draudžiami pagal vienos arba kelių valstybių įstatymus ir (arba) yra vienos iš valstybių narų piliečiai;
- arba yra asmenys be pilietybės arba pabėgėliai, gyvenantys valstybės narės teritorijoje;
- arba yra trečiosios šalies piliečiai, legaliai esantys Europos Sąjungoje, ir jų šeimų nariai ir našliai;
- pagal darbo sutartį ir savarankiškai dirbančių asmenų šeimų narius ir maitintojo netekusiems asmenims;
- studentams;
- valstybės tarnautojams.

Reglamentas Nr. 883/2004 taikomas 27 ES valstybėms narėms, Europos ekonominės erdvės valstybėms – Islandijai, Norvegijai, Lichtenšteiniui (nuo 1994 m. gegužės 1 d.) ir Šveicarijos Konfederacijai (nuo 2003 m. birželio 1 d.).

Reglamentas Nr. 883/2004 taikomas visiems teisės aktams, kurie apėmia šias socialinės apsaugos sritis: ligos išmokas; motinystės ir lygiavertės tėvystės išmokas; invalidumo išmokas; senatvės išmokas; maitintojo

netekimo išmokas; išmokas dėl nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų; išmokas mirties atveju; bedarbio išmokas; priešpensines išmokas; išmokas šeimai. Jei reglamente nenustatyta kitaip, šis reglamentas taikomas bendrosioms ir specialiosioms socialinės apsaugos sistemoms, nepaisant to, ar jos susijusios su įmoku mokėjimu, ir sistemoms, susijusioms su darbdavio arba laivo savininko įsipareigojimais. Šis reglamentas taip pat taikomas specialioms neįmokinėms išmokoms pinigais, tačiau netaikomas socialinei ir medicininei paramai arba karo aukų, arba karo padarinių išmoku sistemoms.

Europos Bendrijų Teisingumo Teismas 1990 m. gegužės 17 d. byloje Nr. 262/88 (*Barber* byla) konstatavo, kad pensijos, pervedamos iš privačių pensijų fondų, nepatenka į ES teisės reguliavimo sritį, ir visai nesvarbu, kad pensijų išmokos darbuotojui buvo pervestos pasibaigus darbo sutarčiai.

Specialios neįmokinės išmokos pinigais reiškia išmokas, kurios:

- a) yra skirtos teikti papildomą, pakaitinį arba pagalbinį draudimą nuo rizikos, kurią aprėpia reglamente nurodytos socialinės apsaugos sritys, ir garantuoja atitinkamiems asmenims minimaliąsias gyvenimo pajamas atsižvelgiant į atitinkamos valstybės narės ekonominę ir socialinę padėtį; arba tik specialią apsaugą neįgaliesiems, glaudžiai susijusių su minėto asmens socialine aplinka atitinkamoje valstybėje narėje;
- b) finansuojamos tik iš privalomųjų mokesčių, skirtų padengti bendrąsias viešąsias išlaidas, o išmoku skyrimo ir skaičiavimo sąlygos nepriklauso nuo išmokos gavėjo įmoku.
- c) yra išvardytos reglamento priede.

Nustatant asmens teisę į išmokas pagal ES teisę, privalo būti įvertinti trys elementai: taikytinos teisės nustatymas, laikotarpių sumavimas ir lygybės principas.

Senatvės pensija. Kiekvienoje valstybėje narėje, kurioje asmuo buvo apdraustas, draudimo stažas yra išsaugomas, t. y. sumokėtos įmokos nei perkeliamos į kitą valstybę, nei išmokamos asmeniui, jei asmens draudimas toje šalyje nutrūksta. Kiekviena valstybė, kurioje asmuo buvo apdraustas bent vienerius metus, turės mokėti senatvės pensiją, kai asmuo sukaks pensinį amžių. Nustatant asmens teisę į senatvės pensiją, atsižvelgiama į kitoje valstybėje narėje įgytą stažą. Asmeniui, įgijusiam stažo daugiau nei vienoje valstybėje narėje, kiekviena valstybė skiria ir moka senat-

vės pensiją už toje valstybėje įgytą stažą vadovaudamasi savo nacionaline teise, nepaisant to, kurioje valstybėje narėje tas asmuo gyvena.

Asmens, įgijusio stažo pagal dviejų arba daugiau valstybių narių teisės aktus, teisei į pensiją nustatyti visos valstybės narės susumuoja pagal visų valstybių narių teisės aktus įgytą stažą, tartum kitoje valstybėje įgytas stažas būtų įgytas pagal pirmosios valstybės teisės aktus. Pavyzdžiui, jei asmuo yra įgijęs Lietuvoje 10 metų, o Portugalijoje – 20 metų stažą, pagal Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymą teisės į senatvės pensiją jis neturėtų, nes pagal šį įstatymą minimalusis stažas senatvės pensijai gauti yra 15 metų. Tačiau, taikant ES teisės nuostatas, toks asmuo turi teisę į senatvės pensiją, nes yra įgijęs 30 metų stažą. Susumavus visose valstybėse narėse įgytus draudimo laikotarpius, kiekviena valstybė apskaičiuoja teorinį tam asmeniui priklausytinos pensijos dydį, tartum visi tie laikotarpiai būtų įgyti pagal tos valstybės teisės aktus. Remdamasi teoriniu pensijos dydžiu, kiekviena valstybė nustato faktinį pensijos dydį (angl. *Pro-rata pension*) pagal santykį tarp draudimo laikotarpių, įgytų pagal savo teisės aktus, ir visų (susumuotų) laikotarpių trukmės. Tad minėtam asmeniui Lietuvoje būtų apskaičiuotas teorinis pensijos dydis už 30 metų stažą pagal Lietuvos teisės aktus, o Portugalijoje – už 30 metų stažą pagal Portugalijos teisės aktus. Lietuvoje šio asmens *pro rata* pensija būtų 1/3 teorinio dydžio, o Portugalijoje – 2/3 teorinio dydžio.

Taip pat taikoma pensijų eksportavimo taisyklė: invalidumo (neįgalumo), senatvės, maitintojo netekimo pensijos, įgytos pagal vienos arba daugiau valstybių narių teisės aktus, negali būti kaip nors mažinamos, pakeičiamos, sustabdomas ir nutraukiamas jų mokėjimas vien todėl, kad jų gavėjas gyvena (persikelia gyventi) kitoje valstybėje narėje nei ta, kuri skiria ir moka pensiją.

Invalidumo (neįgalumo) pensija. Apskaičiuojant ir mokant invalidumo (neįgalumo) pensijas, galioja tos pačios pagrindinės taisyklės kaip ir apskaičiuojant bei mokant senatvės pensijas – tai draudimo laikotarpių sumavimo taisyklė ir pensijų eksporto taisyklė. Kreiptis dėl invalidumo išmokos skyrimo reikia tokia pat tvarka, kaip ir dėl senatvės pensijos.

Našlių (našlaičių) pensija. Paprastai našlių (našlaičių) pensijoms taikomos tokios pat taisyklės kaip ir netekto darbingumo arba senatvės pensijoms. Nepriklausomai nuo našlio arba našlės gyvenamosios vietos šios pensijos turi būti mokamos nesumažintos, nepakeistos ir nesustabdytos. Jei velionis buvo pagal darbo sutartį arba savarankiškai dirbantis as-

muo, našlei arba našliui skirta pensija bus apskaičiuojama pagal principus, kurie būtų taikomi pačiam apdraustajam. Jei velionis jau gaudavo pensiją, našlei arba našliui skiriama pensija bus apskaičiuota pagal atitinkamus nacionalinės teisės aktus. Jei pensininkas gaudavo pensiją pagal dviejų arba kelių šalių teisės aktus, jo našlė arba našlys taip pat turės teisę į našlių pensijas pagal šių šalių teisės aktus.

Ligos ir motinystės išmokos. Jos mokamos taikant tos šalies teisės aktus, kurioje asmuo buvo apdraustas draudžiamąjį įvykio metu, nepriklausomai nuo to, kur asmuo gyvena. Išmokų dydis ir mokėjimo trukmė visiškai priklauso nuo valstybės, kurioje asmuo buvo apdraustas, teisės aktų. Jei asmuo, turintis teisę gauti ligos arba motinystės išmoką, gyvena valstybės narės, kitos negu kompetentinga valstybė, teritorijoje, jis gaus ligos arba motinystės išmoką toje valstybėje, kurioje gyvena, t. y. paskirta ligos arba motinystės išmoka bus eksportuojama. Vadovaujantis ES teisės nuostatomis, nustatant teisę į ligos arba motinystės išmoką, yra sumuojami draudimo, darbo arba gyvenimo laikotarpiai.

Kai asmuo bent dalį nurodyto laiko buvo apdraustas ES, Europos ekonominės erdvės valstybėje arba Šveicarijoje, skiriant išmoką atitinkamas laikotarpis įtraukiamas į ligos ir motinystės socialinio draudimo stažą, jei Fondo valdybos teritorinis skyrius gauna atitinkamos valstybės kompetentingos įstaigos išduotą E 104 formos pažymą. Jeigu asmuo pats nepateikia minėtos E 104 formos pažymos, Fondo valdybos teritorinis skyrius per Fondo valdybos užsienio išmokų tarnybą raštu kreipiasi į atitinkamos ES valstybės narės kompetentingą įstaigą, kuri atsiunčia E 104 formos pažymą.

Nedarbo išmokos. Bedarbis, atitinkantis kompetentingos valstybės narės teisės aktų sąlygas dėl teisės gauti išmokas ir vykstantis į kitą valstybę narę ieškoti darbo, išsaugo savo teisę gauti bedarbio išmokas pinigais pagal šias sąlygas ir apribojimus:

- prieš išvykdamas bedarbis turi būti įsiregistravęs kaip darbo ieškantis asmuo ir būti kompetentingos valstybės įdarbinimo tarnybų žinioje mažiausiai keturias savaites po to, kai tapo bedarbiu. Tačiau kompetentingos tarnybos arba įstaigos gali leisti jam išvykti iki to laikotarpio pabaigos;
- bedarbis turi įsiregistruoti valstybės narės, į kurią atvyksta, įdarbinimo tarnybose kaip darbo ieškantis asmuo, jam turi būti taikoma ten galiojanti kontrolės tvarka ir jis turi atitikti tos vals-

tybės narės teisės aktuose nustatytas sąlygas. Ši sąlyga laikoma patenkinta per laikotarpį iki registracijos, jeigu atitinkamas asmuo įsiregistravo per septynias dienas nuo tos dienos, nuo kurios jo nebėra valstybės, iš kurios išvyko, įdarbinimo tarnybų žinioje. Tam tikrais atvejais kompetentingos tarnybos arba įstaigos šį laikotarpį gali pratęsti;

- teisė į išmokas galioja tris mėnesius nuo tos dienos, nuo kurios bedarbis nustoja buvęs valstybės narės, iš kurios išvyko, įdarbinimo tarnybų žinioje, su sąlyga, kad bendras išmokų mokėjimo laikotarpis neviršytų išmokų, į kurias jis turėjo teisę pagal tos valstybės narės teisės aktus, bendro mokėjimo laikotarpio. Kompetentingos tarnybos arba įstaigos šį trijų mėnesių laikotarpį gali pratęsti ne daugiau kaip iki šešių mėnesių;
- išmokas savo lėšomis moka kompetentinga įstaiga pagal jos taikomus teisės aktus.

Jeigu asmuo sugrįžta į kompetentingą valstybę narę baigiantis tam laikotarpiui, už kurį jis turi teisę gauti išmokas, jis ir toliau išsaugo teisę gauti išmokas pagal tos valstybės narės teisės aktus. Jis praranda visas teises gauti išmokas pagal kompetentingos valstybės narės teisės aktus, jeigu negrįžta baigiantis minėtam laikotarpiui arba iki jo pabaigos, išskyrus atvejus, kai tų teisės aktų nuostatos yra palankesnės. Išimtiniais atvejais kompetentingos tarnybos arba įstaigos gali leisti atitinkamam asmeniui grįžti vėliau neprarandant teisės gauti išmokas.

Nelaimingi atsitikimai darbe ir profesinės ligos. Asmeniui išvykus gyventi į kitą šalį, paskirtos išmokos eksportuojamos į kitą ES valstybę narę, Europos ekonominės erdvės valstybę arba Šveicariją. Pasibaigus kompetentingos įstaigos nustatytam darbingumo lygio terminui dėl nelaimingo atsitikimo darbe arba profesinės ligos, asmuo, persikėlęs gyventi į kitą valstybę narę ir siekiantis gauti išmokas dėl nelaimingo atsitikimo darbe arba nustatytos profesinės ligos padarinių, turi atlikti išsamius medicininius sveikatos tyrimus. Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos Užsienio išmokų tarnyba, gavusi ES valstybėje narėje, Europos ekonominės erdvės valstybėje arba Šveicarijoje užpildytą formos E 213 (išsami medicininė išvada) pažymą su išsamiais asmens medicininio sveikatos tikrinimo tyrimų duomenimis, persiunčia ją kompetentingai darbingumo lygio nustatymo tarnybai Lietuvoje.

Medicininį sveikatos tikrinimo tyrimų duomenys ir rezultatai E 213 formos pažymoje surašomi ir ES, Europos ekonominės erdvės gyventojams arba Šveicarijos piliečiams, gyvenantiems Lietuvoje, kai jie kreipiasi į asmens sveikatos priežiūros įstaigos gydytoją Lietuvoje. Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos Užsienio išmokų tarnyba šios formos pažymą kartu su kita informacija persiunčia ES valstybės narės arba Europos ekonominės erdvės valstybės, arba Šveicarijos kompetentingai įstaigai.

Sveikatos draudimas. Išskiriamas planuotas ir neplanuotas gydymas.

Neplanuoto gydymo atveju privalomojo sveikatos draudimo lėšomis kompensuojamosios sveikatos priežiūros paslaugos ES, Europos ekonominės erdvės šalyse narėse ir Šveicarijoje teikiamos pagal tose šalyse galiojančią valstybinės sveikatos apsaugos sistemos tvarką. Ši teisė neapima už valstybinės sveikatos sistemos ribų teikiamų sveikatos priežiūros paslaugų, už kurias asmenys turi mokėti patys, taip pat paciento priemokų (mokesčių) ir neužtikrina transportavimo išlaidų kompensavimo, jei dėl nelaimingo atsitikimo arba ligos užsienyje asmeniui teks vykti namo. Numatyta galimybė gauti tokias pat valstybinės sveikatos priežiūros paslaugas: naudotis gydytojo, vaistinės, ligininės arba sveikatos centro paslaugomis, kurias gauna piliečiai tos šalies, kurioje asmuo laikinai apsistoja. Neplanuotam gydymui pagrįsti išduodama Europos sveikatos kortelė. Pagal šią kortelę neapmokamos išlaidos už privataus sektoriaus teikiamas sveikatos priežiūros paslaugas, taip pat nepadengiamos sveikatos priežiūros išlaidos kitoje šalyje, jei asmuo vyksta gydytis prieš kelionę patirtos ligos arba traumos. Būtinąją medicinos pagalbą paprastai teikiama dėl ūmaus susirgimo. Būtinąsios pagalbos mastą nustato gydantysis gydytojas. Paslaugos sergantiesiems lėtinėmis ligomis teikiamos tik išimties atvejais, kai pacientui būtina nuolatinė priežiūra arba dėl ūmaus skausmo.

Planuotas gydymas vykdomas pagal išankstinį gydymosi leidimą. Gydymo ligininėje atveju sveikatos draudimo institucija reikalauja, kad asmuo gautų išankstinį leidimą (E112 forma), pagal kurią siunčianti valstybė apmoka asmens gydymosi išlaidas. E 112 formos forma – ES šalies kompetentingosios įstaigos išduota pažyma, suteikianti teisę jos turėtojui gauti planines asmens sveikatos priežiūros paslaugas kitos ES šalies valstybinei sveikatos sistemai priklausančioje asmens sveikatos priežiūros įstaigoje.

15.3. *Sui generis* primonės: Europos Sąjungos atviro koordinavimo metodas

Jau nuo Suvestinio Europos akto pasirašymo 1986 m. pradėta diskutuoti apie valstybių socialinės apsaugos sistemų suvienodinimą. Siekiant šio tikslo taikomos ir plėtojamos įvairios valstybių bendradarbiavimo formos, pavyzdžiui, 1990 m. įkurta Tarpusavio informavimo apie socialinę apsaugą sistema (angl. *The Mutual Information System on Social Protection – MISSOC*).

2000 m. Lisabonos ES Vadovų Taryboje buvo pristatytas atviro koordinavimo metodas, t. y. veiksmų planas, skirtas skatinti ir gerinti bendradarbiavimą tarp valstybių bei formuluoti bendrus tikslus, skirtus pensijų sistemų reformavimo galimybių analizavimui ir kt. Kitas atviro koordinavimo metodo tikslas – vienodinti socialinę politiką remiantis valstybių narių geriausia praktika. Amsterdamo ir Nicos sutartyse nustatyta, kad Europos Sąjungos uždavinys yra palaikyti ir papildyti valstybių narių pastangas: kovoti prieš socialinę atskirtį, modernizuoti socialinės apsaugos sistemas, nustatyti darbuotojų socialinę apsaugą ir pan.¹⁶²

ES institucijų sukurtas atviro koordinavimo metodas metodologiškai panašus į geriausios praktikos (angl. *benchmarking*), siekimo arba sugretinimo metodą, bet atviro koordinavimo metodas pagal ES institucijų nustatytas rekomendacijas taikomas tik socialinės apsaugos srityje. Atviro koordinavimo metodas leidžia nustatyti geriausią praktiką įvairiu struktūriniu valdymo lygiu arba skirtingose institucijose. Šis metodas gali padėti siekiant pensijų sistemos valdymo veiksmingumo. Pastarųjų dešimtmečių reiškiniai – globalizacija, naujos vadybos tendencijos, demografiniai reiškiniai, socialiniai visuomenės pokyčiai, ekonominė recesija – lėmė ES institucijų veiksmus nustatant metodus bei rekomendacijas, skirtus pagerinti pensijų sistemų valdymą. ES valstybėse pradėtų viešojo sektoriaus reformų tikslas buvo įvesti vadybinį elementą ir įgyvendinti geriausią praktiką. 1997 m. ES Amsterdamo sutartyje įtvirtintas (įdiegtas 2000 m. kartu su Lisabonos strategija) atviro koordinavimo metodas veikia pagal subsidiarumo, konvergencijos, tikslinio vertinimo (vertinimo pagal tikslus), stebėjimo, tarpusavio kontrolės bei integruoto požiūrio principus. ES Lisabonos strategija nustatė, kad būtina paspartinti keitimąsi patirtimi apie socialinės apsaugos reformų strategijas, siekiant išsaugoti jų socialines funkcijas ir

162 Kessler, F. *Droit de la protection sociale*. Paris: Dalloz, 2009, p. 173.

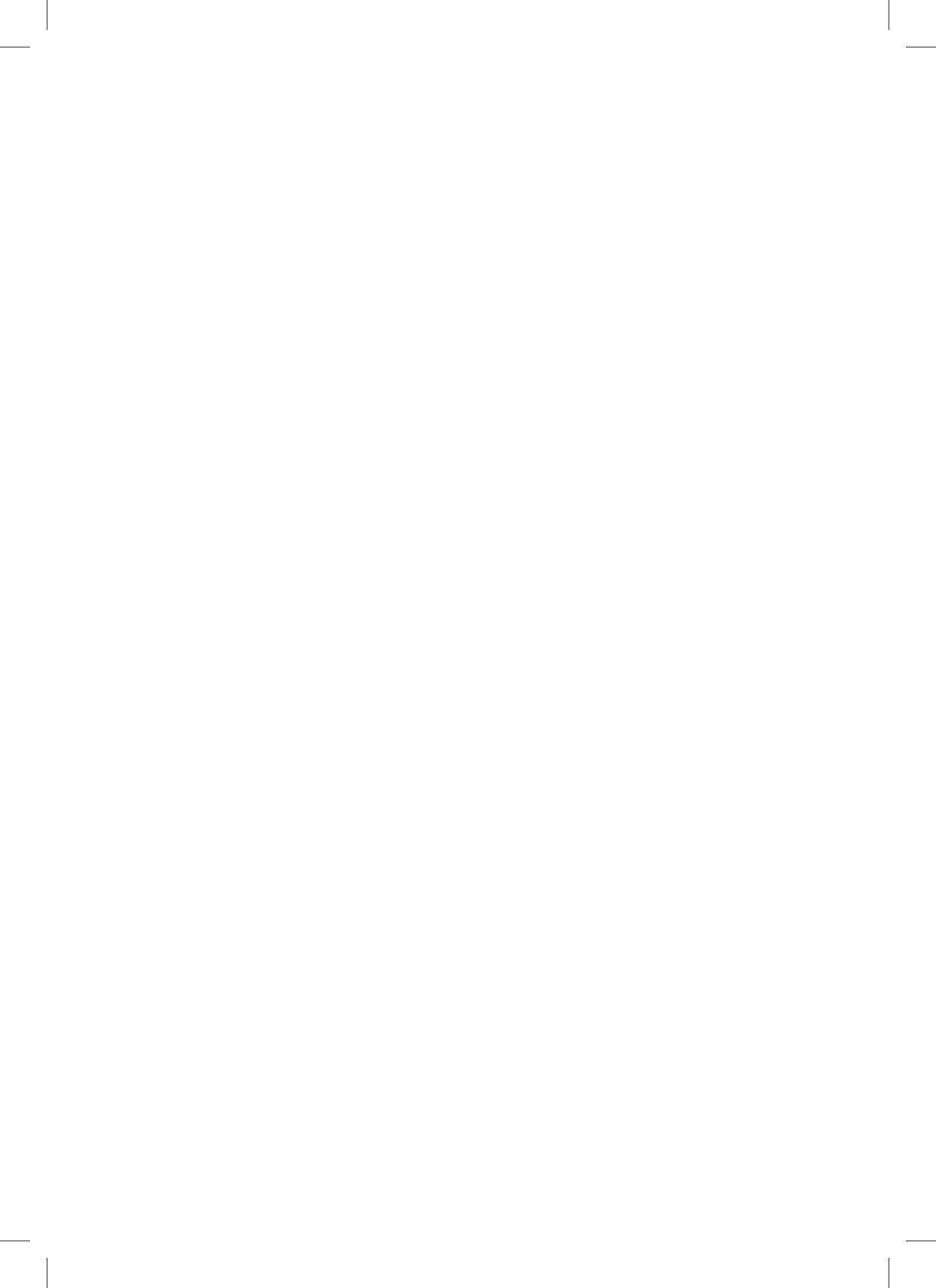
užtikrinti tvarų jų finansavimo pagrindą bei įgyvendinti minimalius socialinius standartus¹⁶³.

Atviro koordinavimo metodo pagrindinis uždavinys yra palyginti valstybių socialinės apsaugos sistemas, formuluoti bendrus tikslus pensijų sistemų reformavimo galimybių analizei, siekti didesnės valstybių politikos konvergencijos su bendrais ES tikslais, nustatyti bendrus tikslus ir rodiklius, įvertinti įvykdytas arba planuojamas reformas, yra skirtas keistis geriausia praktika ir įgyvendinti ją. Tai dažniausiai socialinei politikai priskiriamos sritys: užimtumas, socialinė integracija ir pensijos. Atviro koordinavimo metodo struktūrą sudaro bendri tikslai ir rodikliai, nacionaliniai veiksmų planai ir nuolatinė stebėseną.

Atviro koordinavimo metodo stiprioji pusė yra tai, kad socialinės apsaugos srityje (kurioje ES kompetencija yra ribota) ES institucijos nustato siektinus tikslus, o socialinės apsaugos politiką gali ir toliau įgyvendinti ES valstybės. Atviro koordinavimo metodo trūkumas gali būti tai, kad šio metodo taikymas nėra plačiai analizuojamas parlamentiniu lygiu, jį įgyvendina valstybinės valdžios institucijos. Kaip trūkumą galima įvardinti ir tai, kad šio metodo vykdymas grindžiamas valstybių geranoriškumu (nėra sankcijų), pagrindinis vaidmuo tenka valstybėms. Tuo tarpu ES teisės normos (reglamentai ir direktyvos) priimamos pagrindinėse ES institucijose (ES Parlamente, ES Komisijoje ir ES Taryboje), teisės normos privalomai įgyvendinamos valstybėse ir jų vykdymą kontroliuoja ES Komisija.

Taigi atviro koordinavimo metodas suteikia valstybėms galimybę palaikyti konstruktyvų dialogą vykdant bendrus tikslus, gerą praktiką bei valdymą, keistis idėjomis siekiant pakankamų bei finansiškai stabilių pensijų sistemų, padeda mažinti skurdą ir socialinę atskirtį.

163 Europos Ekonomikos ir socialinių reikalų komiteto nuomonė dėl Europos Sąjungos Komisijos komunikato dėl socialinės politikos darbotvarkės, 2005. COM(2005) 33 final. *Official journal*. 2005, Nr. C 294/14.

1. Literatūra

1. Aidukaite, J. *The Emergence of the Post-Socialist Welfare State – the case of the Baltic States: Estonia, Latvia and Lithuania*. Stockholm: Södertörns hogskola, 2004.
2. Aidukaite, J. The formation of social insurance institutions of the Baltic States in the post-socialist era. *Journal of European Social Policy*. 2006, No. 16 (3).
3. Tatham, A. *Europos Sąjungos teisė*. Vilnius, 1999.
4. Andrietti, V. Portability of supplementary pension rights. *International social security review*. 2001, vol. 54, No. 1.
5. Angel, F. B. Le système public de retraite espagnol: principaux défis et évolution récente. *Revue internationale de la sécurité sociale*. 2002, vol. 55, No. 3.
6. Antichi, M.; Pizzuti, F. R. Le système public de retraite en Italie: observations sur les réformes récentes et les modalités de contrôle de leur application. Reynaud, E. *Reforme des retraites et concertation sociale*. Genève: Bureau International du Travail, 1999.
7. Barr, N. *The Welfare state as Piggy bank*. Oxford: Oxford university press, 2003.
8. Bendorienė, A.; Bogušienė V.; Dagytė, E. *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Alma littera, 2004.
9. Bernotas, D.; Guogis, A. *Globalizacija, socialinė apsauga ir Baltijos šalys*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2006.
10. Buffin, F. Loi portant réforme des retraites. *Regards*. 2004, No. 25.
11. Buhl, O.; Sørensen, O. B. Išėjimo į pensiją sistemų, socialinės apsaugos, darbo rinkos politikų ir apmokestinimo, formuojant išėjimo į pensiją modelius, sąveika. *Pasaulinis socialinės apsaugos forumas*. Maskva, Tarptautinė socialinės apsaugos asociacija, 2007 m. rugsėjo 10–15 d.
12. Caisse des depots et consignations. *Questions retraite*, 2001, No. 39.
13. Chagny, O.; Dupont, G.; Sterdyniak, H.; Veroni, P. Les reformes des systèmes de retraite en Europe. *Revue de l'OFCE*, 2001, No. 78.
14. Christophoul, T. *Terminologie, notions, concepts dans le domaine des retraites*. Paskaitų medžiaga. St. Etienne: Ecole Nationale supérieure de sécurité sociale, 2004 m. vasario 4 d.
15. *Code de la sécurité sociale*. Paris: Litec, 2009.
16. *Commission des comptes de la sécurité sociale*. Rapport de la Commission des comptes de la sécurité sociale: résultats 2002, prévisions 2003 et 2004. Paris: Commission des comptes de la sécurité sociale, 2003.
17. Commission européenne, Conseil de l'Union européenne. *Rapport sur des pensions viables et adéquates*, 2003.

18. Commission européenne. *Systèmes de protection vielleuse en Europe*. Office des publications officielles des Communautés européennes, 2001.
19. Dambrauskienė, G. Europos Bendrijos valstybių socialiniai įstatymai ir pensijų modeliai. *Gyvenimo šaltiniai*, Nr. 3-4, 1993.
20. Davies, B. Equité intra et intergénérationnelle. Reynaud, E. *Les retraites dans l'Union européenne*. Paris: L'Harmattan, 1998.
21. Davies, B. La structure de la réforme des retraites au Royaume – Unie. Reynaud, E. *Reforme des retraites et concertation sociale*. Genève: Bureau International du Travail, 1999.
22. Dietvorst, G. *A multi pillar pension model with a compensating layer*. Tilburg: Tilburg University Competence centre for pension research, 2007.
23. Dupeyroux, J. J. *Droit de la sécurité sociale*. Paris: Dalloz, 2005.
24. Dupeyroux, J. J.; Borgeto, M.; Lafore, R. *Droit de la sécurité sociale*. Paris: Dalloz, 2008.
25. Durand, P. *La politique contemporaine de Sécurité sociale*. Paris: Editions Dalloz, 2005.
26. ES Komisijos komunikatas. *Demografinių pokyčių iššūkiai, naujas solidarumas tarp skirtingų kartų*. 2006. COM(2005)531.
27. Esping-Andersen, G. *Welfare states in transition. After the Golden Age? Welfare state dilemmas in a global economy*. London: Sage Publications, 1996.
28. Esping-Andersen, G. *Welfare states in transition. Social protection in Central and Eastern Europe: a tale of slipping anchors and torn safety nets*. London: Sage Publications, 1996.
29. European Commission. *Current and prospective theoretical pension replacement rates*. Report by Indicators Sub – Group (ISG) of the Social protection committee (SPC), 2006. http://www.ec.europa.eu/employment_social/social_protection/pensions_fr.htm.
30. European Commission. *Synthesis report Adequate and sustainable pensions*. 2006.
31. Europos Ekonomikos ir socialinių reikalų komiteto nuomonė dėl Europos Sąjungos Komisijos komunikato dėl socialinės politikos darbotvarkės, 2005. COM(2005) 33 final. *Official journal*, 2005, Nr. C 294/14.
32. Europos Parlamentas. *Europos Parlamentas ragina sustiprinti Europos socialinių modelių*. 2006. <http://www.europarl.europa.eu>.
33. Fargion, V. Des réformes négociées: le cas de l'Italie. Daniel Ch., Palier, B. *La protection sociale en Europe: le temps des réformes*. Paris: Mission recherche DREES, 2001.
34. Ferrera, M. Targeting welfare in a „soft“ state: Italy's winding road to selectivity. Gilbert, N. *Targeting social benefits: International perspectives and trends*. New Brunswick: Transaction publishers, 2001.
35. Gylis, P. Pensijų sistema Lietuvoje: dilemos ir kontroversijos. *Viešojo politika ir administravimas*, 2002, Nr. 2.
36. Gylis, P. Reforms of pension system in Lithuania. *Ekonomika*, 2004, Nr. 66.

37. Gonthier, F. *Justice sociale et action publique: des principes à leur mise en oeuvre*. Paris: La documentation Française, 2008.
38. Gonthier, F.; Soubiran, T. Le mérite: un principe de justice ambigu. *Justice sociale et action publique: des principes à leur mise en oeuvre*. Paris: La documentation Française, 2008.
39. Grandguillot, D. *Droit social*. Paris: Gualino, 2008.
40. Guogis, A.; Bernotas, D.; Ūselis, D. *Lietuvos politinių partijų samprata apie socialinę apsaugą*. Vilnius, 2000.
41. Guogis, A. Graikijos socialinės politikos raida. *Viešoji politika ir administravimas*. 2005, Nr. 14.
42. Guogis, A. Kai kurie korporatyvinės socialinės atsakomybės ir socialinio teisingumo aspektai. *Viešoji politika ir administravimas*. Nr. 18, 2006.
43. Guogis, A.; Koht, H. *On the differences between Lituanian and Norwegian models of social welfare provision*. Riga: Latvijas Universitete, 2007.
44. Guogis, A. *Socialinės politikos modeliai*. Vilnius: Eugrimas, 2000.
45. Guogis, A. Socialinės politikos modeliavimas Europos integracijos procese. *Viešoji politika ir administravimas*, 2006, Nr. 17.
46. Guogis, A.; Bernotas, D.; Ūselis, D. *Lietuvos politinių partijų samprata apie socialinę apsaugą*. Vilnius: Eugrimas, 2000.
47. Höffner, J. *Krikščioniškasis socialinis mokymas*. Vilnius: Aidai, 1996.
48. Hort, S. From generous to a stingy welfare state? Sweden's approach to targeting. Gilbert, N. *Targeting social benefits: International perspectives and trends*. New Brunswick: Transaction publishers, 2001.
49. Hoskins, D. D. The redesign of social security. Hoskins, D. D. *Social security at the dawn of the 21 st. century*. New Jersey: Transaction publishers, 2001.
50. Hughes, G. Financement de l'économie par les retraites: financement des retraites, effet de substitution et épargne nationale. Reynaud, E. *Les retraites dans l'Union européenne*. Paris: L'Harmattan, 1998.
51. Išoraitė, M. *Socialinių paslaugų administravimas*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2005.
52. Judge, K. Targeting social provisions in Britain: who benefits from allocation formulae? Gilbert, N. *Targeting social benefits: International perspectives and trends*. New Brunswick: Transaction publishers, 2001.
53. Karasyov, D.; Pino, A. Asmeninių sąskaitų schemų peržiūrėjimas iš naujo: geresnis daugiapusės paramos pensijų sistemos integravimas. *Pasaulinis socialinės apsaugos forumas*. Maskva, Tarptautinė socialinės apsaugos asociacija, 2007 m. rugsėjo 10–15 d.
54. Keizer, P. K. Targeting strategies in the Netherlands: demand management and cost constraint. Gilbert, N. *Targeting social benefits: International perspectives and trends*. New Brunswick: Transaction publishers, 2001.
55. Kessler, F. *Droit de la protection sociale*. Paris: Dalloz, 2009.
56. Kessler, F.; Allouch, N.; Margnier de Fredville, N.; Politis, I.; Sebbah, C. *Droit de la protection sociale*. Paris: Montchrestien, 2002.

57. Kessler, F.; Lhernould, J. P. *Droit social et politiques sociales communautaires*. Paris: Editions LIASONS, 2003.
58. Konkolewsky, H. H. Dinamiško socialinio saugumo palaikymas. *Pasaulinis socialinės apsaugos forumas*. Maskva: Tarptautinė socialinės apsaugos asociacija, 2007 m. rugsėjo 10–15 d.
59. Lane, J. E. *Viešasis sektorius: sąvokos modeliai ir požūriai*. Vilnius: Margi raštai, 2001.
60. Lazutka, R. Socialinė apsauga. Rimkutė, J. *Žmogaus socialinė raida*. Vilnius: Homo Liber, 2001.
61. Lazutka, R. Pensijų ekonomikos principų taikymas ir Lietuvos pensijų reformos numatomos pasekmės. *Tyrimo „Dalyvavimas pensijų reformoje: piliečiai, rinkos, viešosios institucijos“ ataskaitos 1 dalis*. Vilnius: Atviros Lietuvos fondas, 2002. <http://politika.osf.lt/eurointegracija/santraukos/DalyvavimasPensijuReformoje.htm>.
62. Lazutka, R. Pensijų sistemų raida Lietuvoje. *Filosofija, sociologija*. 2007, Nr. 2.
63. Leonas, p. *Raštai, II tomas*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005.
64. Lietuvių kalbos institutas. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
65. Maceina, A. *Raštai. T. II*. Vilnius, 1992.
66. Maceina, A. *Raštai. T. V*. Vilnius, 1992.
67. Mackay, R. Social protection through social assistance. Hoskins, D. D. *Social security at the dawn of the 21 st. century*. New Jersey: Transaction publishers, 2001.
68. Mačiulskaja, E. E.; Gorbačiova, Ž. A. *Pravo socialnogo obespečenija*. M., 2000.
69. Mayeur, P. La loi du 21 août 2003. *Regards sur l'actualité*. 2003, No. 295.
70. Makinen, T. Structural pressures, social policy and poverty. *International social security review*. 1999.
71. Maurice, J. *Emploi, négociations collectives, protection sociale: vers quelle Europe sociale?* Paris: La Documentation française, 1999.
72. Medaiskis, T. *Socialinė apsauga: kai kurie aspektai ir tendencijos*. Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje 1999. Vilnius, 1999.
73. Organisation for economic co-operation and development. *Pensions at a glance: public policies across OECD countries 2007*. OECD, 2007.
74. Palier, B. *La réforme des retraites*. Paris: Presses Universitaires de France, 2003.
75. Palier, B. Les différents modèles de protection sociale et leur impact su les réformes nationales. Daniel, Ch.; Palier, B. *La protection sociale en Europe: le temps des réformes*. Paris: Mission recherche DREES, 2001.
76. Palier, B. Les réformes des retraites en France et en Europe: enjeux et tendances. *Regards sur l'actualité*, 2003, No. 295.
77. Pennings, F. *Introduction to European Social Security Law*. The Hague: Kluwer Law International, 2001.

78. *Pensions at a Glance*. Retirement – income systems in OECD countries, 2009. www.oecd.org/els/social/pensions/PAG.
79. Pieters, D. *Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus*. Vilnius, 1998.
80. Pochet, Ph. The streamlining of the Open Method of Coordination in the enlarged EU. Paola, E.; Savio, A. *Refining the social dimension in an enlarged EU*. Helsinki: Stakes, 2005.
81. Pollitt, Ch.; Bouckaert, G. *Viešojo valdymo reforma*. Vilnius: Algarvė, 2003.
82. Prétot, X. *Les grands arrêts du droit de la Sécurité sociale*. Paris: Dalloz, 1998.
83. Raipa, A. Viešojo politika ir viešasis administravimas: raida, struktūra ir sąveika. *Viešojo politika ir administravimas*, 2002, Nr. 1.
84. Rodière, P. *Droit social de l'Union européenne*. Paris: LGDJ, 2002.
85. Smalskys, V. „Gerovės valstybės“ ir socialinės viešosios politikos krypčių teoriniai aspektai. *Viešojo politika ir administravimas*, 2005, Nr. 11.
86. *Socialinės apsaugos terminų žodynas*. Vilnius, 1999.
87. Stephens, J. D. *Welfare states in transition. The Scandinavian welfare states: achievements, crisis and prospects*. London: Unrisd, 1996.
88. Sterdyniak, H. Retraites: une réforme à inventer. *Regards sur l'actualité*, 2003, No. 289.
89. *Socialinės apsaugos terminų žodynas*. Sveikatos ekonomikos centras. <http://www.sec.lt/pages/zodynas/1.htm>.
90. Tarptautinė socialinės apsaugos asociacija. Veiklos ir biudžeto 2008–2010 metams programa. *Pasaulinis socialinės apsaugos forumas*. Maskva: Tarptautinė socialinės apsaugos asociacija, 2007 m. rugsėjo 10–15 d.
91. *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Vyrtausioji enciklopedijų redakcija, 1985.
92. Tartilas, J. *Darbuotojų saugos ir sveikatos teisinis reglamentavimas*. Vilnius, 2003.
93. Tartilas, J. *Socialinės saugos pagrindai*. Vilnius, 2005.
94. Thom, N.; Ritz, A. Viešojo vadyba. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004.
95. Toutain, S. La réforme des systèmes de retraite en Italie. *Futuribles*. 2000, No. 250.
96. Turner, J. Comptes individuels: les leçons de la Suède. *Revue internationale de la sécurité sociale*. 2004, Vol. 57. No. 1.
97. Vaišvila A. Teisingumas: jo formos ir socialinė reikšmė (metodologinis aspektas). *Jurisprudencija*. 2002, Nr. 24(16).
98. Vansevičius, S. *Valstybės ir teisės teorija*. Vilnius: Justitia, 2000.
99. Vernière, L. Panorama des réformes des systèmes de retraite à l'étranger. *Questions retraite, Janvier (hors série)*. 2002.
100. Wadensjö, E. Suède: les révisions des régimes publics de retraite. Reynaud, E. *Reforme des retraites et concertation sociale*. Genève: Bureau International du Travail, 1999.

101. Williamson, J. B. Evaluation du potentiel de réforme des pensions d'un pilier à cotisation définie fictive. *Revue internationale de la sécurité sociale*. 2004, No. 1, Vol. 57.
102. Zacharov V. *Pravo socialnogo obespečenija*. Moskva, 2001.
103. Žalimienė, L. *Socialinės paslaugos*. Vilnius: Vilniaus universiteto Specialiosios psichologijos laboratorija, 2003.

2. Norminė medžiaga

2.1. Lietuvos Respublikos Konstitucija ir įstatymai

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija. *Valstybės žinios*. 1992, Nr. 33-1014.
2. 1971 m. birželio 14 d. Tarybos reglamentas (EEB) Nr. 1408/71 „Dėl socialinės apsaugos sistemų taikymo pagal darbo sutartį dirbantiems asmenims, savarankiškai dirbantiems asmenims ir jų šeimos nariams, judantiems Bendrijoje“. OJL149 05/07/1971.
3. 1972 m. kovo 21 d. Europos Tarybos reglamentas (EEB) Nr. 574/1972, nustatantis Reglamento Nr. 1408/71 įgyvendinimo tvarką. OJL74 27/03/1972.
4. 2004 m. balandžio 29 d. Europos Parlamento ir Tarybos reglamentas Nr. 883/2004 „Dėl socialinės apsaugos sistemų koordinavimo“. OJL166 30/04/2004.
5. 2009 m. rugsėjo 16 d. Europos Parlamento ir Tarybos reglamentas 987/2009, nustatantis Reglamento (EB) Nr. 883/2004 dėl socialinės apsaugos sistemų koordinavimo įgyvendinimo tvarką. OJL284 30/10/2009.
6. 1996 metų Europos socialinė chartija (pataisyta). *Valstybės žinios*. 2001, Nr. 49-1704.
7. Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio aprūpinimo sistemos pagrindų įstatymas. *Valstybės žinios*. 1990, Nr. 32-761.
8. Lietuvos Respublikos gyventojų pajamų garantijų įstatymas. *Valstybės žinios*. 1990. Nr. 30-711.
9. Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymas. *Valstybės žinios*. 1991, Nr. 36-969; 2004, Nr. 83-2983.
10. Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 1991, Nr. 17-447; 2004, Nr. 171-6295.
11. Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl paramos mirties atveju“. *Valstybės žinios*. 1993, Nr. 73-1371.
12. Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymas. *Valstybės žinios*. 1994, Nr. 59-1153; 2005, Nr. 71-2555.
13. Lietuvos Respublikos valstybinių šalpos išmokų įstatymas. *Valstybės žinios*. 1994, Nr. 96-1873; 2005, Nr. 71-2556.
14. Lietuvos Respublikos pareigūnų ir karių valstybinių pensijų įstatymas. *Valstybės žinios*. 1994, Nr. 99-1958.
15. Lietuvos Respublikos įstatymas dėl socialinės paramos asmenims, sužalotiems

- atliekant būtinąją karinę tarnybą sovietinėje armijoje, ir šioje armijoje žuvusiųjų šeimoms (1945 07 22–1991 12 31). *Valstybės žinios*. 1994, Nr. 59-1162.
16. Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatymas. *Valstybės žinios*. 1994, Nr. 10-2018.
 17. Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinasis įstatymas. *Valstybės žinios*. 1995, Nr. 1-4.
 18. Lietuvos Respublikos sveikatos draudimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 1996, Nr. 55-1287; 2002, Nr. 123-5512.
 19. Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas. *Valstybės žinios*. 1996, Nr. 33-807.
 20. Lietuvos Respublikos asmenų, nukentėjusių nuo 1939–1990 metų okupacijų, teisinio statuso įstatymas. *Valstybės žinios*. 1997, Nr. 66-1609.
 21. Lietuvos Respublikos žalos atlyginimo dėl nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų laikinasis įstatymas. *Valstybės žinios*. 1997, Nr. 67-1656.
 22. Lietuvos Respublikos valstybės paramos ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviams įstatymas. *Valstybės žinios*. 1997, Nr. 114-2868.
 23. Lietuvos Respublikos valstybės paramos žuvusių pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms dalyvių šeimoms įstatymas. *Valstybės žinios*. 1998, Nr. 92-2543.
 24. Lietuvos Respublikos viešojo administravimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 1999, Nr. 60-1945.
 25. Lietuvos Respublikos pensijų fondų įstatymas. *Valstybės žinios*. 1999, Nr. 55-1765.
 26. Lietuvos Respublikos papildomo savanoriško pensijų kaupimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 1999, Nr. 55-1765.
 27. Lietuvos Respublikos nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 1999, Nr. 110-3207.
 28. Lietuvos Respublikos nepriklausomybės gynėjų ir kitų nukentėjusių nuo 1991 m. sausio 11–13 d. ir po to vykdytos SSRS agresijos asmenų teisinio statuso pripažinimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2000, Nr. 5-124.
 29. Lietuvos Respublikos ligos ir motinystės socialinio draudimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2000, Nr. 111-3574.
 30. Lietuvos Respublikos teisėjų valstybinių pensijų įstatymas. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 73-3088.
 31. Lietuvos Respublikos pensijų sistemos reformos įstatymas. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 123-5511.
 32. Lietuvos Respublikos pensijų kaupimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 75-3472.
 33. Lietuvos Respublikos valstybės įmonės Ignalinos atominės elektrinės darbuotojų papildomų užimtumo ir socialinių garantijų įstatymas. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 48-2106.
 34. Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo senatvės pensijų išankstinio mokėjimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 114-5116.

35. Lietuvos Respublikos darbuotojų saugos ir sveikatos įstatymas. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 70-3170.
36. Lietuvos Respublikos valstybinės darbo inspekcijos įstatymas. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 102-4585.
37. Lietuvos Respublikos išmokų vaikams įstatymas. *Valstybės žinios*. 2004, Nr. 88-3208.
38. Lietuvos Respublikos nedarbo socialinio draudimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2004, Nr. 4-26.
39. Lietuvos Respublikos socialinių įmonių įstatymas. *Valstybės žinios*. 2004, Nr. 96-3519.
40. Lietuvos Respublikos kompensacijų nepriklausomybės gynėjams, nukentėjusiems nuo 1991 m. sausio 11–13 d. ir po to vykdytos SSRS agresijos, bei jų šeimoms įstatymas (2005 m. liepos 14 d. redakcija). *Valstybės žinios*. 2005, Nr. 85-3139.
41. Lietuvos Respublikos garantijų komandiruotiems darbuotojams įstatymas. *Valstybės žinios*. 2005, Nr. 67-2406.
42. Lietuvos Respublikos vaikų išlaikymo fondo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2006, Nr. 144-5464.
43. Lietuvos Respublikos socialinės paramos mokiniam įstatymas. *Valstybės žinios*. 2006, Nr. 73-2755.
44. Lietuvos Respublikos užimtumo rėmimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2006, Nr. 73-2762.
45. Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų įstatymas. *Valstybės žinios*. 2006, Nr. 17-589.
46. Lietuvos Respublikos piniginės socialinės paramos nepasiturinčioms šeimoms ir vieniems gyvenantiems asmenims įstatymas. *Valstybės žinios*. 2006, Nr. 130-4889.
47. Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo senatvės ir invalidumo pensijų dalies išmokėjimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2007, Nr. 120-4880.
48. Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto 2009 metų rodiklių patvirtinimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2008, Nr. 149-5998.
49. Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto sandaros įstatymas (2008 m. lapkričio 29 d. redakcija). *Valstybės žinios*. 2008, Nr. 137-5378.
50. Lietuvos Respublikos Europos Sąjungos institucijų darbuotojų ir Europos Parlamento narių pensinių teisių išsaugojimo ir perkėlimo įstatymas. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 141-6196.
51. Lietuvos Respublikos socialinių išmokų perskaičiavimo ir mokėjimo laikinasis įstatymas. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 152-6820.
52. Lietuvos Respublikos šeimynų įstatymas. *Valstybės žinios*. 2010, Nr. 25-1176.

2.2. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimai:

1. 1997 m. kovo 12 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatymo 5 straipsnio, Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų 8 straipsnio antrosios dalies 1 punkto ir Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1996 m. sausio 26 d. nutarimo Nr. 142 „Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1995 m. vasario 20 d. nutarimo Nr. 266 „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto sudarymo ir vykdymo taisyklių patvirtinimo“ dalinio pakeitimo“ 1 punkto atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. *Valstybės žinios*. 1997, Nr. 23-546.
2. 2000 m. vasario 10 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatymo 11 straipsnio 4 dalies, Lietuvos Respublikos asmenų, nukentėjusių nuo 1939–1990 metų okupacijų, teisinio statuso įstatymo 8 straipsnio 30 dalies 2 punkto atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai ir Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1998 m. liepos 3 d. nutarimu Nr. 829 „Dėl 1939–1990 metų okupacijų represinių struktūrų, tarnybų ir pareigų, kurias ėjusiems asmenims neskiriamos nukentėjusiųjų asmenų valstybinės pensijos, sąrašo patvirtinimo“ patvirtinto sąrašo „1939–1990 metų okupacijų represinių struktūrų, tarnybų ir pareigų, kurias ėjusiems asmenims neskiriamos nukentėjusiųjų asmenų valstybinės pensijos“ 9 bei 12 punktų atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai ir Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatymo 11 straipsnio 4 daliai“. *Valstybės žinios*. 2000, Nr. 14-370.
3. 2002 m. balandžio 23 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos vidaus reikalų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, valstybės saugumo, krašto apsaugos ir prokuratūros pareigūnų ir karių valstybinių pensijų įstatymo (2000 m. gegužės 2 d. redakcija) 7 straipsnio 1 ir 2 dalių, 16 straipsnio 6 dalies ir 9 dalies 2 punkto atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai, taip pat dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1995 m. sausio 20 d. nutarimu Nr. 83 „Dėl vidaus reikalų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, valstybės saugumo, krašto apsaugos ir prokuratūros pareigūnų ir karių valstybinių pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatų patvirtinimo ir tarnybos laiko, kurio reikia procentiniam priedui už iš tarnautus metus gauti, nustatymo“ patvirtintų vidaus reikalų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, valstybės saugumo, krašto apsaugos ir prokuratūros pareigūnų ir karių valstybinių pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatų (1998 m. lapkričio 20 d. redakcija) 31.3 punkto atitikties Lietuvos Respublikos vidaus reikalų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, valstybės saugumo, krašto apsaugos ir prokuratūros pareigūnų ir karių valstybinių pensijų įstatymo (2000 m. gegužės 2 d. redakcija) 7 straipsnio 1 daliai“. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 43-1636.
4. 2002 m. birželio 19 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatymo 7, 11, 15 straipsnių pakeitimo ir papildymo įstatymo, Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatymo 7 straipsnio 1 bei 4 dalių ir Lietuvos Respublikos Prezidento įstatymo 20 straipsnio 2 dalies atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 62-2515.

5. 2002 m. lapkričio 25 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos diplomatinės tarnybos įstatymo 69 straipsnio 2 dalies, Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatymo 4 straipsnio (2000 m. kovo 16 d. redakcija) 1 dalies 9 punkto ir Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo 2 straipsnio (1999 m. gruodžio 16 d. redakcija) 1 dalies 5 punkto bei 23 straipsnio (1994 m. gruodžio 21 d., 2000 m. gruodžio 21 d., 2001 m. gegužės 8 d. redakcijos) atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 113-5057.
6. 2003 m. liepos 4 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos vidaus reikalų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros, Kalėjimų departamento, jam pavaldžių įstaigų ir valstybės įmonių pareigūnų ir karių valstybinių pensijų įstatymo 11 straipsnio 2 dalies (2000 m. gruodžio 21 d. redakcija) ir 13 straipsnio 3 dalies atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai, taip pat dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1995 m. vasario 20 d. nutarimu Nr. 83 patvirtintų vidaus reikalų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros, Kalėjimų departamento, jam pavaldžių įstaigų ir valstybės įmonių pareigūnų ir karių valstybinių pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatų 25 punkto 2 pastraipos (2001 m. gegužės 25 d. redakcija) atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai ir šių nuostatų 5 punkto atitikties Lietuvos Respublikos vidaus reikalų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros, Kalėjimų departamento, jam pavaldžių įstaigų ir valstybės įmonių pareigūnų ir karių valstybinių pensijų įstatymo 16 straipsnio 4 daliai“. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 68-3094.
7. 2003 m. gruodžio 3 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo, Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatymo, Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo pakeitimo ir papildymo“ nuostatų atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai, taip pat dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1994 m. lapkričio 18 d. nutarimu Nr. 1156 patvirtintų Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatų 84 punkto atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai ir Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo 45 straipsnio 4 daliai (1994 m. liepos 18 d. redakcija). *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 115-5221.
8. 2005 m. vasario 7 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2000 m. gegužės 8 d. nutarimu Nr. 506 „Dėl nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo išmokų nuostatų patvirtinimo“ patvirtintų Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo išmokų nuostatų 37 punkto (2000 m. gegužės 8 d. redakcija) atitikties Lietuvos Respublikos nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatymo 29 straipsnio 1 daliai (1999 m. gruodžio 23 d., 2001 m.; liepos 5 d. redakcijos). *Valstybės žinios*. 2005, Nr. 19-623.
9. 2010 m. balandžio 20 d. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo sprendimas „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2002 m. lapkričio 25 d.,

2003 m. gruodžio 3 d., 2006 m. sausio 16 d., 2007 m. rugsėjo 26 d., 2007 m. spalio 22 d., 2007 m. lapkričio 22 d., 2008 m. gruodžio 24 d. nutarimų ir 2009 m. sausio 15 d. sprendimo nuostatų išaiškinimo“. *Valstybės žinios*. 2010, Nr. 46-2219.

2.3. Lietuvos Respublikos įstatymų įgyvendinamieji teisės aktai:

1. Lietuvos Respublikos Prezidento 2007 m. liepos 5 d. dekretas Nr. 1K-1041 „Dėl Lietuvos Respublikos Seimo priimto Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatymo 5, 8, 19, 25, 27, 28, 29, 30 straipsnių papildymo ir pakeitimo įstatymo gražinimo Lietuvos Respublikos Seimui pakartotinai svarstyti“. *Valstybės žinios*. 2007, Nr. 77-3071.
2. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1994 m. gegužės 9 d. nutarimas Nr. 360 „Dėl socialinės paramos koncepcijos“. *Valstybės žinios*. 1994, Nr. 36-653.
3. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1994 m. lapkričio 18 d. nutarimas Nr. 1156 „Dėl Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatų patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 1994, Nr. 91-1981.
4. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1994 m. gruodžio 27 d. nutarimas Nr. 1325 „Dėl pašalpos, darbuotojui žuvus dėl nelaimingo atsitikimo darbe, skyrimo nuostatų patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 1995, Nr. 1-12.
5. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1995 m. sausio 20 d. nutarimas Nr. 83 „Dėl vidaus reikalų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, valstybės saugumo, krašto apsaugos bei prokuratūros sistemų, Kalėjimų departamento ir jam pavaldžių įstaigų ir valstybės įmonių pareigūnų ir karių valstybinių pensijų skyrimo bei mokėjimo nuostatų patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 1995, Nr. 8-173.
6. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1995 m. vasario 6 d. nutarimas Nr. 190 „Dėl Lietuvos Respublikos I ir II laipsnių valstybinių pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatų patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 1995, Nr. 13-309.
7. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1995 m. vasario 20 d. nutarimas Nr. 267 „Dėl kompensacijų už ypatingas darbo sąlygas apskaičiavimo ir išmokėjimo tvarkos patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 1995, Nr. 17-398.
8. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1995 m. kovo 3 d. nutarimas Nr. 316 „Dėl valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo ir mokėjimo Lietuvos Respublikos piliečiams, nuolat gyvenantiems užsienyje, tvarkos“. *Valstybės žinios*. 1995, Nr. 21-493.
9. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1997 m. spalio 28 d. nutarimas Nr. 1191 „Dėl savanoriškojo socialinio draudimo ligos ir motinystės pašalpoms taisyklių patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 1997, Nr. 98-2497.
10. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1998 m. vasario 12 d. nutarimas Nr. 177 „Dėl valstybės paramos ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviams – kariams savanoriams“. *Valstybės žinios*. 1998, Nr. 17-419.

11. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1998 m. vasario 18 d. nutarimas Nr. 198 „Dėl vienkartinių kompensacijų ir lengvatų asmenims, patyrusiems žalą likviduojant Černobylio atominės elektrinės avarijos padarinius“. *Valstybės žinios*. 1998, Nr. 19-474.
12. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2000 m. kovo 23 d. nutarimas Nr. 339 „Dėl valstybinio savanoriškojo socialinio pensijų draudimo taisyklių patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2000, Nr. 26-696.
13. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2000 m. balandžio 26 d. nutarimas Nr. 465 „Dėl pensijų sistemos reformos koncepcijos“. *Valstybės žinios*. 2000, Nr. 36-998.
14. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2001 m. sausio 25 d. nutarimas Nr. 86 „Dėl ligos ir motinystės socialinio draudimo pašalpų nuostatų patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2001, Nr. 10-284.
15. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2002 m. birželio 6 d. nutarimas Nr. 827 „Dėl strateginio planavimo metodikos patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 57-2312.
16. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2002 m. gruodžio 31 d. nutarimas „Dėl elektroninės valdžios koncepcijos patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 2-54.
17. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2002 m. kovo 5 d. nutarimas Nr. 320 „Dėl politinių kalinių ir tremtinių bei jų šeimų narių sugrįžimo į Lietuvą 2002–2007 metų programos ir Gyvenamųjų patalpų suteikimo nuomos pagrindais grįžantiems į Lietuvą nuolat gyventi politiniams kaliniams ir tremtiniams bei jų šeimų nariams tvarkos aprašo patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 26-930.
18. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2003 m. sausio 13 d. nutarimas Nr. 41 „Dėl pritarimo Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir Jungtinių Amerikos Valstijų Vyriausybės susitarimui dėl socialinio draudimo pensijų mokėjimo į užsienį“. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 5-211.
19. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2003 m. sausio 21 d. nutarimas Nr. 68 „Dėl teisėjų valstybinių pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatų patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 8-289.
20. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2003 m. gruodžio 23 d. nutarimas Nr. 1665 „Dėl Valstybinės signataro rentos skyrimo ir mokėjimo nuostatų patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 122-5532.
21. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2004 m. kovo 22 d. nutarimas Nr. 309 „Dėl nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo išmokų nuostatų patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2004, Nr. 44-1448.
22. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2004 m. kovo 29 d. nutarimas Nr. 346 „Dėl valstybinių šalpos išmokų skyrimo ir mokėjimo nuostatų patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2004, Nr. 47-1558.
23. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2004 m. balandžio 28 d. nutarimas Nr. 487 „Dėl Profesinių ligų tyrimo ir apskaitos nuostatų patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2004, Nr. 69-2398.
24. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2004 m. balandžio 28 d. nutarimas Nr. 488

- „Dėl viešojo administravimo plėtros iki 2010 m. strategijos patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2004, Nr. 69-2399.
25. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2004 m. birželio 28 d. nutarimas Nr. 801 „Dėl išmokų vaikams skyrimo ir mokėjimo nuostatų patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2004, Nr. 100-3724.
 26. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2004 m. rugsėjo 2 d. nutarimas Nr. 1118 „Dėl Nelaimingų atsitikimų darbe tyrimo ir apskaitos nuostatų patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2004, Nr. 136-4945.
 27. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2004 m. gruodžio 24 d. nutarimas Nr. 1656 „Dėl nedarbo socialinio draudimo išmokų nuostatų patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2004, Nr. 186-6939.
 28. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2004 m. rugpjūčio 19 d. nutarimas Nr. 1004 „Dėl vienkartinį kompensacijų asmenims, sužalotiems atliekant būtinąją karinę tarnybą sovietinėje armijoje, ir šioje armijoje žuvusiųjų šeimoms išmokėjimo tvarkos aprašo patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2004, Nr. 131-4712.
 29. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2005 m. sausio 21 d. nutarimas Nr. 54 „Dėl Lietuvos konvergencijos programos“. *Valstybės žinios*. 2005, Nr. 11-341.
 30. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2005 m. birželio 14 d. nutarimas Nr. 647 „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto sudarymo ir vykdymo taisyklių patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2005, Nr. 75-2725.
 31. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2005 m. lapkričio 22 d. nutarimas Nr. 1270 „Dėl nacionalinės Lisabonos strategijos įgyvendinimo programos“. *Valstybės žinios*. 2005, Nr. 139-5019.
 32. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2005 m. gruodžio 20 d. nutarimas Nr. 1368 „Dėl Draudėjų priskyrimo nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įmokos tarifų grupėms metodikos patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2005, Nr. 149-5437.
 33. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2006 m. kovo 20 d. nutarimas Nr. 269 „Dėl vienkartinį pašalpų žuvusių pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms dalyvių šeimoms skyrimo ir išmokėjimo tvarkos aprašo patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2006, Nr. 32-1126.
 34. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2007 m. vasario 13 d. nutarimas Nr. 197 „Dėl Respublikos Prezidento valstybinės rentos skyrimo ir mokėjimo nuostatų patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2007, Nr. 23-881.
 35. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2007 m. rugsėjo 26 d. nutarimas Nr. 1037 „Dėl Lietuvos Respublikos pensijų kaupimo sutarčių registro steigimo, jo nuostatų patvirtinimo ir veiklos pradžios nustatymo“. *Valstybės žinios*. 2007, Nr. 105-4300.
 36. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2007 m. lapkričio 13 d. nutarimas Nr. 1214 „Dėl politinių kalinių ir tremtinių bei jų šeimų narių sugrįžimo į Lietuvą 2008–2012 metų programos patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2007, Nr. 120-4896.
 37. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2008 m. lapkričio 24 d. nutarimas Nr. 1235

- „Dėl tipinės Lietuvos Respublikos ir kitos valstybės sutarties dėl socialinės apsaugos projekto patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2008, Nr. 139-5500.
38. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. balandžio 15 d. nutarimas Nr. 263 „Dėl paskolos Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos“. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 43-1665.
 39. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. gegužės 15 d. nutarimas Nr. 298 „Dėl nesumokėtos socialinių ir valstybinio socialinio draudimo išmokų, kurių dydis priklausė nuo teisėjo darbo užmokesčio, dalies apskaičiavimo ir išmokėjimo tvarkos aprašo patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 45-1762.
 40. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. liepos 1 d. nutarimas Nr. 662 „Dėl paskolos Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos“. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 79-3291.
 41. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. rugsėjo 2 d. nutarimas Nr. 944 „Dėl paskolos Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos“. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 106-4425.
 42. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. rugsėjo 30 d. nutarimas Nr. 1189 „Dėl paskolos Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos“. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 118-5066.
 43. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. spalio 28 d. nutarimas Nr. 1384 „Dėl paskolos Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos“. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 130-5651.
 44. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. gruodžio 23 d. nutarimas Nr. 1771 „Dėl einamųjų 2010 metų draudžiamųjų pajamų, ribinio motinystės (tėvystės) socialinio draudimo pašalpos ir ribinio valstybinės pensijos dydžių patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 158-7157.
 45. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. gruodžio 23 d. nutarimas Nr. 1762 „Dėl Lietuvos Respublikos Europos Sąjungos institucijų darbuotojų ir Europos parlamento narių pensinių teisių išsaugojimo ir perkėlimo tvarkos aprašo patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2009, Nr. 158-7148.
 46. Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos 2003 m. kovo 24 d. įsakymas Nr. V-100 „Dėl valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo ir mokėjimo užsienyje gyvenantiems Jungtinių Amerikos Valstijų piliečiams tvarkos patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 33-1400.
 47. Valstybinės darbo inspekcijos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos 2004 m. sausio 13 d. įsakymas Nr. 1-12 „Dėl Ekspertizių skyrimo tiriant nelaimingus atsitikimus darbe ir profesines ligas tvarkos“. *Valstybės žinios*. 2004, Nr. 10-291.
 48. Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos nuostatai ir Ginčų komisijos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos nuostatai, patvirtinti Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro 2005 m. vasario 22 d. įsakymu Nr. A1-50 „Dėl valstybinės medicininės socialinės ekspertizės komisijos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos reorganizavimo“. *Valstybės žinios*. 2005, Nr. 26-846.

49. Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro ir Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro 2005 m. kovo 21 d. įsakymas Nr. A1-78/V-179 „Dėl darbingumo lygio nustatymo kriterijų aprašo ir darbingumo lygio nustatymo tvarkos aprašo patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2005, Nr. 38-1253.
50. Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro ir Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro 2005 m. gegužės 4 d. įsakymas Nr. A1-120/V-346 „Dėl specialiųjų nuolatinės slaugos, nuolatinės priežiūros (pagalbos), lengvojo automobilio įsigijimo ir jo techninio pritaikymo išlaidų kompensacijos ir transporto išlaidų kompensacijos poreikių nustatymo kriterijų sąrašo, tvarkos aprašo ir pažymų formų patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 2005, Nr. 60-2130.

2.4. Tarptautinės sutartys:

1. Europos laikinieji susitarimai ETS 12 ir ETS 13. *Valstybės žinios*. 1999, Nr. 62-2036-2039.
2. Lietuvos Respublikos ir Baltarusijos Respublikos susitarimas dėl socialinės apsaugos. *Valstybės žinios*. 1999, Nr. 61-1979.
3. Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir Rusijos Federacijos Vyriausybės susitarimas dėl pensinio aprūpinimo. *Valstybės žinios*. 2000, Nr. 20-490.
4. Lietuvos Respublikos ir Ukrainos susitarimas dėl socialinės apsaugos. *Valstybės žinios*. 2001, Nr. 93-3261.
5. Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir Jungtinių Amerikos Valstijų Vyriausybės susitarimas dėl socialinio draudimo pensijų mokėjimo į užsienį, sudarytas pasikeičiant notomis. *Valstybės žinios*. 2003, Nr. 8-270.
6. Lietuvos Respublikos ir Kanados sutartis dėl socialinės apsaugos. *Valstybės žinios*. 2005, Nr. 143-5186.

2.5. Kiti Lietuvos Respublikos norminiai teisės aktai

1. Netekusiems sveikatos kariams, jų šeimoms, o taip pat žuvusių karių šeimoms pensijų įstatymui vykdyti taisyklės. *Vyriausybės žinios*. 1923, Nr. 130-982.
2. Stipendijos ir pensijų paskyrimo įstatymas. *Vyriausybės žinios*. 1924, Nr. 166-1155.
3. Pasižymėjusiems visuomenės veikėjams pensijų įstatymas. *Vyriausybės žinios*. 1925, Nr. 196-1329.
4. Karių pensijų įstatymas. *Vyriausybės žinios*. 1925, Nr. 201-1352.
5. Karių pensijų įstatymui vykdyti taisyklės. *Vyriausybės žinios*. 1926, Nr. 213-1412.
6. Valstybės tarnautojų pensijų ir pašalpų įstatymas. *Vyriausybės žinios*. 1926, Nr. 221-1443.
7. Vyriausiosios socialinio draudimo valdybos įsteigimo įstatymas. *Vyriausybės žinios*. 1926, Nr. 225-1469.

Bitinas, Audrius; Tartilas, Juozapas; Litvaitienė, Jovita

Bi448 SOCIALINĖS APSAUGOS TEISĖ. Vadovėlis. – Vilnius: Mykolo Rome-
rio universiteto Leidybos centras, 2011. 376 p., iliustr. Atsak. red. A. Bitinas.

Bibliogr. 361 p.

ISBN 978-9955-19-202-2

Vadovėlis „Socialinės apsaugos teisė“ skirtas socialinių mokslų studentams, studijuojantiems teisę, vadybą bei administravimą, viešojo sektoriaus darbuotojams ir visiems, kas domisi socialinės apsaugos teise.

Vadovėlyje pateikta socialinės apsaugos teisės bendroji teorija, socialinės apsaugos teisės šaltinių ir modelių analizė, susisteminta medžiaga apie socialinės apsaugos organizavimą, socialinės apsaugos valdymo sistemą bei socialinės apsaugos reformų Europos Sąjungos valstybėse analizė suteikia galimybę studentams, viešojo sektoriaus darbuotojams pagilinti žinias apie socialinės apsaugos sistemą ir veiksmingiau planuoti socialinės apsaugos sistemos reformas.

UDK 349.3(075.8)

Audrius Bitinas
Juozapas Tartilas
Jovita Litvaitienė

Socialinės apsaugos teisė

Vadovėlis

Redaktorė *Vesta Adomaitienė*
Viršelio dailininkė *Stanislava Narkevičiūtė*
Maketavo *Aušrinė Ilekytė*

SL 585. 2011 01 03. 15,14 leidyb. apsk. I.

Tiražas 500 egz. Užsakymas

Išleido Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras,

Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius

Puslapis internete www.mruni.eu

El. paštas leidyba@mruni.lt

Spausdino UAB „Baltijos Kopija“, Kareivių g. 13b, Vilnius

Puslapis internete www.kopija.lt

El. paštas info@kopija.lt